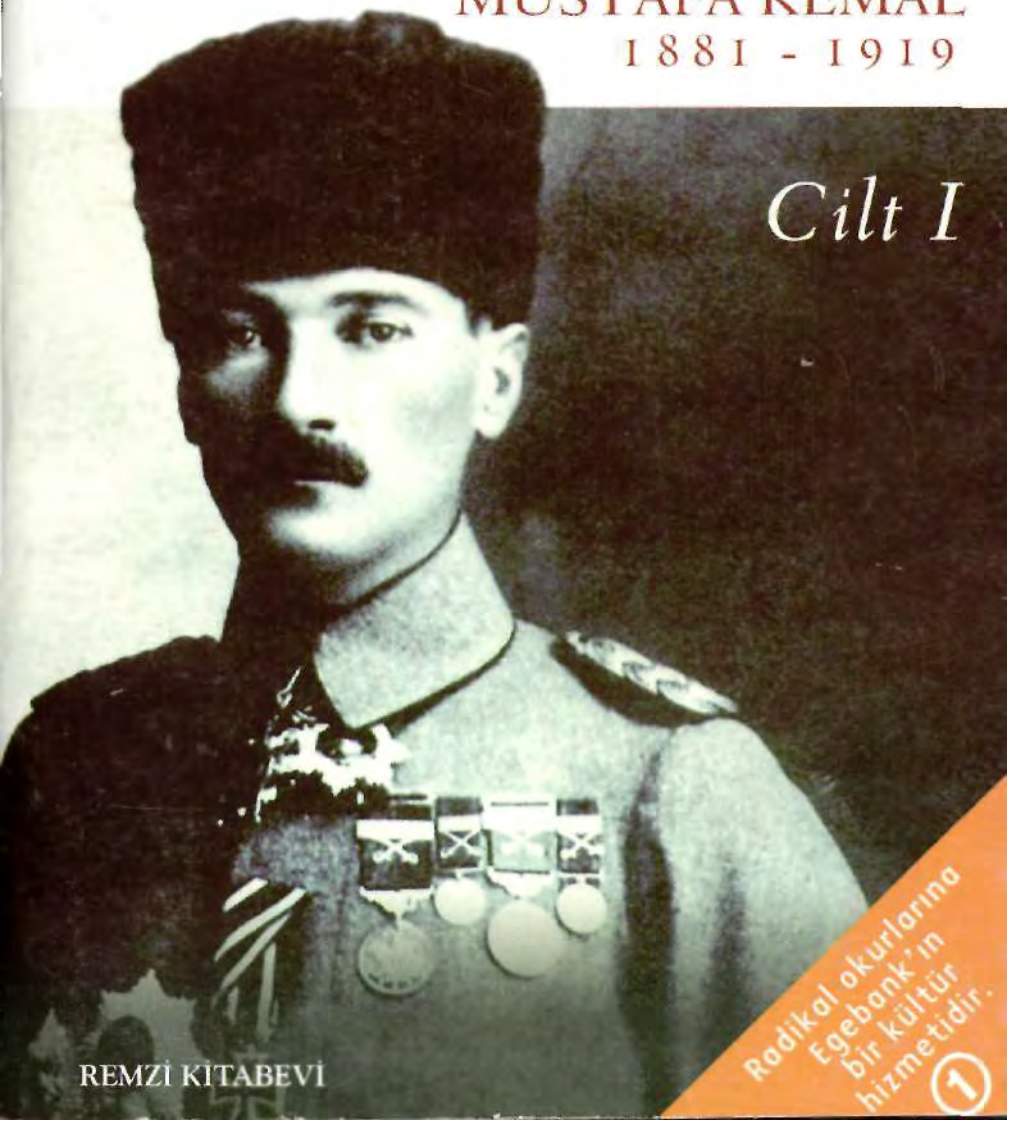
Şevket Süreyya Aydemir

TEK ADAM

MUSTAFA KEMAL
1881 - 1919

Cilt I

Radikal okurlarına Egebank'ın bir kültür hizmetidir.

REMZİ KİTABEVİ

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

TEK ADAM
Mustafa Kemal

Birinci Cilt
1881-1919

18. Basım

Remzi Kitabevi

TEK ADAM, CİLT I / Şevket Süreyya Aydemir

© Remzi Kitabevi, 1999

Kapak: Ömer Erduran

ISBN 975-14-0670-6

ON SEKİZİNCİ BASIM: 1999

Simge Yayıncılık ve Dağıtım A.Ş.
tarafından basılmış ve yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

BİRİNCİ KISIM

I. *Zübeyde ve Oğlu* 21
Zübeyde 23
Oğlu 31
Bir Babanın Hikâyesi 33
Mektep Hayatı Başlıyor 43
Küçük Asker 51

II. *Ordu Millet* 53
Askerlik Denilen Aşk 55
Mustafa Kemal 59
Mustafa Kemal Kırgın 61
Bir Kompleks 62
İlk Vatan Heyecanı 64
Harbiye 70
Kurmay 73
Baskın 80

III. *Sürgün ve Kaçak* 83
Şam'da Geceler 85
Vatan ve Hürriyet 88
Niçin Hürriyet, Niçin Vatan? 89
Kaçak 92
Gizli Komite 96
Tarihi Ortam 98

IV. *İki İnsan ve İki Kompleks* 101
Enver Bey ve Mustafa Kemal 103
İhtilâl 110

V. *İhtilâl Sarhoşluğu* 113
Bir İmparatorluğun Yapısı 115
İttihat ve Terakki 118
İhtilâl Sonrası 124
Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki 126
31 Mart Olayları ve Mustafa Kemal 138
Mustafa Kemal Trablus Cephesinde 148
Balkan Harbi Denilen Muamma 153
Bir Hükümet Darbesi 159
Mustafa Kemal ve Tarihi Bir Belge 161
Olaylar Gelişiyor! 165
Doğru Çıkan Görüşler 169
Yeni Bir Ordu ve Onun Görüşü 174

VI. *Büyük Macera ve Bir İmparatorluğun Sonu* 179
Tedirgin Bir Ataşemiliter 181
Havada Kalan Sorumluluk 194
"Memleket ve Halk Bu Aşka Lâyık mıdır?" 200
Sarıkamış Dramı 204
Hayal İçinde Hayal 208
Kanal'daki Macera 212
Çanakkale Ateşler İçinde 214
Kemalyeri 220
Son Çare 226
Devler Ülkesinde Devler Savaşı 230
Enver Paşa, Mareşal Liman von Sanders ve Mustafa Kemal 234
Perde Kapanıyor 241
Ruh Çelişmeleri 248
Hayal Kırıklığı 254
Mustafa Kemal Paşa 258
Hareketli Bir Yıl: 1916 261
Bir Tehlike Bulutu 265
Sert Bir Karar 270
Altın Sandıkları Hikâyesi 276
Geleceğin Padişahı ile Yolculuk 280
Ordular Çöküyor 285

İKİNCİ KISIM

VII. *Mustafa Kemal Sahnedè* 293
Gizli Anlaşmalar 295
Mütareke 301
İtaatçı Olmayan Ruh 305
Geldikleri Gibi Giderler 309
Siyasetin Kapısında 311
Padişah Bağlılık İstiyor 314

VIII. *Mütarekede İstanbul* 317
Mütarekede İstanbul 319
Bir Şeyler Ümit Ediyor 321
Bir Hanım Sultan 325
Anadolu'dan Bir Haber? 326
Stratejik Bir İhtimal 333
Geleceğin Kadrosu 337
Yabancılarla Temas Tecrübeleri 347
Karar Noktasına Doğru 348
Buhran 353
Yol Görünüyor 360

EKLER

Ek: 1 375
Ek: 2 377
Ek: 3 379
Ek: 4 380

BEŞİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Tarihî şahsiyetler, tarihin akışını değiştirebilirler mi? Yoksa tarihte *şahsiyet*'in rolü, bu akışı yalnız hızlandırabilmek veya yavaşlatmaktan mı ibarettir?

Bu suallerin cevapları, tarih felsefesinin, yani tarihte kanuniyetler araştıran bilgi kolunun başlıca konularından birini teşkil eder. Bu bilgi kolu; şartları, olayları çeşitli yönlerden alan ve kanuniyetleri çeşitli dünya görüşleriyle aydınlatan bazı akımlara, daha doğrusu anlayış sistemlerine bölünmüştür. Bu çeşitli sistemleri biz, materyalist ve idealist ekoller olarak vasıflandırabiliriz.

Fakat, tarihte *şahsiyetin rolü*'nü araştıran tarih felsefesi hangi mektebi temsil ederse etsin, her ikisinde müşterek olan prensip şudur ki; tarihî şahsiyet, hem içinden doğduğu toplumun mahsulüdür, hem bu toplumun kaderine tesir eder ve ona damgasını vurabilir. Bu mekteplerin tarihi izah ederken anlayışlarındaki fark, yalnız temel ilke ve faktörlerdir. Yani, hangi çeşit sebepler, faktörler ve itici kuvvetler, toplum içinde tarihî gelişmenin ve dolayısıyla toplum yapısının temelini teşkil ederler? Hangi çeşit sebepler, faktörler ve itici kuvvetler de, toplumsal gelişmenin ve tarihî olayların *üst* ve *tâbi* güçleri veya organları olur?

* * *

Mustafa Kemal (Atatürk) de, tarihî bir şahsiyettir. Bu şahsiyetin de tarihin akışında bir rolü vardır. Hem de, içinden çıktığı Türk toplumunun kaderine damgasını vuracak ve çağının olaylarına yön verecek kadar güçlü ve etkili bir rol. Bu bakımdan milletinin kaderine olan müdahalesi şüphe götürmez. Zaten, üç ciltlik bir hacim içinde toplamış olduğumuz bu kitabın davası, onun hayat mihveri etrafında bu müdahaleyi aydınlatmaktan ve değerlendirmekten ibarettir.

Çağımızın gelişmelerine olan müdahalesine gelince; onun Türkiye'de başardığı ve bütün sömürge, yarı sömürge ülkelerin *millî kurtuluş hareketleri*'ne önder olan, yön tayin eden siyasî ve iktisadî egemen-

lik savaşı dediğimiz hareket, onun çağdaş hüviyetinin diğer orijinal cephesidir.

Ama bütün bu gelişmelerde asıl olan, temel olan sebepler, faktörler ve itici kuvvetler nelerdir? Bunları materyalist bir tarif felsefesi, bir dünya görüşü açısından mı izah etmeli, yoksa idealist bir açıdan mı? İşte bu noktada bu kitabın bir iddiası yoktur. Çünkü bu kitap, sert bir doktrin çerçevesi içinde, Mustafa Kemal hadisesinin soyut bir tahlili değildir. Onun yerine ve her iki dünya görüşünün de ilkeleri değerlendirilerek Mustafa Kemal, hem Türk toplumunun ve çağının bir mahsulü, hem bu topluma ve çağının şartlarına, karşılıklı olarak tesir eden bir *tarihî şahsiyet* olarak alınmıştır. Yani Mustafa Kemal hem toplumumuzun ve devrimizin bir *eseri*'dir. Hem kendini yaratan bu toplumun ve çağın hayat ve kaderine tesir ederek onlara *yön* ve *şekil* vermiştir. Bu yön ve şekil verişte de bit-tabiî ve her şeyden önce kendi beşerî varlığını ortaya koymuştur. Kendi hammaddesini, kendi kabiliyet kudret ve ihtiraslarıyla yoğurmuştur. Bu suretle ve bu akış içinde, her tarihî şahsiyet gibi o da, kendini yaratmıştır. Zaten *Tek Adam* demek, bu demek değil midir?

Hulâsa bu kitap, *şartlar, olaylar* ve *atmosfer*, yani içinde yaşadığı maddî ve manevî hava içinde, Mustafa Kemal'in hayatıdır.

"Tek Adam"ın yapısı hakkında bu kısa aydınlatmadan sonra, bir de bu kitabın niçin, kimin için yazıldığı üzerinde kısaca durmalıyız:

Türkiye'de Atatürk edebiyatı herkesin bildiği gibi, henüz tam ve terkipçi eserler safhasına ulaşmamıştır. Atatürk gelmiştir. Destanını yaratmıştır. Tarihe intikal etmiştir. Fakat henüz bir Atatürk devri tarihi bile yazılmamıştır. Bütün yayınlar, Atatürk'ü ya şu ya bu cephesinden ele almaya çalışan tek cepheli araştırmalar, hatta hikâyeler çerçevesinde kalmaktadır. Yahut da verilen eserlere sadece ve konuyu bütünüyle de alamayan perakende derlemecilik hâkim olmaktadır. His ve heyecan örgüsü içinde Atatürk, objektif hüviyetinden sıyrılmaktadır. Hulâsa Mustafa Kemal'in bütün yönleriyle, toplu, temel, gerçek ve az çok objektif bir hayat hikâyesi henüz ortaya konulmuş değildir.

Tek Adam'a gelince, bu kitapta istenmiştir ki onun hayat hikâyesi, doğumundan ölümüne kadar, fakat şartlar, olaylar ve atmosfer içinde özetlensin. Hem öyle olsun ki, soyut ve sübjektif fikir terkipleri ve doktrin örgütleri içinde boğulmadan, yazarın sezgi ve şartlara dayanan düşsel hakkı da fazla israf edilmeden, her sınıf okuyucu bu kitap-

tan onun hakkında mümkün olduğu kadar etraflı bilgiler edinsin, Hulâsa hepsi yayınlanmış olup, şimdi de beşinci baskısı verilen bu üç ciltlik seri içinde her cins okuyucu, Mustafa Kemal'in hayat hikâyesinin bütünü, yahut herhangi bir safhası üstünde mümkün olduğu kadar doğru bilgiyi, toplu olarak bulsun. Hem de Mustafa Kemal'in içinde yuvarlandığı şartlardan, olaylardan başka, onun teneffüs ettiği havayı da az çok teneffüs ederek...

* * *

Hulâsa Tek Adam, sadece bir *tarih* değildir. Bir belgeler kitabı, bir kronoloji derlemesi de değildir. Ama tarihe, belgelere ve kronolojiye sadakatle bağlı kalmaya çalışan ve Mustafa Kemal'in hikâyesini mümkün olduğu kadar tam ve toplu olarak vermek isteyen, her kitaplıkta, her evde, herkesin, her zaman el atabileceği bir toplu eserdir.

Atatürk için ileride ve *Batı* manasında tam, sistematik eserler elbetteki yazılacaktır. Ama bunun için elbetteki biraz zaman geçmesi gerekecektir. Çünkü bu işin, fikir ve sistem laboratuvarında işlenmesi için, araştırıcının ihtiyacı olan daha pek çok malzeme vardır. Bu malzeme ancak zaman içinde tamamlanacaktır.

Sonra şu da var: Şimdi her Türk Atatürk'ü, her şeyden önce duygu ve heyecan açısından görür. Halbuki Atatürk bir duygu ve heyecan adamı değildi. Yargılarına, kararlarına ve davranışlarına daima *mantık* hâkim oldu. Ama bizim çocuklarımızın onu bir his (duygu) ve heyecan açısından görüşleri de haklıdır. Bu bir kaderdir ki, kahramanların hikâyesine damgasını vurur. Yani tarih öncesinden beri insanoğlu kahramanını, o kahramanın gerçek malzemesinin kendisine doğru olan renklerine göre yaratır.

Halbuki *sistem* dediğimiz düzen, yahut kategori, bir his ve heyecan unsuru değildir. Bunların dışında bir şeydir. Objektif kanuniyetlerin terkibidir. Bu kanuniyetlerde hatta *mantık* bile relatif, ama diyalektik bir değer taşır. Bu terkipte tez, antitezlerle çarpışır ve sentezlere varılır.

Halbuki Tek Adam, ne bir tarih felsefesi kitabıdır; ne de bu felsefenin Mustafa Kemal hadisesine uygulanmasıdır. Tek Adam, şartların, olayların ve Mustafa Kemal'in, içinde yaşadığı bilinen, yahut o şartlar (koşullar) içinde teneffüs etmesi zarurî havanın içinde, Mustafa Kemal'in yeniden yaşatılışıdır.

* * *

Bu bahse son verirken gerek bizim, gerek Mustafa Kemal konusuna eğilen her ciddî araştırıcının içinde yuvarlandığı zorlukları belirten bir noktayı da açıklamalıyız:

Şu bir gerçektir ki Atatürk; belgeleri yetersiz olan ve hayatı gereği gibi belgelendirilemeyen bir büyük insandır. Bu gerçek, galiba hem onun, hem bizim, milletçe bahtsızlığımızdır. Düşünülmeli ki bugün ne bir Atatürk arşivi, ne ciddî bir Atatürk enstitüsü, ne de bir Atatürk müzesi vardır. Edvard von Bishof "Ankara" isimli eserinde, bizim geçmişimize olan ilgisizliğimizi ve "yerleşme" eksikliğimizi, oldukça hazin fakat galiba gerçek bir açıklıkla izah eder.

Atatürk bahsinde de biz, daha şimdiden ya kelime Atatürkçülüğü ya hafıza ve hatıra nakli Atatürkçülüğü ya heyecan Atatürkçülüğü diyebileceğimiz yollarda bölünmüşüzdür. Ama belge ve araştırma Atatürkçülüğü bahsinde övünülecek bir gayretimiz, ne yazık ki yoktur. Onun içindir ki onun ancak belirli bir devri içine alan ve henüz bilginin işlemediği büyük nutku ile, Anafartalar mücadelesine, savaş ve mütarekedeki bazı olaylara ait kısa ve tam manasıyla kitaplaştırılmamış bazı dağınık hatıra nakilleri ile demeçlerinden başka onun devrini kendi kaleminden ve dilinden veren belge ve anılar çok azdır.

Bu arada, onun çevresinde az veya çok bulunmuş olmaktan gelen bir cesaretle ve fakat çoğu ancak nakledenin mizacına ve seviyesine göre verilen perakende hatıra parçalarını ise ileride tarihçiler, belki de, olduğu gibi ihmal edeceklerdir. Çünkü bunlar, birtakım *fıkralar* sınırını pek de aşamazlar.

Halbuki şartlar ve olaylarla belgeler, bir büyük adamın hayatını verirken aynı önemde rol oynarlar. Meselâ Emil Ludwig, Napolyon'u yazarken bin bir malzemeden başka, bizzat Napolyon'un pek çok sayıda el yazısı veya mektuplarından faydalanmıştır. Atatürk'ün ise mektupları yoktur. Atatürk'ün mektupları denilen ve ancak büyükçe bir sayfayı doldurabilecek olan, hem çoğu da onun mizacına, kararlarına ışık tutmayan pek az yazılar, Atatürk'ün iç âlemini anlamak için elbetteki yetersizdir. Halbuki mektuplar, bir insanın iç âlemini aksettiren en doğru belgelerdir. O insanın içinde yaşadığı atmosferi, onun mahrem iç hesaplaşmalarını bize ancak mektuplar açıklayabilir. Yani mektuplarımız, içimizin aynasıdır.

Sonra hatıra defterlerini düşünelim. Atatürk'ün muntazam hatıra defteri de yoktur. Anafartalar cephesi için notlarıyle, güneydoğu (İkinci Ordu) cephesine ait bazı günlük kayıtları, Karlsbad'da iken yazdığı, bir aralık Prof. Afet İnan'da bulunan ve Afet İnan'dan dinlediğimize göre Atatürk'ün ölümünden sonra kendisinden alınan ve sonra Tarih Kurumunun tekrar elde ettiği defterlerden başka bu türlü anıları bırakmış değildir. Bunlar da, onun bin bir işleri arasında ancak şöylece kaydedilmiş notlar manzarası verirler. Meselâ bir aralık Şükrü Sökmensüer'de bulunan ve Atatürk'ün cumhuriyetin ilânına kadar vesişini ve o anda çevresinde bulunanları belirten notlar, pek basit bir küçük el defteri üstünde, kurşunkalemle yazılmış ve ancak birkaç küçük sayfacıktan ibaret kayıtlardı. Şimdi bunlar da kaybolmuştur.

Ancak bu arada şunu önemle kaydetmeliyiz: Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile başlayıp, bu savaşın hatta Lozan Antlaşması ile sonuçlanan devresi hakkında yabancı kaynaklar ve bilhassa İngiliz Dışişleri arşivleri, o kadar çok ve zengin belgelerle doludur ki, bu belgelerin şimdiden yayınlanmış kısımları bile, baş döndürecek kadar çoktur. Meselâ Türk Tarih Kurumunun sadece İngilizce olarak son yayınladığı 500 büyük sayfalık birinci cildi, henüz ve ancak "1919 Nisan - 1920 Mart" devresini içine alır[1]. Halbuki bu konuda basılacak ikinci büyük cilt de, ancak 1920 sonuna kadar olan belgeleri verecektir. Anlaşıldığına göre yalnız bu İngiliz belgeleri 7 büyük cilt tutacaktır.

***

Bu noktada şu kanımızı da belirtelim:

Acaba Atatürk'ün ve devrinin, bugün bilinmeyen fakat ileride keşfedilecek, ortaya atılacak ve meydana çıktığı zaman ortalığı birbirine katacak birtakım sırları, meçhulleri var mıdır? Sanıyorum ki hayır!

İleride, şu veya bu vesikalarla malzeme hazinemiz elbette genişleyecektir. Millî arşivimize ve dolayısıyla dünya edebiyatına, bu konuda yeni malzeme katılacaktır. Ama bunlar, meselâ Temsil Heyetinin henüz yayınlanmayan bazı muhabereleri veya Millet Meclisinin gizli toplantılarının kayıtları ve nihayet şu veya bu şahsiyetin notları, yazışmaları cinsinden ve aslında büyük sır teşkil etmeyen şeyler olacaktır. Hulâsa ve bize kalırsa Atatürk'ün ve Atatürk devrinin, ifşa edilebi-

(1) Derleyen: Bilal N. Şimşir.

lecek ve ortaya bilinmeyen hakikatler çıkaracak meçhulleri pek yoktur.

Bu sebeple, ileride yapılabilecek en önemli hareket, esrarlı meçhuller aramak veya beklemektense, şimdi zaten bilinen ve ileride kısmen zenginleşecek olan malzemeyi doğru olarak işlemek, olayları doğru ve objektif olarak değerlendirmek ve bu suretle de Atatürk'e, devrine ve tarihimize faydalı olmaktan ibarettir. Bu arada gerek bugünkü aydının, gerekse gelecekteki araştırıcının en önemli diğer bir vazifesi de, şimdi Atatürk ve devri konusunda ortalığı kaplayan, gerçekle hiç ilgisi olmayan, basit, harcıâlem, değersiz nakil ve anılardan ve bu arada hatta yalana, yazı ve imza taklidine, sahtekârlığa kadar varan kasıtlı yayınlardan, söylentilerden, Atatürk'ü ve hatırasını kurtarmaktır.

***

Onun hayatı üstünde özel çalışma ve tartışmalara gelince: Bu tartışmalar ya onun ölüm günü gibi vesilelerle yapılan ve katılanların, hazırlıksız ve hatta gelişigüzel yaptıkları geçici konuşmalardır. Yahut da Atatürk hakkında tartışmalar tesadüfen girişilen gene gelişigüzel, şahsî heyecan sahneleridir. Bir sistem dahilinde tertiplenen ve millî arşive değer ilâve eden tartışmalar safhasına henüz ulaşılmamıştır. Bu arada, 1961 ve 1962 yılları içinde ve yaz ayları hariç olmak üzere diğer aylarda, haftada bir toplanmalar şeklinde geçen bir özel tartışma serisini işaret etmeliyim. Atatürk'ün yakınları ve dostlarıyla Türk Tarih Kurumu ve benzeri kurul yöneticileri, bu özel toplantılarını iki sene yürüttüler. Bunlara muntazaman katıldım. Konu hemen daima Atatürk'tü. Bu toplantılara birer araştırma toplantısı demektense, dostlar arasında özel tartışma toplantıları demek daha doğru olur. Çok canlı, şuurlu ve faydalı geçen bu toplantılarımıza katılanlardan hayatta olanların isimlerini saymaya kendimi yetkili bulmuyorum. Fakat meselâ, şimdi hakkın rahmetine kavuşan ve Garp Cephesi kurmay heyetindeki hizmet devrinden başka, Atatürk'ün umumî kâtibi, sonra Moskova sefiri olarak çalışan, hem Türk Tarih Kurumu'nun, hem Genelkurmay Harp Tarihi teşkilâtı'nın üyeliğini yapmış olan emekli kurmay albay Tevfik Bıyıklıoğlu'nun(*) bu toplantılardaki aktif, titiz ve kılı kırk ya-

(*) Atatürk ve Millî İstiklâl Savaşı devri hakkında çeşitli eserler vermiştir. Meselâ *Atatürk Anadolu*'da gibi.

ran çalışmalarını hepimiz hem zevk, hem hüzünle hatırlarız. Sonra, gene bu özel seminerimize muntazaman katılan ve Erzurum Kongresi günlerine ait hatıralarını, bu hatıralar etrafındaki tartışmalarımızı teybe almamıza müsaade ederek Türk Tarih Kurumu arşivine mal eden çok eski dostum rahmetli Cevat Dursunoğlu'nun ve sonra Prof. Enver Ziya Karal'ın isimlerini burada veriyorum. Sayın Prof. Afet İnan da bu toplantılarımıza katılmışlardır.

Atatürk'ün ölümü üzerine toplanan yirmi kadar sandık içinde, bir bankamızın mahzeninde muhafaza edilen, ölümünden galiba yirmi yıl sonra açılması kararlaştırılan malzeme de artık kısmen bilinmektedir. Kalanının da bir gün millî arşivimizde araştırıcılara arz edilmesiyle Atatürk edebiyatı zenginleşecektir. Çankaya Köşkünde de şimdi bir Atatürk Arşivi derlenmektedir. Bu da ileride faydalı olacaktır. Ama bugün için olanlarla yetinmek ve bunları tarihimizin genel akışı ve olaylarıyla işleyerek değerlendirmekten başka yapılacak bir şey yoktur.

* * *

Tek Adam'ın birinci cildinde, Atatürk'ün doğuşundan, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışına kadar olan devreyi ele aldık. İkinci cilt Samsun'da başlayan yolculuğun, 9 Eylül 1922'de İzmir zaferine varışıdır. Üçüncü ciltte ise, onun 1922'den 10 Kasım 1938'deki ebedî yolculuğuna varan hayat hikâyesi yer alır.

Bütün bunlar hep bir arada, bizim yakın tarihimizin, 1919'dan sonrası onun hayat mihveri etrafında dönen safhasıdır. Yani aynı zamanda kendi öz hayatının hikâyesidir(*)...

Bu hikâyeyi yarın daha tam, daha etraflı ve daha değerli işleyecek olanların talihine, şimdiden gıpta ediyorum...

Ankara – Bahçelievler

Şevket Süreyya AYDEMİR

(*) Bu cildin bu yeni baskısından önce üç cilt olarak yayınlanmış olan ve ikinci baskısı verilen *İkinci Adam – İnönü* isimli eserimiz, Atatürk'ün açtığı devri 1964 ortasına kadar işlemektedir.

"İnsan, kendini yapma kudretinin bir hammaddesidir."

Tek Adam, bu hammaddeyi yoğurarak hem kendini yaratan, hem ortaya çıkışı; milletinin, kavminin, çağının tarihinde bir dönüm noktası olan Adam'dır.

Mustafa Kemal, Tek Adam'dı. Çünkü koşullar, olaylar ve yaşadığı hava içinde kendi hammaddesini yoğurarak, kendi kendini yarattı. Mücadelesi, milletinin kaderine damgasını vurdu. Ve hayatı, çağımızın yön tayin edici etkenlerinden biri oldu.

BİRİNCİ KISIM

Zübeyde ve Oğlu

"Biz bir yayız ki, çocuklarımız,
attığımız oklardır."

Ok yaydan kurtulunca artık bizim
değildir. Bizden durmadan uzaklaşır.
Kendi âleminde, kendi ufuklarına
doğru uçar, gider.

I

ZÜBEYDE

Küçük anne, güzel bir anneydi. Çocuğunun doğumu yaklaşınca bütün genç anneler gibi:

- Çocuğumun kız olmasını istiyorum,

diyordu. Ama, içinden hep bir erkek çocuk bekliyordu. Sarı saçlı, mavi gözlü, pembe yüzlü bir oğlan...

Gizli gizli duaları hep bunun içindi. Görünüşte güya nazardan korunmak için, kolay doğurmak için, sıhhatli bir evlât edinmek için dualar ediyordu, adaklar adıyordu ama, bütün bu dualar, bu adaklar, hep o beklediği sarı saçlı, mavi gözlü oğlan içindi.

Küçük anne yirmi yaşını henüz aşmıştı. Evlenişi, neredeyse çocukluk çağına rastlar. Hatta bu son doğumdan evvel, sık ara ile üç tane yavru da doğurdu. Ama onlar ömürsüz oldular. Şimdi ümidi, bütün sevgisi yeni doğacak bebeğindeydi.

Zaman yaklaşıyordu. Sinirleri gergindi. Duyarlığı son haddine varmıştı. Zaman zaman dalıyor, içinden birtakım sesler geldiğini, gözlerine birtakım hayaller göründüğünü sanıyordu. Bu seslerden, bu hayallerden kendi kendine manalar çıkardığı da oluyordu. O, bu manaların sırlarını kendine göre çözerek, onları kendi yaşına ve çevresinin ölçülerine göre değerlendirerek, yeni doğacak çocuğuna sıhhatli bir yapı, güzel bir yüz, iyi talihler ve büyük gelecekler tasarlıyordu.

O güne kadarki evlilik hayatından pek bir şey anlamamıştı. Erken yaşta evlendirilen bütün kızlar gibi onun için de bu evlilik, sadece bir olupbittiden başka bir şey değildi. Zaten bu evlilik; sınırları dar, dünyaya kapalı, gelenekler içinde yaşayan eski Osmanlı şehirlerinin Müslüman mahallelerindeki genç kızların hayatlarında olduğu gibi, hiç olmazsa hayalde süslenilen saf, masum, evlilik öncesi ilgileri ve bağlantılarıyla da bezenmiş değildi. Çünkü onu daha çocukluk yaşından çıkarken, hatta kendisine bile sormadan, sanki kaş göz arasında evlendirdikleri kocasıyla arasında tam yirmi yaş fark vardı. Onun zaten pek yaşamadığı genç kızlık hayallerini süsleyebilecek bir nişanlıyı veya eşi, başka türlü düşünmüş olması mümkündür. Hele o zamanki Osmanlı Rume-

lisi şehirlerinde, çocukluk yaşını atlayan Türk kızları için ilk hayal edilen sevgili, genç bir subay, yahut hiç değilse genç bir kâtip olurdu. Fakat kader onun kısmetini kendi tezgâhında ve kendi istediği gibi dokudu. Ona düşen, bu kısmetine gözü kapalı teslim olmak, kaderine ister istemez bağlanmaktı. O da böyle yaptı. Ve kısmetinden hiçbir zaman şikâyetçi olmadı.

Şimdi ise yirmi yaşının üstünde, ama dördüncü çocuğunu beklerken, artık asıl kadınlık çağına basıyordu. Vücudu gibi duyguları da gelişmişti. Çocukluğun belirsiz, şekilsiz, uçucu ölçüleri artık geride kalıyordu. Şimdi seven ve sevilmek isteyen bir kadındı. Eşi onun için artık, kaderin ve tesadüfün gözü kapalı karşısına çıkardığı bir kısmet değildi. O, onun erkeği idi. Ona dördüncü çocuğunu verecekti. Bu çocuk, hem bütün çocuklardan daha güzel, daha mutlu, hem de bütün çocuklarından daha ömürlü olacaktı. Küçük annenin, yeni çocuğunu beklerken düşündükleri bunlardı. Duaları hep bu dilekler etrafında toplanıyordu.

Kumrala çalan sarışın bir güzeldi. Beyaz, pembe teni, renkli yüzü, orta boylu, narin, canlı bir yapısı vardı. Ama asıl çekiciliğini veren gözleriydi. Biraz içerlek, biraz yumuk, hafif şehlâ ve mavimsi gözler...

Güzel, âhenkli bir adı da vardı: Zübeyde...

Zübeyde; omuzları, göğüsleri kabarık, yakaları dantel işlemeli beyaz bluzlar giyerdi. Geniş etekleri topuklarına kadar inen renk renk eteklikler, yahut açık renkli roplar giydiği de olurdu. Ama belini daima gümüş bir kemerle sıkardı. Sarışına çalan kumral saçlarının, alnının üzerine gelen kısmını buklelerle kabartırdı. Arka kısmını yapma taşlarla süslenmiş taraklarla bir topuz halinde toplardı. Ama saçlarının bu şekli, yalnız ele güne karşı, günlük hayatının bir şekliydi. Yoksa, evinin erkeğini beklediği akşam saatlerinde, o sarışın uzun saçlarını uzun uzun tarayıp, çeşit çeşit biçimlendirdikten sonra ya bir iki örgü halinde toplayıp arkasına bırakırdı. Yahut da daha duygulu günlerinde saçlarını omuzlarına dökerdi[1].

Zübeyde'nin, daha yaşlıca kadınların âdetlerine uyarak düzgün, pudra allık sürdüğü de bilinir. Ama bunlara hakikaten ihtiyaç yoktu. Fakat bunlarla süslenmek; kadın hayatının tamamen kapalı geçtiği, kadının yalnız kendi erkeği için yaşadığı bütün Müslüman şehirlerinde olduğu gibi, o zamanki Selânik kadınlarının da vazgeçilmez âdetlerindendi.

---

(1) Bugün o günlerden, elde yalnız eski, sararmış bir tarak ve sarı, paslı bir alçı çerçeve içinde kırık bir ayna kalmıştır.

* * *

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine basılmıştı. Selânik, o zamanki Osmanlı Avrupası'nın en büyük vilâyet merkezi ve bir liman şehriydi. Bütün Osmanlı şehirleri gibi Selânik'te de Müslüman ve Hıristiyan mahalleleri birbirlerinden ayrıydı. Bunlardan başka Selânik, Doğu Yahudiliğinin de en önemli merkeziydi. On altıncı yüzyılın başlarında İspanya'da Müslümanlar yarımadadan çıkarılırken, bir Yahudi göçmen kolu da Selânik'e taşındı ve orada yerleşti.

Bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Selânik'te de, Müslüman mahallelerinin diğer mahallelere bakarak geri, harap, bakımsız bir görünüşü vardı. Doğuda bir Müslüman mahallesi, hele Doğu şehirlerinin eski özellikleri bozulmadan önce, ayrı ve kapalı bir siteydi. Bir cami veya mescidin çevresinde mezarlık, türbe, çeşme ve bir küçük çarşı bu semtin merkezini teşkil ederdi. Bu çarşı içinde kahve; bu sitenin gece gündüz kımıldanan, düşünen ve çevresine etkileri olan beyni gibiydi.

Müslüman mahallesi her yerde, bu işlek merkezin çevresinde nefes alırdı. Büzüşür veya genişlerdi. Mahalle; kadınları erkekleri, hastaları, sağları, dostlukları veya kıskançlıklarıyla, bütün hücreleri birbirine bağlı, tek ve bütün, bir varlıktı. Mahallenin, mahalle halkı üstünde tam ve kesin bir kontrolü vardı. Bu kontrolü kim kurar, kim kullanırdı? Bir bakışta bu belli olmazdı. Ama mahallenin toplumsal kontrolü, evlerin iç ve dış hayatına kadar sokulurdu. Mahallede herkes, görünmez bir hiyerarşinin, tarifi kabil olmayan bir kademesinde yer alırdı. Mahallenin yazılmamış kanunlarına ister istemez bağlı kalınırdı. Selânik! Osmanlı Avrupasında bir şehir ve Osmanlı Rumelisinin en ileri şehri olmakla beraber, şehrin merkezinden biraz uzaklaşılınca, oradaki Müslüman mahallelerinde de hayat, bütün bu kaidelere bağlıydı. Orada da hayat, bütün Osmanlı şehirlerindeki Müslüman mahallelerinin hayatından pek de farklı değildi.

Zübeydelerin evi bu mahallelerden birindeydi: Ahmet Subaşı mahallesinde.[1] Selânik'te Ahmet Subaşı mahallesine kestirme varmak için, eski kapalıçarşıdan geçilirdi. 1908 ihtilâlinden sonra Mithat Paşa caddesi adı verilen cadde takip olunurdu. Hükümet konağı önüne geli-

(1) Bu mahalleye, Hatuniye mahallesi de denirdi.

nince, soldan sağa doğru önce Islahhane mahallesine gelinirdi. Eskiden Islahhane adı verilen Sanat mektebi buradadır. Bu Islahhane mektebinin tam karşısında Ahmet Subaşı mahallesi bulunur. İşte Zübeydelerin üç katlı, iki daireli, pembe boyalı evi bu mahallede, Ziyneti Bostan denilen arsa üzerindedir. Bu evin ikinci katında, sol tarafta ocaklı bir oda vardır. Zübeyde, yeni doğacak çocuğunu bu odada bekliyordu:

— Çocuğumun kız olmasını istiyorum.

diye hem çevresindekileri, hem kendini oyalar, fakat içinden gece gündüz Tanrıya; sarı saçlı, mavi gözlü, pembe yüzlü bir oğlan için yalvarırken, bu bekleyişin son günlerini hep bu odada dolduruyordu.

Ama şimdi biz, yarınki Tek Adam'ın vaktiyle dünyaya gözlerini açtığı çevrenin hayatı ve yapısıyla, onun son ve aile bağıntıları üzerinde biraz etraflı durmalıyız...

* * *

Bütün Doğu şehirlerindeki Müslüman mahallelerinde olduğu gibi Ahmet Subaşı mahallesinde de akşam saatleri yaklaşırken, her tarafı kapalı evlerinde genç Müslüman kadınlarının en heyecanlı meşgaleleri başlardı: Süslenmek...

Süslenmek, onların kapalı hayatının, düşünmek ve tahayyül etmekten sonra, en zaman alıcı meşgalesiydi. Bu kapalı hayat içinde o kadınlar, ancak süslenmeye ve beklemeye koyuldukları saatlerde asıl hayatlarını yaşamaya başlarlardı. Çeşit çeşit elbiseleri, ropları sıra sıra ve bir arada gösteren gardıroplar o zamanlar pek alışılmış şeyler değildi. Ama sandıkların açılmasında, bohçaların açılıp saçılmasında da, Müslüman kadınlarının duydukları ayrı ve mahrem bir zevk vardı. Bu sandıkları bohçaların sakladıkları şeyler, hakikaten biraz da mahrem şeylerdi.

Evinde oda kapılarını kapayıp, sandıkları, bohçaları arasında kendisiyle baş başa kalan bir genç kadın, bir kısmı kendinden önce yaşayanlardan kendine kalan, bir kısmı da kendi alın terinin ve göz nurunun eseri olup, kendinden sonrakilere kalacak olan bu eşyanın ılık dağınıklığı arasında kendinden geçerdi. Tatmin edilmiş veya edilmemiş hayallerinin, arzularının mahremiyetinde yaşardı. Akşam saatleri yaklaşır kendisini bu mahrem hava içinde erkeğine hazırlayan, onu beklemeye başlayan genç Müslüman kadınları için bu saatler, belki de asıl yaşanılan saatlerdi.

Bütün Doğu şehirlerinde olduğu gibi Selânik'in Müslüman halkı için de şehirde hayat erken biterdi. Daha güneş batmadan işlerinden dönen kocalar, mahallenin dar ve çok yerde dolambaçlı sokaklarında evlerinin yollarını tutarlardı. Bu evlerin avluları duvarlarla çevriliydi. Sokakları görebilen pencereler, kafesler, çok defa demir parmaklıklarla korunmuş olurdu. Zübeydelerin evi de bunlardan biriydi.

Bu mahalle evlerine dışarıdan bakıldığı zaman, içlerinde hiçbir hareket görülmezdi. Ama akşam yaklaşınca, mahallenin bütün kadınları bu pencerelerin, kafeslerin arkalarında yerlerini almış olurlardı. O saatlerde başlarını kaldırmadan, sağa sola bakmadan mahallelerinin sokaklarından geçen erkekler, bu kapalı kapıların ardında veya parmaklıkların, kafeslerin arkalarında, bütün genç kadınların kocalarını beklediklerini ve kendilerini de gözetlediklerini bilirlerdi. Bilirlerdi ki bütün gözler hep kendileri üzerindedir. Giyinişleri, yürüyüşleri, kaşlarının, gözlerinin rengi, bıyıklarının şekli inceden inceye süzülmektedir.

Bu hava, bütün Müslüman mahallelerinin havasıydı. Bu hava, bütün Müslüman mahalleleri üstünde eserdi. Selânik'teki Ahmet Subaşı mahallesi de bu havanın kanunu içinde yaşardı. Zübeydelerin sokağına ve evine de bu kanunun havası hâkimdi. Hele Zübeyde gibi bir genç kadın, o mahallenin en genç ve en güzel kadınlarından biri olur ve bu güzel kadının kendisiyle kocası arasında yirmi yaş gibi büyük bir fark da bulunursa, bütün mahallenin gözlerinin onların evi üzerinde daha uyanık bir merak içinde düğümleneceğini tabiî görmemek mümkün değildir. Zübeyde de çevresinin bu merak ve ilgi havası içindeydi: Hep bu havayı teneffüs etti ve ondan gurur duydu.

Zaten bütün Osmanlı şehirlerinin Müslüman mahallelerinde olduğu gibi, Selânik'teki Ahmet Subaşı mahallesinde de toplumun muhafazakâr gelenekleri, mahalle toplumunun otoritesi, mahallenin nizamını, her türlü fazla rahatsız edici hareketlerden korurdu. Çevre halkının merakı, karşılıklı bir ilgi çerçevesini hiçbir zaman aşamazdı. Eski Müslüman mahallelerindeki evlerin zayıf duvarları, bu evleri çok defa, ortaçağ kalelerinin surlarından daha iyi korurdu.

İşte bu hava içindedir ki Zübeyde, kendini tamamen eşine ve onun kaderine bağlamış genç ve güzel bir kadın olarak, Ahmet Subaşı mahallesindeki pembe evde yaşardı. İşi icabı eşinin çok zamanlar evinden uzak kalmasına ve evde başka bir erkek olmamasına rağmen, mahalle-

sinin yerleşmiş emniyeti içinde tam bir sükûnla ömür sürüyordu. İşte, şimdi de eşine sunacağı ve hayalinde bin bir renkle süslediği yeni ve bu defa artık ömürlü olacak çocuğunu bekliyordu. İnanıyordu ki bu çocuk onun, hem oğlu, hem de eşinin yokluğunda arkadaşı, koruyucusu ve sevgili küçük erkeği olacaktı...

***

Bebeğin doğumu yaklaştıkça Zübeyde'nin heyecanı gibi evin telâşı da arttı. Evin erkeği, o günlerde artık evinden ayrılmıyordu. Doğum öncelerinin gerektirdiği hazırlıklar, yakın kadın akrabaların evde daimî misafir kalışları, o gece gündüz havaya hâkim olan hem zevkli, hem endişeli bekleyiş, Ahmet Subaşı mahallesindeki pembe eve olağanüstü bir hava veriyordu. Hatta böyle zamanlarda bu hava, yalnız evin duvarları içinde de kalmaz, sokağa, mahalleye taşardı. Çevrenin gözleri doğum beklenen evin üstünde ve kulaklar kiriştedir. Böyle anlarda o eve girenlerin ve o evden çıkanların gözlerinden bir şeyler okunmaya çalışılır. Evin içinde olduğu gibi sokağında, hatta mahallenin yakınca yerlerinde bile saygılı bir sessizlik hüküm sürer. Muhafazakâr Müslüman mahallelerinde bu toplumsal bir gelenekti. Yalnız ev halkının değil, yakın komşuların, mahalle mescidindeki cemaatin bile namazlardan sonraki dualarında Tanrıdan, doğum yatağındaki tazeye hayırlı kurtuluş dilemeleri, söylenmeyen, açığa vurulmayan, ama sessiz, yerleşmiş bir yakınlık vazifesiydi.

Hulâsa eski Müslüman mahallelerinde yeni bir doğum bir evin, bir ailenin değil, mahallenin bir olayı idi. Onun içindir ki bu eski mahallelerde "mahallenin çocuğu" sözü, belirli ve yerleşmiş bir anlam taşırdı.

İşte Zübeyde'nin son saatleri yaklaştıkça, yalnız Zübeydelerin ev halkı değil, bütün yakınları, hatta bütün mahalle böyle sessiz, fakat geleneksel bir bekleyiş içindeydi.

Hele Zübeyde'nin evi? O tabiatı ve mizacı icabı, iç duygularını açığa vurmayan sessiz görünüşüne rağmen tam bir sinir gerginliği yaşıyordu. Allaha tevekkülle, Allaha isyan arasında çatışmalı duygular içindeydi. Çocukları yaşamıyordu. Halbuki bu kadar güzel, bu kadar sadık bir eşin ve evliliğin hem mutlu belgeleri, hem neslin devamı olarak bu çocuklara o kadar bağlanıyordu ki! Ya bu seferki de yaşamaz, Allah onu da kendilerine bağışlamazsa?

Zübeyde kocasına belki biraz ihtirassız, ama kayıtsız şartsız bir teslimiyetle bağlıydı. Kocasının ise Zübeyde'ye karşı sessiz, biraz resmiyetli, fakat eksilmeyen, ihtiraslı bir aşkı vardı. Meselâ karısına, "Gülzar-ı cennetim Zübeydem" gibi lügatlı benzetişlerle hitap etmeyi severdi. Zübeyde'nin kocası Ali Rıza Efendi Selânikli'ydi. Selânik'in biraz orta halli ailelerinin birindendi. Herhangi bir özelliği göze çarpmayan, sakin, kendi halinde, zayıfça yapılı bir insandı. Aslında küçük bir memurdu. Fakat bu son doğum sıralarında özgür bir hayat tecrübesindeydi. Tabiatının en keskin belirtisi, Zübeyde ile evlenmek için olan ısrarıdır. Bu evlenme, öyle görünüyor ki onun hayatının tek önemli olayı olmuştur. Bu evlenme, o zamanki evlenmelerin hemen hepsinde olduğu gibi oldu. Kız ve erkek birbirlerini görmediler. Anlaşma aracılar arasında yapıldı. Biraz çekişmeli, pazarlıklı da oldu. Ama bu evlenmeye sonradan gene de, masallarda rastlanan küçük bir hikâye karıştırılmıştır. İleride ve ailece benimsenen bu hikâyeye göre Ali Rıza Efendi, bir gece rüyasında ak sakallı, nur yüzlü bir pîr görmüştür. Bu pîrin yanında sarışın güzel bir kız vardır. Ak sakallı pîr, Ali Rıza Efendi'ye:

— Bu kız senin kısmetindir,

diye müjdelemiş ve ortadan kaybolmuştur.

Bütün masallarda olduğu gibi, Ali Rıza Efendi de, bu kıza rüyada ve hemen âşık olur. Gözlerini açınca da, onu bulmak ister. İlk işi ablası Hatice Hanım'a koşmaktır:

— Bana sarışın bir kız bulun,

diye dayatır.

Gene o devirde ve bütün Müslüman çevrelerinde âdet olduğu gibi görücüler sokaklara düşerler. Her salık verilen sarışın kızın peşinden kapı kapı dolaşılır. Nihayet yolları Zübeydelerin o zaman oturdukları pek mütevazı eve düşer. Hatice Hanım ekibi Zübeyde'yi görür, beğenirler. Bu haber Ali Rıza Efendi'ye ulaştırılır. Ali Rıza Efendi rüyasında karşısına çıkarılan kısmetin Zübeyde olduğuna hemen inanır.

Ondan sonra, iki taraf arasında, âdet olan konuşmalar, çekişmeler, pazarlıklar başlar. Her şeyden önemlisi kızla erkek arasında yirmi yaş fark olmasıdır. Önce büyükanne dayatır:

— Benim evlendirilecek kızım yok!

Ama bunun gibi dayatmalar, o zamanlardaki her evlenme öncesinde olağandır. Daha sonra iş biraz da "ağırlık" denilen başlık çekişmelerine dökülür. Çünkü Ali Rıza Efendi henüz adını duyduğu, rengini öğ-

rendiği ve hayalinde süslediği Zübeyde ile mutlaka evlenme davasındadır. Hayatının en kesin ve belirli olayı da, belki işte bu dayatıştır. İşin sonunda araya Zübeyde'nin annesinin üvey kardeşi Hüseyin Ağa girer. Zaten Zübeyde tarafının, daha yakın başka bir erkek üyesi yoktur. Karar verilir ve âdet olan düğün dernekle Zübeyde, Ali Rıza Efendilerin gene Selânik'te Yenikapı mahallesindeki evlerinde yuvasına girer. O sırada Ali Rıza Efendi, eski Osmanlı Rumelisinin Yunanistan sınırında, Olimpos dağı eteklerinde, Çayağzı veya Papaz Köprüsü denilen dağlık, ıssız bir noktasında 3 lira aylıkla, gümrük muhafaza memuru bulunuyordu. Evlendiği sırada nihayet çocukluk yaşını aşmak üzere olması lâzım gelen Zübeyde'nin, ilk dünya evine girişi işte böyle oldu.

***

Zübeyde'nin Ali Rıza Efendi ile evlenmesinden sonra ve Ali Rıza Efendi'nin Yenikapı'daki evlerinde arka arkaya üç çocuk doğurduğu bilinmektedir: Fatma, Ömer ve Ahmet. Zübeyde, Ahmet Subaşı mahallesinde ve kocasının artık kendileri için yaptırdığı pembe evde[1] yeni çocuğunu beklerken, bunların hiçbiri hayatta değildi. Onun içindir ki Zübeyde'nin bütün ümidi yeni doğacak çocuğundadır. Nihayet doğum ağrıları başlar. O sırada evde en tecrübeli kadın olarak Ali Rıza Efendi'nin annesi Ayşe Hanım bulunmaktadır. Selânikli Hati, yahut Hatice Kadın, ebe olarak çağrılmıştır. Doğum kolay olur. Genç annenin aylardır süren ve doğumun en çetin ağrıları içinde bile bir saniye aklından çıkaramadığı büyük endişesi şudur:

— Kız mı, oğlan mı?

Gerçi hamileliği sırasında bütün yakınlarına:

(1) Bu evin ve Mustafa'nın asıl doğduğu yerin hikâyesi biraz çelişmelidir. Atatürk'ün kız kardeşi Makbule daha sonraları, ağabeysinin bu evde değil, kendi akrabalarından birinin evinde doğduğunu dinlediğini anlatır. Selânik'te ve şimdi müze olan pembe ev ve onun alınışı üstünde, Milli Eğitim Bakanlığı adına yerinde incelemeler yapmış olan Faik Reşit Unat da, bir tapu kaydına dayanarak evin daha sonra ve hatta Mustafa Kemal tarafından üçte iki hisse ile satın alındığını tespit ettiğini söylerdi. Fakat Mustafa'nın annesi Zübeyde Hanım'ın, kendi oğlunun doğum yeri hakkındaki nakilleri tabii en doğrusudur. Biz de bu kitapta, bu nakillere bağlandık. Nitekim Atatürk de dinlediklerine dayanarak, bu evi, kendi doğduğu yer olarak anlatmıştır.

— Çocuğumun kız olmasını istiyorum,

demiştir ama, içinden bütün duaları bir erkek çocuk içindir. Sarı saçlı, mavi gözlü, pembe yüzlü bir oğlan için...

Doğum tamam olup da ebe, çocuğu eline alınca, anne gözlerini kapar, nefesini tutar ve sormaya cesaret edemez ama, her anı bir yıl kadar uzun gelen bu buhran içinde beklediği hep o müjdedir. O da gecikmez:

— Müjdeler olsun kızım, bir oğlan çocuğun oldu. Nur topu gibi. Allah uzun ömürlü etsin...

Müjdeyi veren, ebe Hatı Kadın'dı. Küçük anne onun son sözlerini işitmez bile. Saadetinin heyecanı içinde kendini kaybeder. Haber, evin selâmlık kısmında bir aşağı bir yukarı, fakat dışarıya vurulmayan gergin bir sinirlilik içinde dolaşan Ali Rıza Efendi'ye yetiştirilir.

* * *

OĞLU

İşte, bu kitabın konusu olan Tek Adam, hayata bu çevre ve bu şartlar içinde gözlerini açar. Doğumu takip eden günlerin birinde, çocuğa *Mustafa* adı verilir. Bu adın yavrunun kulağına, mutat dualarla, Ali Rıza Efendinin babası Kırmızı Hafız Ahmet Efendi tarafından okunmuş olması mümkündür. Yeni doğan çocuk, kulağına okunan duaları ve üflenen bu adı o zaman elbette ki duymadı. Ama ileride bir devir gelecek; yalnız onun çevresi ve ülkesi değil, bütün dünya, bu adı duyacak ve unutamayacaktı.

Fakat bu doğumun günü, ayı, hatta yılı dahi belli değildir. O zamanlar Müslümanlar arasında; aile içinde yeni bir çocuğun doğumunu, aile reisinin bir Kur'an'ın boş bir tarafına veya o zamanki evlerin demirbaş kitaplarından olan Ahmediye, Muhammediye ciltlerinin bir kenarına kaydetmeleri alışkanlığı vardı. Ali Rıza Efendi'nin, yeni doğan oğlu hakkında böyle bir kaydına rastlanmamıştır. Resmî nüfus kütüklerine ise doğum gününün veya ayının yazılması usulden değildi. Hatta çok defa çocuğun bu kütüğe kaydı bile, vaktinde yaptırılmazdı. Yaptırılacağı zaman da, hele köylerde, çeşitli düşüncelerle tamamen yanlış tarihler yazdırılırdı.

Zübeyde'nin çocuğuna ait doğum tarihi bugün de aydınlanmış değildir. Hayatının son yıllarında Zübeyde ile konuşan bir yazarın naklet-

tiğine göre[1], Zübeyde Mustafa'yı erbain soğukları sırasında dünyaya getirmiştir. Mustafa'nın nüfus kâğıdındaki doğum yılı da 1298 (1880)' dir. Yazar kitabında bu bilgileri işleyerek ve tam dayanaklarını da açıklamayarak, Mustafa'nın doğumunu 23 Aralık 1296 (yeni tarihe göre 4 Ocak 1881) olarak verir[2]. Fakat Mustafa'nın doğum günü, ayı ve yılı hakkındaki bütün bu belirsizlikler, çelişmeler ne ifade ederler? Hiç! Çünkü Mustafa için kader tayin edici olan, onun dünyaya gelmiş olmasıdır. Yoksa bu doğumun şu gün, şu mevsimde veya bir yıl önce veya sonra oluşu değil.

Mustafa'nın annesi Zübeyde ile babası Ali Rıza Efendi ve onların aileleri hakkında bilgiler de pek fazla değildir. Bilinen şudur ki, gerek Zübeyde, gerek Ali Rıza Efendi, her ikisi de halktan gelen, birer halk çocuğudurlar. Aileleri, halk denilen canlı ve hareketli yığının öz malıdır. Hemen bütün Türk aileleri gibi onların ailelerinin de bir ve nihayet iki kuşak ötesi hatırlanmaz. Türk tarihinde, halktan gelip, sonra halkın hayatına yön veren bütün önderler gibi Mustafa'nın da, çapraşık ve çok zaman soysuzlaşan soyluluk bağıntıları şeklinde bir aile asaleti yoktur. Mustafa annesi Zübeyde, babası Ali Rıza Efendi tarafından, asalet, şöhret ve servet mirasının yükü altında ezilmez. Denebilir ki onun tarihi, kendisiyle başlar ve kendisiyle biter.

Öyle anlaşılıyor ki Zübeyde aslen Selânikli değildir. Babası Sofuzâde

---

(1) *Kemal Atatürk*, yazan: Enver Behnan Şapolyo, 1959, s. 17.

(2) Aynı eserde bu tarih, Milâdî yıl olarak 1880 şeklinde gösterilir. Gerçi Rumi 1296 yılının karşılığı 1881'dir. Fakat Rumi yıl 1 Mart'ta ve Milâdi yıl 1 Ocak'ta başladığına göre ve Türkiye'de 21 Şubat 1917'de çıkarılan bir kanunla yapılan tarih değişikliği olarak 13 gün de ilâve edilince 23 Aralık 1296 tarihi 4 Ocak 1881 olur. Halkevlerinin çalışma yıllarında ve Cumhurreisliği köşkünden Atatürk'ün doğum tarihi hakkında sorulan bir soruya yaverlik dairesi, bu tarihi 1880 olarak bildirmiştir. Atatürk hakkında incelemeler yapan bir dernek, doğum zamanı olarak Mart ayını bulmuş ve daha sonra bunu 13 Mart 1881 olarak değerlendirmiştir (Halûk Şehsüvaroğlu, Cumhuriyet, Mart 1962). Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan İnönü (Türk) ve İslâm Ansiklopedilerine göre de doğum yılı 1881'dir. Fakat doğum ayı ve günü belirtilmemiştir. Bu doğum tarihi belirsizliğine bir gün gelmiş, Zübeyde'nin çocuğu da karışmak zorunda kalmıştır. Prof. Dr. Afet İnan'ın *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* isimli eserinde (İş Bankası yayını, 1959) şöyle yazılır: "Mustafa Kemal'in doğum ayı ya hiç yazılmaz, yahut da yanlış olarak

Feyzullah Ağa'nın Selânik'e yakın ve Selânik'in kazalarından olan Langaza taraflarında toprak ve ticaret işlerinde çalışmış olduğu bilinmektedir. Daha eski kuşaklar hakkında bilgi yoktur. Fakat ailenin bağlı bulunduğu kök hakkında bazı nakiller yapılmıştır. Bu nakillere göre Zübeyde'nin ataları, Rumeli'nin Osmanlılar tarafından fethi sıralarında Anadolu'dan Rumeli'ye göçülen ve Batı Makedonya'daki Vodina ilçesinin batı taraflarındaki Sarıgöl bucağına yerleşen Türkmen boylarındandır. Bu boyların Anadolu'da Konya veya Aydın taraflarından bu topraklara gelmiş oldukları sanılır. Feyzullah Ağa'nın yakın atalarının da Sarıgöl'den Selânik taraflarına, Langaza'ya göçmüş olmaları mümkündür. Ailenin içinde, kendilerinin eski Yörüklerden oldukları hakkında söylentiler vardı. Nitekim Mustafa da, daha ilerilerde ve bağnazlık şekli almadan, kendi atalarının eski Yörük-Türkmen aslından geldiğinden bahsedecektir[1].

* * *

BİR BABANIN HİKÂYESİ

Ali Rıza Efendi'ye gelince: Onun ailesi Selânik'in yerlisi sayılmaktaydı. Amcası Hafız Mehmet Efendi Selânik'te bir mahalle mektebinde hocalık yapıyordu. Sakalının kırmızı oluşundan ona Kırmızı Hafız da derlerdi. Ali Rıza Efendi'nin ailesinin o sıralarda en göze çarpan şahsi-

---

bir sonbahar ayı gösterilir. Halbuki kendisinden işittiğime göre bir ilkbaharda doğmuş olduğunu, hatta bunun Mayıs ayına tesadüf ettiğini söylerdi. Netekim bir gün Cumhurbaşkanlığı Umumî Kâtibi Hasan Rıza Soyak Atatürk'e, yabancı bir memleketten gelen ve bir ansiklopedi için olan mektubu göstermişti. Bunda Atatürk'ün biyografyası isteniyor, aynı zamanda özellikle doğum gününün kaydedilmesi rica ediliyordu. Atatürk bunun üzerine düşündü. Fakat bu günü kendisi de bilmiyordu. Ancak annesinden işittiğine göre, bir bahar mevsiminde doğmuş olduğunu hatırladı. Ay ve gün için ise aynen şöyle dediğini hatırlıyorum. 'Bu, bir 19 Mayıs günü niçin olmasın!' Ansiklopediye verilmiş olan bu cevabın Cumhurbaşkanlığı arşivinde saklanmış olması lâzımdır". Afet İnan'ın yukarıda naklettiği 19 Mayıs tarihinin Mustafa Kemal'in doğum günü olarak benimsendiği, bir ara bu tarihin yabancı bir devletin sorusuna cevap olarak dışarıya da bildirildiği anlaşılmaktadır.

(1) Atatürk'ün aile ilişkilerine ait ayrıntılı bir şecere tablosu, bu cildin sonuna eklenmiştir.

yeti oydu. Ali Rıza Efendi'nin babası Firari (kaçak) Ahmet Efendi adıyla da tanınırmış. Bu kaçaklık, anlaşıldığına göre Selânik'te 1876 Nisan sonları veya Mayıs başlarında çıkan bir karışıklığa Ahmet Efendinin de karışması yüzünden olmuştur. Karışıklığın sebebi siyasî olmaktan ziyade, Müslüman olmuş bir Bulgar kızının Rusların teşvikiyle zorla kaçırılması gibi halkın duygularını zedeleyen bir olaymış. Ama halk ayaklanıp iş karışıklık şeklini alınca, arada Fransız ve Alman konsolosları öldürülmüş. Neticede 7 Mayıs 1876'da büyük devletlerin donanmaları Selânik'e gelmiş, hükümeti, bazı suçluları idama mecbur bırakmıştır. İşte, meslek bakımından askerlikle ilgisi olan veya bir aralık orduda hizmeti bulunan Ahmet Efendi, bu olay üzerine Makedonya dağlarına kaçmış, oralarda 7 yıl kadar örtülü bir hayat yaşadıktan sonra vefat etmiş. Hulâsa Ali Rıza Efendinin ailesini de bir kuşak öteye kadar takip etmek kabil olmaktadır.

Ama bu şecere kesikliğini, Türkler için bir eksiklik veya yadırganacak bir durum olmaktan ziyade, geleneksel bir hal olarak kabul etmek daha doğru olur. Bu hal, hükümdar saraylarında bile böyleydi. Padişah olabileceklerden gayrısının, hele kızların doğum veya ölümleri vakanüvis kayıtlarına bile pek geçmezdi. Hatta daha eski Türklerde adsızlık bir "ad"dı. Adsız, adını kendi yapmakla övünürdü. Türkiye'de Batı manasıyla asaletin olmayışı ve ünlü hükümdar soylarının bile, saltanatlarının çöküşüyle beraber kayboluşu, halk kalabalığı denilen hazineyi zenginleştiriyordu. Kendine güvenenlere, bu hazineden sivrilmek yolunu açık bırakmak bakımından belki daha iyi oluyordu.

Şimdi biz gene Ali Rıza Efendi'ye dönelim. Zübeyde ile evlendikten sonra Ali Rıza Efendi'nin hayatında olağanüstü bir olaydan bahsedilir. Bu da 1876 Türk-Rus harbinde onun bir gönüllü olarak, Selânik'te kurulan bir yardımcı askerî birliğe katılmasıdır. O zaman bu birliklere "asakir-i muavine" yani yardımcı askerler veya "asakir-i mülkiye" derlerdi. On dokuzuncu asrın başlarında (1829) yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki harplerde bu yardımcı birliklere zaman zaman başvurulmuştur. Ali Rıza Efendi'nin katıldığı tabura "asakir-i mülkiye taburu" denildiği anlaşılmaktadır. O sırada Ali Rıza Efendi'nin Selânik evkaf dairesinde kâtip olarak çalıştığı, bu gönüllülük dolayısıyla yapılan araştırmalarla anlaşılmaktadır. Harp dolayısıyla kurulan yardımcı askerler birliğine katılınca, okur yazar olduğu için onu, geçici olarak üsteğmen rütbesiyle vazifelendirmişler. Zübeyde'nin kocası ve Musta-

fa'nın babası Ali Rıza Efendi'nin elde kalan tek resmi, yardımcı askerler taburu üsteğmeni elbisesiyle çekilen resmidir[1].

Bu resimde Ali Rıza Efendi, başında aziziye denilen alçak, geniş kalıplı fesi, tek sıra düğmelerle iliklenen sırma yakalı, sırma apoletli ve askerî kemerli uzun ceketiyle hazır ol vaziyetinde görülür. Pantolonu, o devrin üniformalarında olduğu gibi şalvar biçimindedir. Sol eliyle kılıcının kınını tutar; sağ eliyle kılıcını çekmiş selâm duruşundadır. Duruşu ve haliyle, bir muharipten ziyade, zaten bütün hayatında olduğu gibi uysal, kendi halinde, terbiyeli bir memuru canlandırır. Yüz hatlarını, hele gözlerini, şaşılacak bir benzerlikle oğlu Mustafa'ya intikal ettirmiştir. Nitekim bir gün gelecek Mustafa babasının bu resminden, baştaki fes kısmını kestirerek yüz kısmını büyüttürecek ve kendisiyle aradaki benzerliği karşılaştıracaktır. Şu farkla ki, Ali Rıza Efendi'de ancak kendi halinde sakin bir memuru canlandıran bu hatlar ve gözler, bir gün gelecek, oğlu Mustafa'da, bütün dünyayı büyüleyecek derin, iradeli manalar alacaklardır.

1877 sonları veya 1878'de, askerlik vazifesini Selânik asakir-i mülkiye taburunda yapan Ali Rıza Efendi'yi şimdi gene evlilik yıllarında izleyelim:

Ali Rıza Efendi'nin Zübeyde ile evlendikleri tarih malum değildir. Mustafa'yı doğurduğu zaman Zübeyde, 20 yaşını aşmış olsa gerektir. Fakat şu bilinmektedir ki Ali Rıza Efendi, Zübeyde ile evlendiği zaman evkaf dairesinde değil gümrük idaresinde memur bulunuyordu. Türk -Yunan sınırındaki Çayağzı, yahut Papazköprüsü sınır gümrüğünde muhafaza memuruydu. Daha önceleri, hatta evkaf dairesindeki kâtiplikten ve asakir-i mülkiye taburundaki gönüllülükten önce Batı Trakya'da Kırcaali ve Makedonya'da Tikveş ilçelerinde de küçük memuriyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Papazköprüsü'ndeki muhafaza memurluğu, gümrük memuriyetlerinin en alt kademesidir. O sıradaki

(1) Bir Aralık Maarif Vekâleti Müsteşarlığında ve Türk Tarih Kurumu asbaşkanlığında bulunmuş ve bir tarih araştırıcısı olan İhsan Sungu'nun, "Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Mensup Olduğu Selânik Asakir-i Mülkiye Taburu" başlıklı incelemeleri Belleten'de basıldıktan sonra 1939'da ayrı bir kitapçık halinde de yayınlanmıştır. Bu tabur, Osmanlı-Rus harbi öncesinde Orhaniye zırhlısıyla İstanbul'a getirilmiş (24 Ocak 1876), fakat bir hafta kadar İstanbul'da kaldıktan sonra ve Abdülhamit'in birtakım vehimleri yüzünden gene Selânik'e iade edilmiştir.

aylığının 3 lira olduğu daha sonraları nakledilmiştir. Ama bu maaşın biraz daha az olması da mümkündür. Çünkü o tarihlerde 3 lira aylık, orduda teğmen maaşından biraz daha fazladır.

Ama bu maaşla yeni evlilik hayatının sürdürülmesi elbette ki zordu. Onun içindir ki Ali Rıza Efendi evlenince Zübeyde, Selânik'te Yenikapı mahallesinde Ali Rıza Efendilerin evlerine yerleşti. Bu evin, Hafız Mehmet Efendi ve onun oğlu Salih Efendinin dar kazançlarından başka bazı gelirlerle beslenmiş olması mümkündür. Çünkü bu aile kendi çevresinde varlıklı bir aile sayılıyordu. Fakat bu varlık Ali Rıza Efendi'yi Batı Trakya'da, Makedonya'da, Selânik'te ve nihayet Çayağzı'nda önemsiz memuriyetlerde dolaşmaktan alıkoymadığına göre pek de önemli olmasa gerektir.

Çayağzı, Yunan mitolojisinin kutsal dağı olan Olimpos'un eteklerindedir. Bu ağızda denize karışan küçük çay, sularını Olimpos dağlarından alır. Bu çay, eski Osmanlı topraklarıyla Yunanistan arasında bir sınır çizgisidir. Çayağzı, yahut Papazköprüsü'nün çevresi ve Olimpos dağı ormanlarla örtülüydü. Yunan mitolojisine göre tanrılar tanrısı Zeus ve bütün diğer tanrılar işte bu dağın doruklarında yaşarlardı. Oralarda hem birbirleriyle çatışırlar, hem insanların kaderlerine hükmederlerdi.

Papazköprüsü mevkii, biraz kuzeyde, Ege denizi kıyısındaki Katerin ilçesine bağlıydı. Gümrüğün hemen bütün işleri kereste ihracatı üstünde toplanırdı. Olimpos dağı eteklerinden kesilen keresteler Çayağzı'na indirilir, oradan Yunanistan'a gönderilirdi. Bütün bu işler Selânik'teki kereste tüccarları adına yapılırdı. Ali Rıza Efendi'nin vazifesi bu gümrük bölgesinde muhafaza memuru olarak kaçakçılığı önlemek, giriş çıkışlarda muayene memuruna yardımda bulunmaktı. Bu muameleler dolayısıyla, hudut gümrüğünde işi olan kereste tüccarlarını tanırdı. Onların usulsüz, kanunsuz, dolambaçlı işlerini bilir ve elinden geldiği kadar görevini başarmaya çalışırdı.

Çayağzı yahut Papazköprüsü ne kasaba ne de köydü. Issız, derme çatma bir yerdi. Başlıca tesisi bir gümrük karakolu ve derme çatma birkaç damdan ibaretti. Ali Rıza Efendi, işte bu karakolda çalışmaktaydı. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgedeki sınırları orada son buluyordu. Çayın üstündeki köprünün öte başından Yunan toprakları başlardı.

Papazköprüsü'nü saran dağlar, yani Olimpos'un etekleri, Rum eşki-

yasıyla doluydu. Eşkıya kereste tüccarlarını haraca kesmişti. Bu eşkıya ile orman idaresi, kereste tüccarları, hatta devlet gümrüğü arasında, işlerin icabından doğan, kendi kendine işleyen, fakat her üç tarafın ister istemez uyduğu bazı kaideler yürür giderdi. Bu usuller ve kaideler çarkı içinde ezilen, bunalan ancak gümrük karakolunun 3 lira aylıklı muhafaza memuru Ali Rıza Efendi'ydi.

Bu parayla hem kendi geçinmek, hem ailesini geçindirmek gerekiyordu. Kaldı ki eşinden daima ayrı da kalamazdı. Papazköprüsü'nden Selânik'e sık sık kaçamaklar yapması kolay değildi. Selânik'le Katerin ve Papazköprüsü arasında karadan, yol yoktu. Denizden yelken gemileriyle 80 mile varan bir yolculuk da, o günün şartları içinde her zaman kolay değildi. Hele her istediği vakit işinden ayrılması mümkün olmayan bir küçük memur için...

Ali Rıza Efendi ise eşini özlüyor, seviyordu. Onsuz olamazdı. Papazköprüsü'nün yalnızlık, ıssızlık ve eşkıya kokan kasvetli gecelerinde buhranlı anlar yaşıyordu. Düşündü, taşındı ve her şeye rağmen genç, güzel eşini Papazköprüsü'ne getirmeye karar verdi. Ali Rıza Efendi'nin Mustafa'dan önce doğan üç çocuğunun yani Fatma, Ömer ve Ahmet'ten son ikisinin Çayağzı'nda öldükleri bilindiğine göre, Ali Rıza Efendi'nin evlilik sonrası hayatından mühimce bir kısmını eşiyle beraber Papazköprüsü'nde geçirdikleri anlaşılmaktadır.

Zübeyde'nin bu Papazköprüsü'ndeki hayatının ferah, emniyetli ve rahat geçmediğini kabul etmek yerinde olur. Her iki çocuğunun bu ıssız ve kasvetli sınır noktasındaki ölümlerinde bakımsızlığın, ilâçsızlığın etkileri olması da mümkündür. Hatta Zübeyde'nin son çocuğu Makbule, çok sonraları ve herhalde annesinden dinlediklerine dayanarak o günlere ait bazı nakillerde bulunmuştur. Fakat rahmetli Makbule'nin bu nakillerinde, onun çocukluk muhayyilesinin katkıları açıkça sezilmektedir[1].

Ama gerçek olan şudur ki, Ali Rıza Efendi, Papazköprüsü'nden memnun değildi. Bir taraftan maddî sefalet, diğer taraftan aralarında yirmi yaş fark olan güzel eşini mesut edememiş olmak üzüntüsü, iki çocuğunun orada art arda ölüşleri onu, oradan kurtulmak için elbette

(1) Bu konuda Enver Behnan Şapolyo eserinde, bu hayal oyunlarına yer verdiği gibi, Mihri Belli, Makbule Hanım'dan çeşitli nakillerini hiç kontrolsüz, ayrı bir eserde toplamıştır.

ki çareler aramaya sevk ediyordu. Oradan kurtulmak ve hele genç, güzel ve hayatını tam bir teslimiyetle kendisine bağlayan Zübeyde'ye daha rahat bir hayat sağlayabilmek, onu mesut edebilmek, ferah, varlıklı bir hayat içinde görmek istiyordu.

Papazköprüsü'nün kasvetli gecelerinde ve hele eşiyle çocuklarını yatırıp evin kapıları, pencereleri de sıkı sıkıya kapandıktan sonra Ali Rıza Efendi'nin kaygıları bu düşünceler üstünde toplanmış olsa gerektir. Hele fırtınaların deniz kıyılarını dövdüğü, havada rüzgârların uğuldadığı gecelerde ve derme çatma evciğinin, bir kale olmadığını düşünerek daldığı buhranlı kaygıların onu nasıl ve vaktinden önce yıprattığını anlamak mümkündür. Çünkü Ali Rıza Efendi aslında, belki fazla becerikli biri değildir. Hayatta kendini daha iyiye ulaştıracak hareketli vasıfları olmayan, uysal, ama evine bağlı bir insandı. Zübeyde'yi seviyordu. Bu sevgide, aradaki yaş farkının ve ona daha iyi bir hayat sağlayamamasının kendisinde bazı iç çatışmalar, ıstıraplar, hatta bazı aşağılık duyguları uyandırmış olması da tabiîdir. Çünkü vurdum duymaz ve kaygısız bir insan değildi. Istırabını duyacak, lâkin onunla mücadele edemeyecek bir insandı. Nihayet, bir yol bulmak, bir karar vermek zorundaydı. Bu hayat böyle süremezdi. Bu genç kadını bu ıssızlıklar, yokluklar içinde süründüremezdi. Ölen çocuklarını bu karanlık şartlar içinde çürüten bu hayat böyle gidemezdi. Bir karar vermek, bir çıkış yolu bulmak gerekti. Papazköprüsü şartları onların mutluluğunu önlüyordu. Kendisini de üzüntüler, hüzünler ve çaresizlikler içinde vaktinden önce yıpratıyor, olduğundan daha halsiz gösteriyordu. Gümrük karakolundaki 3 lira aylığın ise artmak ihtimali yoktu. Sonra yıllar yılı burada çürüyeceğini, Selânik'teki bütün teşebbüslerine rağmen buradan kurtulamayacağını anlıyor, daha elverişli bir işe nakli de kabil olmuyordu. Kaldı ki bu 3 lira aylık da pek emin bir şey değildi. Osmanlı idaresinin o devrinde, orduda bile aylıkların bazen üç ayda, dört ayda bir verildiği, subayların, maaşlarını Yahudi düzenbazlara kırdırarak yaşadıkları, sivil idare memurlarının daha kötü sefaletler içinde süründükleri bir gerçekti. İşte bütün bu şartlar içinde Ali Rıza Efendi ne kadar geç de olsa nihayet kararını verdi. İşinden istifa edecekti. Serbest çalışma tecrübesine girişecekti. Eşine ve çocuklarına daha iyi bir hayat sağlayacaktı. Öyle de yaptı. Gümrük muhafaza memurluğundan ayrıldı.

Bu kararın verilişinde, Papazköprüsü gümrüğünün en önemli konusu olan kerestecilik işlerini yıllarca görmüş, muamelelerini öğrenmiş

ve bu arada bu işleri yapan kereste tüccarlarını tanıyarak onların yardımlarına güvenmiş olmasının etkisi olsa gerektir. Çünkü istifasından sonra, bu tüccarlardan Selânik'te keresteci Cafer Efendi ile ortak oldu. Bu ortaklığın bir sermaye birliğinden ziyade, işbirliğinden ibaret olması mümkündür. Herhalde Cafer Efendi sermayeyi sağlayacak, Ali Rıza Efendi de zaten bildiği, tanıdığı, yıllarca kaldığı Papazköprüsü'nde, Olimpos ormanlarından kereste kestirecek, bunları kıyıya indirtecek, oradan da Yunanistan'a ihraç veya Selânik'e sevk işlerini idare ederek kârdan hisse alacaktı. Çünkü görüyordu ki kereste işinin kârı çoktur. Ama bu iş biraz da kaçakçılık, eşkıyaya baç vermek, hatta Selânik'te veya şurada burada biraz da usulsüz muamelelere karışmak işidir. Acaba Ali Rıza Efendi gibi yumuşak tabiatlı, uysal ruhlu ve mücadeleden çekinen bir adam bunları başarabilecek miydi? İşte bunu zaman gösterecekti. Göstermekte pek gecikmedi de.

İlk başta işlerin biraz parlak gittiği ve belki keresteci Cafer Efendinin de, geleceğin kârlarına karşılık Ali Rıza Efendi'ye biraz yardımlarda bulunmuş olması mümkündür. Çünkü Selânik'te, Ahmet Subaşı mahallesinde, Ziyneti Bostan arsasındaki pembe ev o sırada yaptırılmıştır. O vaktin ve mahallenin ölçülerine göre bu evi, oldukça önemli, iddialı, hatta şatafatlı saymak yerinde olur. Biri daha büyükçe, diğeri daha küçük (şimdi bu kısım yıkılmıştır) yan yana üç katlı iki ev. Bunun biri selâmlıktır, diğerine de harem demek lâzım. O zamanın âdetlerine göre selâmlık evin erkeğinin iş ve misafir dairesidir. Çünkü aile kabullerinde ve misafirliklerinde kadın ve erkek bir arada olamaz. Bu selâmlıklar, padişah ve hanedan mülklerinde büyük küçük birer saraydan başlayarak, vezir veya paşa konaklarında mükellef dairelere ve nihayet daha aşağıya doğru, daha küçük bölmelere, hatta sokağa, evin içinden geçmeden bağlantısı olan tek odalara kadar inebilir. Ali Rıza Efendi'nin yeni evindeki selâmlık kısmının icabında bir küçük irat olarak yaptırılmış olması da düşünülebilir.

* * *

İşte Mustafa, 1880 veya 1881'de Selânik'te bu pembe evin aile kısmında ve Ali Rıza Efendi'nin kereste tüccarlığı sırasında dünyaya gelmiştir. Ali Rıza Efendi o zaman bu eve, eşine yardımcı olmak üzere Üftade isminde zenci bir kadın da tutabildi. Yeni doğan çocuk için Zübeyde'nin sütü yetersiz olduğundan Ümmügül adında bir sütnine de bulundu.

Kereste ticareti sırasında Ali Rıza Efendi vakitlerinin bir kısmını gene Papazköprüsü'nde, bir kısmını da Selânik'te geçiriyordu. Eşi ve çocuğu ise Selânik'teydiler. Fakat Papazköprüsü'nde, artık bir gümrük muhafaza memuru değildi. Bir iş adamı veya iş takipçisi olarak yapacağı muameleler ise şunlardı: Ormandan kesilecek keresteler için orman idaresinden ruhsat almak. Bu ruhsatın Selânik veya Katerin'den çıkarılması lâzımdı. Sonra ondalıkçı denilen orman memurları ve ayrıca muhafızlarla ormanda kesimleri düzenlemek ve kesilen ağaçları hızar veya baltalarla dört köşe kütükler haline getirerek sevke hazırlamak. Nihayet Yunanistan'a ihraç edilirken gümrükte muameleleri tamamlamak. Yahut Selânik veya başka iç merkezlere gidecekse orman tezkerelerini tamamlatarak malları yelkenlilere yüklemek. Fakat bütün bu işlerin aksaksız yürüyebilmesi için orman idaresinin, gümrüğün, tüccarın veya nakliyecinin bilgi ve gayretleri yetmezdi. Bu işler arasında söz, bir de eşkıyanındı. Olimpos eteklerindeki Rum eşkıyasının. Eğer eşkıya bacını almazsa, ne kesim, ne stok, ne de sevkıyat yapılabilirdi.

Ali Rıza Efendi'nin işlerinde de öyle oldu. Bir aralık bu işlerin şöyle böyle yürütülebildiği anlaşılmaktadır. Ama az sonra eşkıya, Ali Rıza Efendi'ye de musallat oldu. Baç istedi, yolları kesti. Sevkıyatı durdurdu. Tomruklara el koydu. Nihayet son çareye başvurdu. Ormanda mallarının peşinde dolaşan Ali Rıza Efendi'yi yakaladılar. Bu yakalama birkaç defa tekrarlandı. Hatta bir defasında onu, kesmekle tehdit ettiler. Ali Rıza Efendi her defasında birer suretle bu badireleri atlattı. Zaten eşkıya da kesin sonuçlara ve öldürmelere kolay gidemezdi. Çünkü eşkıyanın menfaati bu düzenin işlemesindeydi. Yerleşmiş nizamın muhafazasındaydı. Hükümeti harekete getirecek hallerden mümkün olduğu kadar sakınmalıydılar.

Ali Rıza Efendi, belki de eski bir memur olmanın zihniyetinden hareket ederek kendini kanunlarla korumak, eşkıyaya teslim olmamak istiyordu. Bir defasında, vilâyette asayiş işlerine bakan Ali Paşaya başvurdu. Eşkıyanın temizlenmesini istedi. Paşanın cevabı şuydu:

— *En iyisi, sen bu kereste işini bırak!*

Ali Rıza Efendi biraz yalvarınca da, paşa, eşkıyayı kovalamaktansa, eşkıyanın barınmaması için Olimpos ormanlarını yaktırmaya karar verdi. Orman bitince hem kerestecilik, hem de eşkıya ortadan kalkacağı için mesele kökünden halledilmiş olacaktı!...

Fakat o arada eşkıya, kendileriyle biraz fazla uğraşan Ali Rıza Efendi'nin önemli miktarda tomruklarını ve kereste stoklarını yakınca, iş başka türlü halledildi. Yani Ali Rıza Efendi kereste işini kaybetti. Bu arada ortağı Cafer Efendi'nin de, eşkıya ile anlaşıp işi yürütecek yerde, elinden orman yakmaktan başka bir şey gelmeyen hükümete başvurduğu için, Ali Rıza Efendi'nin iş kabiliyetinden ümidini kesmiş ve işe son vermiş olması akla gelebilir. Fakat işin esası ne olursa olsun, bu sonucun Ali Rıza Efendi için büyük darbe olduğu bir gerçektir. Çünkü bu arada Ali Rıza Efendi, kereste işinden de oldu. Eski ve küçük memuriyetinden ise, zaten istifa etmiş bulunuyordu.

Ali Rıza Efendi'nin bir sarsıntı devresinden sonra, bu defa daha küçük bir iş çerçevesi içinde, tuz ticareti yapmaya karar verdiği anlaşılmaktadır. Fakat gene anlaşıldığına göre, bu sefer de açtığı mağazada veya tuz deposundaki tuzları elden çıkaramadı. Hatta kızı Makbule'nin çok daha sonraları anlattığına göre bu tuzlar toptan eridi. İşte o zaman hem kendisine güvenini, hem ticaret ümitlerini kaybetti. Yeniden ve ne olursa olsun küçük bir memuriyet peşinde koştu, fakat bir iş bulamadı. Tabii çöküntü başladı. Son dayanaklarını da kaybeden Ali Rıza Efendi kendini içkiye verdi. Bunu hastalık izledi, bağırsak veremine tutuldu. Ali Rıza Efendi üç sene süren mihnetli, fakat verimsiz bir ölüm kalım bocalamasından sonra, galiba 47 yaşında öldü.

Zübeyde, kocasının son günlerinden bahsederken şöyle konuşmuştur:

"— *Merhum son günlerde işinin fena gitmesinden çok müteessir oldu. Kendisini salıverdi. Daha sonra da dervişmeşrep bir hal alarak eridi gitti. Kocaman hastalığı büyüdü. Artık yaşayamazdı. Ben dul kaldığım zaman yirmi yedi yaşında bir tazeydim. Bana 2 mecidiye (40 kuruş) dul maaşı bağladılar...*"

Şapolyo'nun doğrudan doğruya Zübeyde'den naklettiği bu beyanlara göre, Ahmet Subaşı mahallesinde boş bir evde 2 mecidiye aylık ve üç çocukla[1] kalan Zübeyde'nin, kocası öldüğü zaman hali buydu. O zaman Mustafa 7 yaşındaydı ve evin tek erkeğiydi.

(1) Mustafa, Makbule ve Naciye. Naciye daha sonra Selânik'te ölmüştür.

*
* *

Ali Rıza Efendi'nin fizik bakımından olduğu kadar moral bakımından da tam bir çöküntü içinde hayattan göçtüğünü kabul etmek yerinde olur. Bu çöküntüde maddî şartların temel etkileri yanında, ruh düşkünlüğünün de aynı derecede etkili olduğunu anlamamak mümkün değildir. Çünkü kendi halinde bir kimse olan Ali Rıza Efendi, çok güzel ve kendisine göre çok genç olan Zübeyde'de, bahtının beklenmeyen yıldızını bulmuştu. Fakat onu dileğince mutlu edememişti. Evlendikten sonra ve Zübeyde'yi kendi ailesinin Yenikapı'daki evlerinde barındırdığı sıralarda da, karısının kendisine olan bağlılığına ve teslimiyetine rağmen, onu rahat ettiremedi. Çok önemsiz memuriyetlerde geçen ilk evlilik devresindeki belirsiz şahsiyeti ve hiç denebilecek aylığıyla bu güzel kadına, onun hayallerini doyuracak bir hayat yaşatamadı. Papazköprüsü'nde geçen hepsi birbirinden kasvetli, fakir ve emniyetten yoksun yıllar içinde ise, ev hayatındaki şartların bizzat kendisini dahi tatmin ettiği tahmin edilemez.

Bu böyle olunca, Mustafa'nın da ilk çocukluk hayatının aile şartları bakımından, bu tabloyu dilediğimiz kadar canlandırmak mümkündür. Kısacası durum şudur ki, Mustafa'nın bu ilk çocukluğu, sefalet değilse bile, sefalete yakın şartlar içinde geçmiştir. Bu şartların tek yumuşatıcı tarafı ve olsa olsa, Mustafa'nın babasının, evine bağlılığı, iyi niyeti ve bir de annesinin, kaderinden şikâyetçi olmaksızın bu şartları olduğu gibi kabul edişidir. Onun için Mustafa çocukluğunda yoksulluk çekmiş olsa bile, evinde geçimsizlik, tedirginlik görmemiş olsa gerektir.

Gerçi Mustafa'nın hemşiresi Makbule, sonraları ve o günlere ait hatıralarını veya duyduklarını naklederken, babasıyla annesi arasında bazen anlaşmazlık hallerine de değinir. Ama bu nakilleri doğrulayan başka belirtiler yoktur. Makbule Hanım'ın gördüklerine veya duydıklarına dayanan nakillerinde ise, hafıza karışıklıkları veya çelişmeleri, çok görülmektedir.

Sonra devamlı bir başarı sağlayamamasına rağmen, Ali Rıza Efendi'nin ticaret teşebbüsünün kendisine, ileride ailesi için dayanak olacak bir ev, dam altı sağlamış olmasının, bu ailenin hayatında önemli bir yeri vardır. İzlenebilen şartlar ve gelişmeler, bu evin hem bir sığınak, hem de bir tarafının küçük bir gelir kaynağı olarak, Zübeyde ve çocuklarının

hayatındaki büyük önemini göstermektedir. Zaten Ali Rıza Efendi, hayatında da koruyucusu olmayan bir insandı. Nitekim ticaret teşebbüsleri başarı vermeyip de o işlerden ayrıldıktan sonra, en küçük bir iş ve memuriyet için kapı kapı dolaşmak zorunda kalmıştı. Geçici, önemsiz ve verimsiz ayak işlerine kadar başvurdu. Bunlara ait bazı şeyler bilinmektedir. Ama bunlar da netice vermedi. İyi insandı, ama iyi olmak, beceriklilik için yeterli değildi.

Bütün bunlardan sonradır ki Ali Rıza Efendi, artık tam bir yenilgi demek olan içkiye düşmüştü. Nihayet işsizlik, hastalık, verem, bütün iş ümit ve imkânlarının kayboluşu, çöküntüyü tamamladı. Mustafa, işte bu mihnetle ve kasvetli yıllar içinde okuma çağına gelmişti. Babası henüz hayattaydı.

En sonunda, Zübeyde'nin dediği gibi "dervişmeşrep" bir kaygısızlığa kendini bırakış, Ali Rıza Efendi gibi basit, fakat iyi niyetli ve iyi kalpli bir adamın ıstırabını ve bahtsızlığını tamamladı.

* * *

MEKTEP HAYATI BAŞLIYOR

Mustafa, mektep istemekteydi. Okumak istemekteydi. Çocuğun mektebe başlatılması işi, Ali Rıza Efendi'nin ölümünden önce karı koca arasında küçük tartışmalara yol açtı. Şöyle ki:

Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun o devirlerinde okuma imkânları kıt ve okur yazarlar azdı. Okutulmasına karar verilen çocuklar için, eğer çevrenin imkânları varsa, seçilecek iki yol görünüyordu. Bu yollardan biri, derme çatma ve hiçbiri devlete ait olmayan, sarıklı ve çoğu cahil hocalar tarafından idare edilen mahalle mektepleri yolu. Bu yol nihayet, verimsizleşmiş bir medrese tahsiline çıkardı. Bu perişan medreseler ise, ancak mahalle imam ve müezzinleri verirdi. Bunların mezunlarından bir kısmı, daha ziyade İstanbul'da merkezleşen ve gene hepsi de çöküntü, perişanlık içinde eriyen başka medreselere giderlerdi. Onları bitirenler din eğitimi hocalığı, müftülük, kadılık gibi daha ileri *ilmiye* sınıfına katılırlardı. Zübeyde'nin, oğlu Mustafa için istediği ve seçtiği yol da buydu. O, oğlunun sarıklı hocalar elindeki mahalle mektebine verilerek, ileride sarıklı bir hoca, yahut âlim olmasını istiyordu. Sarıklı hocalar ve ilmiye sınıfı mensupları askere alınmazlardı.

Bunlar mahalle veya köy mescitleri imam ve müezzinliklerinden, eğer arkaları veya yetenekleri varsa, müftülüklere, kadılıklara, müderrisliklere kadar çıkan birtakım kademelerle, mütevazı fakat belirli yollar üzerinde hayatlarını yürütürlerdi. Ayaklarında mest, pabuç taşıyan, şalvarlı, kuşaklı, mintanlı, cübbeli, sarıklı ve hepsi de daha delikanlılık yaşlarından itibaren sakal bırakan bu sınıfın halk içinde, görevlerine, kademelerine göre az çok itibarlı, fakat aşırı imtiyazları olmayan mevkileri vardı.

Zübeyde, Mustafa'sı için bu yolu iyi ve emniyetli buluyordu. Oğlunun din eğitimi alıp ulema saflarına katılmasından ruhî zevk duyuyordu. Zaten Zübeyde'nin kendisine de biraz yaşlanınca ve okuma bildiği için, çevresinde "Zübeyde Molla" diyeceklerdir. Mollalık, kadınlar için de bir okumuşluk unvanıdır. Zübeyde'ye, oğlunu sarıklı hocalığa ve ulemalığa yöneltmek için kimlerin tesirler yaptığını kesin olarak tayin etmek zordur. Fakat Mustafa'nın mahalleden çocukluk arkadaşı olup ilerideki devrelerde de arkadaşı kalacak olan Nuri'nin (Nuri Conker), sarıklı hoca olan babasının Zübeyde üstündeki tesirlerinden, ileride bizzat Mustafa bahsedecektir.

Babasına gelince. Ali Rıza Efendi oğluna muntazam bir tahsil yaptırmak istiyordu. Onu okutmak, yetiştirmek, ona yüksek tahsil dereceleri sağlamak emelindeydi. Bu güzel ve asil şeyi, oğlunun başarmasını istemek suretiyle, kendi ruhundaki bir özlemi açığa vurmaktadır.

Hulâsa Zübeyde'nin, oğlu Mustafa'yı o zaman âdet olan dualar, ilâhilerle mahallenin harap, geri mektebine kaydettirmek arzusuna karşılık, Ali Rıza Efendi, Mustafa'yı, o zaman yeni açılan ve yeni usullerle dersler gösteren Şemsi Efendi mektebine yazdırmak istiyordu. Bu iki ayrı istek, karı koca arasında, tabiî aşırı hadlere varmayan çatışmalara, direnişlere yol açtı.

Nice yıllar sonra Mustafa, bu durumu şöyle anlatacaktır:

"— Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitme meselesine dairdir. Bundan dolayı annemle babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilâhilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Babam, o zaman yeni açılan, Şemsi Efendi mektebine devam etmem ve yeni usul üzerine okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane bir suretle halletti. Evvelâ mutat merasimle mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da

mahalle mektebinden çıktım. Şemsi Efendi mektebine kaydedildim. Az zaman sonra babam vefat etti..."

Hulâsa iş, Mustafa'nın anlattığı gibi babasının ustalıklı bir manevrasıyle halledildi: Mustafa, önce Zübeyde'nin istediği gibi ilâhiler, dualarla mahallenin köhne iptidaî mektebine kaydedildi, orada derse başlatıldı. Bunun belirli bir töreni vardı. Yeni elbiseler giydirilmiş ve boynuna, içinde eski elifba ve amme cüzü, hatta Kur'an-ı Kerim bulunan sırmalı çanta takılmış çocuk, evinde hazır olur. Sonra, onun da katılacağı eski usul ilkokulun çocukları, sarıklı hocaların idaresinde ve çocuklar ikişer sıra olarak yeni öğrencinin evinin önüne gelirler. Orada yeni öğrenci öne geçirilir. Yeni öğrencinin babası, büyükleri de kafileye katılırlar. Evin penceresinden çocuğun annesi ve bütün mahalle kadınları gözyaşları içinde, bu kafilenin evin önünden ayrılışını izlerler. Çocuklarına zihin açıklığı dileğiyle dualar okuyup çocukların ardından üflerler. Sonra bu kafile, önceden belletilen ilâhileri söyleyerek, sokaklardan geçer. Halk, iki taraflı onları dualarıyla uğurlar. Nihayet mektebe varılır. Çocuklar yerlerini alırlar. Yeni öğrenci, sarıklı hocanın rahlesi önüne diz çökerek önüne açılan eski usul alfabeden hocanın ona parmağıyla gösterdiği harfleri, tekrarlamak suretiyle heceler ve tören biter.

İşte Mustafa için de bu tören aynen yapıldı. Zübeyde ve komşuları evin penceresinden çocuğun, kafilenin önünde ve boynunda asılı sırmalı cüz kesesiyle ayrılışını gözyaşları ve dualarla izlediler. Mustafa, eski usul mektebe kaydedilmiş oldu. Zübeyde'nin arzusu yerine geldi. Ama bir iki gün sonra da Ali Rıza Efendi Mustafa'yı o mektepten alıp, yeni usul ders gösteren Şemsi Efendi mektebine götürdü. İlâhisiz, duasız, törensiz oraya kaydettirdi. Bu suretle de, hem kendinin, hem Mustafa'nın annesinin arzusu yerine getirilmiş oldu. Mustafa'nın hayatında çözülen ve kendi hayatının yolunu açan ilk düğüm budur. Bu düğümün çözülüşünü Mustafa, o basit, fakat iyi kalpli, iyi niyetli ve yeni usul eğitimin değerini anlayan, içinde oğlunun okuması, yetişmesi, büyük adam olması arzularını duyan Ali Rıza Efendi'ye borçludur. Fakat ne yazık ki Ali Rıza Efendi, kendine Zübeyde'yle evlenmekten başka her sahada asık yüz gösteren talihinin tek yıldızı olan oğlunun istikbalini göremeden ve onun mektebe kaydından az sonra öldü.

* * *

Şemsi Efendi mektebi de *özel* bir mektepti! Zaten o zaman devletin idare ettiği ilkmektepler çok az sayıdaydı. Bu sebeple büyük şehirlerde ve bu arada Selânik'te yeni fikirli ve müteşebbis bazı kimseler, yeni usul ders gösteren *özel* okullar açarlardı. Bu yeni mekteplere, dâr-ül-edep, dâr-ül-irfan, nümune-i terakki gibi iddialı, parlak isimler verirlerdi. Şemsi Efendi mektebi de, bu mekteplerden biriydi. Fakat o sıralarda Selânik'te Şemsi Efendinin şahsiyeti o kadar popüler ve itibarlıydı ki, onun mektebi sadece Şemsi Efendi mektebi diye anılırdı. Şemsi Efendi ve o sıralarda gene o mektepte hoca olan Cudi Efendi, o devrin Selânik aydınları arasında tanınan, sevilen insanlardı. Bu şahsiyetler hakkında, o devrin Selânik hayatını hatıralar şeklinde yazılarıyla anlatan Ali Canip Yöntem, değerli bilgiler vermiştir[1].

Hulâsa küçük Mustafa'nın, babası Ali Rıza Efendi'nin ısrarlı müdahalesiyle Şemsi Efendi mektebinde okuma hayatına başlayışı, onun bir talihi oldu ve o, bu talihinden faydalanmasını bildi. Mektebi sevdi. Derslerine meraklı ve çalışkan bir çocuktu. Gerçi ilkokulda çocuğun kimliği ve niteliği pek belli olmaz. Ama seveceği bir mektebe, bağlanacağı hocalara düşmesi, her çocuk için bir talih eseridir. Sevebileceği bir mektebe düşüp, bağlanacağı hocalara kavuşan bir çocuğun kendini mektebine vermesi ve çalışan, ilerleyen bir çocuk olarak belirmesi ise artık onun kabiliyetlerini meydana vuruşu demektir. Bu bakımdan küçük Mustafa ilkokul hayatında hem şanslı, hem kabiliyetli bir çocuk sayılmalıdır. Onun bu mektepte, kaligrafi hocası olarak çalışan ve sarıklı bir hoca olan Çopur Hafız Emin Efendi'ye karşı bütün sınıf tarafından desteklenip neticede bizzat hoca tarafından örtbas edilen bir isyan olayından başka, üzücü bir hatırası yoktur.

Mustafa'nın, Şemsi Efendi mektebindeki ilköğrenim hayatının 1891 ders yılı sonuna kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Buna göre mektebe başlayış yılının tarihi tam belli değilse de, bunu 1886 veya 1887 olarak almak mümkündür. Mustafa'nın babası ise, 1893 senesi, Kasım ayının, ikinci yarısında öldü. Anne ve çocukların Selânik'te yaşayışları imkânsız hale geldi. Dayısı onları kendi çalıştığı çiftliğe götürdü. Mustafa ortamektebe ancak daha sonra, oradan Selânik'e dönünce girebildi.

---

(1) *Yakın Tarihimiz* dergisi: Ali Canip Yöntem'in Hatıratı.

Bu suretle Mustafa'nın Şemsi Efendi mektebini bitirmeden Selânik'ten ayrılmak zorunda kaldığına ve sonra da ortamektebe imtihanla girdiğine göre, onun bu imtihanı ilkmektepte olduğu yılların çalışkanlığıyla başarmış olması mümkündür. Zaten babasının ölümünden ve hele köye götürüldükten sonra, onun yeniden mektep yolunu açabilmesi, bir ortamektebe girişi, Mustafa'nın hayatının hem de bu sefer kendi karar ve müdahalesiyle çözülen ikinci düğümüdür.

Ali Rıza Efendi'nin ölümüyle dul kalan Zübeyde'nin vaziyeti ise çok zorlaştı. Erkek olarak, o da uzak sayılacak bir dayısı vardı: Hüseyin Ağa. Hüseyin Ağa, Zübeyde'nin annesi Ayşe Hanım'ın üvey kardeşidir. Selânik civarında Langaza'da Rapla çiftliğinde çalışır. İşi, çiftlik kâhyalığıdır. Anlaşıldığına göre, Ali Rıza Efendi Zübeyde ile evlenmek isteyip de Zübeyde'nin büyükannesi:

— *Benim evlendirecek kızım yoktur, vermem...*

diye direttiği zaman araya giren ve büyükanneyi bu evlenmeye razı eden Hüseyin Ağa'dır.

Ali Rıza Efendi ölüp de Zübeyde üç çocuğuyla yalnız kalınca, bu üvey dayının Zübeyde'ye:

— *Bu ömürsüz adamla seni ben evlendirdim, şimdi o ölünce sana ve çocuklara bakmak bana farz oldu...*

dediği nakledilir.

Bu sözler söylenmiş veya söylenmemiş olabilir. Fakat gerçek şudur ki, Ali Rıza Efendi'nin ölümünden az veya çok sonra, Zübeyde ile çocuklar, Langaza'da Hüseyin Ağanın çalıştığı Rapla çiftliğine sığınırlar. Bu çiftlik ve Mustafa'nın bu çiftlikteki hayatı, Mustafa hakkında içeride ve dışarıda yazılan kitaplarla çeşitli şekilde anlatılmıştır. Hatta Armstrong'un *Bozkurt* isimli eserinde, onun buradaki hayatını anlatan sahneler, birtakım sert tepkiler uyandırmıştır. Gerçek olan, Hüseyin Ağa'nın, Ali Rıza Efendi'nin ölümünden sonra, onun dul kalan eşini ve çocuklarını yanına alması ve onların orada bir zaman kalmış olmalarıdır. Bu çiftliğin Selânikli Kâtipzadelere ait olduğu söylenir.

Rumeli'de çiftliklerin hemen hepsi, çiftlik sahibi namına onun adamları tarafından idare edilirdi. Çünkü çiftlikler, çiftlik sahipleri için pek de emniyetli yerler sayılmazdı. Bütün Rum, Bulgar eşkıyasının ve komitacılarının gözleri, bu çiftlik sahiplerinin üzerlerinde ve keselerin-

de olurdu. Büyük çiftliklerde idarecilerin başında "nâzır" bulunurdu. Ondan sonra "kâhya" gelirdi. Daha sonra korucular, bekçiler, işçiler çiftlik hiyerarşisinde yer alırlardı. Bazı küçük çiftliklerde işin doğrudan doğruya kâhyaya bırakıldığı olurdu. Yani mal sahibi, kâhyaya inanır ve bütün işleri ona bırakırdı.

Rapla çiftliğini de, öyle görünüyor ki, Hüseyin Ağa idare ediyordu. Rapla çiftliğine ve Hüseyin Ağa'nın yanına giden Zübeyde ve yetimlerinin, orada tam bir ferahlık içinde olacaklarını düşünmek hata olur. Çünkü evvelâ Zübeyde, kendinden nakledildiğine göre, henüz çok genç ve güzel bir duldu. Selânik'te ve Ali Rıza Efendi'nin ticaret hayatının ilk devresinde bir süre, güzel, müstakil bir evde yaşamıştı. Hatta yanında bir zenci hizmetçi de çalıştırabilmişti. Şehir hayatına alışıktı. Sonra da Mustafa'nın başlayan tahsili vardı ve bu tahsil kesilmişti. Hulâsa yaşanılan günler sıkıntılı, gelecek günler karışık ve karanlıktı.

Mustafa ve kardeşlerinin bu çiftlikteki günlük hayatını, daha sonraları kız kardeşi Makbule çok safiyane bir şekilde anlatmıştır. Mustafa Kemal de aynı günlere değinmiştir. Mustafa'nın orada yapabileceği belirli bir işi yoktu. Dayısı, ona bazen bostan veya bakla tarlası gibi yerleri bekletirdi, kargaları kovalatırdı. Makbule, her çocuk için eğlence olan bu bakla tarlası bekçiliği günlerini bazı detaylarıyla anlatmıştır. Gene bu hikâyeler arasında Zübeyde ve çocuklarının kâhya Hüseyin Ağa'nın evinde değil, Hüseyin Ağa'nın onlara gösterdiği ayrı fakat herhalde yakın veya bitişik bir yerde oturduklarını da anlıyoruz. Çünkü Makbule bu hatırasında, çiftlikten kendilerine yiyecek gönderildiğinden bahseder.

Fakat en önemli ve ivedili dava Mustafa'nın tahsilidir. Onun burada yapacağı bir şey olmadığı gibi, okuma, yetişme imkânı da yoktur. Bir aralık onu, hiç olmazsa oyalansın diye, Çalıçiftliğin yakınındaki kilisede Hıristiyan mektebine gönderdiler. Bu öğrencilik uzun sürmedi. Sonra Rapla çiftliğinin kâtibi Arnavut Kâmil Efendi'den bir şeyler öğrenmesine karar verildi. Fakat Kâmil Efendi'nin de başkasına öğretebilecek bir şeyi yoktu. O teşebbüs de netice vermedi. Mustafa'nın ise çiftlikte yanaşma olarak yetişmek, yavaş yavaş diğer çiftlik işlerine ve bir gün belki çiftlik kâhyalığına kadar çıkmak yolunda hiçbir hevesi yoktu. Hulâsa tahsil işi çatallaştı. Mustafa okumak istiyordu. Bunu Rapla çiftliğinde sağlamak mümkün değildi. Çok daha sonraları Mustafa Kemal, o zamanki hatıralarından bahsederken, şu sözleri söyleyecektir:

"— Babam vefat etti. Annemle beraber dayımın yanına yerleştim. Dayım köy hayatı yaşıyordu. Ben de bu hayata karıştım. Bana vazifeler veriyordu. Ben de bunları yapıyordum. Başlıca vazifem tarla bekçiliğiydi. Kardeşimle beraber bakla tarlasının ortasında bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovmaya uğraştığımızı hiç unutamam. Çiftlik hayatının diğer işlerine de karışıyordum. Böylece biraz vakit geçince, annem, mektepsiz kaldığım için endişe etmeye başladı. Nihayet Selânik'te bulunan teyzemin yanına gitmeme ve mektebe devam etmeme karar verildi."

Mustafa'nın gerçi bir üvey teyzesi vardır. Ama bu kapıyı pek yakın bir hısımlık saymamak yerinde olur. Mustafa'nın kız kardeşi Makbule de ağabeysinin Selânik'te halasının yanına gittiğinden bahseder. Mustafa'nın gerçi Hatice adında bir halası da vardır. Ama orası da Mustafa için sıcak bir yuva olmamıştır. Makbule bunu doğrulayan bir vaka da hikâye eder. Hulâsa sonunda Zübeyde Rapla çiftliğinden ayrılmak ve Selânik'e dönmek zorunda kalmış ve anlaşıldığına göre Mustafa işte o sırada Selânik'te mülkiye rüştiyesine kaydolunmuştur (1894).

Fakat Mustafa'nın çocukluk hayatıyla ilgili tarihler üstünde pek kesinlik yoktur[1]. Bunu da tabiî görmek lâzımdır. Çünkü Türklerde aile şeceresi ve tarihi yerleşmiş bir gelenek değildir. Bunu da, Türklerin aleyhine yorumlamak doğru olmaz. Bizim millet tarihimiz daima ge-

---

(1) Prof. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* kitabında (s. 9), onun bu tahsil süresini 3-6 yıl olarak, iki ihtimal içinde gösterir. Tahsilden ayrılış sırasında yaşını da 10 olarak belirtir. 10 yaş herhalde doğrudur. Fakat babasının ölümü üzerine Rapla çiftliğine hemen gitmişlerse o takdirde Zübeyde'nin de bu ölüm sırasında 27 yaşından biraz daha yaşlı, meselâ 30 yaşında olması mümkündür. Çünkü Mustafa'yı 20 yaşında doğurmuş olduğu takdirde dahi, bu 10 yaşın ilavesiyle onun 27 yaşını aşmış olması gerekir. Kaldı ki bu doğumun da 20 yaşında değil, biraz daha sonra vuku bulmuş olmasını düşünmek yerinde olur. Çünkü Mustafa'dan önce Fatma, Ahmet ve Ömer adında üç çocuk doğurduğuna ve bunların son ikisi üçer yaşında ve Fatma'nın ise veremden ve 7 yaşında öldüğü nakledilmiş olduğuna göre, Mustafa'nın doğuşu sırasında Zübeyde'nin yaşının daha fazlaca olması gerekir. Fakat bu yaş ilgisizliği, hele Türk kadınları arasında umumi olduğu için bu olay ve nakilleri kimsenin aleyhine yorumlamak da gerekmez. Yahut da bu arada Fatma'nın öldüğü zamanki yaşının, biraz daha küçük olması mümkündür. Türklerde asıl olan ve az çok bilinen erkeklerin yaşıdır. Çünkü erkekler askere alınırlar ve bu alınışta yaş önemlidir.

nişleyen, dağılan, yayılan, yahut da daralan ve parçalanan insan dalgalarının veya ailelerin tarihinden ibarettir. Bizde her kol, her aile, ailenin her ferdi kendi hayatını ve kendi kaderini müstakilen yaşar.

*
* *

Mustafa'nın kaydedildiği Selânik mülkiye rüştiyesine gelince, bu konuda şunları belirtmek yerinde olur:

Türkiye'de din kurallarına göre eğitim yapan medreselerin yanında çağdaş bilgiler veren mekteplerin açılışı ancak 1839'da başlayan Tanzimat hareketinden sonradır. Meselâ devlet bir "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"ni ancak 1869'da çıkarabildi. Ama 1850'den önce medreseler dışında tek tük okulların açılmış olduğu görülmektedir. Nitekim ilk rüştiye mekteplerinin 1850'den önce, hatta 1839'da kurulduğu hakkında kayıtlar vardır.

Rüştiye, ortamekteptir. Mülkiye rüştiyeleri sivil ortamekteplerdir. Askerî rüştiyeler de askerî idadîlere ve bu yoldan harp okullarına öğrenci veren askerî ortaokulları teşkil ederler. Umumiyetle üç sınıflık olan rüştiyelerle dört sınıflık olan idadîler, bir arada ortaöğretim kademelerini vücuda getirir. Fakat idadîler Anadolu ve Rumeli'de ancak 1895'ten itibaren kurulmaya başlamıştır. Mülkiye rüştiyeleri başlıca vilâyet merkezlerinde, askerî rüştiyeler ise daha ziyade önemli askerî şehirlerde ve ordu merkezlerinde kurulmuştu. Meselâ Selânik, Manastır, Edirne, İstanbul, Şam, Erzincan, Sivas gibi ordu merkezlerinde veya önemli askerî merkezlerde...

Şu veya bu şekilde Selânik'e geldikten sonra, Mustafa'yı da Selânik mülkiye rüştiyesine yazdırdılar. Fakat orada bir hocanın bilgisiz ve şiddetli muamelesi onun bu mektepte okumaya devamına engel oldu. O zamanlar sarıklı hocalar sivil ve askerî mekteplerde, hatta devlet mekteplerinde de bazı derslerde hocalık yapabiliyorlardı. Bilhassa kaligrafi, Farsça ve Arapça dersleriyle din dersleri, bazen Türkçe, mektep imamlıkları daha çok sarıklı hocalar tarafından verilirdi.

Selânik mülkiye rüştiyesinde Mustafa'ya, sınıfta bir arkadaşıyla biraz dalaştığı için kötü muamele eden, onu aşırı derecede döven Kaymak Hafız'ın, çevresinde kendine verilen lakaptan da anlaşılacağı gibi, herhalde lenfatik, bıngıl bıngıl, alelade bir adam olması mümkündür. Hafız, sınıfta Mustafa'yı dalaşma halinde yakalayınca, fena halde hırpa-

ladı. Çok zaman sonra ve bizzat Mustafa'nın anlattığına göre, onun vücudunu kan içinde bıraktı. Hocanın, bundan sadist bir zevk almak istemesi de mümkündür. Mustafa, annesinin daha onu doğurmadan tahayyül ettiği gibi sarı saçlı, mavi gözlü, pembe yüzlü, fakat hakarete tahammül etmeyen ciddî ve haysiyetli bir çocuktu. Şemsi Efendi mektebinde gene sarıklı ve anlaşıldığına göre yüzü çiçekbozuğu Çopur Hafız Nuri Efendi'ye isyan ettiği gibi, bu sefer de Kaymak Hafız'ın hakaretine tahammül etmedi. Gerçi Çopur Hafız işi örtbas etmişti. Ama Kaymak Hafız işinde, Mustafa dayattı. Günlerce mektebe gitmedi. Zaten bu sivil mektebe pek ısınmış da değildi. Hem babaannesi de onun okumasına taraftar görünmüyordu. Onu mektepten aldı. Hulâsa o sene Mustafa, mülkiye rüştiyesini bir daha dönmemek üzere bıraktı. Bir olayın zorladığı bu netice, onun hayatında bir dönüm noktası oldu. Çünkü ona asıl mesleğini seçmek ve bulmak yolunu açtı. Bu meslek *askerlikti.*

*
* *

KÜÇÜK ASKER

Eski Türkiye'de *ilmiye* denilen ve medrese yolundan gelinen sarıklı din ve dinî hukuk mesleği dışında, meslekler başlıca ikiye ayrılırdı: Mülkiye, askeriye. Mülkiye mesleği bütün sivil idare mesleklerini içinde toplardı. Zaten idare dışında pek başka meslek de yoktu. Askeriye mesleği ise, ordu hizmetini hedef tutardı. Gaye subaylıktı (zabitlik). Subaylık, teğmenlik (mülâzimisani) ile müşirlik (mareşallık) arasındaki kademeleri içine alırdı. Bu mesleğe iki yoldan gelinirdi: Mekteplilik, alaylılık.

Mektepli subay, askerî okullardan yetişerek orduya katılan subaydı. Alaylı subay da, mekteplerini tamamlayamadığı subay kadrosuna, orduda tezkere terk ederek veya yararlık göstererek erlik ve assubaylık yollarından gelen subaydı. Bunların çoğu okuma yazma bilmezdi. Fakat bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna'dan Acem denizi kıyılarına ve Orta Afrika'ya kadar uzanan çeşitli bölgelerinde, bütün bir ömür boyunca katlanılan meşakkatler ve devamlı kışla hayatı içinde pişerlerdi. Kendilerini orduya vakfettikleri için bazı vasıfları olurdu. Bunlardan yüksek rütbeli âmir, general, hatta müşir olanlar çoktu.

1908 Genç Türk ihtilâliyle despotik padişahlık idaresi devrildiği ve bu arada orduda da bazı ıslahatlara geçildiği zaman, Osmanlı ordusunda 7.000 kadar alaylı subay vardı. Bu miktar, orduda subay kadrosu-

nun yarısı demekti. Hulâsa, Mustafa ders yılı başında askerî rüştiye imtihanlarına girdi. Başarı kazandı. Bu iş için kararını kendisi verdi. Teşebbüsü kendi kendine yaptı. Ali Rıza Efendi'nin annesi, yani Mustafa'nın büyükannesi, onun okumasına taraflı olmadığı gibi, annesi Zübeyde de askerlikten korkuyordu. Askerlik denince biricik oğlunun harplerde, çete savaşlarında ölebileceğini düşünür ve bundan ürkerdi. Bizzat Mustafa, çok sonraları, bu teşebbüsüne ait hatırasını şöyle nakletmiştir:

"— *Komşumuz Binbaşı Kadri Beydi. Onun oğlu Ahmet askerî okula gidiyordu. Askerî mektep elbiseleri giyiyordu. Onu görünce ben de böyle elbiseler giymeye hevesleniyordum. Sokaklarda zabitler görüyordum. Onların derecesine varmak için takip edilmesi lâzım gelen yolun askerî rüştiyeye girmek olduğunu anlıyordum. O sırada annem Selânik'e gelmişti. Askerî rüştiyeye girmek istediğimi söyledim. Annem askerlikten pek korkuyordu. Asker olmama şiddetle engel oluyordu. Kabul imtihanı zamanı gelince ona sezdirmeden kendi kendime askerî rüştiyeye imtihan verdim. Böylece anneme karşı bir emrivaki (olupbitti) yaptım.*"

Bu hikâyede adı geçen Binbaşı Kadri Beyin yardımını ve ruhunu saygıyla anmalıyız.

Bu suretle Mustafa kendi yolunu kendi teşebbüsü ile tayin etmiş oldu. Bu düğüm de böyle çözüldü. Halbuki annesi onun daha ilk mektebe başlarken nasıl eski usul sarıklı hoca olmasını, ulema mesleğini seçmesini istemişse, ortamektep çağına gelince de oğlunun tüccar olması hevesine düşmüştü. Bir serveti, sermayesi olmayan erkeksiz bir ailenin, kimsesiz, dayanaksız bir dulun, ancak on yaşlarında bir çocuğu tüccar yapmak hevesi, nihayet o çocuğu, tavsiye edilen veya tanınan herhangi bir dükkâncının yanına çırak olarak vermekten başka pratik bir mana elbette ki ifade etmezdi. Fakat Mustafa'nın yarattığı olupbitti davayı halletti.

Zübeyde, bu olupbittiyi nasıl kabul ettiği yolunda, çok sonraları bazı şeyler anlatmıştır. Hatta bu konuda bir rüyasını da nakletmiştir. Önemli olan, Mustafa'nın kendi yolunu bulmuş olmasıdır. Burada, bu olayın önemi üstünde durmak yerinde olur. Çünkü Mustafa için bu olay, yani onun, ne kadar alt kademede olursa olsun bir asker mektebine kendini atabilmiş olması, Mustafa'nın hayatında, hayatı boyunca kader tayin edici bir dönüm noktası olmuştur. Mustafa'nın hikâyesi, denebilir ki, bu askerî rüştiyeden başlar.

Ordu Millet

Biz bir Ordu Millet'tik. Nice yüzyıllar önce, milletleşmeye ordulaşmakla başladık. Milletin en halsiz düştüğü ve ordunun en perişan bırakıldığı zamanlarda bile Ordu, kendilerine şanlı bir gelecek düşünen gençlerin hayalinde devletin, gene de en kutsal ocağı olarak yaşadı...

II

ASKERLİK DENİLEN AŞK

Asker ya da subay olmak? Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde, hele Osmanlı Rumelisi'nin ordu ve asker merkezlerinde yaşayan Türk çocuklarının büyük aşkıydı. Subay olmak aşk ve ihtirasının onların hayallerinde uyandırdığı renkli gelecekleri, başka ülkelerdeki aynı yaşta çocukların askerlik bağlılıklarıyla kıyaslayarak değerlendirebilmek mümkün değildir. Rumeli'nin asker merkezlerinde, şehir ve kasabalarında çocuklar, gözlerini sabahları dünyaya, talim boruları, asker mızıkaları, yahut da kapılarının önlerinden geçen süvarilerin nal sesleriyle açarlardı.

Çocukların rüyalarını askerlik süslerdi. Oyunları askerlik oyunlarıydı. Evlerdeki gece toplantılarında, kadınlar, çocuklar arasındaki başlıca konu askerlik hikâyeleriydi. Savaş anıları, sonu gelmeyen eşkıya takipleri, baskınlar, Osmanlı Rumelisi'nin ordu merkezlerinde, hatta bütün şehir, kasaba ve köylerinde konuşmaların, tartışmaların başlıca sermayesiydi. Sokakların ziyneti askerdi. Asker mekteplerinin çocukları, yahut harp okulları gençleri, renkli üniformaları, süsleri ve yüksek sınıflarda kılıçlarıyla bütün diğer çocuklardan, gençlerden ayrılırlardı. Hele kılıçlar! Acaba ondan kutsal, ondan üstün, hayale ondan daha çok hitap eden bir şey düşünülebilir miydi? Kılıç, yüce, paha biçilmez bir nesneydi. Gururun, şerefin, tartışma kabul etmez belgesiydi. Kılıç dünyadan ağırdı ve kılıç hayattan üstündü. Osmanlı Rumelisi'nin, hele kılıç taşımaya hak kazanan gençleri için dünya, kılıcın etrafında dönerdi. Yahut da kılıç, dünyanın mihveriydi.

Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi'nin de evine, oğluna bırakabildiği tek hatıra bir kılıçtı. Ali Rıza Efendi'nin 1877 harbinde ve Mülkiye Gönüllü Taburundaki geçici subaylığı sırasında kuşandığı kılıç, bu evde daima saklanmıştır. Daha sonra ve kız kardeşinin anlattığına göre, Mustafa doğduğu zaman bu kılıcı, babası onun beşiğinin başucuna asarak kılıca saygısını göstermişti. Mustafa da evde bu kılıçla daima oynamıştı.

Askerî rüştiye okulunun küçük çocuklarına gelince, onlar da, kendi-

lerini ordunun bir parçası sayarlardı. Onlar da askerdiler. Yarın askerî idadî (lise) mektebinde, ondan sonra Harbiye'de, hatta Erkânıharp (kurmay) mektebinde kademe kademe yetiştirildikten ve nihayet askerlik hiyerarşisinde ilk rütbeyi kazandıktan sonra, ordu saflarına katılacaklardı. Birer âmir, birer küçük kumandan olacaklardı. Emir vereceklerdi, emir alacaklardı. İlk rütbeleriyle beraber de, imparatorluğun uçsuz bucaksız sınır boyları onların kahramanca at oynatışlarına açılacaktı. Rumeli mi olur, Arap çölleri mi olur, Kuzey-doğu Anadolu'nun yüksek karlı dağları, yaylaları mı olur, yoksa Trablus'un, Libya'nın uçsuz bucaksız sahraları mı; hiçbir yeri seçmeden, hiçbir yeri diğerinden ayırt etmeden, bir uçtan bir uca bu koca imparatorluk ülkesine onları bekleyeceklerdi.

Sınırlarda harpler mi; Arnavutluk'ta, Havran'da, Yemen'de, Kürdistan'da isyanlar mı, bunun önemi yoktu. Meselâ Rumeli'de siyasî çetelerin takibi için mi, Anadolu'da, her biri birer derebeyi gibi sivrilen eşkıyanın, mütegallibenin uyuşturulması için mi yollanırlar, bunların farkı yoktu. Elverir ki daima silâh başında olsunlar. Ellerinde silâhları, omuzlarında apoletleri olsun ve bu apoletlerin yıldızları daima artsın...

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerliğin bu kanunu, bu daima hareket, savaş ve kumanda kanunu, daha askerî rüştiyenin (ortaokulun) kapısından başlardı. Bu kanun, 10-12 yaşlarında bir küçük asker olarak kaderini orduya bağlayan küçük mekteplîden, subaylara, kurmaylara, ordu büyüklerine, generallere, mareşallara kadar herkesin ruhuna hâkimdi. Gerçi askerî rüştiye öğrencisiyle subayların, kurmayların, paşaların, müşirlerin (mareşalların) işaretleri, sırmaları farklıydı. Ama nihayet hepsi de askerî üniformaydı. Askerî üniforma, daha askerî rüştiye sınıflarından başlardı. Göğsü kapalı, iri düğmeleri parlak, pantolonları kırmızı zırhlı lâcivert elbiseler giyilirdi. Ceketlerin kollarında dirseklere doğru, sayıları öğrencinin sınıfına göre değişen, çeşitli büklümler, kıvrımlar yaparak, ta dirseklere yakın bir yerde ve kolların görülebilen kısmında düğümlenen, mavi şeritten işaretler ne kadar göz alıcıydı. Bu üniforma, askerî rüştiye çocuklarını bütün mekteplerin çocuklarından ayırırdı. Zaten bu ayrılış, bu göze çarpış onların mektep dışı davranışlarına da damgasını vururdu. Üniformanın şerefi vardı. Onu korumak lâzımdı. Askerî rüştiye çocukları her yere gidemezler, her yerde görünemezlerdi. Onlar mektepte olduğu gibi, Selânik'in sokaklarında da,

yaşlarına göre daha ağırbaşlılıkları, serbest, gururlu, fakat dikkatli hareketleriyle derhal göze çarparlardı.

Mustafa da, işte bu çocuklardan biri oldu. Mektebe girince ona, olduğundan daha ciddî, daha ağırbaşlı bir hal geldi. Hele yeni mektep elbisesi tamam olup da, evlerinin penceresinde onun yolunu gözleyen Zübeyde, Mustafa'yı ilk defa bu elbise içinde görünce, kendini tutamadı. Merdivenleri ikişer ikişer atlayarak sokak kapısına koştu. Onu sevinç gözyaşları içinde bağrına basmak istedi. Halbuki önceki kararı şuydu: Kendi köşesinde ağır, vakarlı bir anne olarak oturacaktı. Çocuğunu, yeni üniformasıyle sanki bir küçük general gibi gururla evlerine yaklaşırken izleyecekti. Sonra, ona evin kapısını açacaklardı. Merdivenden çıkarken onun ayak seslerini duyacaktı. Nihayet oda kapısından girip de kendisine yaklaşırken onu dualar, maşallahlarla karşılayacak ve oturduğu yerde bir asker annesi olarak elini öptürecekti.

Bu plan pek uygulanamadı. Bir asker oğlu karşılamanın ağırbaşlı annelik gururu, hareketlerine pek az hâkim oldu. Her genç anne gibi tek erkek çocuğunu, hayatının yeni bir dönüm noktasında görmenin kayıt ve şart tanımayan heyecanına kendini kaptırdı. Fakat netice şu oldu ki, onun oğlu Mustafa, artık kendi seçtiği yola girmiştir. Vaktiyle ve nice geceler onun beşiğini sallarken hayalinde süslediği eski usul, başı sarıklı, "ulema" yahut daha sonra kocası ölüp de bütün yollar kapanınca oğluna ister istemez yakıştırmak zorunda kaldığı adı tüccarlık, fakat gerçekte şunun bunun yanında bir çıraklık artık ölmüştü. Onun oğlu kendi yolunu kendi iradesiyle artık bulmuştu.

Mustafa'yı yeni askerî rüştiye elbisesi içinde bağrına basarken, Zübeyde'nin içinde bir taraftan bu meslek ve istikbal çıkmazları kesin olarak çözülüyor, diğer taraftan da onların yerinde, oğlunun yeni mesleğine karşı, içinde, kendisi de farkına varmadan bir emniyet, hatta gurur un doğduğunu hissediyordu. Zaten Mustafa, annesinin kendisini asker mektebine vermemek yolundaki isteklerine daima direnmiştir.

— Ben, omzunda bez satan bir bezzaz olamam. Bakın ben neler olacağım...

Mustafa'nın bu ilk dayatışları, onun hayatına şekil veren ilk şahsiyet belirtileri olmuştur.

Ve bir çocuk, hayatının böyle kritik bir safhasında bir defa:

"Görsünler, bak ben neler olacağım", dedi mi o çocuk, mutlaka bir

şeyler olur. Evet, işte böyle kompleksleri duyan ve yaşayan, yani kendi hammaddesini, kendi işleyerek ona kendince şekil verebilen çocuklardır ki, hayatta, bazı misyonlar için hazırlanırlar...

*
* *

Mustafa artık askerlik yolunu tutmuştu. Fakat o devirde ordu tam bir çöküntü içindeydi. Sultan Abdülhamit Türkiyesi, imparatorluk tarihinin en perişan günlerini yaşıyordu. İmparatorluk fiilen çökmüştü. Abdülhamit'in hem içeriye, hem dışarıya karşı siyaseti, şu birkaç sözcükle özetlenebilirdi: Çatışmaları uyuşturmak, olayları örtbas etmek, çöküntüyü görmemezlikten gelmek ve ne pahasına olursa olsun, kendi tahtını korumak! Bu konuda meselâ Abdülhamit'in en güvendiği sadrazamları Sait ve Kâmil paşaların hatıraları zengin misallerle doludur[1].

Haritada ve nazarî olarak imparatorluğun sınırları Bosna'dan Basra'ya, Ağrı dağından Orta Afrika'ya kadar uzanıyordu. Ama bu sınırlar içinde idare bitmişti. Ordu çökmüştü, uyuşturulmuştu. Bir posa haline getirilmişti. Dağlar, yollar eşkıya elindeydi. Hazine tamtakırdı. Devlet resmen iflâs etmişti. İçeride azınlıklar, ayrı birer millet gibi yaşarlardı. Kapitülasyonlar devletin malî, iktisadî, hatta adlî istiklâlini zincirlemişti. Ne yol, ne sanayi, ne de malî kredi cihazları vardı. Devlet içeride halsiz, iktidarsız olduğu kadar dışarıya karşı da itibarsızdı. Vasıtası, teçhizatsız ve parasız ordu birlikleri Rumeli'de, Doğu Anadolu'da, Suriye'de, Yemen'de ve daha nice sapa yerlerde eşkıya kovalamak, çetelerle çarpışmak ve isyanları bastırmak için, hem de tamamen verimsiz mücadeleler içinde eriyip gidiyorlardı.

Ama askerî öğrenim yolunu tutan Türk çocuklarında, hele İstanbul ve Rumeli şehirlerinde zabitlik (subaylık) hâlâ onların başını döndüren bir şan ve şeref halesi içinde, yıldızlarla parlayan bir kahramanlık tacı gibi erişilmez bir şeydi. Halbuki orduda zabitler, aylar ayı maaş alamazlardı. Kalelerde, tabyalarda yıllar yılı çürütülürlerdi. Sarayın çevresine çöreklenmiş birtakım saltanat mensuplarının köşklerde, konaklarda

(1) Abdülhamit devrindeki ordunun durumu hakkında gene onun son, fakat on yedi senelik seraskeri (harbiye nazırı) Rıza Paşanın *Hulâsa-i Hatırat* (1325-1909) isimli eseriyle, gene Abdülhamit'in donanma kumandanı ve son bahriye nâzırı Hasan Rahmi Paşanın *Hatırat* (1324-1908) isimli eserleri, en açık, fakat en hazin bilgi ve malzemeyi verirler.

zenci halayıklar, Çerkez cariyeler elinde soysuzlaştırılmış çocuklarına ise, daha küçük yaşlarından başlayarak askerî rütbeler, nişanlar yağdırılırdı. Bunlar, havadan kazanılmış bu süslerini ya padişahın saray avlusundaki selâmlık alaylarında figüranlık yapmak ya da konaklarındaki cariyelerine caka satmak için kullanırlardı.

Fakat Yemen'de, Havran'da, Kürdistan dağlarında, Arap çöllerinde isyanlar, ayaklanmalar peşinde aç, susuz, maaşsız sürünen hakikî subaylar; milletin öz ve fedaî çocukları, hemen hiçbir karşılık beklemeden, mideleri boş, fakat ruhlarını, çocukluk çağlarının hâlâ sönmeyen şan ve şeref duygularıyle doyurarak, unutulmuş, terk olunmuş olsalar da, ruh ve inançlarındaki değerleri kaybetmemeye çalışıyorlardı. Ülkenin bir ucundan diğer ucuna koşar ve erir dururlardı.

***

MUSTAFA KEMAL

Mustafa'nın okumakta olduğu askerî rüştiye mektebiyle diğer sivil ortamektepler arasında ders programı ve öğretim bakımından pek fark yoktu. Fakat fark, askerî rüştiyelerin havasında ve eğitimindeydi. Bazı genel dersler için sivil hocalar çalıştırılsa bile asıl hocalar kadrosu askerlerdi. Bu subay hocalar ordudan gelirlerdi. Bu mekteplere ordunun havasını getirirlerdi. Disiplin sert ve askerceydi. Çocuklar askerce, sıralara girmeyi, nizama uymayı, askerce selâm almayı ve askerce düşünüp, askerce cevaplar vermeyi öğrenirlerdi.

Gerçi bu mekteplerde, padişaha aşırı sadakat gösteren, sınıflarda yerli yersiz ve bin bir tekerlemeyle padişahın adını andıkça, kürsüden yay gibi yerinden fırlayıp çocukları da hep birden saygı duruşuna kaldıran yapmacıklı subaylar da bulunurdu. Fakat bu subaylardan korkulsa bile onlar sevilmezdi. Öğretmenlerin çoğunluğu kışlalardan, sınırlardan, iç savaşlardan veya çete takiplerinden gelmiş hamiyetli subaylar olurlardı. Bunlar memleketin halini tanımış ve gidişin kötülüğünü görmüş olurlardı. Bunlar derslerde ve tabiî hiç belli etmeden, çocuklara vatan sevgisini ve gerçekleri anlatmaya çalışırlardı. Gerçi *vatan* kelimesi söylenmezdi. Vatan kelimesi yasaktı. Çünkü vatan anlamı, o devirde şiirleri yasak edilen ve ancak yüksek mekteplerde gizlice elden ele dolaşan şair Namık Kemal'in getirdiği bir anlamdı. Namık Kemal ise Birinci Meşrutiyetin (1876-1878) bütün hürriyetçi önderleri gibi sürgündey-

di. Hele o meşrutiyetin hakikî kurucusu ve son imparatorluk devri tarihinin en büyük adamı Mithat Paşa, Mustafa'nın rüştiyeye yazılışından tam on sene önce, Arabistan çöllerinde bir zindanda boğdurulmuştu. Ama ne var ki onun ölümüne, Namık Kemal ve arkadaşlarının sürgün edilmelerine rağmen, daha Mustafa'nın askerî rüştiyeye yazılışından 6 yıl önce (1889) hem İstanbul'da, hem Paris'te, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" kurulmuş, çalışmalarına başlamış bulunuyordu. Ve bu cemiyetin daha sonraları hem Mustafa'nın, hem onun neslinin kaderine büyük etkileri olacaktı.

Zübeyde'nin oğlu rüştiyeyi çok sevdi. Mektebe bağlandı. Derslere ve mektebin havasına alıştı. Orada iyi, anlayışlı hocalar buldu. İlkokulda çil yüzlü Çopur Hafız Nuri'nin, mülkiye rüştiyesinde kaygusuz, sadist bir adam olan Kaymak Hafız'ın, onun üstündeki baskılarına ve ruhunda yarattıkları ürküntüye karşılık, askerî rüştiyede aritmetik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa, Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Naki, jimnastik öğretmeni Teğmen Hasip Efendiler gibi değerli ve teşvik edici hocalar vardı. Hatta bunlardan aritmetik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Efendi bir gün ona, Mustafa'nın bütün hayatı boyunca kendine mal olacak ve ileride bütün dünyanın öğreneceği bir isim de hediye etti: Kemal!

"— *Oğlum, senin adın Mustafa. Benim de öyle. Bu böyle olmayacak. Arada bir fark bulunmalı. Bundan sonra senin adın "Mustafa Kemal" olsun...*"

O günden sonra da Mustafa'nın adı, *Mustafa Kemal* oldu. Adın seçilişi çok yerindeydi. Kemal, olgunluk anlamındadır. Küçük Mustafa da, yaşından daha olgun görünüyordu. Çalışkandı. Hele aritmetiğe karşı ayrıca bağlılığı vardı. Yüzbaşı Mustafa Efendi'nin ona yeni bir ad seçerken, bu hem yüzü, hem ruhuyla güzel, çalışkan ve ciddi çocuğun kendisinde uyandırdığı olumlu hayranlığın etkisi altında kalmış olması mümkündür. Mustafa derslerinde ileriydi. Zaten sınıfının da çavuşu olmuştu. Çavuşluk, o zaman bir nevi sınıf temsilciliğidir. Askerî okullarda çavuşlar, yahut sınıf temsilcileri başlıca üç ayrı tipte çocuklardan seçilebilirdi. Bunlardan bir kısmı hakikaten çalışkan, hareketli ve etrafına itimat yayan çocuklar olabilirdi. Mustafa Kemal'in bu tip bir temsilci olduğunun belirtileri çoktur. İkinci tip çavuşlar sadece çalışkan, kendi içine kapalı, etrafıyla pek dostlukları olmayan, fakat dahiliye müdürüne veya dahiliye zabitlerine, yani mektebin iç yöneticilerine hoş gö-

rünen çocuklar olurlardı. Diğer çocuklar bunları sevmekten ziyade, onların üstünlüklerini kabul ederek onlara itaat etmek zorunda kalırlardı. Bir de çavuşlar arasında azınlık olmakla beraber, asker mekteplerinde aşırı şiddetleriyle etrafı korkutan bazı subayların, çocuklar arasından yarı hafiye gibi seçtikleri çavuşlar olurdu ki, diğer çocuklar arasında bunların itibarı olmazdı.

Zübeyde oğlunun mekteplerde çavuş seçilişine daima önem vermiştir. Bununla, Mustafa Kemal'in ilerideki en parlak devirlerinde bile övünmüştür. Zübeyde'nin bu duygularını anlamak kolaydır. Mustafa Kemal'in askerî rüştiyede sınıf çavuşluğu günleri, Zübeyde'nin oğluyla aynı çatı altında geçen beraberlik ve yakınlık günlerinin ılık bir hatırasıdır. Gerçi bir gün gelecek Mustafa Kemal, insanoğlu için elde edilebilecek rütbe ve makamların en üstünlerine ulaşacaktır. Ama o zaman Mustafa Kemal, artık onun küçük Mustafa'sı değildir. Hem o zaman Mustafa Kemal'in şan ve zaferi, herkes gibi Zübeyde'nin de gözlerini kamaştırmış olacaktır. Bu göz kamaşması içinde Zübeyde'nin, kendi hayatının son günlerinde oğlunu, kendi gönlünce ve bütün ölçüleriyle kavrayamamış olması bile mümkündür. Bunda Mustafa Kemal'in, ileride ve kendisinden dinleyeceğimiz özgür yaşayış tarzının ve özgürlüğe bağlılığının da etkisi elbette vardır. Gerçek şudur ki, genç yaşında dul kalan ve Mustafa'nın askerî mektebe girişinden sonra, kızı Makbule ile evinde, koruyucusuz, dayanaksız ve sıkıntılar içinde yaşayan Zübeyde'nin, kendisi için de ister istemez bir yol araması kaçınılmaz görünüyordu. Bu yol ancak yeniden evlenmek olabilirdi ve ister istemez öyle oldu.

***

MUSTAFA KEMAL KIRGIN

Zübeyde'nin yeniden evlenişi, elbette ki bir aşk izdivacı değildi. Denebilir ki, karşısına çıkan ilk erkekle evlendi. Çünkü buna mecburdu. Gerçi Ali Rıza Efendi öldükten sonra Ahmet Subaşı mahallesindeki evlerinin küçük dairesine geçmişlerdi. Diğer daire de kiraya verilmişti. Ali Rıza Efendi'nin ticaret tecrübesinden; evinden başka her şeyini kaybederek çıktığı, hatta ondan sonra en küçük memuriyetlere de razı olduğu halde devamlı bir iş bulamadığını biliyoruz. Zübeyde'nin çocuklarıyla beraber bağlanan dul aylığı ise 2 mecidiyeden, yani o vaktin parasına göre 40 kuruştan (şimdiki karşılığına ve fiyat rayiçlerine göre 40

kâğıt lira kadar) ibaretti. Herhangi bir geliri olmayan dul bir kadının bu parayla geçinmesi, hele çocuklarını okutması elbette imkânsızdı. Kaldı ki o zaman aylıklar da pek vaktinde verilmezdi.

Zübeyde'nin yeni eşi de küçük bir memurdu. O zaman yabancıların yönettiği tütün rejisi idaresinde bir muhafaza memuru. Adı Ragıp Efendi'ydi. Tesalya'da Tırhala'dan bir göçmendi. Selânik'e yerleşmişti. Eski karısından ikisi kız olmak üzere dört çocuğu daha vardı. Hulâsa Zübeyde'nin yeni evliliği hiçbir hayale meydan bırakmayan sert şartlar ve zorunluklar içinde oluyordu. Henüz pek genç ve güzel bir kadın olmakla beraber Zübeyde'nin, Mustafa Kemal'den başka, bir kızı da olduğuna göre, iki çocuklu bir kadının evlenme şansının da pek parlak olmayacağı tabiîdir.

***

BİR KOMPLEKS

Mustafa Kemal'in bu evlenmeyi hoş görmediğini belirtmiştik. Bu konuyla ilgili nakiller ve hatıralar bu hoş görmezliği, hatta aşırı davranışlara vardığını açığa vurmaktadır. İlk sonuç şu olmuştur ki, Zübeyde evlenince Mustafa Kemal evi terk etmiş ve herhalde uzak akrabasından olması lâzım gelen Rukiye isminde bir hanımın yanına sığınmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Zübeyde Hanım yeniden evlenme işinden, oğlu Mustafa Kemal'e daha önce bahsetmemiştir. Mustafa Kemal nice yıllar sonra bu olayı anlatırken, bir gün mektepten eve gelince, evde bir yabancı erkek gördüğünü, bu erkeğin evde, sanki evin efendisi imiş gibi hareket ettiğini, annesinin de ortada, başörtüsüz ve serbestçe dolaştığını görmekle, duyduğu şaşkınlığı nakletmiştir. Nitekim evden ayrılışı, uzak bir akraba yanına sığınışı bu görgü ve duyguların etkisi ile olur. Tabiî annesine çok kırılır. Üvey babasını da yadırgar...

Evine sığındığı Rukiye Hanım'a gelince. Gümrük memurlarından Hacı Hasan Efendi isminde bir zatın eşi olan bu Rukiye'nin evinde Mustafa Kemal, bir anne kucağının sıcaklığını elbette bulamazdı. Halbuki annesini çok severdi. Onun için birçok düşünceleri vardı. Hele biraz sabrederse, önce rüştiyeyi bitirecek, sonra yatılı asker idadîsine girerek evden yükü kalkacaktı. Daha sonra da Harp Okulu'nu, hele Kurmay Akademisi'ni bitirerek, annesinin ve kardeşinin üstüne kanatlarını gerecekti.

Fakat işler öyle gitti ki, Zübeyde'nin ilk evlilik hayatı – eğer Mustafa Kemal'in annesi olmasını ayırırsak – kendisi için zaten pek iç açıcı değildi. Daha çocuk denecek yaşta başlayan bu hayat Zübeyde'nin gençliği ve müstesna güzelliğiyle az çok ziyan olup gitti denebilir. Mustafa Kemal'e gelince, daha askerî rüştiye sınıflarında (muhtemelen 13-14 yaşında) annesini fiilen kaybetmiş olmak, onun şuur altında yerleşen yalnızlık ve terk edilmişlik kompleksini ister istemez besledi. Çünkü annesi yeniden evlendikten ve kendisi evi terk ettikten sonra, annesini uzun zaman aramadı. Onu yeni hayatında uzun zaman ziyaret etmedi. Annesine karşı kırgınlığı ve henüz tanımadığı, fakat ileride çok seveceği üvey babasına karşı kini, içini yemiş olsa gerektir. Askerî rüştiye mektebi bu şartlar içinde bitti. Bu mektepte onu seven, takdir eden hocalar, bilhassa Yüzbaşı Mustafa Bey, Yüzbaşı Naîl Bey ve her yıl mektebin imtihanlarına gelen Kurmay Hasan Bey, mektep bitince ona, İstanbul askerî idadîsine (lise) değil, Manastır'daki askerî idadîye gitmesini tavsiye ettiler.

O da öyle yaptı. Manastır askerî idadîsi kabul imtihanlarına girdi, kazandı. Böylelikle de Mustafa Kemal, Manastır'da yatılı askerî idadî okulu öğrencisi oldu. Artık parasız ve yatılı bir okul öğrencisiydi. Okuması kolaylaşmıştı. Hem evinden ayrılışı, hem annesini fiilen kaybedişi, hem de mektebe devam edebilip edemeyeceği şeklindeki buhranlar artık arkada kalmıştı (1895).

Küçük Mustafa Kemal'in hayatında, o kadar sevdiği annesinin ikinci defa ve hiç de iç açıcı olmayan şartlarla evlenmek zorunda kalışı ve kendisinin, yeni aile içinde kalmayı reddederek uzak bir akrabaya sığınışı, yalnız onun bir zaman için de olsa, annesini böylece kaybedişi şeklinde değil, aynı zamanda, duygulu bir çocuğun, ruhunda süslediği bir hayal yıkılışı, bir hayal kırıklığı olarak da küçük ruhunu zedelemiş görünmektedir. Çünkü o, babasından fazla bir mutluluk görmeyen annesi için, kendi hayalinde çok şeyler kuruyordu.

Bunun içindir ki annesinin evlenişinde, bir nevi kendi haysiyetinin zedelenişini gördü. Bu evlenmeye karşı ruhî direnişi, onun içindir ki kesin ve sert oldu. Annesine kızdığı gibi, yeni üvey babasına karşı da kızgındı. Fakat bu kompleks, ne bir aşağılık duygusu, ne de dersleri sermek, mektebi gevşetmek, kendini avareliğe vurmak şeklinde bir tepki oldu. Tersine olarak, kendince bu yenilgi, onun nefsine olan eski inancını daha da artırdı:

"— Ben onlara gösteririm. Görsünler ben neler olacağım..."

Bu öyle olumlu bir duyguydu ki, kırgınlık, küskünlük, kızgınlık gibi ters duygulara az zamanda hâkim oldu. Mustafa kendini toparladı. Bu neticede, mektepteki sağduyulu hocalarıyla, gene sağduyulu bazı akrabanın ve bilhassa, evlerine sığındığı Hacı Hasan Efendi'nin nasihat ve telkinlerinin etkileri olsa gerektir.

***

İLK VATAN HEYECANI

Selânik'ten Manastır idadîsine gidişi, onun doğduğu şehirden, tahsil için ilk ayrılışı oldu. Bu ayrılış Mustafa Kemal'in çevresini tamamen değiştirdi. Manastır idadîsi yatılı bir askerî okuldu. Eski eğitim sistemine göre, bugünkü askerî liselere eşitti. Programları oldukça yüklüydü. Askerî idadîler ordu merkezlerinde kurulurdu. Amaçları harp okullarına öğrenci hazırlamaktı. Kısacası, askeri idadîler birtakım eğitim kışlalarıydı. Oralarda tam bir askerî disiplin ve ordu havası eserdi. Memleketin yarınki ordu kadrosu, ilk olarak askerî idadîlerde birbirlerini tanırlar, birbirleriyle karşılaşırlardı. Çünkü askerî idadîlere, o bölgede bulunan ordu teşkilâtının bütün uçlarından öğrenciler gelirdi. Bu okulların hocaları da daha dikkatli seçilirlerdi. Bu hocaların içlerinde, yalnız kendi dersinin programı çevresinde kalmayıp, biraz ordu meselelerine, biraz memleket meselelerine kayanlar daima bulunurdu. Öğrencinin kendi özel kabiliyetlerini meselâ edebiyat merakını, hitabet merakını gösterip geliştireceği yerler de bu mektepler olurdu. İleriki harp okulu öğrencisinin kimliği ve geleceği az çok bu askerî idadîlerde belirirdi. Bütün askerî idadîler arasında nispeten en hür ve memleket meselelerine karşı en çok ilgili olanı da Manastır askerî idadisiydi.

***

Çünkü Manastır, Batı Makedonya'da bir ordu ve vilâyet merkeziydi. Makedonya ise en aktif azınlıklarla, en uyanık subayların bulunduğu alandı. Bu bölgenin Avrupa Türkiyesi'ndeydi. Avrupa Türkiyesi'nde azınlıklar, on dokuzuncu asrın başlarından beri kaynaşmaya başlamışlardı. İstiklâl savaşlarına girmişlerdi. Balkanlar'ın bazı kısımlarında özgür devletler kurulmuştu. Avrupa devletleri bu bölgede çeşitli maksat-

lar ve menfaatler peşinde aktif bir politika uyguluyorlardı. Çete savaşları ve çeşitli faktörler bu bölgede vazife alan subayları ve bilhassa askerî mekteplerin ders kadroları içindeki aktif unsurları ister istemez memleketin davaları ve geleceğiyle ilgilendiriyordu.

Zaten 1897 Türk-Yunan harbi de Mustafa Kemal'in Manastır idadisinde öğrenci bulunduğu sırada patladı. Manastır, harekât sahasına yakındı. Bu harp, mektepteki havayı daha da dalgalandırdı. Harbin gelişmesine ait tahminler, olayların tartışılması, sonuçların değerlendirilmesi, mektepte çeşitli tartışmalara yol açıyordu. Bu arada tabiî her asker hoca, kendi anlayış ve yetki sınırları içinde sınıflarda yorumlara girişiyordu.

Yunan harbinin Manastır askerî idadisinde uyandırdığı bu dalgalanmalara Mustafa Kemal'in daima ve heyecanla katıldığını düşünmek yerinde olur. Çünkü bu mektepte matematik sevgisi yanında edebiyata da sarıldı. İyi söz söylemeye heves ediyor, buna çalışıyordu. Bu gibi tartışmalar, bilhassa iyi söz söyleyebilen ve dersleri de kuvvetli olan talebeler için ilk siyaset temrinlerini teşkil ederlerdi.

Zaten askerî idadilerde öğrenciler, başlıca birkaç grupta toplanırlardı. Her mektepte olduğu gibi ezberciler bunların en göze çarpanlarıdır. Bunlar çok şey vaat etmezler. Şahsiyetleri de zayıftır. Ama körü körüne ezberciliği çalışkanlık sayarlar. İdarenin gözüne girerek çalışkan görünmek isterler. Sonra asıl çalışkanlar gelir. Bunlar bilerek, anlayarak yetişmek ve şahsiyetlerini teşkil etmek çabası içindedirler. Mustafa Kemal'in bu grupta olduğunu gösteren belirtiler çoktur.

Askerî idadilerin üçüncü grup öğrencilerini de kabadayılık, külhanbeylik davranışlarına heves eden, bu davranışlarıyla sivrilen gençler olarak saymak yerinde olur. Bunların kolları, taraftarları, elebaşıları, aşırı şöhretlileri vardı. Kendilerine göre kıyafetleri, yürüyüşleri, argoları, huyları, alışkanlıkları olurdu. İdare bunlara karşı dikkatliydi. Ama onları kolay kolay tasfiye yoluna gitmezdi. Devamlı izinsizlikler, ara sıra hapis cezaları ve hatta bazen meydan dayağına kadar varan cezalarla, işi idareye çalışırlardı. Askerî mekteplerin havasına karışan bu meydan dayağının bile belirli töreni, dayak yiyen için de fiyakalı davranışları olurdu. Böyle törenlerde bütün öğrenciler mektep avlusunda saf bağlarlardı. İlgililer yerlerini alırlardı. Nöbetçi subay "tekmil" haberleri alındıktan sonra, ileri çıkıp ceza defterinden cezaları okurdu. Eğer bu arada meydan dayağı cezası da varsa, okulda hizmet gören askerlerden ikisi ortaya bir velense serer, değnekleri bırakıp çekilirlerdi. Sonra dayak yi-

yecek cezalı ortaya çağrılırdı. Cezalı muntazam adımlarla ilerler, askerce selâm verir ve sonra, verilen işarete göre ceketinin düğmelerini fiyakalı bir davranışla bir çekişte açıp kendini yüzükoyun velenseye atardı. Ondan sonra da iki tarafında yer alan iki subay, dirseklerini vücutlarından ayırmadan, ceza hükmünde yazılı sayıda olmak üzere, cezalının kaba etlerine değnekle vururlardı. Bu iş bitince ve verilen kumandayla cezalı, hiçbir şey olmamış gibi yerinden fırlar, ayakta vaziyet alır, selâm verir, yerine giderdi. Bu arada borazan gerekli boru sesleriyle törene katılırdı. Sonra gene boru sesleriyle ve üç defa padişaha dua merasimi yapılır, sınıflar, muntazam adımlarla dershanelerine çekilirlerdi.

Askerî mekteplerde, pek aşırı gitmeyen kabadayı ve külhanbeylerin tasfiyelerine gidilmemesi, bunların ileride ve ordunun çetin hizmetlerinde başarı sağlayabilecek cesur ve iddialı insanlar olabilecekleri düşüncesinden ileri gelse gerektir. Yemen'den Bosna'ya, Ağrı'dan Orta Afrika'ya kadar ve baştan başa gerilikler, yoksunluklar içinde bunalan bu kağşamış imparatorlukta, öyle tehlike ve yokluk bölgeleri vardı ki, oralarda aşırı derecede dayanıklı ve iddialı subaylara ihtiyaç vardı. Mekteplerde ele avuca sığmayan kabadayı görünüşlü öğrencilerin ileride bu gibi yerlerde dayanıklı ve babacan askerî âmirler oldukları görülmüştür. Ama gerçek şudur ki, ordunun ve devletin kaderinde ileride söz sahibi olan şahsiyetler, daha ziyade çalışkan öğrencilerden yetişmişlerdir. Bunların hemen hepsi kurmaydırlar. Harp okulundan sonra kurmay akademilerine seçiliş, özellikle Alman müşavirlerin ıslahat tedbirlerinden sonra erkânıharp mektebinde yürütülen eğitim usulleri bakımından daima dikkatli ve isabetli olmuştur. İmparatorluğun son devrinde memleketin kaderine müdahale edenler, hep bu kurmaylar olmuşlardır[1].

(1) Yakın tarihimizin, bu kitaplarda inceleme konusu olan olaylarına girdikçe, 1908 öncesinde Harbiye mektebiyle Erkânıharbiye mektebinde yetişen ve 1908 ihtilâline birer genç subay ve kurmay olarak katılan bu ateşli ve hareketli insanların isimlerine daima rastlayacağız. Daha doğrusu bu genç ve aktif kadro, imparatorluğun sonuyla millî mücadele ve cumhuriyet devrinin daima önder kişileri olarak, olayların akışına müdahale edeceklerdir. Meselâ kurmay okulundan Enver Paşa, Cemal Paşa, Vehip Paşa, Hafız İsmail Hakkı Paşa, Halil Paşa, Fethi Bey, sonra Mustafa Kemal, İsmet, Karabekir, Ali Fuat Paşalar ve diğerleri, yakın tarihimizin son devrinde bütün olayların içinde

Mustafa Kemal, Manastır idadîsinde okurken patlayan 1897 Yunan harbi kısa sürdü. Yunan sivil ve asker kollarının Türk sınırlarına saldırılarıyla çıkan bu harp, bir saray harbi oldu. Çünkü, vehimleri bütün vasıflarından üstün olan II. Abdülhamit, birçok çekingenliklerle harbe karar verdikten sonra, harbin yönetimi işlerini, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde de olduğu gibi, kendi sarayında topladı. Hatta bu harbin idaresine memur ettiği Serasker (Harbiye Nâzırı) Rıza Paşayı sarayda âdeta hapsederek, harbi oradan yürütmesini istedi.

O devrin dünya hâkimleri olan büyük devletler ise daha ilk anda, statükonun muhafaza edileceğini söylüyorlardı. Çünkü Yunanlıların yeneceğinden emin değildiler. Sonunda da Yunanlılar yenildi. Türkler Yunanistan'a girdiler. Bu arada Milona, Volistin, Dümeke muharebelerinin akisleri, Abdülezel, Celâl Paşaların Milona'da şehit oluşları, her tarafta ve bu arada Manastır idadîsinde akisler yaptı. Ama sulh masasında hem Girit'te Yunanlılar kazançlı çıktı, hem Tesalya Yunanlılara bağışlandı. Fakat şu oldu ki, bir süre memlekette askerî bir şahlanış havası esti. Bu arada Manastır idadîsinde müstakbel kurmay adamları, kafalarında Napolyon'a yakışır harp projeleri tasarlayarak birbirleriyle bol bol tartıştılar. Hatta bu sırada Mustafa Kemal'in mektepten kaçıp orduya katılma şeklinde bir teşebbüsünden bahsedilir. Ama bu pek doğrulanmamıştır.

Mustafa Kemal'in, Selânik askerî rüştiyesinden beri hayat boyunca arkadaşlıkları devam eden birkaç kişi vardır: Salih (Bozok), Nuri (Conker), Fuat (Bulca), İsmail Hakkı (Kavalalı) bu arada sayılabilirler. Fakat Manastır askerî idadîsinde bunlardan ayrı olarak Ömer Naci ile, kendisine etkileri olan dostlukları olmuştur. Ömer Naci, taşkın ve heyecanlı bir gençti. Genç Türklerin 1908 ihtilâlinden sonra, ihtilâlin hatibi olarak parladı. Askerlikten ayrıldı. Sakal bıraktı. Partinin ve rejimin ateşli bir sözcüsü olarak mitinglerde, temsillerde nutuklar verdi.

Neler söylüyordu? Savundukları neydi? Belirli, sıralanmış, program-

---

veya mihverinde bulundular. Aynı suretle olaylara müdahale eden ve "önder kadro"nun bazen emrinde, bazen yanında yer alan diğer bir subaylar kadrosu var ki, bunlar, gerek meşrutiyet devrinde, gerek millî mücadele ve cumhuriyet devrinde, daima kendilerinden bahsettirdiler. Meselâ Ali (Çetinkaya) Bey, bunlardan biridir. Buraya onlardan, çok uzun bir liste ekleyebilirz.

lanmış ilkeleri var mıydı? Bunlar pek belli değildir. Ama 1908 Temmuzunun her köşeden fışkırttığı hatiplerin en şöhretlilerinden biri, o olmuştur. Kendisinin asker oluşu, askere ve orduya hitap ederken ona, bazı üstünlükler sağlıyordu. Malzemesi ancak Namık Kemal ve vatan edebiyatıydı.

İşte Ömer Naci, Manastır idadîsinde Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı oldu. Mustafa Kemal'e edebiyat ve hitabet aşkını onun aşılamış veya onda bu kabiliyetlerin gelişmesine yardım etmiş olduğu bir gerçektir. Arkadaşlıkları 1908 ihtilâlinden sonra da sürdü. Fakat Mustafa Kemal ölçüsüz bir heyecan adamı değildi. Hiçbir vakit de olmadı. Onun için Ömer Naci ve Mustafa Kemal arasındaki dostluğu ve onun Mustafa Kemal üstündeki etkilerini pek büyütmemek yerinde olur. Ama Namık Kemal'i duymak, tanımak, onun gizlice ve elden ele dolaşan vatan şiirlerini bulmak, okumak, onun hepsi de yasak sayılan ve aslında birer vatanseverlik kasidesi olan tiyatro eserlerinin heyecanını tatmak, bu heyecan havası içinde yaşamak ve yetişmek, ileride bir dava güdecek olan her mektepli, hele her asker öğrenci için şarttı. İşte Manastır idadîsinde bu şartı Mustafa Kemal'e, hatip Ömer Naci sağladı.

Böylelikle de Mustafa Kemal için Manastır idadîsinde yeni bir düşünce ve görüş ufku açıldı. Bu safha; bütün fikir ve heyecan sermayesi Namık Kemal edebiyatıyla, hürriyet şehidi Mithat Paşanın hatırasından ibaret olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Paris ve İstanbul'da geliştiği sıralara rastlar. Fakat Ömer Naci ve Mustafa Kemal gibi geleceğin savaşçılarında, Namık Kemal ve hürriyet anlayışı, meselâ Fransız Büyük İhtilâli'nin temel ilkelerine kadar inebilmiş miydi? Bu cihet şüphelidir. Çünkü Türkçede Fransız ihtilâlini anlatan kitaplar yoktu. Mustafa Kemal'in Fransızcası, diğer derslere göre ne de olsa zayıftı. Kaldı ki Fransızca bilse de, o sırada ve Manastır'da bu türlü kitapları bulması, hele bunları mektebe sokması mümkün olmasa gerekti. Ama şu bir gerçektir ki, Mustafa Kemal Manastır askerî idadîsinde artık, yalnız bir Osmanlı değil, aynı zamanda Namık Kemal havasında bir vatansever ve hürriyetçi oldu. Mustafa Kemal'in Manastır'daki öğrencilik hayatındaki bu şahsiyet ve yön tayin edici gelişmesini, onun hayat yolunu izlerken önemli bir olay olarak belirtmek yerinde olur.

Ona ve onun kuşağının mücahitlerine vatan ve hürriyet aşkını aşıla-

yan Namık Kemal kimdir ve neyi temsil eder[1]? Bu konuda da kısaca durmak yerinde olur: Namık Kemal klasik Osmanlı, yahut divan edebiyatına bağlı son divan şairlerinden biridir. Onun devrinden sonra divan edebiyatı itibarını kaybetti. Muallim Naci etrafında bir geçiş safhasından sonra edebiyatımız, önce Edebiyat-ı Cedide, sonra Fecr-i Ati denilen akımlarla, özellikle fransız edebiyatının etkisi altında Batılılaştı.

Namık Kemal, edebiyata, bir divan şairi olarak girdi. Meselâ o uzun *Sâkinâme*'si, gazelleri, hicviye veya methiyeleri, yahut kasideleri, divan edebiyatının kendinden 100, 200 yıl önce yaşamış ustalarının eserlerinden, ne yapı, ne muhteva, ne üslup bakımından hiç farklı değildir. Fakat 1860'larda başlayan Genç Osmanlılar hareketine karışınca, özellikle 1867-1880 yılları arasındaki mücadeleli hayatı, Avrupa'ya kaçışı, memlekete dönüşü, sürgünlüğü sırasındaki ruhî değişiklikleri, onu, şiirleri, tiyatro eserleri, makaleleri, tarih kitaplarıyla vatan ve hürriyet edebiyatına önder kıldı. *Vatan Kasidesi, Vatan Manzumesi* gibi eserleri canlı, heyecanlı, erkekçe ve sürükleyicidir. İşte bunlar ve bunlara benzer yazılardır ki bütün Abdülhamit istibdadı (1878-1908) boyunca genç ve mücahit neslin ezberinde yaşadı. Elden ele dolaştı. Bu neslin ruhî gıdası oldu.

---

(1) Namık Kemal, 21 Aralık 1840'ta Tekirdağ'da doğdu. Büyükbabası Abdüllatif Paşa, orada vazifeyle bulunuyordu. Gene büyükbabasının (annesinin babası) memuriyetleri dolayısıyla ailece pek çok yerler dolaştılar. Muntazam bir tahsil imkânı bulamadı. Şiir yazmaya büyükbabası Sofya kaymakamıyken orada ve küçük yaşta başladı. Hususi dersler alıyordu. 1857'de İstanbul'a döndüler. 1857-1862 arasında İstanbul'da, şairler çevresiyle tanışmak imkânını buldu. 1862'de yeni Türk edebiyatının ve neşriyat hayatının öncüsü sayılan Şinasi ile tanıştı ve ondan sonra şahsiyeti belirmeye başladı. *Tasvirieflkâr*'a yazılar yazıyordu. 1865'te Şinasi Paris'e gidince, bu gazeteyi müstakilen eline aldı. Çabuk göze batmaya başladı. 1867'de Ziya Paşa ile beraber Paris'e kaçtılar. Dışarıda neşriyata devam ettiler. Yeni Osmanlılar adına *Hürriyet* gazetesi Eylül 1869'da Londra'da çıkarılmaya başlandı. 1870'te İstanbul'a döndüler. 1872'de İstanbul'dan Gelibolu mutasarrıflığıyla uzaklaştırıldı. Az zaman sonra İstanbul'a döndü. 1873'te ilk piyesi oynandı. Fakat vatan duygularını tahrik eden bu eserin ikinci temsilinde arkadaşlarıyla beraber tevkif ve sürgün edildiler. Sakız'da mutasarrıf olarak, ölüm tarihi olan 1888 yılına kadar bazen görevli, bazen sürgün veya mahpus olarak, asıl edebî eserlerini verdi ve bunların vasfı, kesin bir vatanseverlikti ki, bu vatanî duygular, genç Türkler neslinin edebî ve fikrî gıdası oldu.

Fakat Namık Kemal, tabiatıyle milliyetçi değildi, Osmanlıcıydı. Onun vatanı Osmanlı vatanı, onun bayrağı Osmanlı bayrağı (Hilâl-i Osman) idi. Bundan tabiî bir şey de olamazdı. Osmanlı mülkünde Türk milliyetçiliği ancak 1908 ihtilâlinden sonra ve Balkan harbinden önce yaygın bir akım olarak belirmeye başladı.

* * *

HARBİYE

Mustafa Kemal'in Manastır askerî idadîsindeki öğrencilik hayatı onun 14-17 yaşları arasına rastlar (1895-1898). Mustafa Kemal askerî rüştiyede iken Ragıp Efendi'yle evlenen annesinin de, bu evlenme sırasında 32-33 yaşlarında olması lâzım geliyor. Selânik'ten ayrılırken anasına karşı gönül kırıklığı devam etmesi mümkün olan Mustafa Kemal, Manastır idadîsinde annesiyle mektuplaşırdı. Bu arada Ragıp Efendi'den de yakın şefkat ilgileri gördü. Bir müddet sonra tatillerini Selânik'te annesiyle üvey babasının yanında geçirmeye başladı. O zaman gördü ki, üvey babası iyi kalpli, duygulu ve değerli bir insandır. Ondan sonra Mustafa Kemal'le Ragıp Efendi arasında iyi bir yakınlık kuruldu.

Ara yerde ve bazı tatiller sırasında Selânik'te Frerler mektebinde Fransızcasını az çok kuvvetlendirmek imkânını da buldu. 1898 yazında Manastır idadîsini bitirdi. Artık 17-18 yaşında, kendine güvenen, yetişmek ve ilerlemek ihtirası olan, okumaya hevesli, düşünmeyi seven, gençlik taşkınlıklarında muvazeneli bir Harp Okulu adayı idi.

1899'da ise Mustafa Kemal İstanbul'da, artık bir Harbiyelidir. Onun Harbiye'ye giriş tarihi 13 Mart 1899 olarak gösterilir. O zaman İstanbul'da Tıbbiye, Harbiye ve Mühendishane (Mühendishane-i Berrî-i Hümayun) ile sivil idareciler ve hâkimler yetiştiren Mülkiye ve Hukuk mektepleri yüksek tahsilin dört kutbuydu.

İstanbul Darülfünun'u (Üniversite) henüz kurulmuş değildi. Mevcut mekteplerden Tıbbiye, vatan ve hürriyet mücadelesi güden İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1889'da kurulduğu yerdi Bu hareket Tıbbiye'den sonra Harbiye'ye ve diğer mekteplere kol atmıştı. Mustafa Kemal Harbiye'ye, Manastır idadîsinde etkisi altında kaldığı hürriyet fikirleri ve memleket meselelerine karşı ilgilerle gelmiştir. O halde şu demektir ki Harbiye onu hem bir subay olarak hazırlayacaktı. Hem de va-

tan ve hürriyet duygularını geliştirerek istibdat idaresine karşı bir âsi olarak yetiştirecektir. Öyle de oldu.

Mustafa Kemal daha sonraları Harbiye'deki hayatından bahsederken, ilk ders yılı kendini pek toparlayamadığını, derslere dalamadığını, zamanını, "birtakım safiyane gençlik hayalleriyle geçirdiğini, ancak dersler kesilip imtihan hazırlıkları başlayınca kitaplara sarıldığını" anlatır. Fakat imtihan gene başarılı geçmiş ve sınıfı atlamıştır.

İkinci sınıfa geçince, kendini derslerine verir. Bu sınıfa geçerken kendi kısmında dördüncü ve 460 mevcutlu bütün sınıfta yirminci olur. Bu arada, güzel yazı yazmak ve güzel söz söylemek hevesi de gelişmiştir. Dört köşe bir kışla olan Harbiye'nin ortada kalan avlusuyle teneffüshaneleri ve bazen de paydos zamanlarında sınıflar, meraklılar arasında güzel söz söylemek yarışının sahneleridir. Bir köşede toplanan beş on kişi arasında konuşma heveslileri tartışırlar. Bu arada kısa, fakat kesin, iddialı nutukçular dinlenir. Hatta bazen saat elde ve önceden kararlaştırılan sürelere göre konuşma yarışlarına girilir. Bu nutukların esası, pek derine inmeyen kelimelerle ağır, ağdalı, terkipli cümleler sıralamaktır. Meselâ şu şekilde cümleler:

"— Tarih, şahid-i zaman, ebedî ve müstesna hakayık ve dekayıkı ile, edvar-ı sâlifenin veciz ve ibretnüma nice elvah-ı gûnagûnunu enzar-ı hayretimiz önüne..."

"— Medeniyet bir zirve-i kemaldir ki, süyul-i beşer nice asarı evvelinden beri bu zirve-i kemale irtika için..."

Zaten bu gibi zararsız konuların dışına çıkmak olamazdı. Ara sıra ve hocaların derslerde verdikleri problemler üzerindeki tartışmalar da suya sabuna dokunmayan, fakat genç hatiplere kelime, terkip ve ahenk hazinelerini kullanmaya imkân veren şeyler üzerinde toplanırdı.

Kaldı ki, ortada Harbiyeli gençlerin bilgilerini genişletmeye yarayacak kitap da yoktu. Mektebin, öğrencilere açık bir kitaplığı mevcut değildi. Dışarıdan mektebe kitap taşımak, hele olur olmaz kitaplar sokmak yasaktı. Hem edebiyat ve bilgi kollarında Osmanlı Türkiyesi'nin Türkçe olarak basılmış kitap hazinesi neydi ki!

Bütün gazete, dergi ve kitap yayınları sansüre tabi idi. Şairler bile şiirlerini diledikleri gibi yayınlayamazlardı. Vatan meselelerinden, dış olayların nedenlerinden, siyasî, sosyal, iktisadî konulardan bahsedilemezdi. Romanlar bir sosyal görüşü olmayan ve hepsi bir araya gelse bir

insanın ancak iki koltuğunu dolduracak kadar az sayıda şeylerdi. Eski medrese kültürünün, artık cami kitaplıklarında küflenmeye başlayan eserleri ise, yeni kuşaklara hitap etmiyordu. Nihayet 1860-1870 yıllarından başlayan Türkçe neşriyat, hepsi bir araya yığılsa bunlar, bir tek vitrin doldurmaya bile yetmezdi...

Devletin tarihi ve mülkün coğrafyası bile yazılmamıştı. Elde tarih diye dolaşan küçük derleme ve özetlemeler, basit, çorak, kısa ve kısırdı. Saray kendi hanedanının eski asırlardaki zaferlerinin ve kudretli şahsiyetlerinin bile eşelenmesini istemiyordu. Çünkü o takdirde, içinde yaşanılan devrin sefaleti, padişahın aczi meydana çıkacaktı. İstenilen; basit, iddiasız ders kitaplarından ibaretti. Bunların da her birinin başına padişahı ve onun maarif ve medeniyete bağlılığını öven birer övgü yazısı yazmak esastı. Hulâsa saraya bilgin, düşünen ve hareketli subaylar değil, sadık, her türlü yokluğa şikâyetsizce dayanacak, gözü kapalı robotlar lâzımdı[1].

Fakat bu kitapsızlığın, bilgisizliğin Tıbbiye ve Harbiye gibi mekteplerde ve meselâ Mustafa Kemal nesli üzerinde şu tepkisi oluyordu ki, yokluklar ve yetersizlikler onların yetişme, öğrenme ve düşünme ihtirasını büsbütün kamçılıyordu. Mevcut nizamın aşağılığı, çürüklüğü üzerinde kesin kanaatlere varıyorlardı. Kendi aralarında, istibdada karşı kinlerini ve hürriyete olan hasretlerini müşterek bir inanç ve hareket haline getiriyorlardı. Gerçi bu hürriyet ve mutlu gelecek hakkında ilkeler belirli değildi. Çünkü bu ilkeleri belirleyecek, yayacak gizli neşriyat dahi yoktu. Ama ruhî bir protesto ve isyan zihniyeti doğuyor, yerleşiyordu. Halin ve geleceğin değerlendirilmesini herkes kendi anlayış ve kabiliyetine göre yapıyordu. Ama, bu da bir şeydi.

Harbiye'nin son sınıfında Mustafa Kemal'in durumu daha da iyileşti. Üçüncü, yani son sınıfı bitirirken 459 mevcut içinde sekizinciydi. 10 Şubat 1902'de, 1472 sicil numarasıyle teğmen olarak Harbiye'yi bitirdi. 21 yaşındaydı.

Dokuz yıl önce, Selânik'in Langaza kazasındaki Rapla çiftliğinin bostanlarında, geleceği belirsiz bir yetim olarak dolaştığı günlerde, Se-

(1) Osmanlı sarayında yüksek görevlerde bulunmuş olan yazar Halit Ziya Uşaklıgil *40 Yıl* isimli hatıralarında sarayın en korktuğu bilgi kolunun tarih olduğunu yazar ve aynı hatıralarda şu veya bu tarih kitaplarından koparılmış yapraklarla saray kapılarını aşındıran jurnalcılar ordusundan bahseder.

lânik'in Ahmet Subaşı mahallesinde teyzesinin evine sığınmış, okuması dahi istenmeyen bir çocukken kafasında yaşattığı bir hayal, dokuz sene sonra parlak bir şekilde gerçekleşmişti. O zamanki küçük Mustafa, artık, ordu saflarında kılıçlı, rütbeli bir Mustafa Kemal olmuştu...

Bu sonucu Selânik'te annesi Zübeyde ile üvey babası Ragıp Efendi'ye bildirirken, mektubunda hem onları sevindirici, hem kendi gururunu belirten kelimeleri ince bir dikkatle seçti. Bu resmî hitabet üslubunun arkasında, artık tatmin edilmiş ve aslında olumlu bir kompleksin, yani, *"Görecekler, neler olacağım"* kompleksinin saf ve mutlu çözülüşü vardı. Hayatının ilk savaşı kazanılmıştı. Önünde artık gurur ve ihtirasla kanat çırpabileceği mavi, engin, uçsuz bucaksız ufuklar açılıyordu. Selânik'e gidecek mektubun zarfını kapatırken, bu zarfa bir de fotoğraf yerleştirdi:

Beyoğlu fotoğrafhanelerinden birinde, hoş manzaralı bir fon perdesi önünde hazır ola yakın bir vaziyette genç bir subay görünüyordu. Beyaz eldivenli ellerini kılıcının kabzası üzerinde birleştirmiş. Boyu uzuna yakın orta, yüzü yuvarlakça, bıyıkları ince, bakışları biraz sertti. Uzun askerî ceketinin iki sıra düğmeleri pırıl pırıldı. Kılıcının sırmalı kordonu serbestçe bırakılmış, bir dizi hafifçe bükülmüştü. Düz, sert ütülü pantolonunun gerginliği, duruşuna daha ciddî bir görünüş vermişti. Bakışları ileriye doğru ve her haliyle kendinden emindi.

Selânik'te Teğmen Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde, bu mektubu aldığı ve zarfı açıp da eline bu resim geçtiği zaman, kim bilir nasıl sevinç gözyaşları dökmüştür. O gün Ahmet Subaşı mahallesindeki ev kim bilir nasıl akrabalar, komşularla doldu taştı. Vaktiyle Ali Rıza Efendi'yi tanıyanlar ve oğlu Mustafa'yı bilenler, bu haberi kim bilir nasıl sessiz, ağırbaşlı, fakat gönüllerini hoşnut eden bir mutlulukla karşıladılar. 21 yıl önce bu mahallede doğan bir çocuk, işte artık subaylık derecesine ulaşmıştı. İstikbalini kazanmış ve mahallenin yüz ağartan bir çocuğu olarak yetişmişti...

***

KURMAY

Mustafa Kemal teğmen oldu. Fakat onu ordu hizmetine göndermediler. Mektebi en parlak şekilde bitirenleri kurmay sınıfına ayırmak usuldendi. Mustafa Kemal'i de kurmay sınıfına seçtiler. Tatilini Selâ-

nik'te geçirdi. Onun Selânik'e gelişi ve mahallesinde bir subay olarak görünüşü semtin önemli bir olayı olur: Annesi onu bekliyormuş. Çocuğunu getiren arabanın kapı önünde durduğunu anlayınca, onun da kalbi duracak gibi olmuş. Kızı ve o günlerde onu yalnız bırakmayan akrabaları, komşuları yardımına koşmuşlar. Oğluna kapıyı mutlaka kendisi açmak için ahdetmiş. Ev halkını peşine takmış, kapıya koşmuş. Kapı açılınca karşısında gördüğü endamlı, güler yüzlü güzel subaya bir süre bakmaktan kendini alamamış. Onun küçük Mustafa'sı, demek böyle büyük bir insan olmuştu.

Oğlu ellerini öperken o, ona sarılmakla onu okşamak arasında buhranlar geçiriyormuş. Nihayet boynuna sarılmış ve Mustafa'sına daha askerî rüştiye sınıflarında iken hitap etmeyi âdet ettiği bir sözü boyuna tekrar ederek onu öpmüş ve uzun uzun ağlamış:

— Paşam, benim paşacığım...

Ragıp Efendi'nin Mustafa'yı karşılayışı vakarlı ve fakat aynı derecede sevinçli ve muhabbetli olmuş. Mustafa Kemal ona, son zamanlarda artan bir saygıyla bağlanmıştı.

Tatilden sonra İstanbul'a dönen Mustafa Kemal, Harp Okulu binasındaki erkânıharp sınıfları kısmında (Harp Akademisi) birinci sınıfta yerini alır. Kurmay kısmı üç senedir ve diğer sınıflara bakarak daha rahat bir iç nizamı vardır. Çünkü burada okuyanlar seçkin subaylardır. Mektep sıralarının yerini bir nevi salon-dershane almıştır. Öğrenciler büyük bir masa etrafında yan yana sıralanırlar. Hocalar da en yetkili askerlerdir.

Yeni okulunda da Mustafa Kemal derslerine hevesle sarılır. Fakat bu safhada o, artık yalnız dersleri ile uğraşmaz. Memleket meseleleriyle alâkası ve siyasi bilgileri daha da artmaktadır:

"Mustafa Kemal istibdat idaresini daha yakından hisseder olmuştur. Harp Akademisinin mahdut sayıda olan genç subay talebeleri, yeni hür fikirler etrafında toplanmakta, hatta el yazısıyla bir de gazete çıkarmaktan çekinmemektedirler. Binlerce Harp Okulu talebesine hitap eden bu yazılar, bizzat Mustafa Kemal'in kaleminden çıkmaktadır. Bu gizli teşekkülü o idare etmektedir. Bu hal mektep idaresi tarafından haber alınmakla beraber, kendilerine karşı ceza tedbiri alınmadığını ve müsamahayla karşılandığını, MustafaKemal hatıralarında ifade etmiştir."[1]

(1) Prof. Afet İnan: *Atatürk Hakkında Hatıra ve Belgeler*, s.9.

Bu gizli fakat aktif harekete, kurmay okulunun ilk sınıfında değil de, daha yüksek kademesinde girişilmiş olması daha çok ihtimal dahilindedir. Nitekim iş, tepkisini daha sonraları ve hatta mektep tamamlanacağı sırada vermiştir.(1)

Erkânıharbiye mektebinin birinci sınıfı bitince Mustafa Kemal, usule göre bir rütbe terfi eder. Üsteğmen olur. İkinci sınıf gene hareketli bir çalışma içinde geçer. Onun kendi etrafında gizli bir grup toplamaya girişmesi ve hatta ilk gizli gazeteyi çıkarması belki de bu sınıfta başlar. Üçüncü sınıfta hem derslerin önemi artmıştır hem gizli faaliyet genişlemiştir. Fakat o, bir taraftan da ruhî çatışmalar içindedir. Bu hali, gene Afet İnan, ona ait hatıralar ve belgeleri kitabında şöyle özetler:

"Kurmay mektebinde, kendi benliğinde manevî huzursuzluk içindeydi. O kendisinde mana ve mahiyetini henüz anlayamadığı duyguların çarpıştığını hissediyor, fakat bunlara ne müspet, ne menfi bir türlü mana veremiyordu.

"O küskündür, kederlidir ve ruhundan gelen anlaşılmaz bir mana ile âsidir. Fakat kime karşı ve niçin? Bunu kendi de bilmez."

Evet, ruhi çatışmalar içindedir. Geceleri uyuyamaz. Sabahlara kadar yatağında uykuyla boğuşur. Sabah ışıyıp da tam daldığı zaman, "elinde bir sopa taşıyan nöbetçi subayı onun karyolasını sertlikle sarsar". Çünkü kalk borusu çalmıştır. Kalkar. Fakat iyi değildir. Halini kendisi şöyle anlatır:

"Kalkıyorum. Ama keyfim yerinde değildir. Kafam ve vücudum yorgundur. Tersanede buluştuğumuz arkadaşlar benden daha çok zinde, benden daha çok şendirler."

Bu depresyonlar kısaca, maddî ve manevî yalnızlık, gençlik buhranları ve hissî melankoliler olsa gerektir. Yahut da, duygulu, içli ve ilgileriyle gayelerini henüz kesin ifadelendirememiş bir gencin, şahsiyetini arama ve şahsiyetleşme buhranlarıdır. Bu buhranların normal belirtileri, kendini çevresindekilerden ayrı görmektir. Kendinde hususiyetler sezmektir. Fakat bu hususiyetleri şekilleştirememektir. Hulâsa bütün

(1) Daha yukarda bazılarının isimlerini verdiğimiz ve sonra her biri birer suretle yakın tarihimizin akışına katılan şahsiyetlerle Mustafa Kemal'in yakınlığı, Harbiye'den veya bu kurmay okulundan başlar. Meselâ İnönü'nün Mustafa Kemal hakkındaki ilk görüş ve değerlendirmeleri bu Erkânıharp mektebinden başlar. *İkinci Adam*, c. I.

bunlar bir gençlik ve yalnızlık melankolisidir. Bütün haftası kapalı duvarlar ardında geçen bir gencin, mektep dışında hafta sonunu süsleyecek arkadaşlıklardan, münasebetlerden mahrum oluşundan da gelen bir ihtibas (réfoulement)tır. Ama bunlar onun canlılığını bütünüyle kösteklemez. Bir taraftan okur, ne bulursa okur, diğer taraftan derslerin, kurmay problemlerinin içinde yoğrulur. Şu satırlar, onun iç âlemini ne güzel canlandırırlar:

"Hocaların verdiği problemleri çözmeye çalışırken, âdeta istikbalin meydan muharebelerini idare eden bir kumandan gibidir."(1)

Bu problemlerin daima daha genişlemesini ister. Hocalarına dersin çerçevesini genişletecek sualler sorar. Eğer devir karanlık bir istibdat devri olmasa, eğer saray her sözden, her hareketten mana çıkarmasa, matbaalar serbest olsa, dış memleketlerin neşriyatı sınırlardan serbestçe geçebilse, istediği kadar kitap bulabilse, insanlığın tarihini, harplerin, ihtilâllerin tarihlerini okuyabilse, fikren ne kadar serpilecek, ne kadar da daha iyi yetişecektir. Halbuki kurmay akademisinde bile el atılacak bir kitap hazinesi yoktur.

Mektebe kaçamak sokulan birkaç gazete ve kitapçıktan başka, dersleriyle yetinmek zorundadır. Bu derslerin konuları, çerçeveleri dardır. Fakat bir gün cesaret eder. Hocalarından centilmen, cesur ve taktikçi bir strateg olarak tanınan Nuri Beyden derste tarif ettiği gerilla hareketini, Türkiye'de oluyormuş gibi tatbikî olarak anlatması ricasında bulunur. O zaman hoca, "meçhul sebeplerle ve Boğaziçi'nin doğu kıyısından İzmit ve onun kuzeyinde Karadeniz'e çekilen yaklaşık bir hat içinde bulunan Türklerin, İstanbul'a karşı isyan ettikleri ve buna karşı hareket" problemini verir. Mesele bir gerilla tatbikatıdır. Mustafa Kemal günlük ve belli konuları aşan bu problem karşısında, o kadar heyecanlıdır ki, bu dersin hatırasını çok sonraları bile daima ve kurmay sınıfındaki heyecanıyla anlatmıştır.

---

(1) Abdülhamit idaresinin bütün baskılarına ve Harbiye mektebiyle Erkânıharp mektebinin çeşitli yetersizliklerine rağmen, bu mekteplerde ve bilhassa Erkânıharp mektebinde bu ruh yaygındı. Bu hali, bütün çöküntülerine rağmen, imparatorluk idaresinin havasında ve bu devletin tarihinden gelen geleneksel savaşçı ruhta aramak yerinde olsa gerektir. *İkinci Adam*'ın birinci cildinde İsmet İnönü'nün Kurmay okulundaki yetişme şartları incelenirken; "Meşhur Osmanlı Seferleri" dersinde verilen çok ilgi çekici bir tatbikat dersinin konusu verilmiştir.

Hulâsa o kendini tamamen melankolik depresyonlara teslim edip kendi *içine gömülen* bir yenilgiye sürüklenmediği gibi, derslerin resmî çerçevesi içinde de kalmaz. Zaten insan hamurunun soyluluğu buradadır. Bir gün gelip bir misyonu olacak insan, bu misyonun ne olabileceğini kesin olarak sezmese bile, kendi hammaddesini gene de durmadan işleyen insandır. Bu hammadde o insanın kendi kabiliyetleri ve ihtiraslarıdır. Kendini yapan, kendini aşabilen ve çevresinden sivrilebilecek olan insan ancak bu *soy insan*'dır.

O da kendini her tarafa çarpar. Derslerin dışında en ihtiraslı meşgalesi siyasî düşüncelerdir. Bu düşünceler gerçi dumanlıdır, belirsizdir. Ama mademki onu günlük sınırların dışına aşırmaktadır, o halde vardır ve gerçektir. Önemli olan da budur.

Etrafında derhal bir grupçuk toplar. Görünüşe göre bu grubun yöneticisi de kendisidir. Grup köşe bucaklarda, kendi arasında toplanmaya çalışır. Bahçenin göze çarpmaz yerlerinde, boş dershanelerde, ağyar gözünden uzak yerlerde boyuna konuşurlar, boyuna tartışırlar. Bu tartışmalar heyecanlı hitabet yarışmalarına da dökülür bazen. Konu hep aynıdır:

"Bu memleketin hali nedir? Bu memleketin hali ne olacaktır? Vatan bizden hizmet bekliyor. Onun imdadına koşmalıyız arkadaşlar!"

Hani o günlerde bir ihtilâl işareti verilse ilk silâh başına koşacak, ihtilâl saflarının en önüne geçecek, ona yön verecek olan onlardır. Hem 1876'da, bir gece silâhlanıp Sultan Aziz'i tahtından indirenler de, gene Harp Okulu öğrencileri değil miydi? Fakat ah bir Süleyman Paşa! Bir Şıpka kahramanı Süleyman Paşa! 1876'da ayaklanmayı yöneten ve Sultan Aziz'i tahtından indiren Süleyman Paşa! İşte gene milletin başında bir müstebit var. Vatan her taraftan çöküyor. Ah bir Süleyman Paşa[1]!

O zaman, 1876 Harbiye'sine de ruh ve şevk veren şiirler, Namık Kemal'in, iki devri ve iki nesli doyuran erkek, kahraman şiirleri, art arda okunmaya başlar:

---

(1) Süleyman Paşanın sonu kötü gelmiştir. 1877-1878 yenilgisini bahane ederek Abdülhamit, diğer meşrutiyet kahramanları gibi onu da tevkif ve mahkûm ettirdi. Bağdat'ta sürgünde öldü. Ali Fuat (Erden) tarafından yazılan *Süleyman Paşa Ordusunun Balkan'daki Harekâtı* isimli eseriyle, oğlu Sami Bey tarafından derlenen üç cilitlik *Süleyman Paşanın Muhakemesi* isimli eserleri, çeşitli yönlerden ilgi çekicidir.

"Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,
Yok imiş kurtaracak bahtı kara maderini..."

Ve daha sonraki şiirler de birbirini takip ederler:

"Bünyan-ı mülke verdi hakkıyle indirası,
Abdülhamit Hanın kanun-u biesası,
Mahvoldu din-ü devlet devr-i şeâmetinde,
Mülkü bitirdi gitti, zulmiyle kahrolası..."

Hele "Vatan Kasidesi" okunurken mısraları hep birden ve koro halinde bütün ihtişamıyla boşluğa fısıldarlar:

"Ne gam pür-ateş-i hevl olsa da gavga-yi hürriyet,
Kaçar mı mert olan bir can için meydan-ı gayretten?
Kedendi can-güdaz-ı ejderi olsa cellâdın,
Müreccahtır yine bin kere zencir-i esaretten.
Felek bin türlü esbab-ı cefasını toplasın gelsin,
Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten,
Ne mümkün zulm ile bidât ile imha-yi hürriyet,
Çalış idraki kaldır muktedirsen âdemiyyetten,
Ne efsunkâr imişsin ah ey didâr-ı hürriyet,
Esir-i aşkın olduk, gerçi kurtulduk esaretten.
Kilâb-ı zulme kaldı gezdiğin nazende sahralar,
Uyan ey yareli şir-i jidân bu hâb-ı gafletten..."

Bu şiir sahnelerinin sonu, hemen daima, Namık Kemal'in o hem ümit, hem bir ant olan meşhur mısrasıyla biter:

"Ölürsem görmeden millette ümit ettiğim feyzi,
Yazılsın seng-i kabrimde vatan mahzun, ben mahzun."

Fakat onlar ölümden korkmayan, gerekirse ölmek, ama asıl yaşamak ve başarmak için ant içen insanlardır. Gizli toplantılarda bu besleyici ve yüceltici heyecanın ardından, hemen işlere dalarlar. En önemli iş, gizli gazeteyi çıkarmaktır. Bu gazete bütün Harbiye talebesine hitap etmekte, elden ele dolaşmaktadır. En şaşılacak tarafı da, idare bundan haberli olduğu halde, bilmemezlikten gelmektedir. Okul müdürü Rıza Paşa iyi niyetli bir zattır. Belki mektepte böyle şeyler olduğunu gizlemek için, belki de başka bir düşünceyle işi idareye çalışır.

Fakat askerî mektepler müfettişi Zülüflü İsmail Paşa, pis, adi bir hafiyeydi. Rıza Paşayı da saraya jurnal eder. Rıza Paşa bir arama yapmak zorunda kalır. Mustafa Kemal ve arkadaşları mektebin veteriner kısmında boş bir dershanede tam gazetenin yazılarını hazırlarken birden kapı açılır. Paşa girer. Bütün yazılar ortada serilidir: Yakalanmışlardır.

Fakat paşa onlara, niçin dersleriyle meşgul olmadıkları gibi şeyler sorar. Kâğıtlara bakmaz, dokunmaz. Etrafındakilere, onları hemen cezalandırmalarını emreder. Biraz sonra da bu cezanın hafta sonu tatilinden mahrumiyet, yani izinsizlik olabileceğini bildirir. En sonunda ise, cezaya lüzum olmadığıyla iş kapanır. Bu, hakikaten babaca bir davranıştı. İster mektebini ve hatta nefsini korumak için olsun, ister asil bir koruma duygusu olsun, aynı sonuca varan kurtarıcı bir jest.

Kurmay mektebi bu hava içinde bitti. Mustafa Kemal, 11 Ocak 1905'te akademiyi tamamladı. 37 kurmay içinde beşinciydi ve henüz 24 yaşındaydı.

Mustafa Kemal'in bu sefer kurmay yüzbaşı üniformalarını kuşanıp annesine göndermek için Beyoğlu'nda çektirdiği fotoğraf, hakikaten göz alıcıdır. Bu resimdeki insan artık tam manasıyla genç, dinç, yakışıklı bir güzel insandır. Yüz hatları gelişmiştir. Çocukluk ve delikanlılık çizgilerinin yerini genç erkekliğin mutlu ifadesi almıştır. Bıyıkları artık iki uçları yukarıya dimdik sivrilen ve o zaman subaylar arasında çok moda olan alabros bıyıklardır. Dik yakasının iki tarafında kurmaylara mahsus olan ve Osmanlı armasından alınan o gösterişli madenî bayraklar kompozisyonu pırıl pırıl parlar. Apoletler sırmadır. Uzun lâcivert ceketinin göğsünü iki taraftan, üzerlerinde ay yıldızları fotoğrafta bile görünen altın renkli düğmeler süsler. Fakat en göz alıcı olan, sırma kordonlardır. Bu kordonları ancak paşalar, yaverler ve merasim kıyafetinde kurmaylar takabilirler. Bu kordonlar sağ kolu içeri almak üzere omuzdan geçirilerek ceketin göğüs kısmı altına ve yukarı kısma çengellenir. Uçlarında sarı madenî parçalar bulunan salkımları göğüste sallanır. Kollarda yüzbaşı işareti olan sırma çizgilerle, bunlara paralel beşer parlak düğmecik görülür. Nihayet kılıç! O her subay namzedine hayal kadar ulaşılmaz, dünya kadar değerli, bir insanı insanüstü kılan mucizeli, kutsal bir varlık gibi görünen kılıç. Bunların, kabzası çeşitli şekillerde süslerle işlenmiş olanları vardır. Mustafa Kemal'in kılıcı onlardandır. Pırıl pırıl ışıldar ve sırma başlıklı bir sırma kordon, kılıcın kabzasına dolanmıştır. Sağ elin başparmağı ceketin sağ sıra düğmeleri ara-

sına sokularak dirsek kırılmıştır. Sol el arkada, ama vücut gene de bir hazır ol vaziyetindedir.

Bu resimdeki genç ve güzel insanın kaderi, şimdi onun katıldığı, orduda tayin edilecektir.

* * *

BASKIN

Erkânıharp mektebini bitiren Mustafa Kemal, Selânik'e gidemedi. Gerçi iş tayinlere kalmıştı. Görünüşe göre de yeni kurmaylar, ikinci ve üçüncü ordulara tayin edileceklerdi. O zaman İstanbul'dan hareket ederek, Selânik'e, Edirne'ye gideceklerdi. Şimdilik, geçici olarak ve bir arkadaşları adına bir apartman tuttular. Orada toplanmaya başladılar. Fikirlerini, kararlarını, teşebbüslerini orada konuşacaklardı. Artık vatanın imdadına koşulacak günler için hazırlanmalıydılar. Fakat işte o sıralarda öyle bir baskına ve hıyanete uğradılar ki, işe nereden bakılsa, artık her şey mahvolmuş gibi görünüyordu. Ne askerlik, ne rütbe, ne hürriyet ve istikbal! Her şey, evet her şey! Önlerinde yalnız zincire vurulmalar, sürgünler, zindanlar, kalebentlikler görünmekteydi. Her şey bitmiş gibiydi.

Fethi isminde eski, fakat askerlikten kovulmuş bir arkadaşlarının hıyanetine uğramışlardı. Bu arkadaşları onlara bir gün rastlar. İşsizliğinden, sefaletinden, yersizliğinden yakınır. Acırlar. Dostluk gösterirler. Onu da kiraladıkları apartmana almaya karar verirler. Halbuki Fethi, askerî mektepler müfettişi İsmail Paşanın gizli bir ajanıdır. Onları takip etmektedir. Yaptığı şey, onlara yaklaşmak, aralarına girmek için bir oyundur. İş bir baskınla biter. Hepsi yakalanmışlardır.

Önce Taşkışla'da hücrelere kapatılırlar. Sonra sorgular başlar. Sorgu heyetinin başında İsmail Paşa vardır. Hatta bir aralık sorgular Abdülhamit'in sarayında yapılır. Önce Abdülhamit'e bir bombalı suikast üstünde durulur. Fakat bu zaten aslı olmayan iddia düşer. Sonra gizli teşkilât, gazete, apartmandaki toplantılar ortaya dökülür. Arkadaşlarından bazıları itiraflarda bulunmuşlardır. Bir aralık hepsinin ordudan kovulması ve sürgünde kalebentlikleri bahis konusu olur. Fakat bir süre tutukluluktan sonra, her ne olmuşsa, serbest bırakılırlar. Akademi müdürü Rıza Paşa bunu kendisinin temin ettiğini söyler ve onlara dikkatli olmalarını anlatarak bazı tavsiyelerde bulunur. Yalnız ikinci ve

üçüncü ordular yerine Suriye'ye gönderileceklerdir. Kararda, "memleketlerine kolayca dönemeyecekleri bir bölgeye gönderilmeleri" bilhassa işaretlenmiştir.

Mustafa Kemal, bu kayda göre artık annesini de göremeyecektir. Halbuki Zübeyde, Selânik'te Ahmet Subaşı mahallesindeki evde, 24 yaşındaki "paşa"sını beklemektedir. Fakat o gelmeyecektir. Zübeyde için yeni çileler başlamıştır. Oğlu, gerçi mesleğini, rütbesini ve hürriyetini kurtarmıştır. Ama artık bir *sürgündür* ve *şüphelidir.*

Sürgün ve Kaçak

Yollar, hem çilelerimiz, hem kitaplarımızdır. Hayatın gerçekleri bize kendilerini, çileli yolculuklarda, kitapların sayfalarından daha aydınlık olarak verirler.

III

ŞAM'DA GECELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde, Şam, Beşinci Ordu merkezidir. Mustafa Kemal'i, diğer bir sürgün arkadaşı Müfit Özdeş (Kırşehirli) ile beraber Beşinci Ordu emrine verirler. Şam'a varılır. Mustafa Kemal, şehrin göze çarpmayan bir yerinde iki odalı basit bir ev kiralar. Artık hayatın ve realitenin içindedir. Fakat bu realite bir çamurdan başka bir şey değildir. Bir taraftan sürgünlük ve şüphelilik yakasına yapışmıştır. Gerçi Mustafa Kemal ve arkadaşı resmen, oradaki 29. ve 30. Süvari Alaylarında staj göreceklerdir. Fakat kendilerine vazife verilmez. Hele kumandaya hiç karıştırılmazlar. Gerçi onların da, alayda kumanda ettikleri birer bölük vardır. Ama bir gün alay vazife alıp da harekete geçerken, onlara haber verilmez bile. Onlar hareketi kenardan haber alıp, Mustafa Kemal'in bağlı olduğu 30. Alay kumandanına koştukları zaman gayet soğuk karşılanırlar. Mustafa Kemal sorar:

— Alayınız bir vazife almış gidiyor. Bu alay içinde kumanda etmekte olduğum bir bölük var. Benim de beraber gitmekliğim lâzım değil mi? Niçin bana haber vermediniz?

Cevap açık ve kesindir:

— Siz bu alayda stajyersiniz. Kumanda ettiğiniz bölüğün asıl kumandanı bugün vazifesini aldı. Siz kurmaysınız. Böyle çetin işlere gelemezsiniz. Ben sizin Şam'da kalmanızı tercih ettim. Maaşınız verilecektir. Merak etmeyiniz.

Mustafa Kemal'le arkadaşı çok üzgündürler. Başvuracak makam arıyorlar. Süvari tümen kumandanını gözleri tutmuyor. Doğruca ordu kumandanına başvurmaya karar veriyorlar. Karargâha varıyorlar. Yaverlerden, kumandanın kendilerini kabul etmesi ricasında bulunuyorlar. Yaver haber veriyor. Fakat kumandan bu müracaatı o kadar "küstahça" ve usulsüz buluyor ki, kendi ifadelerine göre onları "kovuyor". "Sokak ortasında kalmış bir vaziyette ve artık birbirleriyle de konuşamayacak kadar müteessir"dirler.

Fakat Mustafa Kemal çabuk karara varıyor:

— Biz de gideriz!

— Nasıl?

— Olduğumuz gibi. Zaten atlarımıza binmiş bulunuyoruz. Hareket eden kuvvete katılırız.

Katılıyorlar da. Ama onlara kimse bakmıyor. Kimse iş vermiyor, yiyecek vermiyor. Hatta yatacak bir yer, bir çadır bile göstermiyorlar. Gece aç ve açıktadırlar. Nihayet kendi emirerleri bu terk olunmuş âmirlerine kendi çadırlarını teklif ediyorlar. Hatta altlarına birer saman dolu çuval da çekiyorlar.

Ertesi sabah, 30. Alaydan bir bölük kumandanı, geceyi aç geçirmiş olan bu iki kurmay yüzbaşıyı kendi çadırına çağırarak onlara çay ikram ediyor. Bölük kumandanı bu iki yeni adama karşı takınılan tavırların ve gösterilen muamelenin içyüzünü, uzun tecrübelerine göre gayet iyi sezmektedir. Onlarla açık konuşuyor:

— Arkadaşlar, görüyorsunuz ki size asla kumandanlık vazifesi vermeyeceklerdir. Bunun sebepleri vardır. Bana ise bazı hususî vazifeler verilmiştir. Bu işte bana yardım ederseniz ve bunu katiyen kimseye söylemeyeceğinize dair söz verirseniz size faydalı olabilirim.

Derhal hissettiler ki bu bölük kumandanına verilen vazife "utanılacak" bir vazifedir. Çünkü Şam'dan harekete geçen bu birliğin yürüyüşü Havran üzerineydi. Seferin gayesi de "tedip" yani bir isyan bastırmak maskesi altında, kısaca Havran'ı soymak, talan etmektir...

Mustafa Kemal'in bu şüphesi daha ilk hareketlerde doğrulandı. Birlikler Havran'da geniş bir yağma, talan, gasp ve katliam hareketine daldılar. Kendilerinin varlığıyla kimse ilgili değildi. Zulmü önlemek için ellerinden pek bir şey de gelmiyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu denilen kağşamış sefaletin de içyüzünü, bir köşesinden, çok yakından görüyorlardı.

Nice yıllar sonra Mustafa Kemal bu harekâttan arkadaşı Müfit'e bahsederken, şunları söylemektedir:

"— Hatırlar mısın Müfit, Şam'dan bu kuvvete katılmaya karar verdiğimiz dakikada bir süvari teğmeni bana demişti ki: Beyim, size büyük hürmetimiz var. Bu sefere gitmemenizi tavsiye ederim. Bilmezsiniz, düşünemezsiniz beyim, hayatınız bile tehlikeye girebilir. Sizi öldürürler. Bugün, bütün Suriye ordusuna şâmil bir müşterek menfaat vardır. Siz bu menfaate mani olacak gibi görünüyorsunuz. Bunu kimse kabul etmez. Hayatınız mevzuubahistir."

Fakat bu sözler Mustafa Kemal'in sefere katılması kararını daha da pekiştirmişti.

Harekât, çok yüzkızartıcı bir kargaşalık içinde gelişir. Mürettep kuvvetin – onun tabirince – "hırsız"ları çok dikkatli idiler. Mustafa Kemal'i imha etmeyi düşünmüşlerdi. Hatta bir gece ordugâhta, kaldığı çadırı sardılar. Fakat o da tedbirlidir. Hatta zaman zaman onun harekâta yardımını bile istemek zorunda kalınır. Talan sonunun paylaşılmasında elinden geldiği kadar engeller çıkarır. Orduda katıldıkları bu ilk seferde Mustafa Kemal, Osmanlı hükümeti namına yapılan haydutluğun ne olduğunu anlamıştır.

Kaldı ki Suriye'de Havran ve Dürziler sahası, imparatorlukta, bu türlü tertip, bu türlü yağma hareketlerinin yürütüldüğü sahaların yalnız bir tanesiydi. Her tarafta ya devlet ya eşkıya halkı soyuyordu. Yahut bu güvensizlik içinde halk devlete dayatarak, ona ödemek zorunda olduğu mal ve can vergisini mümkün olduğu kadar devletten kaçırarak, devleti halsiz bırakıyordu. Mustafa Kemal'in daha ilk adımda bu sert gerçeklerle karşılaşması onun için üzücü olduğu kadar da düşündürücü ve uyarıcı oldu. Bir defa daha karar verdi ki, günün değil, yarının adamı olmak lâzımdır. Hatta bir vesile ile arkadaşı Müfit'e de hatırlattı. Soygun ekipleri, kendi aralarındaki dalavereli hesaplardan bir miktar altını da Müfit'e vermek istemişlerdi. Müfit almadı ve işi Mustafa Kemal'e haber verdi. Mustafa Kemal şahlandı:

— Müfit, sen bugünün adamı mı olmak istersin, yoksa yarının adamı mı?

Evet onlar yarının adamı olacaklardı ve görüyorlardı ki, o günün adamlarına değil, yarının adamlarına ihtiyaç vardır.

İki süvari alayı ve birçok topçu bataryalarıyla yürütülen bu hareket, başladığı kadar kötü şartlar altında bitmişti, Şam'a dönüldü. Bu arada Mustafa Kemal, mürettep kuvvet kumandanı olan Lütfi Beyle de dost oldu. Bu zat kötü bir nizama istemeyerek karışmıştı. Dürüst bir insandı. Çünkü bir gün Şam'da Mustafa Kemal'le beraber çarşıda dolaşırlarken, Mustafa Kemal ona altı üstü birbirini tutmayan kıyafetini işaret edince, o açıkça:

— Kemal, hakikat gördüğün gibidir. Bundan başka giyecek pantolonum yok,

diyebilmiştir.

*
* *

VATAN VE HÜRRİYET

İşte bu çarşı gezilerinden biri sırasındadır ki Mustafa Kemal, Müfit ve Lütfi, Şam'da, Hamidiye çarşısının bir yerinde, küçük bir dükkâncıkta önemsiz alışverişlerle rızkını çıkarmaya çalışan birisiyle tanışıyorlar. Burası esnaftan Mustafa Efendinin dükkânıdır. Mustafa Efendi, ayağında kundura yerine nalınla dolaşan babacan bir adamdır. Dükkân rahat olmadığı için sandalye getirtip dükkânın önünde oturuyorlar. Fakat Mustafa Efendinin hali Mustafa Kemal'in dikkatini çekiyor. Dükkânın içini görmek istiyor. Boş denecek kadar hafif raflar. Ortada bir masa. Ama masada ve bazı raflarda birçok kitaplar. Tıbba, felsefeye, inkılâba, hatta sosyalizme ait eserler. Anlaşılıyor ki, Mustafa Efendi (Cumhuriyet devrinde mebus Mustafa Cantekin) aslında bir tıbbiyelidir. Fakat hürriyetçi hareketlerinden dolayı yakalanmış, mektepten çıkarılmış, Şam'a sürülmüştür. Mustafa Kemal onunla ilgileniyor. O günkü tanışmadan sonra bir gece Mustafa'nın mütevazı evinde buluşmaya karar veriliyor. O gece Dr. Mustafa'nın söyledikleri kesindir:

— İhtilâl yapmalı, inkılâp yapmalı...

Mustafa Kemal bu fikirlere çoktan hazırdır. Tıbbiyenin son sınıfından çıkarılıp sürülen Mustafa ilâve ediyor:

— İhtilâl yapmalıyız. Çok kıymetli arkadaşlarımız vardır. İnkılâp yapmalıyız.

Müfit ayağa kalkıp bağırıyor:

— Behemehal yapmalıyız!...

Hepsi heyecan içindedir. Fakat Lütfi Bey bu hareketlere fiilen karışmak arzusunda değildir:

— Sizinle beraberim. Ama benden bir şey beklemeyiniz, diyor.

Mustafa Kemal durumu hallediyor:

— O halde siz buradan derhal gidiniz. Bizim bundan sonra konuşacağımız şeyleri, sizin duymanız iyi olmaz!

Lütfi Bey dostça ayrılır. Ondan sonra konuşmalar başlar. İhtilâlden, bu uğurda ölmekten bahsedilir. Ama Mustafa Kemal, ondan sonra da daima göstereceği *hesaplı ve muvazeneli gayeciliği* orada da gösterir:

— Mesele ölmekte değil; ölmeden idealimizi yaratmak, yapmak ve yerleştirmektedir...

Bu kısa cümlede, onun *mizacı* ve büyük hikâyesinin ona daima hâkim olan bütün bir prensipler sistemi vardır: Ölümü ve tehlikeyi göze almak, ama ölmeden muvaffak olmak, yaratmak, yapmak ve yerleştirmek...

Bu mizaç ve karakter, heyecanının değil, mantığın ve sağduyunun ifadesidir. Bu mizaç ve karakter örgüsü, Mustafa Kemal'in harekât ve icraatına, hayatının sonuna kadar hâkim olacaktır.

İşte gizli, ihtilâlci "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" orada ve o gece üç kişi arasında kuruldu.

* * *

NİÇİN HÜRRİYET, NİÇİN VATAN?

Mustafa Kemal bu sorulara şöyle cevap verir:

"— *Ancak hür fikirli insanlardır ki vatanlarına faydalı olabilirler. Onlardır ki vatanlarını kurtarıp muhafaza etmek kudretine malik olurlar...*"

Mustafa Kemal'in Suriyeli arkadaşları, o günlere ait renkli hatıralar nakletmişlerdir. Şam mahallelerinin sapa bir yerinde ve bir sürgün evinde üç kişi arasında "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin kurulduğu geceden sonra, Mustafa Kemal'in uykuları kaçmıştır. Geceleri uyuyamaz. Şam'ın zenginleriyle orta hallileri, kayısı ve üzüm kokan Berdan nehri arklarıyla sulanan Şam bahçelerinde "yâleyl" ve ud sesleri arasında geviş getirirler. Ama o, Şam'ın pis bir mahallesinde, daracık, eğri büğrü sokaklara açılan kirli renkli, soğuk bir taş binanın iki çıplak, kasvetli odacığında geceleri bunaltılar, terler içinde hayalleriyle boğuşur. Mahalle gündüzleri seyyar satıcıların, goygoycu dervişlerin, çığırtkan dilencilerin, birbirleriyle kavga eden Arap karılarının, mahalle çocuklarının çığlıklarıyla çınlar. Havayı, bedevilerin pazarlarda tulumlar içinde sattıkları hileli tereyağlarında, yahut Lâzkiye, Trablusşam zeytinliklerinin yeşilimsi, ekşimsi, yüksek asitli zeytinyağlarında kavrulan çeşit çeşit kızartmaların insana bulantı veren kokuları kaplar. Yahut da Şam'ın ve bütün sıcak doğu şehirlerinin ezelî ve ebedî kokusu olan ter, kir, pislik karışımı ufunetli bir hava, ortalığı bayıltır. Bütün mahalle evlerinin damları, terasları, geceleri açıkta yatan mahallelilerle kaynaşır. Alacalı bulacalı ve ne idüğü belirsiz partallar, örtüler; salkım salkım damlarda, teraslarda sallanır. Her yere sefalet, sıkışıklık, sıcak ve bıkkınlık hâkim-

dir. Mustafa Kemal odasının taş döşemesi ve taştan soğuk yalnızlığı içinde, yarı çıplak, bir aşağı bir yukarı dolaşır, kükrer. O zaman, çevresini saran ve kendisini boğacak gibi olan bu sefalet içinde bazen isyan eder, bazen de gerçeği olduğu gibi kabullenmeye çalışır:

— Vatanımız bu. Milletimiz bu. Bunlara lâyık görülen bu sefaletin bir sorumlusu olmak lâzım. Ama bu sorumlu bu zavallılar değil...

Kendisine gene de, ruhunda dayanaklar arar. Gene Namık Kemal'e sarılır:

"Hakir olduysa millet şânına noksan gelir sanma,
Yere düşmekle cevher sâkıt olmaz kadr-ü kıymetten..."

Bu imanı sanki çevresine de duyurmak, göklere de haykırmak ister gibi küçük, dar, demir parmaklıklı penceresine saldırır. Fakat tam karşıya düşen arap evinin balkonumsu çıkıntısına evin kadını, sayısız çocuklarının bezlerini, döküntülerini çıngıl çıngıl asmıştır. Bunları görünce irkilir, birden içeri çekilir. Hıncından, çaresizliğinden yumruklarını sıkar, şakaklarını sıkar, bazen de duvarları yumruklar.

Böyle anlarda karşısında daima, İstanbul'un Boğaziçi'ne hâkim bir tepesinde, Yıldız Sarayının bir penceresinde Boğaz'dan püfür püfür esen serin rüzgârlara kendini vermiş o müstebit padişah canlanır. Evet, yıldız sarayı bir kale gibidir. Salonlar yaldızlı, bahçeler cennet, rüzgârlar serinleticidir. Kapısında uşaklar sürü sürüdür. Ama memleket yanıyor. Memleket kan, ateş ve sefalet içindedir. Devlet ve millet hem birbirleriyle, hem kendi içlerinde kıran kırana boğuşmaktadırlar. Askeri, jandarması, ağası, eşkıyası, eşrafı, mütegallibesi, zalimi ve mazlumu ile bütün ülke boğaz boğaza, nefeş nefesedir. Kağşamış bir idare, çökmüş bir ordu, çürüyen bir donanma, tamtakır bir devlet hazinesi, müflis, dilenci bir hükümet. Nihayet yolsuz, mektepsiz, hastanesiz, fabrikasız, asayişsiz, emniyetsiz bir vatan.

Düşünceleri buralara varınca artık evde duramaz. Sırtına bir şeyler giyer. Sokağa fırlar. Sokaklarda duvar dipleri sıra sıra, tıklım tıklım, çullar, kilimler, paçavralar içinde yerlere serilmiş uyuyan, yahut uyumaya çalışan mahalle halkı ile doludur. Ter, kir kokuları ve horlamalarla dolu esfel-i sâfilîn! Bu aşağıların aşağısı sefalet ırmağı içinde kendine yol bulup sıyrılmaya çalışırken, köpekler, kediler ayaklarına dolaşırlar. Çocuklar, erkekler, hatta kadınlar diledikleri yerleri diledikleri gibi pisletirler.

Şehrin içi, hatta açık eğlence yerleri ise daha başka sefaletler içinde yüzer. Çalgılı bir bahçeyę sığınmak ister. Bir manolya ağacının altında bir boş masa bulur. Bahçe de tıklım tıklımdır. Fesli, sarıklı, agelli ve hepsi de entarili erkekler, masaların başında küme küme kahveler, şerbetler içip nargilelerini fokurdatırlar. Sahnede sivri fesli, hepsinin de yüzlerinde yağlı, kızartmalı bir beslenmeden gelen karaciğer hastalıklarının işareti olan pembemsi, lekeli kızıllıkları vardır. Bunlar, şişko, entarili, şal kuşaklı çalgıcılardır. Burunlarını, ayak parmaklarını karıştırarak, udlar, kanunlar, tefler, kemençelerle ardı arası gelmeyen yâleyller çekerler. O neşeli olmaktan ziyade melânkolik, şikâyetli, hasretli Arap şarkılarını boğula boğula bağırırlar. Ortada ve ayakta bir meliket-ülcemal, kalın kaşlı, ceviz gözlü, allıklı bir mahalle kızı, kıvrana kıvrana, büküle büküle şarkılarını haykırır. Masalarda, hepsi de sakallı bıyıklı dinleyiciler, bir elleriyle nargilelerini çekiştirirken, bir elleriyle de gözlerini süzüp diledikleri yerlerini sere serpe karıştırırlar.

Mustafa Kemal gene bunalmıştır. Tam masaya otururken de büsbütün irkilir. Önündeki güya beyaz mermer masanın üzerini müşteriler öyle sözler, beyitler, hele öyle resimlerle buram buram donatmışlardır ki, iğrenir. Yerinden fırlar. Ama Şam bahçe gazinolarında zaten bütün masaların üstü, her zaman öyledir. Bunları ayda yılda bir sabunlu, sodalı su ile silerler. Müşteriler yeniden yazsınlar, çizsinler diye ve Şam-ı Şerif'te bu hal yadırganmaz ki...

Bahçeden çıkar. Nehre doğru yürür. Ne yapacak, nereye gidecektir? Hiç! Bir bataklığa düşmüş bir batağa yakalanmış gibidir. Her şey sefil, her şey ümit kırıcı. Kırmızı zırhlı siyah pantolonu, yakalarında kurmay armaları parıldayan beyaz, sırma apoletli ceketleriyle yaz kıyafeti içinde, bir eliyle kılıcını taşıyarak gelişigüzel yürür. Etrafını çeviren aşağılıklar, ümitsizliklerle boğulacak gibidir. Yalnız gök ışıl ışıl yanar. Evet gök, bütün sıcak ve kuru güney gecelerine renk ve esrar veren gök; tarihin bütün peygamberlerine ateşli bir iman, şairlere, bilim adamlarına enginlik, fatihlere uçsuz bucaksız ihtiraslar veren o berrak, ışıklı ve temiz gök, yeryüzünün bütün bu kirlerini ve düşkünlüklerini örter, siler süpürür.

Mustafa Kemal gene ümitlenir. Gene kendini bulur. Yürüyecektir. Dönmeyecektir ve bir gün mutlaka başaracaktır. Neyi? Bu belki biraz belirsiz! Ama niçin belirsiz olsun? Vatan ve Hürriyet Cemiyeti var ya! Evet, Vatan ve Hürriyet! O artık gizli bir cemiyetin, bir ihtilâl teşkilâtı-

nın başıdır. Vatan ve Hürriyet teşkilâtının... Bu cemiyet gerçi Şam'ın pis bir mahallesinde, fakir bir siyasî sürgünün, göze kitaplardan başka bir şey çarpmayan kasvetli, çıplak, demir parmaklıklı taş odasında kurulmuştur. Ama ne de olsa, artık bir ihtilâl cemiyeti vardır. Davası bütün imparatorluğu kurtarmaktır. Düşünceleri bu dayanağı bulunca adımları sertleşir. Başı yukarda, vücudu dik, sanki yarın altın bir tahta çıkacak bir yolda ve muzaffer bir ordu önündeymiş gibi koşarcasına ilerler. Güneyin nebilere, düşünürlere, fatihlere ilham ve heyecan veren ışıklı ve uçsuz bucaksız esrarlı göğü onu da sarmıştır. Kendini bir ordu kadar güçlü ve bir ordu kadar yenilmez duyar. Evet, niçin ümitsizlik? Niçin yalnızlık? Onun artık koca bir ihtilâl komitesi var. Şimdi o bir ihtilâl cemiyetinin başıdır. Yarın padişahı devirecektir. Vatanı kurtaracaktır. Hürriyet getirecek ve önünde kim bilir ne yollar açılacaktır. Gerçi üç kişidirler: Mustafa Kemal, sürgün Tıbbıyeli Mustafa ve Müfit. Ama bu üç kişi, üç imanlı ve birleşmiş insan değil mi? Yeter!

Gece ilerlemiştir. Şam sokakları artık tenhadır. Ama o, Şam'ın neresinde olduğunun, nerelere gittiğinin bile farkında değildir. Yolunu sanki kendi içinde bulmuştur. Sanki kendi içinde yürür. Hem yürür, hem göklere haykırır:

"Eder tedvîr-i âlem, bir mekînin kuvve-i azmi,
Cihan titrer sebat-ı pây-i erbâb-ı metânetten..."

Evet, değil üç, hatta inanan ve direnen bir tek adamın bile ayaklarının altında dünya titreyebilir. Böyle bir tek adamın bile azmi ve kuvveti âlemi idare edebilir.

— Ne doğru söz, ne doğru söz,

diye kendi kendine konuşur ve durmadan yürür.

***

KAÇAK

Mustafa Kemal'in Şam'da ve birliğindeki hayatı gerçi kendini doyuramıyordu. Sürgünlük ve şüphelilik bir kara bulut gibi daima başının üstündeydi. Fakat o, azmi, direnişleri, çalışkanlığı, yorulmazlığı ile gene de az çok kendini kabul ettirmeye çalışıyordu. Az çok talimler, hatta manevracıklar tertip edebiliyordu. Fakat biraz da Suriye güneşinin ve sıcağının verdiği uyuşuklukla kendilerini büsbütün tembelliğe veren,

entarileri içinde pinekleyip, işi akşamcılığa döken gayesiz subaylar çoğunluğu içinde onun bu didinmeleri pek de hoş görülmüyordu. Ama Vatan ve Hürriyet'in işleri, onu gün geçtikçe sarıyordu. Bu teşkilâtı yaymak için önüne çıkan fırsatlardan faydalanarak gezilere çıkar. Kudüs'te, Yafa'da, Hayfa'da nüvecikler kurmaya çalışır. Ama anlar ki Suriye kısırdır. İstanbul'dan da az çok uzaktır. Suriye'de Makedonya dağlarının sert havası, siyasi ihtirasları, çeteleri, komiteleri ve savaşkan ruhu yoktur. Öyleyse ne yapıp yapıp Vatan ve Hürriyet'i Selânik'e, Makedonya'ya nakletmeli ve orada yaymalıdır.

Bu kanıya varınca artık gecelerini, gündüzlerini bu fikri işlemeye ve çareler aramaya verir. Fakat çıkar yol görünmez. O, bir sürgündür. Ve, "Memleketine gidebilecek kolay yollardan uzakta bir yerde sürgünlüğünü çekmesi" kendi hakkındaki hükmün şartıdır. Fakat muhakkak bir çare bulmalıdır. O zaman aklın kabul etmeyeceği yollara başvurur. Önce Selânik'te bulunan ve ordu içinde hürriyet taraflısı sanılan Müstahkem Mevki Topçu Kumandanı Şükrü Paşaya[1] tedbirsizce bir mektup yazar. Ona fikirlerinden bahseder. Ondan yardım ister. İstediği ilk yardım da kendisinin Selânik'e aldırılmasıdır. Bunun olmayacağını belki kendi de bilir. Ama artık sabırsızdır. Her geçen günün kaybolduğu kanısındadır. Paşadan oldukça yumuşak bir cevap gelir. Ona, eğer Selânik'e gelebilirse bir çaresinin bulunabileceği manasını veren bir mektup. Fakat Selânik'e gitmek? Bu mümkün değil ki...

Günlerce, haftalarca kafa yorar. Bazı arkadaşlarıyle konuşur. Nihayet karar verir: Kaçacaktır! Evet, birliğinden ancak en yakın arkadaşlarının bileceği bir tertiple habersiz ayrılacaktır. Pasaportsuz, vesikasız yola çıkacak, ne yapıp yapıp Selânik'e ulaşacaktır. Ondan sonrası ise belli: Şükrü Paşa Selânik'tedir ve eğer Selânik'e gelebilirse, ona yardım edeceğini bildirmiştir.

Mustafa Kemal Beşinci Ordu'nun (Şam Ordusu'nun) Yafa bölgesinde piyade stajı yapmakta olduğu sırada bir gün ve ancak bir iki arkadaşının bilgisiyle Yafa'dan bir yabancı vapuruna binerek kaçar. Sonra da Pire'den Selânik'e hareket eder. Fakat asıl mesele Selânik'e çıkmakta. Gümrük, polis ve askerî inzibat kordonları nasıl yarılacak?

---

(1) 1912 Balkan Harbi'nde Edirne kalesine kapanan ve kaleyi aylarca savunan Topçu Korgenerali Şükrü Paşa.

Fakat Selânik'teki tanıdıklarının yardımıyla ve göze çarpmayacak bir kıyafetle Selânik'e çıkar. İlk koştuğu yer elbette ki evidir. Zübeyde ona hasrettir ve o annesini özlemiştir. Ama Ahmet Subaşı mahallesine varınca, annesinin ilk tepkisi korku ve ürkeklik olur. Oğlunun izinsiz, usulsüz geldiğini anlar ve cesaret kırıcı bir davranışla âdeta inler:

— Ne cesaretle buraya gelebildin oğlum? Hem nasıl geldin?

Sonra ilâve eder:

— Sakın devletin ve padişahımız efendimizin arzusuna mugayir (aykırı) bir iş yapmış olmayasın?

Zübeyde bu sözleri söylerken Mustafa'nın mavi, fakat tereddütlü ve biraz da hayal kırıklığı ifade eden gözlerine şüpheyle, uzun uzun bakar. Mustafa'nın yaptığı elbette hem devletin nizamlarına, hem padişahın arzusuna aykırıdır. O, şimdi düpedüz bir kıta kaçağıdır. Hem de memleketine ayak basmaması istenen bir sürgündür de! Bilinse, yakalansa başına kim bilir neler gelecektir.

Mustafa Kemal biraz soğuk cevap verir:

— Merak etme anne. Benim buraya gelmem lâzımdı. Onun için geldim...

Sonra ilâve eder:

— Padişah efendimizin ne olduğunu da şimdi değil, fakat yakın zamanda sana göstereceğim...

Fakat hava gergindir. Ahmet Subaşı mahallesindeki eve bir kaygı havası çökmüştür. Ragıp Efendi ise sadece nazik, iyi niyetli ve babacandır. Her iki tarafa ümit ve cesaret vermeye çalışır. Şükrü Paşaya gelince? O iş birkaç dakika içinde ve fiyasko ile biter!

Halbuki, Mustafa Kemal Yafa'dan yola çıktıktan sonra ne hayallere dalmıştı. Akdeniz'de vapur Mısır kıyılarına ilerlerken güvertenin en tenha taraflarında ya bir şezlonga uzanarak vapurun yardığı sulara, yahut mavi denizin engin ufuklarına dalardı. İskenderiye'de bir kolayını bulup çıktığı şehrin parklarındaki sıralarda, yahut da akşam saatleri küçük rıhtım lokantalarında ve bir kadeh bir şey alırken kendinden geçerdi. Neler düşünürdü. Hele vapur Yunan sularına yaklaşır, yahut Pire -Selânik arasında Ege denizinde ilerlerken bu hayal sarhoşlukları, buhranlar haline vardı.

Şükrü Paşa ile karşılaşacağı sahneyi belki bin defa hayalinde tasarlamıştı: Onun huzuruna bir kurmay yüzbaşı değil, aynı yolun yolcusu, tanışmadan, konuşmadan ruhlarından anlaştıkları iki ihtilâlciden biri

gibi çıkacaktı. Hayatlarını hiçe sayarak kararlaştırdıkları ve bütün bir devletin kaderini tayin edecek bir büyük yolculuğun başında ve bu yolculuktan dönmeleri kabil olmayan iki vakarlı kahraman gibi, iki erkek gibi konuşacaklardı. İlk görüşte onu askerce selâmlayacaktı. Ama Paşa onu belki de kucaklayacaktı, öpecekti. Sonra Paşaya söyleyeceği sözlerin, vereceği nutkun bütün kelimelerini, cümlelerini de kafasında sıralamış gibiydi.

Selânik'e vardıktan sonra bir gece evinden esrarlı tavırlarla ayrıldı. Şükrü Paşanın konağına gitti. Bir küçük rütbeli kurmay değil, bu konakta oturan eşit ve zaten birbirlerini bekleyen iki insandan biri olarak nöbetçileri selâmladı. Merdivenlerden çıktı. Yaver beye yarı rica yarı emreder jestlerle Paşayı görmek istediğini bildirdi ve ismini verdi. Fakat hayret? Gelen cevap hiç beklenilmeyen bir şeydi: Paşa onu kabul etmeyecekti. Meşguldü, yahut bir yere çıkmak üzereydi!

Karşılaştığı bu hayal kırıklığı bile değil, düpedüz bir soğuk duştu. Halbuki o nasıl bir kabul düşünmüştü: Yaverler, yanında saygı ile yürüyeceklerdi. Önünde kapılar açılacak ve son kapının ağzında Şükrü Paşa görünerek ona kollarını açacaktı. Sonra kapalı kapılar ardında baş başa, esrarlı konuşmalar başlayacaktı. Dışarda herkes merakta, herkesin kulağı ve muhayyilesi tetikte olacaktı. Gecenin hem de geç bir saatinde o oradan ayrılırken Paşa onu tekrar kucaklayıp alnından öpecekti. Belki de merdiven başına kadar uğurlayacaktı. Hulâsa o gece orada hem Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Rumeli'de onun eliyle ilk temelini atacaktı, hem o gece orada bu cemiyet Şükrü Paşanın şahsında önderini ve başkanını bulacaktı. Ondan sonrası ise malum: İhtilâller, zaferler, zafer alayları ve sonra da kim bilir?..

Fakat hayır, bu iş böyle bitemezdi. Bu işte bir yanlışlık vardı. Daha ilk adımda yenilgiyi kabul edemezdi. Yavere dayattı. Paşaya mektup yazdığından, buraya onun az çok tasvibi ile geldiğinden ve kendisini behemehal görmesi lâzım geldiğinden bahsetti. Yaver tekrar gitti. Biraz sonra asık bir yüzle göründü. Ona sadece:

— *Buyurun,*

dedi ve kendisini o andan itibaren de bu müracaatın havası dışında sayarak bürosunun başına geçti, oturdu.

Mustafa Kemal, Şükrü Paşanın odasına girdiği zaman Paşa onu hoşnutsuzca ve paşalığının üstün zırhı içine gömülerek, daha önceden belli bir red veya ilgisizlik havası içinde kabul etti. Ayaktaydı ve ona yer

göstermedi. Mustafa Kemal'in Suriye'den, Yafa'dan başlayıp, yollarda, denizlerde hayal ettiği bütün sahneler birden yıkıldı. Tertiplediği sözler, nutuklar havada kaldı.

Gerçi Paşaya bir şeyler söylemeye, mektubunu hatırlatmaya, onu canlandırmaya çalıştı. Fakat nafile. Paşa birkaç kesin kelime ile hiçbir şey yapamayacağını söylüyordu. Bütün haliyle de bu konuşmanın bitmesini ve gelenin artık dışarı çıkmasını ister gibi haller takınıyordu. Çaresiz Mustafa Kemal, daha ne yapabilirdi ki? Zaten bütün konuşma birkaç dakika sürmüştü. İster istemez hazır ol vaziyetini aldı, Paşayı şöylece selâmladı. Döndü. Fakat sanki bütün oda, bütün odalar ve âlem, başında dönüyor gibiydi. Halbuki o yazdığı mektup? O aldığı yumuşak ve biraz teşvik edici cevap? Keşke yazdığı mektubu Müfit'e, Mustafa'ya göstermemiş olsaydı. Yazık! Yenilgi işte bu kadar olurdu. Kapıya yönelip sofaya çıkmak için yürürken Paşayı artık unutmuştu bile. Bu iş bitmişti. Bu adam artık yoktu. Kendi işlerini kendileri göreceklerdi. Ama Mustafa Kemal'in Paşayı derhal unuttuğu gibi Paşa da onu unutamazdı. Paşanın bazı kaygıları vardı. Mektup, cevap vb. Mustafa Kemal tam ayrılırken Paşa, yarı emreder, yarı yalvarır bir sesle iki kelime fısıldadı:

— Beni yakma!

Elbette yakmayacaktı. Yakmadı da. Çünkü Mustafa Kemal için, bu Paşa artık yoktu ki...

***

GİZLİ KOMİTE

Ondan sonra sıkıntılı günler başladı. Evden çıkamıyordu. Tanınır, yakalanabilirdi. Evin zaten pek hoş olmayan ve annesinin bin bir haklı vesvesesiyle bulanan havası içinde de, ne yapacağını bilemiyordu. Durumun çıkmazlığı ise, artık bütün çıplaklığı ile meydanda idi. Bir şey yapmalıydı, bir çıkar yol aramalıydı. O zaman en küçük ümitlere bile başvurdu. Rüştiyede iken kendisini takdir eden Kurmay Albay Hasan Beyi buldu. Kendini biraz güçlükle tanıttı. Durumunu anlattı. Hulâsa birtakım zor yollar, tavsiyelerle nihayet Selânik'te birkaç aylık bir tebdilhava koparabildi. Artık sokağa çıkabilirdi. Gerçi Suriye'de ve kıtasında işin neye varacağı henüz bilinmese de.

İşte bu arada Selânik'te, Yüzbaşı Hakkı Baha Beyin Çınar mahallesindeki evinde bir gece birkaç arkadaş toplanarak orada, bir masa başında, bir tabancayı öpüp ve mukaddes kitap üzerine yemin ederek "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin Makedonya'da bir nüvesini kurdular. Bu toplantıda Mustafa Kemal'den başka, Manastır idadîsinde kendisine ilk vatan ve hürriyet aşkını veren Ömer Naci (hatip), topçu zabitlerinden Hüsrev, sınıf arkadaşı, evin sahibi ve o tarihte Selânik'te askerî rüştiyede edebiyat hocası Hakkı Baha, Selânik Muallim Mektebi Müdürü Hoca Mahir, Selânik Askerî Rüştiyesi Müdürü Bursalı Tahir Beyler vardı. Bunların hepsi de daha sonra Selânik'te Terakki ve İttihat teşkilâtını kuran, 1908'deki ihtilâl hareketine karışan, meşrutiyet hareketinin doğuşunda rolleri olan insanlardılar[1].

Mustafa Kemal bu yarı gizli gelişinde Selânik'te dört ay kadar kaldığını hatıraları arasında nakletmiştir. Fakat hakkında İstanbul'da takibata başlandığını duyunca acele Suriye'ye dönmüş ve kendisini, Kızıldeniz'in kuzeyindeki Akabe körfezinde ve İngilizlerle oradaki anlaşmazlığı çözümlemeye çalışan heyetin içinde ve vazife başında bulmuştur.

11 Şubat 1905'te ve sürgün olarak Şam'da Beşinci Orduya bağlı süvari alayına staj için verilen Mustafa Kemal nihayet, 13 Ekim 1907'de, Selânik'te Üçüncü Ordu Kurmay Heyetine tayin olunabilmiştir. Bu suretle sürgünlük sona ermiş, gece gündüz hayalinde yaşayan Selânik'e ve imparatorluğun, fikirler ve hareketlerle durmadan ve bir kazan gibi kaynayan Makedonya bölgesine gelmiştir.

* * *

(1) Bunlardan Hakkı Baha, daha sonraları hoca ve yazar, Husrev Kızıldoğan Cumhuriyet devrinde Eskişehir mebusu; İsmail Mahir aynı devirde Kastamonu mebusu olmuşlardır. Hatip Ömer Naci Birinci Dünya Harbinde İran-Irak cephesinde hastalıktan ölmüştür. Değerli bir bilgin olan Bursalı Tahir Bey Cumhuriyet devrinden önce vefat etmiştir. Çeşitli incelemelere ve bu arada bütün bunları derleyen Faik Reşit Unat tarafından yazılıp Türk Tarih Kurumu tarafından basılan, "Atatürk'ün İkinci Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanışındaki Rolüne Ait Bir Belge" isimli *Belleten* makalesine göre, Selânik'te "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin bu kuruluşunun Nisan-Mayıs 1906 tarihlerine rastladığı tahmin edilmektedir.

TARİHÎ ORTAM

Osmanlı devletinin kesin duraklaması Karlofça muahedesiyle belgeleştirilmiş sayılır (1699). XVIII. Yüzyıl bu devlet için bir bocalama devridir. Fakat imparatorluğu teşkil eden milletler ve bölgeler arasında millî ruhun uyanışı ve millî mücadelenin şuurlu hareketler haline gelişi, asıl XX. yüzyıldadır. İstiklâl mücadeleleri diyebileceğimiz bu hareketler zinciri, 1800'den, imparatorluğun dağılışına kadar sürerler. Osmanlı tarihi bakımından, kaçınılmaz etkilerini yaparak kutsal sonuçlara varırlar. Bu gelişmede, 1789 Fransız İhtilâli'nin Avrupa'ya yaydığı hürriyet fikirleriyle, perde arkasında çalışan ve Osmanlı devletinin çöküşünde, topraklarının paylaşılmasında menfaatleri olan ve kendileri de birçok milletleri esaretleri altında tuttukları halde, Türkiye'de millî istiklâl hareketlerini destekleyen devletlerin, meselâ Rusya'nın tesirleri büyüktür.

Hareket önce Avrupa Türkiyesi'nde başladı. İlk olarak ve 1804'te Sırplar isyan ettiler. İsyan 1812'ye kadar sürdü ve 1812'de Bükreş muahedesiyle Sırplara fiilen kendi kendilerini idare hakkı tanındı. Bu istiklâl çeşitli safhalardan sonra 1878'de tamamlanacaktır.

Hazırlık kökleri çok daha evvellere giden Mora ve Rum isyanı 1810'da fiilî ayaklanma halini alarak 1829'da Yunanistan'ın teşekkülü, yani istiklâli ile sona erdi (1829 Edirne muahedesi). Aynı tarihte Romanya'ya, yani Eflâk-Buğdan kıtalarına da birçok yeni imtiyazlar tanıdık.

Sonra sıra Bulgarlara geldi. 1764-1856 arasında Ruslar, Ortodoksları korumak parolası altında bir sıra tahrikler yaptılar. Zaten 1850'den itibaren İslav Birliği "Panislavizm" bayrağı altında Türk düşmanlığı propagandası kuvvetlendirilmişti. 1866'da İslav Birliğinin birinci ve 1867'de ikinci kongresi Rusya'da yapıldı. 1870'te Osmanlı devleti müstakil bir Bulgar kilisesinin teşekkülünü tanıdı. Nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Kuzey Bulgaristan'da Bulgar Prensliği şeklinde fiilen Bulgar istiklâli kuruldu. Güney Bulgaristan da maskeli bir şekilde gene bu prensliğe terk edilmişti.

1881'de Romanya, ittihat ve istiklâlini ilân etti. Bu aralarda Karadağ müstakil oldu. Bosna ve Hersek ise isyanlarla çalkalanıyordu...

Böylece XIX. asır Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da ve Rumeli topraklarında parçalanması asrı oldu. Mustafa Kemal'in orduya

katıldığı zaman (1905) ve Suriye'de sürgünlüğü sona erip Selânik'e, Makedonya'ya döndüğü sıralarda Balkan yarımadası, Osmanlılarla müstakil devletler arasında bölünmüş bir vaziyette idi. Bosna-Hersek vilâyeti fiilen Avusturyalıların işgali altındaydı. Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ, Sırbistan arasında, çok elverişsiz, savunulması âdeta imkânsız görülen Osmanlı vilâyetlerinde ise Türklerle Arnavutlar, Sırplar, Bulgarlar, Rumlar, Ulahlar karışık bir halde yaşıyorlardı. Arnavutlar esaslı isyanlar arifesinde idiler. Kısacası Avrupa Türkiyesi durulmamıştı. Yeni hadiselere gebeydi. İdaremizdeki ırkların, milliyetlerin mücadeleleri devam ediyordu. Her yer çetelerle doluydu. Bu çeteler zaman zaman en vahşî eşkıya gibi zulüm yapmakla beraber, aslında istiklâl davası güdüyorlardı. Bu mücadele her azınlığın çeşitli teşekkülleri tarafından yürütülüyordu. Fakat bu önder teşekküller arasında Makedonya Komitesi, hareketinin yankılarını bütün dünyaya duyurabilen teşkilâtlı, cüretli, aydın önderlere malikti. Devlet içinde devlet denecek kadar güçlü bir teşekküldü. Gayesi Bulgar azınlığı adına Makedonya'nın muhtariyeti ve aslında Bulgaristan'a ilhakı idi.

Dünya siyasî edebiyatına da, Şark meselesi hâkimdi. Bu da Türkiye'nin taksimi meselesi demekti. Türkiye için "Hasta Adam" sözü artık yerleşmişti. Bu söz Rus Çarı I. Nikola'nındır (saltanatı 1825-1855). Bu Çar Balkanların koruyucusu geçiniyor, Demir Çar adıyle tanınıyordu. 9 Ocak 1850'de Petersburg sarayındaki bir baloda İngiliz Sefiri Sir Hamilton Seymur'u bir tarafa çekerek ona şunları söyledi:

— Türkiye buhranlı bir devrededir. İşte kollarımızın üstünde hasta, ziyadesiyle hasta bir adam bulunuyor. Bu hasta adam, kolumuzdan kurtulacak olursa, bizim için büyük felâket olur.

Ondan sonra "Hasta Adam" sözü, Türkiye için siyasî bir ifade olarak yerleşti. Genç Türkler hareketinin gelişmesinde bu tabir, uyarıcı bir manada daima kullanıldı.

İşte Mustafa Kemal 1906'da gizli olarak Selânik'e girdiği ve 1907'de vazifesi Üçüncü Ordu karargâhına naklolunduğu zaman, Rumeli bu mücadelelerle kaynayıp duruyordu. Politika her şeye hâkimdi. Teneffüs edilen havada, politika kokuyordu. Az çok duyan, düşünen dinamik bir insanın politikanın dışında kalması imkânsızdı. Hele Mustafa Kemal onun akışına tamamen kendini vermişti. O, politikanın zaten içindeydi.

Selânik'e dönünce eski "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" Selânik teşki-

lâtı kurucusu olarak bıraktığı arkadaşlarını bu defa "İttihat ve Terakki Cemiyeti" içinde buldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889'da İstanbul Tıbbiyesinde kuruldu. Gene aynı yıl merkez heyeti Paris'te olan bir teşekkül de meydana geldi. Memleket içinde oldukça yayıldı. Mısır'da, İsviçre'de şubeleri teşkilâtlandı. Hulâsa dal budak salmış bir teşekkül halini aldı. Çeşitli yayınları vardı. Makedonya ordusunda genç subaylardan fedaî üyeler bulmuştu. 1906 Eylülü'nden beri binbaşı Enver Bey de İttihat ve Terakki'ye katılmış bulunuyordu[1].

Mustafa Kemal'in Selânik'e dönüşünden sonra "Vatan ve Hürriyet" ismi üstünde durmaya artık yer yoktu. Nitekim 29 Ekim 1907'de Mustafa Kemal de, delilleri (tavsiye edenleri) vasıtasıyle ve usulü dairesinde bir törenle yemin ettirilerek İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi[2].

(1) Ş. S. Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa*, cilt I. Ayrıntılı bilgiler.

(2) *İttihat ve Terakki Hatıralarım;* yazan: Kâzım Nami Duru, s. 13.

İki İnsan ve İki Kompleks

Komplekslerimiz, bizim, hem
atımız hem dizginlerimizdir.

IV

ENVER BEY ve MUSTAFA KEMAL

Artık Suriye'den Rumeli'ye dönebiliriz. Mustafa Kemal'in doğduğu, çocukluğunu yaşadığı, harbiyeden önceki mektep hayatını geçirdiği Rumeli'ye. O Rumeli ki, çürümüş, hasta Osmanlı İmparatorluğu'nun hem en hasta, hem en sıhhatli parçasıydı. Dar bir toprak sahası üstünde bütün unsurları birbirleriyle didişen en hareketli parçası. Fikirler, millî nifaklar, ihtiraslar orada çarpışıyordu. Hareketli bir ordu hayatı da orada vardı. Bu hareketlilik içinde geleceğin davaları, kahramanları ve imparatorluğun yarınki kaderi orada yoğrulup duruyordu.

Mustafa Kemal bazı arkadaşlarının da yardımıyla 30 Eylül 1907'de III. Ordu emrine verildi. III. Ordu, Selânik ve Manastır merkezlerini de içine alan Batı Rumeli'ye, Makedonya sahasına yayılmıştır. İmparatorluğun, hem en ileri, hem en hareketli askerî bölgesi bu ordu sahasıdır; askerlik ve siyaset bakımından. Harp Okulu'nda, Kurmay Akademisi'nde kendini günlük derslerinden başka, memleket, siyaset meselelerine kaptıran her gencin hayali, III. Ordu bölgesinde vazife alabilmek için yoğrulurdu. Padişahın endişesi de daima III. Ordu'dan, Rumeli ve hele Batı Rumeli bölgesindendi. Genç subaylar orada biraz Avrupa havası alırlardı. Yabancılarla temas kolaydı. Bölgedeki bütün azınlıklar siyasî mücadeleler içindeydi. Bu mücadele hem silâh, hem fikirle yürütülürdü. Bütün bu mücadelelerin ön saflarında azınlık aydınları vardı. Bir genç subay, bir taraftan bu mücadelelere karşı savaşırken, diğer taraftan onlardan, vatan, hürriyet, isyan ve gizli teşkilât kavramlarını ister istemez öğreniyordu. Padişahın da kaygısı buydu.

Ama ne garip sonuçtur ki, Türkiye'de vatan ve hürriyet ülkülerine kendini veren hemen bütün sivil ve asker aydınlar, subaylar, kurmaylar padişahın bütün tedbirlerine, bütün engellemelerine rağmen, daima bir yolunu bulup III. Ordu sahasına sızmışlardır. Orada kendilerini tamamlamak, geliştirmek yolunu bulmuşlardır.

Mustafa Kemal de Suriye'ye sürülürken hakkındaki hükümde, "memleketine kolay vasıtalarla gidemeyeceği bir bölgede hizmet görmesi" kaydı varken, nihayet bir gün bir kolayını bulmuş, hem memle-

ketine, hem de bir an önce ve her ne suretle olursa olsun kavuşmak yolunda bin bir tehlikeyi göze aldığı III. Ordu'ya kavuşmuş, katılmıştır.

Mustafa Kemal'i önce Manastır'a tayin ettiler. Fakat daha Manastır'a hareket etmeden, Selânik'te bir alayın teftişi sırasında gösterdiği kabiliyet dikkati çekti. Selânik'te ordu karargâhında çalışması uygun görüldü. Ordu kurmayındaki görevinden başka, Selânik-Üsküp demiryolu müfettişliği de ona verildi. 13 Ekim 1907'de Selânik'te başlayan bu yeni görevi ile 23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilânına kadar geçen kısa devrede hayatı, Selânik-Üsküp hattı üzerinde seyahatler, Selânik'te ihtilâlci İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki gizli faaliyetler, ordu karargâhındaki resmî kurmay görevleri ile geçer. Fakat bu kısa zaman içinde, gizli cemiyetin idarecileriyle arası pek iyi gitmemiştir. Öyle görünüyor ki, onun Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurmak yolunda eski ihtilâlci çabaları, İttihat ve Terakki'nin gizli merkez komitesi tarafından lâyıkıyle değerlendirilmemiştir. Böyle olmasa bile, onun merkez yöneticileri tarafından ön planda görünmesinin istenmediği bir gerçektir. Nitekim, harbiyeden beri en yakın arkadaşı ve kurmay okulunu bitirdikten sonra da Suriye yolculuğunda sürgün arkadaşlarından biri olan Ali Fuat (Cebesoy) çok sonraları bir mektubunda bu durumu, şöyle özetlemiştir[1].

"Selânik'te her ikiniz de cemiyetin umumî merkezine girmiş ve sonraları merkezle taşra teşkilâtı arasında "rehberlik" etmiştik. Rehberlik o zaman "gözden düşmüş" manasına gelirdi. Sebep, her ikimiz de cemiyetin ihtilâl siyasetini çok noksan görür ve bunu gizli müzakerelerimizde söyler ve tenkit ederdik".

Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki'nin merkez çevrelerinden uzak tutuluşu ve Selânik'e gelmesinden hemen sonra "gözden düşme" durumuna sürüklenişi bir gerçektir. Bu durum, onun hayat hikâyesinde önemli etkiler yapmıştır. Bu sonuçta belki de iki tarafta, farkına varmadan, gizlice çarpışan iki mizaç, iki karakter, iki ayrı şahsiyet rol oynamış olsa gerektir. Mustafa Kemal'i, İttihat ve Terakki'nin icra mevkilerinden iten, gizli umumî merkezin müessir şahsiyeti Binbaşı Enver Beydi (Enver Paşa). Enver Bey 1908 öncesi de, İttihat ve Terakki umu-

(1) Mektubun tarihi: 27. 4. 1960.

mî merkezinin büyük yıldızıydı. Ali Fuat (Cebesoy), gene yukarda dokunduğumuz mektubunda Enver Beyi şöyle anlatır:

"Enver Bey, sıhhatli ve uzun denecek kadar boylu idi. Çeşitli meşakkat ve yorgunluğa dayanıklı, iyi atıcı, binici, cesur, azim ve irade sahibi bir askerdi. Her hususta perhizkâr ve feragatli idi. Zeki, fakat askerlik ve siyasette ileri görüşü ve sezişi nispeten zayıftı. İyi teşkilâtçı (organizatör) ve otoriter olmak isteyen ciddî bir kişiydi. Selânik, Manastır mıntıkalarında çıkan isyan ve çete takiplerinde olağanüstü başarı, cesaret ve hizmetleriyle tanınmış olan Enver Bey, Üçüncü Ordu çevresinde çok takdir edilmiş ve sevilmişti... Enver Bey cemiyetin Manastır merkezinde çalışıyor ve Selânik'te de umumî merkez idare heyeti âzâsı olarak bulunuyordu. Her iki merkezin münasebetlerini kuruyordu. Manastır çok hareketli idi. Ortada Enver olmasa, Manastır kendini umumî merkez olarak da ilân edebilirdi".

General Cebesoy'un Enver Bey hakkında yukardaki tahlillerinin karakteristik unsurlarından çoğu, Enver ve Mustafa Kemal'de müşterektir. Fakat Enver Beyin askerlik ve siyasetteki nispî ileri görüş zayıflığına karşı, Mustafa Kemal daha sonraları, bilhassa siyaset ve askerlikteki ileri görüşlülüğü ile kendi çağının en üstün misallerini verecektir. Enver Beyin teşkilâtçılık vasfına rağmen siyaset ve askerlikteki nispî görüş zayıflığı değil, kesin görüşsüzlüğü ileride hem bir ordunun çöküşüne, hem bir devletin yıkılışına mal olacağı halde, Mustafa Kemal'in askeri ve siyasî ileri görüşlülüğü, hem çökmüş, yenilmiş bir ordunun yeniden yaratılmasına, hem yıkılmış bir devletin yerinde daha dinç, daha hayatiyetli yeni bir devletin kuruluşuna yol açacaktır.

Fakat General Cebesoy'un Enver Beyi anlatırken onun için kullandığı bir vasıf vardır ki, Enver'le Mustafa Kemal'i mizaçları bakımından birbirlerinden kesin olarak ayırır. Bir bakışta önemli gibi görünmeyen, üzerinde durulmayan bu vasfı, daha 1908 öncesindeki gizli İttihat ve Terakki faaliyetlerinden itibaren Enver Beyde Mustafa Kemal'e karşı sert bir mukavemetin, bir antipatinin, kısacası onu Mustafa Kemal'e karşı çekingen, kapalı ve itici kılan bir kompleksin doğmasına sebep olmuştur. Bu vasıf Enver Beyin, Ali Fuat Cebesoy tarafından önemle belirtilen "perhizkârlığı"dır. Bu perhizkârlığın başında, Enver Beyin, günlük dünya zevklerine karşı mutaassıp kapalılığı gelir. İçki içmez. Eğlencelere katılmaz. Umumî eğlence yerlerine uğramaz. Hemen her genç bekârın yaşadığı kadın ve şehvete iltifatı yoktur. İbadet eder. Daha

mektep çağından itibaren yüzüne biraz dikkatli bakılınca "yüzü kızarır" denilen cinsten, zevk ve taşkınlık yollarına meyli olmayan kapalı bir insandır[1].

Mustafa Kemal'e gelince, daha idadî yaşlarında ve bilhassa Harbiye'den başlayarak, yaşayan, eğlenen, dünya zevklerine değer veren bir gençtir. İçen, eğlentilerden, içkili toplantılardan hoşlanan bir insandır. O hem çalışır, hem günlük hayatını yaşar. Bu içki ve eğlencelerinde kapalı, maskeli, sahtekâr değildir. Mutaassıp hiç değildir: Onun ahlâk telâkkileri, içki, eğlence ölçüleri, riya ve bağnazlığa, kapalı görünüşe dayanmaz. Maskeli bir hayatı yoktur. Bu içki ve eğlence bahislerinde bazı aşırılıklara da kayabilir.

Ama şahsî mizaç ve alışkanlıklarının, bu herkesin önünde cereyan eden, gizlemek sahteliğine sürüklenmeyen halleri, onun iş, çalışkanlık, vazife, mefkûre ve geleceğe ait üstün, asil ihtiraslar, fedakâr bir vatan bağlılığı bahsinde dikkatli, mazbut bir insan olmasına mani değildir. Aşırı derecede çalışkan, aşırı derecede inzibatlıdır. Çevresine otorite telkin etme kabiliyeti ise onun bariz vasıfları arasındadır.

Enver ve Mustafa Kemal arasındaki bu mizaç ve ruh bağdaşmazlıkları ile, bunların, harp ve harp sonrası yıllarında gerçekten önemli olan sonuçlarını, yalnız Ali Fuat Cebesoy Paşanın sohbetleri ile mektuplarından değil, onları, hatta daha yakından tanıyan şahsiyetlerden, her vesile ile ve mümkün olduğu kadar ayrıntılarıyla öğrenmeye çalışmışımdır. Bunlar arasında Halil Paşa (Enver Paşanın amcası ve arkadaşı) ile İsmet İnönü'yü, özellikle sayabilirim.

1967 yılında bazı hatıralarını derleyip *Akşam* gazetesinde yayınladığım Halil Paşa ile, Birinci Dünya Harbi'nden sonra Moskova'da, aylarca süren yakınlık sırasında, Enver ve Mustafa Kemal ilişkileri hakkında dinlediklerim cidden aydınlatıcıydı. Hem o günlerde ki, Batum'dan sonra Ortaasya'ya gidip, orada Sovyetler aleyhinde bir direnişe geçen Enver Paşa, ölüm-kalım günleri yaşıyordu. Moskova'daki arkadaşlarının da hayatları, bir düğüm noktasındaydı. Mustafa Kemal Paşanın ise Anadolu'da, Doğu'dan gelebilecek bir Enver Paşa müdahalesi, Sakarya muharebesi sonuna kadar uykularını kaçırmıştır. Bu muharebe kazanı-

(1) Enver Paşanın hayat hikâyesi *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa* isimli üç ciltlik eserimizde etrafıyla işlenmiştir. Bu kitap, her üç cildi ile yayınlanmıştır.

lınca Enver Paşa, Ortaasya'da gerçek şartlarla uygunluk derecesi çeşitli yönlerden tartışılabilecek olan bir yolculuğa çıkmıştı ki, ölümünden önceki notlarında, o da bunun yanlış hesaplanmış olan cephelerini yazar. Yani askerî gerekler, ileri görüş ve değerlendirme bakımından çeşitli isabetsizlikleri, o da notlarında kaydeder[1].

İnönü'ye gelince. Enver Paşanın, Birinci Dünya Harbi'nde "önceden kaybedilmiş" bir harbe girdiği, onun, çok tekrar edilmiş bir kanaatıdır. Kaldı ki Mustafa Kemal, daha biz harbe girmeden bu görüşünü, kendisi henüz Sofya'da ataşemiliterken, İstanbul'a yazmıştır[2]. Ama İnönü, Enver Paşanın, Balkan harbinden sonra Orduyu yeniden teşkilâtlandırmak, gençleştirmek, Birinci Dünya Harbi'nin sonuna kadar orduyu ayakta tutabilmekteki başarılarını da ayrıca belirtir ve över. Ama şimdi biz gene Mustafa Kemal'e ve onun, 1908 ihtilâli öncesinde Selânik'teki durumuna ve Enver Bey-Mustafa Kemal ilişkilerine dönelim.

***

Mustafa Kemal, daha Selânik'e ilk ayak bastığı günden, yeni vazife çevresinde tanınmış sivrilmiştir. Ona rütbesinden üstün işler verilmiştir. Rütbesinin üstünde insanlar onun bilgilerinden, çalışma kudretlerinden faydalanmışlardır. Ama resmî hayatının icapları, onun serbest zamanlarında ve hele akşam saatleriyle boş gecelerinde, yakın arkadaşlarını çevresine toplayıp Selânik'in kordon gazinolarında, Olimpos'ta, Kristal'de, Junyo'da, balozlarda yahut Tokli'nin meyhanesinde yemesine, içmesine, eğlenmesine mani değildir. Hem bütün bu içki ve eğlencelerde o, kendi grubunun, kendi arkadaşlar çemberinin başı ve buyrukçusu gibidir. Bu içki, eğlence sofralarında ve âlemlerinde dilediği gibi ve hatta bazen biraz aşırı hareket edebilir.

Enver Bey, Mustafa Kemal'in bu hallerini bilir ve hoş görmez. Ona göre bunlar sarhoşluk, hatta ahlâksızlıktır[3]. Halbuki Mustafa Kemal'in bu içkili dostlar çevresi onun aynı zamanda bir hitabet, hayal ve gelece-

---

(1) Bu konular *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde, ayrıntıları ile açıklanmış, belgelendirilmiştir.

(2) *Tek Adam* isimli eserimizin birinci cildinde, ayrıntılı bilgi vardır.

(3) Enver'in ve onun çevresi olan İttihat ve Terakki Umumî Merkezi'nin Mustafa Kemal hakkında bu görüşleri daima devam etti. O çevreden yayılarak diğer bazı insanlarda da zaman zaman aksiseda buldu. Falih Rıfkı Atay, İttihat ve

ğe dair ümit ve ihtiraslarının açığa vurulduğu sahnelerdir. Aslında elbette birer içki sofrası olan bu toplantılarda arkadaşlarını seçer, dener. Onlara "tûl-i emel" yani geleceğe ait büyük arzular aşılamaya çalışır. İçki âleminin en taşkın anlarında hitabet sahnelerine girer[1]. Güzel konuşur. Padişahı, kumandanları, İttihat ve Terakki Cemiyeti arkadaşlarını ve bu arada Enver'i de cesaretle eleştirir.

Ona sorarlar:

— Peki Kemal, sen olsan ne yaparsın?

Yapacaklarını anlatır. Önce memleketin ve hele ordunun genel bir tasvirini çizer: Padişah yıkılacaktır. Ordu yeniden kurulacaktır. Savunulması kabil olmayan Osmanlı Rumelisi'nde, hem de çıkacak harbin daha ilk günlerinde hiç gözünü kırpmadan toprak fedakârlıkları yaparak, savunulması imkânsız yahut stratejik değer taşımayan yerleri bırakarak, bir çekirdek müdafaa cephesi şeklinde yeni bir strateji uygulanacaktır. Ama sonunda ilk ve kesin darbe, Balkan devletleri cephesinin en tehlikeli kudretine, yani Bulgaristan'a indirilecektir. Balkan ordularının birbirleriyle birleşmelerine meydan verilmeyecektir. Ama bunun için ne bu hantal idare, ne bu kağşamış ordu yeterli değildir. Yeni bir idare, yeni bir ordu kurulacaktır!"

İşte bu tartışmalar bu genişliğe varınca artık hayal de işler. İleride ve

---

Terakki Umumî Merkezi'nin Mustafa Kemal'e karşı daha sonraları da değişmeyen bu görüşünü, çok sonraları, meselâ İzmir suikastına bağlayarak, *Çankaya* isimli eserinde aynen tekrar eder (cilt I, s. 239). Bu sarhoşluk, muhterislik ve diğer suçlamalar, yukarda okuduğumuz gibi başka şahıslar veya çevrelerde zaman zaman aksiseda bulmuştur. Meselâ ileride göreceğimiz gibi, Sivas Kongresi sırasında İstanbul'dan Sivas'a giden ve o zaman Mustafa Kemal'e henüz katılmamış olan Fevzi Paşanın (Çakmak), Mustafa Kemal aleyhine Kâzım Karabekir'e yaptığı telkinler gene bu türlü görüşlere dayanır. Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz* isimli hatıra kitabı.

(1) Meselâ kendisi vaktiyle Selânik'te Junyo'nun bir salonunda böyle bir içki sofrasını Ankara'da ve hatıraları arasında şöyle nakletmiştir: "Yaklaştığım masada ihtilâlci zevat vardı. Masayı işgal edenler çok vatanperverane konuşuyorlardı. İnkılâp yapmaktan, inkılâp yapabilmek için büyük adam olmaktan bahsediyorlardı. Herkeste büyük adam olmak hevesi vardı. İçlerinden biri bağırdı: 'Cemal Bey gibi (Cemal Paşa) olmak isterim!' Herkes ona uydu." Mustafa Kemal'in yukardaki nakilleri, o zaman bu içki masalarının havası hakkında bir fikir verir. Nitekim kendisi de o gece konuştuklarını ve konuştuklarının arkadaşlarını memnun etmediğini anlatır. Çünkü Mustafa Kemal:

günün birinde edineceği yetkileri biliyormuş ve sanki bu yetkiler daha şimdiden elindeymiş gibi etrafındakilere görevler, mesnekler dağıtmaya başlar. Hem de gayet ciddidir. Karar ve emirleri kesindir:

— Seni Harbiye Nâzırı yapacağım. Sen Başvekil olacaksın...

— Peki Kemal, bizi bu mevkilere getirmek için sen ne olacaksın?.. Yoksa padişah mı?

— Hayır, ondan da büyük...

Geleceğin Cumhurbaşkanı, 1907-1910 arasında Selânik'teki Beyaz Kule gazinolarında, yahut evlerdeki içki âlemlerinde işte böyle konuşur.

Onun o zaman sadece sarhoşluk, taşkınlık diye alınan bu çıkışları, tabiî İttihat ve Terakki Umumî Merkezi'ndeki yakın, uzak tanıdıklarının, veya diğer arkadaşlarının kulaklarına gider. Kimi güler, hoş görür. Kimi başını iki tarafa sallar. Kimi de sadece susar...

İşte Enver Bey bu susanlardandır. Ama en tehlikeli insan, susan insandır. Enver onun için hükmünü vermiştir. Ona karşı gittikçe kapanır. Enver'de âdeta bir Mustafa Kemal *kompleksi* teşekkül eder. Bu *kompleks*, Mustafa Kemal'e karşı şüphe, inançsızlık, çekinmedir. Bu *kompleks* Enver'i Mustafa Kemal'den daima uzaklaştırmıştır ve Mustafa Kemal'i, önce İttihat ve Terakki'nin merkez organlığından iter.

O artık sadece bir "taşra rehberi"dir. Taşra rehberliği ise, General Ali Fuat Cebesoy'un daha önce bazı parçalarını naklettiğim mektubunda kaydedildiği gibi, düpedüz bir *gözden düşme*'dir.

Hulâsa, daha 1908 ihtilâli öncesinde ve ileride memleketin hayatında kader tayin edici roller oynayacak olan bu iki genç kurmay arasında, gittikçe beliren mizaç ayrılığı, ilk adımda Mustafa Kemal'in kenara itilişiyle gelişir. Ama kompleks de tek taraflı değildir. Enver Beyde Mustafa Kemal'e karşı onu kendi çevresinden uzaklaştırmak, onu şüpheli ve bozulmuş görmek şeklinde beliren ve yıllarca gelişecek olan bu kompleksin karşılığı da Mustafa Kemal'de yerleşmektedir. Enver'i kıskanmak

---

"Bir adam ki büyük adam olmaktan bahseder, memleketi kurtarmak için de evvelâ büyük adam olmak lâzım geldiğini ve bunun için kendine bir numune seçmek gerektiğini söyler, o adam, adam değildir." Fakat asıl olan bu sözlerden ziyade, Selânik'teki vatanperver çevrelerin içki sofralarına hâkim olan bu havadır. Belli ki bu insanlar, memleketin durumundan memnun değildirler. Hepsi de bir şeyler istiyor, bir şeyler arıyorlardı. 1908 İhtilâli, bu isteyişin ve arayışın bir infilâkı oldu.

dahi diyebileceğimiz, onu kudretli olduğu kadar kısır görmek, kendine karşı arka fikirleri olan, geleceğini zincirlemek isteyen bir insan görmek şeklinde bir kompleks. Bir Enver Bey (yahut Enver Paşa) kompleksi ki, bu kompleks, Mustafa Kemal'in hayatında, muhakkak ki çeşitli şekiller alarak daima yaşamıştır. Tâ Enver Paşanın ölüm haberi duyuluncaya kadar. Bu ruh hali onun varlığında, onu yeden, onu uyanık tutan, belirli birkaç iç dürtü'den biri olmuştur[1].

* * *

İHTİLÂL

23 Temmuz 1908'de ihtilâl koptu. Padişah ve saray teslim olmuştur. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin belirli tek hedefi olan 1876 Mithat Paşa Kanunu Esasisi iade edilmiştir. Hürriyet ilân olunmuştur. Manastır'da hürriyet topları atılır. Camilerde ezanlar okunur. Kiliselerde çanlar çalınır. Yer yerinden oynamıştır. Dağlarda kovalanan çeteler, dağlara çıkan subayların hürriyet müfrezeleriyle kol kola şehirlere inerler. Hocalarla papazlar, hahamlar kucaklaşırlar. Sokaklarda hem de gece gündüz iğne atılsa yere düşmez. Dünya, bu kadar renkli bir coşkunluğu kaç defa görmüştür bilmiyorum. Ama gerçek olan şudur ki, bu coşkunluk otuz üç yıldır uyuyan, uyuşturulan, zincire vurulmuş bir zinde kuvvetin birden şahlanışıdır. Türkiye, hele bütün Rumeli allı yeşilli bayraklara bürünmüştür. Bayraklardan yeryüzü görünmez.

Bütün bu uyanış, bu mucize, bu mesut kıyamet üstünde iki genç insanın isimleri bir anda yıldızlaşıvermiştir: Hürriyet kahramanı Binbaşı Enver ve hürriyet kahramanı Kolağası (Önyüzbaşı) Resneli Niyazi...

Hele Enver, o artık bir yıldız da değil, daha göz kamaştırıcı bir varlık, insanüstü bir yaratık, bir efsane kahramanı olmuştur...

Önyüzbaşı Mustafa Kemal'e gelince[2], bu baş döndürücü kıyamet içinde onun adı anılmaz. Hiçbir duvarda, hiçbir pankartta, hiçbir gaze-

(1) Bu konuda, ilerideki bahisle, bu eserin ikinci cildi ve *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa* eserimizde, tamamlayıcı vesikalar bulacaksınız.

(2) Mustafa Kemal yüksek düşüncelere olan meylini, ruh eğilimlerini, yükselmek ihtirasını ve bu uğurda kendisini hazırlamak, yetiştirmek çabalarını hiçbir zaman saklamamıştır. Bunun için, kendilerinden bir şeyler öğrenebileceği insanları da. daima aramıştır.

tede ismine, resmine rastlanmaz. O büsbütün arka plana itilmiştir. Sadece ordu karargâhında görevli bir kurmaydır. Sokaklara çıkınca ellerinde Enver'le Niyazi'nin, hele kahraman-ı hürriyet Binbaşı Enver Beyin resimlerini taşıyan, gökleri yırtacakmış gibi "Yaşasın!" naralarını haykıran on binlerce nümayişçinin ayakları altında ezilmemek için kendine yollar arar.

Enver Beyin resimleri bütün duvarları, kahveleri, evleri ve göğüsleri süslemektedir. Yukarıya doğru kalkık sivri bıyıklarına rağmen yüzü bir çocuk yüzü kadar saftır. Gözlerinde hâlâ çocuk bakışları kaybolmayan,

---

Onun daha kurmay okulu ikinci sınıf öğrencisi ve usulen üsteğmen rütbesinde iken, Türkçe ve Fransızca olarak bastırdığı, bir kartvizitine bakıyorum: Altında, Selânik'te Rıza Bey isminde bir zata yazdığı pek saygılı yazılar var. Anlaşılıyor ki bu Rıza Bey, bilgili, saygıdeğer bir adamdı. Arkadaşları onu tanıyor, ondan faydalanıyorlar. Mustafa Kemal bu halkaya kendisinin de kabul edilmesini istiyor. Şu satırlar, o kartvizitteki yazılardan alınmıştır:

"Nazar-ı ârifanenize arzolunan bu nâçiz kart, ihtimal ki mucibi istigrabınız olacaktır. Fakat meftun-u maaliyât olan bir kalp için, keşfettiği bir kenz-i marifeten müstefit olmak, makes-i meziyet olduğuna şüphe etmediği bir zatı faziletpervere takdimi uhuvvet etmek, mazharı müşafehe olmak lüzumuna vabeste değildir zannederim...

Fazl-ü irfanınızın perestişkârı olan en sevgili arkadaşlarımdan bir ikisinin zat-ı valâlarına karşı mütehassis oldukları asârı hörmet ve uhuvvetten kalbimin tehî olması, bendeniz için en acı bir husrân-ı elimdir..."

20 Mart 1318 (1902) Perşembe

O zamanki Osmanlıcanın en ağdalı sözleri ve gene o zamanki Osmanlı terbiyesinin hem üstün, hem derin saygı ifadeleri ile yazılan bu satırların, bugünkü dilimize, hatta çevrilmesi bile imkânsız gibidir. Çünkü bu satırlarda, yalnız ismini duyduğu, ama arkadaşlarının kendisinden en derin saygı ve hayranlık ifadeleri ile bahsettikleri bu Rıza Beyin, sonsuz bilgi hazineleri ile, üstün şahsiyetini, Mustafa Kemal öyle ifadelerle dile getirmektedir ki, kendisini de böyle yüksek vasıflara hayran ve bunlardan faydalanmak ihtirasında bir insan olarak takdim etmekte, bütün bunlardan, kendisinin de kabulü ile mahrum bırakılmamasını istirham eylemektedir.

Not: Mustafa Kemal'in yazısında adı geçen bu Ali Rıza Beyin, daha sonra Edirne Sanayi Mektebi Müdürlüğüne getirilen ve Balkan Harbi'nde Edirne düşünce, Bulgarlar tarafından şehit edilen Ressam Rıza Bey olması mümkündür. Çünkü Edirne'deki yaygın şöhreti ile de, bilgin, aydın, Batı düşünceli ve sanatkâr bir şahsiyet olan Ressam Rıza Beyden, ölümünden sonra da, daima üstün bir saygı ve hayranlıkla bahsedilirdi.

belki biraz soğuk, ama şaşılacak kadar güzel bir insan. Başındaki sivri fesinin ortasına beyaz bir ay işlenmiştir. Basit, tek sıra düğmeli asker ceketinin iki yakasında iki kurmay arması ışıldar. Bu, hürriyet kahramanı Binbaşı Enver Beydir.

Yahut da sokaklarda, vitrinlerde, gazetelerde bir başka resmi de binlerce ve binlerce olarak göze çarpan: Gene aynı adam. Aynı elbise içinde, fakat ayaktadır. Ayaklarında konçlarının altı kırış kırış çizmeler vardır. Resim Selânik'in bir fotoğrafhanesinde çektirilmiştir. Arkada güya dağları, ormanları, gösteren boyalı bir perde bulunur. Perdenin önüne güya kayaları, geçitleri gösteren tahtadan, kartondan sandıklar, bloklar konmuştur.

Ayaktadır. Sol ayağı, sağ ayağından hafifçe ileri atılmıştır. Sağ omuzuna bir mavzer filintası gelişigüzel asılmıştır. Sağ elinin başparmağı filintanın kayışındadır. Belindeki fişeklikler çaprazlama kayışlarla omuzlarından tutturulmuştur. Boynunda bir de dürbün asılıdır. Sol elini hafifçe sol yanına bırakmıştır. Duruşu sakin, iddiasız, hatta biraz da utangaççadır. İşte 1908 hürriyet ilânı sıralarında, bütün Türkiye'yi, hele bütün Rumeli'yi baştan başa dolduran, bütün çocukların kahramanlık hasretiyle rüyalarına girip, bütün kızların yüreklerini çarptıran, bütün anaların, babaların gözlerini yaşartan, hemen her doğan erkek çocuğa onun ismi verilen hürriyet kahramanı Enver Bey budur. Bu resimdeki genç, mahçup, çocukça bir dekor önünde poz veren bu utangaç, fakat güzel insan Enver Beydir...[1]

Ama şimdi biz Enver Beyi, Niyazi Beyi bırakarak, hem İttihat ve Terakki'yi ortaya atan, hem de ileride İttihat ve Terakki'nin kahramanlarından çok daha kudretli bir Mustafa Kemal'i ortaya çıkaracak olan, kökleri Osmanlı tarihinin derinlerine inen şartların ve gelişmelerin üstünde durmalıyız.

---

(1) *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa* isimli eserimizin I. cildinde, Enver Paşanın, 1908 ihtilâli öncesinde dağa çıkışı, Gizli İhtilâl Cemiyeti ile Makedonya'daki harekâtı ve ihtilâl günleri ile, kendisinin hatıra defterinden alınan notlar, ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

İhtilâl Sarhoşluğu

İhtilâl, âsi evlât gibidir. O bizim eserimizdir ama, bizim emrimizde değildir. Kendi kanunlarına göre yürür ve bizi tökezletebilir.

Hele ihtilâlin ardından savaş ve yenilgi gelirse, bu yenilgi ihtilâlin ya sonu ya da soysuzlaşması olur.

BİR İMPARATORLUĞUN YAPISI

23 Temmuz 1908 Genç Türkler ihtilâli bir Osmanlı hareketi idi. Bu hareketin esasında, artık bir kalıptan ibaret kalmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak, fakat onu gene kendi yapısı içinde yaşatmak gayreti vardı. İhtilâl, devletin yalnız yaşama hayatında yapılacak değişikliklerle, mevcudun devam ettirilebileceği kanısını güdüyordu. XIX. yüzyılın gelişmelerinden ders alınmamıştı. Bu bir hataydı. Fakat konuyu, bu gerçeği ile belirtebilmek için önce imparatorluğun tarihine kısaca göz atalım:

Osmanlılık 1299'da, Kuzeybatı Anadolu'da küçük bir sınır beyliği şeklinde tarih sahnesine girdi. XIV. yüzyıldan başlayarak kuruluşunu geliştirdi. Kısa zamanda Basra körfezinden Habeşistan'a, Orta Afrika'ya, Atlas ülkelerine, Orta Avrupa'ya, Ukrayna, Kafkasya ve İran'a kadar yayıldı. Bu yayılma içinde, çağdaş diğer devletlere bakarak üstün ve idaresi altındakilere bir şeyler vaadeden, bir şeyler getiren ilkeler ve organlar yarattı.

Osmanlı devleti, elbette ki millî bir devlet değildi. Çok sayıda halkları, milletleri aynı bayrak altında temsil edebilmek için, zaten millî olamazdı da. Onun kurulduğu ve hükümran olduğu çağ, milletler ve milliyetçilik devirleri de değildi. O çağda devletlerin yapıları gayri millî idi. Hanedanlar milleti değil, zirve otoriteyi temsil ediyorlardı. Devlet yapıları despotikti. Tabiî hukuktan değil, ilâhî ilkelerden kuvvet alırlardı.

Osmanlı devleti de böyle kuruldu. Böyle gelişti. Bu devlet, kendi mekanizmasını, kendinden önce yaşayan, miraslarına el koyduğu diğer devletlerden, bilhassa Selçuklularla Bizanslılardan aldı. Selçuklular ise Abbasîlerin bir mirasçısı idi. Fakat Osmanlılar kendilerine geçen bütün ilkeleri ve organları olağanüstü başarılarla öyle yoğurdular ve onlara kendilerinden öyle değerler kattılar ki, neticede kendilerine özgü ve çağlarındaki Avrupa'dan birçok cepheleriyle üstün bazı ilkelere ve müesseselere vücut verdiler. Bunları yüzyıllar boyunca ayakta tuttular.

Bu ilkelerin en başında din ve dinî teşkilât hürriyeti gelir. Irkçılığın dışında kalmak gelir. Bundan başka klasik feodalizmin iç organları ye-

rine devlet ve halk ilişkilerinin yeni vergi münasebetleriyle düzenlenmesi, feodalizmin bir sistem olarak reddi, başlıbaşına bir sıra ilerilikler-dir. Hâkim devletin dinini, yani İslâmlığı kabule kimseyi zorlamadan, bu dini kabul edenlerin hâkim devlette, islâmların faydalandığı bütün haklardan derhal ve hemen faydalanmalarını mümkün kılan baş döndürücü kolaylıkları ayrıca belirtmeliyiz. Halbuki o çağda Avrupa, din kavgaları arasında kendi içinde parçalanıyordu. Orta Avrupa'da ve Osmanlıların elleri altındaki bütün topraklarda kurulan kadılık sistemi, Osmanlı yayılışının diğer bir üstün organıdır. Din ve dinî eğitim alanında güçlü, fakat baskıya ve klerikal imtiyazlara başvurmayan müftülük teşkilâtını, ayrıca işaret etmek yerinde olur. Tarihin hiçbir zaman görmediği kadar teşkilâtlı "Kapıkulu Ocakları"nı, yani ordu sistemini, şaşılacak derecede detaylara inen teşkilât kanunları ve iç tüzükleri ile bugün ancak hayranlıkla incelemek icabeder. Gerçi bu ocaklar, bu ordu, bilhassa genç Hıristiyan çocuklarının devşirilmesi ve Müslümanlaştırılması esasına dayanır. Ama sonra bu çocuklar ya Enderun vezirleri, ya paşalar, kumandanlar, başkumandanlar, sadrazamlar şeklinde devletin idaresine, hem de padişahın adına ve müstakilen el koyabiliyorlardı.

Bu büyük ve güçlü sistem kolay kolay bozulmadı. Ama her idare ve sisteme mukadder olan bozuluş, Osmanlı yapısını da kemirmeye başladı. Durgunluk ve gerileme devirleri geldi. 1699'da Karlofça muahedesi bu gerilemenin belgeleştirilmesi gibi sayılır. Ondan sonra çabalar daima zayıflar. İmparatorluk durmaksızın geriler, parçalanır. Ordu bozulur ve bir fesat ocağı haline gelir. Kadılar değersizleşir, müftüler cahilleşir. Kışla gibi, medrese de koflaşır. Saray ve çevresi büsbütün halsizleşir. Halbuki Avrupa gelişmektedir. Yeni keşiflerden sonra Avrupa dünyaya açılır. Dünya hâkimiyetinin yolunu açar. Merkantilizm Avrupa'da bir sermaye birikimini teşvik eder. Buhar gücünün keşfi ve sanayie uygulanması bir sanayi inkılâbına yol açar. 1789 Fransız İhtilâli ise, XVII-I. yüzyılın öncüleri tarafından işlenen fikirleri hayat alanına çıkarır. Avrupa'ya hem yeni fikirleri, hem yeni nizamları yayar. Milli ruh ve milliyetçilik ile despotizm aleyhtarlığı genişler. Fakat Türkiye; bütün bu keşiflerin, gelişmelerin, yeni dünya yollarının, yeni fikirlerin ve yeni nizamların, çağdaş kültürün tamamen dışında kalır, uyuşur. Kendi içine kapanarak çökmeye devam eder.

Ordu gibi, mahkeme gibi, idare gibi, dinî eğitim gibi ekonomik yapı da durmadan zayıflar. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu sanayi inkılâbı-

nın tamamen dışında kalmıştır. Avrupa'da, buhar sanayiinin ucuz ve kütle halinde istihsal edilen emtiası, elbette ki Osmanlı pazarlarını istilâ ederek, yerli tezgâh ve lonca sanayiini çökertecekti. Nitekim öyle oldu.

Gerçi İstanbul kışlalarına tünemiş, çürümüş, bozulmuş yeniçeri güruhunun müdahaleleri ve isyanları yüzünden artık bir çıkar yol aramak lâzım geldiğini anlayan da vardır. Meselâ Sultan III. Selim (saltanatı: 1789-1808) bunlardan biridir. Ama o da yeniçeri zorbalığının eliyle şehit edilir. Onun yerine geçen II. Mahmut (saltanatı: 1808-1839), aynı ıslahat emelleriyle tahta çıkar. Fakat yeniçeri gene karşısındadır. Memleketi ise, âyanlar, mütegallibeler, eşkıya sarmıştır. Bunlar devlet içinde devlet olmuştur. II. Mahmut nihayet fırsatını bulur ve 15 Haziran 1826 perşembe günü, kesin bir darbe ile yeniçeri ocağının imha ve ilgasına muvaffak olur (Vak'a-i Hayriye).

1839'da onun yerine geçen Sultan Abdülmecit hasta, zayıf, yumuşak huylu, iradesiz, fazla olarak, kadınların etkisinde bir padişahtı, gerçi iyi niyetlidir. Yeniliklere taraftardır. İyi müşavirler bulmuştur. Bu suretle 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa, padişahın huzurunda törenle "Gülhane Hattı Hümayunu" denilen beyannameyi okur, Osmanlı tarihinde "Tanzimat" dediğimiz yenileşme ve ıslahat devrini açar.

Bu devrin en önemli sonucu, bir taraftan Batı kültürüne açılmak, diğer taraftan, nispî bir halk hâkimiyetine ulaşmak olmalıydı. Bu da bir meşrutiyet hareketiyle olabilirdi. Bu hareketin önderleri 1860 yıllarına doğru belirir. 1859'da ilk defa hükümet darbesi teşebbüsü meydana çıkar. Ama bu teşebbüs ilerici bir hareket değildi. Sultan Mecit'in şahsına ve hatta ıslahat fermanına karşı bir hareket vasfı gösteriyordu[1]. İkinci Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla da (saltanatı: 1876-1909), meşrutiyet idaresine geçilir. İlk Mebusan Meclisi 19 Mart 1877'de açılmıştır. Fakat daha bu meclis açılmadan meşrutiyet hareketinin öncüsü ve Genç Osmanlılar Hareketinin aksiyon adamı olan Mithat Paşa, 5 Şubat 1877'de uzaklaştırılmıştır. 25 Nisan 1884'te ise Mithat Paşa Hicaz'da, Taif zindanında, diğer bir eski kabine arkadaşı Mahmut Paşa ile beraber boğdurulur. 19 Mart 1877'de açılan Mebusan Meclisi ise 13 Şubat 1878'de kapatılmıştır.

* * *

(1) Bu konuda Uluğ İğdemir'in Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Kuleli Vakası* isimli eserinde bütün belgeler verilmiştir (1937 - İstanbul).

İTTİHAT VE TERAKKİ

İşte Türkiye'de adına "Genç Türkler Hareketi" denilen ve 1889'dan başlayarak "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" mihveri etrafında gelişen, 23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilânına varan hareket, Abdülhamit'in bu davranışları ile başlar denilebilir. Namık Kemal gibi vatansever şahsiyetlerin dağıtılması, Mithat Paşanın öldürülmesi, bu hareketi beslemiş ve Mithat Paşa ile Namık Kemal, Genç Türkler akımının fikir ve heyecan kaynakları olmuşlardır. Biz bu gelişmeler üzerinde biraz durmalıyız:

23 Temmuz 1908 ihtilâli, 1876'dan beri hatırası yaşayan Birinci Meşrutiyet hareketinin bir devamıdır. Fakat o kadar da değil. Bu hareket aynı zamanda, III. Selim'le başlayıp, II. Mahmut'la devam eden (1839-1876) fakat Sultan Mecit'in 1839 Gülhane Fermanı ile yürüyen Tanzimat hareketinin el attığı, fakat daima yarım kalan hareketlerin de geliştirilmesi içindir. Gerçi 23 Temmuz ihtilâli bir inkılâp değildi. Ne saltanat rejimine, ne devletin iç yapısına, ne din ve dünya müesseselerine dokunuyordu. Ne de *millî* ilke ve sloganları vardı. Gene *Osmanlılık* esastı ve bütün Osmanlılar kardeşti. El ele ve kardeşçe çalışacak, ilerleyeceklerdi. Halbuki imparatorluğu teşkil eden, Türk olmayan halkların önderlerinin ve aydınlarının ruhlarına milliyetçilik işlemişti. Bu aydınlar ve önderler kendi cemaatlerini peşlerinden sürükleyebiliyorlardı. Türkiye'de milliyet duygusundan yoksun olanlar, yalnız Türklerdi. Kendilerini Osmanlı sayıp, Osmanlı birliği ve vatanı için kan dökenler de yalnız onlardı.

Şimdi biraz da, 1876 hareketini Genç Türkler Hareketine ve İttihat ve Terakki Cemiyet yolu ile Temmuz 1908 ihtilâline götüren ihtilâlci çabaları, kısaca özetlemeye çalışalım:

II. Abdülhamit'in 1878 Şubatı'nda Mebusan Meclisini kapatması ve *kanun-u esasîyi fiilen yürürlükten kaldırıp meşrutiyet rejimine* karşı cephe alması, genç Osmanlılar arasında pek çabuk tepkiler yarattı. İlk hareket, aydın bir yazar ve ihtilâlci olan Ali Suavi'nin, tahtından indirilen ve değerli bir insan olan eski hükümdar Sultan Murat'ı zor kullanarak kurtarmak ve tahta geçirmek teşebbüsü şeklinde oldu. Fakat teşebbüs başarılamadı. Ali Suavi Çırağan sarayının merdivenlerinde hayatını kaybetti. Kurtarılmak istenen eski hükümdar ise zaten artık tam sıhhatli değildi.

Temmuz 1878'de, gene Abdülhamit'e karşı bir gizli komite meydana çıkarıldı. Skalyeri hareketi denilen bu hareketin ele geçen mensupları, Çırağan baskını mensuplarıyle beraber muhakemeye verildiler. Ekim 1878'de mahkûm edildiler.

Bu hareketler sırasında Avrupa'ya kaçan Genç Osmanlılardan Ali Şefkati, 1879'da Napoli'de "İstikbal" isimli muhalif gazeteyi neşre başladı. Ali Şefkati 1896'da Avrupa'da ölünceye kadar mücadelesine devam etti. Kendi neslinin hürriyet çabaları ile, yeni Genç Türkler neslinin hürriyet mücadelesi arasında, bir fikir bağlantısı kurdu. Sebatlı, idealist bir şahsiyet olarak vazifesini yaptı.

1882'de Tunus'u Fransızlar aldılar. Cezayir'i zaten 1830'da işgal etmişlerdi. 1882'de ise Mısır, İngilizler tarafından işgal edildi. 1884'te Mithat Paşa zindanda boğduruldu. Bu hareketler Abdülhamit'in itibarını gittikçe kırıyor, o da gittikçe zulme, vehme ve baskı siyasetine sürükleniyordu.

Memleket içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdeği 1889 Mayısının 21'inci günü Tıbbiye'nin bahçesinde bu hava içinde kuruldu[1].

Aynı yıl, Bursa Ziraat Mektebi Müdürü Ahmet Rıza Bey, 1889 Paris sergisi münasebetiyle gönderildiği Paris'te kalarak orada asıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu. Neşriyata girişti. Padişaha lâyihalar göndermeye başladı[2].

Daha önce de kaydettiğimiz gibi, İstanbul'da Tıbbiyeden harice de sızıntı başladı. Mekteplerde ve mektepler dışında çeşitli genç Türk komiteleri doğdu. Tepkiler, tevkifat genişlemeye elverişliydi.

Avrupa'daki Genç Türklerin bir kısmı Ahmet Rıza Bey grubu ve komitesi etrafında toplandı. Bir kısmı da, serbest bulunmak veya gene Avrupa'ya kaçmış olan, hanedandan Prens Sabahaddin'in etrafında olmak üzere çeşitli çalışmalara ve neşriyata devam ettiler. 1902'de Pa-

(1) Kurucular: Öğrencilerden İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit, Bakûlu Hüseyinzâde Ali. Daha bazı isimler de zikredilir.

(2) Bu teşekkülden haber alan İstanbul Tıbbiyesindeki grup, üyelerinden Ahmet Verdani, Dr. Nâzım ve Ali Zühtü Beyleri yurt dışına kaçırıp Paris'e göndererek Paris komitesiyle birleşti. Hatta cemiyetin asıl ismi bu suretle meydana geldi.

ris'te, Prens Sabahaddin grubunun patronajı altında ilk kongre toplantı. Fakat çeşitli iç mücadeleler de başladı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti hariçte bazı şubeler tesis ediyordu. Bu meyanda 1897'de Bulgaristan'da (Rusçuk'ta) sonraları İttihat ve Terakki Selânik merkezini kuranlardan Mithat Şükrü Bey bir şube kurdu. Daha sonraları, Türkiye'de Sadrazam Talât Paşa olarak sivrilecek olan, Edirne postanesinde 40 kuruş maaşlı Talât Efendi[1] bu şube vasıtasıyla cemiyet hareketlerine katıldı. Edirne'de teşkilâta girişti.

Edirne önemli bir askerî merkezdi. II. Ordu merkeziydi. Talât'ı da içine alan ve Edirne'de kurulan küçük komitenin içinde, 1889'da İstanbul Tıbbiyesinde kurulan ilk cemiyet nüvesine karışmış veya bu kuruluşta bulunmuş İpekli Hafız ibrahim adında bir sarıklı seyyar vaiz de vardı. Vaazları için daima asker çevrelerini, askerlerin devam ettiği camileri tercih ederdi. Edirne nüvesi küçük, fakat genişlemeye elverişliydi[2]. Ancak teğmen Sait Efendi isminde birinin verdiği jurnal ve yaptığı ihbar her şeyi mahvetti. Üyeler tevkif edildiler. Mahkeme, sanıkları mahkûm etti. Hafız İbrahim altı sene kalebentliğe, diğerleri üçer sene hapse mahkûm oldular. Fakat İstanbul'dan gelen hüküm başka türlü çıktı. Mahkûmlar affediliyorlardı. Yalnız Edirne'de oturamayacaklar, İstanbul'a da gelemeyecekler, istedikleri yerlere gönderileceklerdi. Talât Bey Selânik'i tercih etti. Ama arada 1,5 yıl mahpus kalmıştı. Selânik'te ise nezaret altındaydı. Parasızdı. İş bulmak da zordu. Nihayet bir posta gezici memurluğu bulabildi. Fakat şu oldu ki, iki subayla tanıştı: Biri Selânik redif tümeni mülhakı teğmen Kemal, diğeri bu hareketlerde daima adı geçen ve Mustafa Kemal'in de hocalarından Fransızca öğretmeni Naki. Bu yolla da askerî rüştiye müdürü Bursalı Tahir ve diğer öğretmenlerle dost oldu.

---

(1) Talât Bey (1875-1920) Batı Trakya'da Kırcaali'nin Çepelce köyünden, medrese menşeli ve adliyeci (müstantik) Ahmet Efendi'nin oğlu. Kendisi Edirne'de Sultanselim mahallesinde Fırın sokağında doğdu. Berlin'de şehit edildi. Talât Paşa kendi soy ilişkilerini, Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yayınlanan *Talât Paşanın Hatıraları* isimli eserde anlatmaktadır (1946 - İstanbul).

(2) Bu nüvede şunlar göze çarpmaktadır: İpekli Hafız İbrahim Hoca, Edirneli Faik Kaltakkıran (sonra mebus). Merkez Hastanesi Başhekimi Dr. Mehmet Bey, Süvari Alayı Doktoru İsmail Bey, Mülkiye İdadisi Müdürü Behçet Bey, gümrük memurlarından Necip, posta memurlarından Talât (sonra Sadrazam Talât Paşa), erlerden Cemal Onbaşı ve topçu erlerinden Şerafeddin.

Neticede, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin memleket içinde en güçlü ve aktif merkezleri Selânik ve Manastır'da kuruldular. 1908 İhtilâlini yapanlar da bu merkezler oldular. Paris merkezi ile ise, daha önceden temas tesis edilmişti.

Bu kuruluş Selânik'te yaklaşık olarak Temmuz 1906'da meydana gelmiş görünmektedir. Kuruluştan sonra Binbaşı Enver Bey, amcası Halil Bey de (Halil Paşa) cemiyete kazanılmış ve Enver, Manastır şubesini kurmaya memur[1] edilmişti (Eylül 1906). Manastır şubesi hatta umumî merkezden de daha güçlü çıkarak 23 Temmuz 1908'de meşrutiyeti fiilen ilân etmiştir. Bu kuruluş hakkında ve Selânik merkezinin kurucularından Kâzım Nami Duru, değerli ve etraflı bir mektubunda bunları yazmaktadır:

"Ben Selânik'te Üçüncü Ordu Müşirliği (Mareşallık) yaverliğine 1903' te tayin olundum. O sırada Rumeli'de İttihat ve Terakki şubeleri bulunuyordu. Meselâ ben İşkodra'da, Tiran'da cemiyetin bu türlü sekiz şubesine kaydolundum. Talât Beyi Selânik'te 1905'te tanıdım. Onun vasıtasıyla da Mithat Şükrü'yü, Rahmi'yi tanıdım. 1906'da kurduğumuz cemiyet önce "Osmanlı Cemiyeti" adını aldı. Çünkü bunu kuran 10 kişinin hepsi İttihatçı değildiler. Ama ya o yılın sonunda yahut 1907 başında bu cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" oldu[2]. Mustafa Kemal'i 1907'de eski "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" arkadaşları bizim cemiyete aldılar. Onlar, Mustafa Kemal gittikten sonra eski cemiyetlerini Selânik'te yaşatamamışlardı. Enver Bey Manastır'da idi. Rum, Bulgar çetelerini takip ediyordu. Selânik'te bizim cemiyet kurulduktan sonra Selânik'e çağrıldı. Ce-

(1) Enver Beyin bu vazifeye memur edilişi ve onun böyle bir teşebbüsünden önce Manastır'da bir İttihat ve Terakki şubesi mevcut olup olmadığı, kesin olarak bilinememektedir. Çünkü Manastır Merkez Heyetinin azaları arasında Enver Paşanın ismi bulunmamaktadır. Fakat Enver Beyin, Manastır Merkez Heyeti ile Selânik Merkez Heyeti arasında sıkı bağlar sağlayan bir aktif şahsiyet olduğu hakkında, şüphe götürmez bir kanaat vardır.

Bu konular *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa* isimli eserimizde işlenmiştir.

(2) İncelemeler Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşu olayının 1906 Temmuz olduğunu göstermektedir. Paris'ten Selânik'e gelen ve cemiyetin ismini değiştirip Paris teşkilâtıyla birleşmeyi sağlayan Dr. Nâzım'ın, kendisinden de dinlediğime göre, bu seyahati 27 Eylül 1907'ye rastlar.

miyete alındı. Manastır şubesini kurmaya memur edildi. Selânik'te cemiyetimiz 1906 Eylülü'nde kuruldu".

Hulâsa kesin tarihi yazılmamış, gelişmeleri belgelendirilmemiş olmakla beraber Selânik'te ve Rumeli dahilinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faal merkezi olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bu şekilde mücadeleye atıldı[1].

Mücadele geliştikçe Manastır merkezinin[2] faaliyeti Selânik'e geçti. Hatta Selânik merkezi, daima gizli kaldığı halde Manastır merkezi son zamanlarda yabancı konsolosluklara tebligat yapacak kadar hareketlendi. Bunda Manastır merkezi ile sıkı bağları olan ve Selânik merkezine karşı Manastır'da uyanan bazı mukavemetleri de önleyen ve düzenleyen Enver Beyin büyük rolü olsa gerektir.

23 Temmuz 1908 günü Manastır'da hükümet meydanında, sabah saat dokuz sıralarında Kurmay Binbaşı Vehip Bey (Vehip Paşa) tarafından okunan nutukla ilân olunan meşrutiyet, toplar atılarak kutlandı. Bunun üzerine ve o sıralarda sarayın davetinden kaçarak dağa çıkan, Makedonya'da Gevgili'de bulunan Enver Bey de[3] orada ve Köp-

(1) İlk kurucular şunlardır: 1906 Temmuzu'nda Selânik'te bir cuma günü, Yahlar'da, Baron Hirş Hastanesi yanında İsmail Canbolat'ın evinde İsmail Canbolat (Cumhuriyet devrinde İzmir suikastıyla suçlu görülerek idam edilmiştir), ikisi hoca, beşi asker, üçü de sivil 10 kişi Selânik merkezini vücuda getirdiler. Askerî Rüştiye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir, aynı rüştiyeden Fransızca öğretmeni Naki, P.T.T. müdürlüğü başkâtibi Talât, Rahmi (Birinci Dünya Harbi'nde İzmir Valisi, İttihatçı), Mithat Şükrü (sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti umumî kâtibi ve merkez üyesi), Kâzım Nami (o zaman yüzbaşı, sonra öğretmen ve yazar), Hakkı Baha (o zaman yüzbaşı, sonra öğretmen ve yazar), Ömer Naci (hatip ve Birinci Dünya Harbi'nde Irak'ta ölen), İsmail Canbolat (sonra vali, nâzır, mebus), Edip Servet (subay ve sonraları mebus, Atatürk'ün arkadaşlarından).

(2) Manastır merkez heyeti: Süvari yarbayı Sadık (reis, sonraları muhalif politikacı), avcı taburu binbaşısı kurmay Remzi, Mümtaz Yüzbaşı Habip, topçu üsteğmeni Yusuf Ziya, vilâyet tercümanı Fahri.

(3) Enver Bey, doğumundan, 23 Temmuz 1908'e kadar hayat hikâyesini kapsayan hatıralarında o günlerden bahsederken, Selânik-Üsküp Hat Müfettişi Kolağası Mustafa Kemal Beyin, bir gün Gevgili'ye geldiğini, kendisine Selânik'teki annesinden bir mektup getirdiğini, bir gece orada misafir olduğunu, kendisi ile olaylar hakkında konuştuklarını yazar. Bu hikâye, *Enver Paşa* eserimizde verilmiştir.

rülü'de hürriyet ilân ederek Selânik'e döndü. Ondan sonra da yakın tarihimizin en sivrilen şahsiyetlerinden, hürriyet kahramanı Enver Bey oldu[1].

***

Bu şenlikler, coşkunluklar ve zafer sarhoşlukları içinde Mustafa Kemal, daha önce de kaydettiğimiz gibi kalabalığın içinde kaybolmuştur. Kimse onu hatırlamıyordu. O "gözden düşmüş bir İttihatçı" ve mizacı, yaşayış tarzı itibarıyle Enver Beyin hoş görmediği bir subaydı. Ama anlaşmazlığın bir de derinliği vardı ve bu derinlerde bir görüş ayrılığı yatıyordu. General Ali Fuat Cebesoy, daha evvel bahsettiğim mektubunda bunu şöyle belirtir:

"Cemiyetin o zamanki siyasetini bir cümle içerisine alarak şöyle ifade edebiliriz: '1876 Mithat Paşa Kanun-u Esasisinin tatbikini istemek, sonra

(1) Daha önce de belirttiğimiz gibi Enver Paşanın hayat hikâyesi *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa* isimli eserimizde etrafıyle verilmiştir. 1881'de İstanbul'da doğmuş olup 33 yaşında Harbiye Nazırı ve Birinci Dünya Harbinin başlıca sorumlusu ve Dünya Harbi devrinin birinci derecede söz sahibi olan Enver Beyin dedelerinin, Romanya'nın Kilye (Tuna ağzında) kasabasından oldukları anlaşılmaktadır. Aslen Hıristiyan Gagavuz Türklerinden olan soy silsilesinde Enver Beyin (Paşa) altıncı ceddi olan Abdullah Killi, İslâm dinini kabul ederek Kırımlı bir Müslüman kızla evlenmiş, Karadeniz'in Türkiye yakasında Abana'ya göçerek, ailenin Türkiye kolu ondan üremiştir. Babası Ahmet Efendi kondüktör (yol fen memuru) idi. Ahmet Efendinin dedeleri, Killi Abdullah Ağa, ondan sonra Kahraman Ağa, Killioğlu Hüseyin Ağa, Hacı Mustafa Kaptan, Nafız Kâmil Efendi ve nihayet Enver'in babası Ahmet Efendi sıralanır. Annesi Ayşe Hanım Hürriyetten önce babası Manastır nafiasında memur. Manastır'da nispeten kenar bir mahallede, Eğrideğirmen kısmında, Karaköprü'de kendilerinin evleri var. Fakat sonra borç ödenemediği için ev satılıyor. Enver Paşanın amcası Halil (Paşa), Enver Beyin babasıyle üvey kardeş. Kızkardeşi Hasene Hanım meşrutiyetten önce Selânik Merkez Kumandanı ve sarayın adamı Yarbay Nazım Beyle evli. Enver, İttihat ve Terakki komitesinin verdiği karara uyarak eniştesinin vurulmasına delâlet ediyor. Fakat Nazım Bey ölmüyor, yaralanıyor. Enver Beyin diğer kız kardeşi Mediha Hanım daha sonra Kâzım Paşa (Orbay) ile evlendi. Enver Beyin babası meşrutiyetten sonra saray inşaat nazırı ve âyan azası oluyor. Mütarekede Malta'ya sevk olunur. Orada silik, ürkek bir hayat yaşar.

her şeyi oluruna bırakmak.' Mustafa Kemal'le ben asıl müşkülâtı, hürriyetin ilânından sonra görüyorduk. Müşkülât hem içeride, hem dışarıda çıkacaktı. İçeride birçok millet ve mezhepten teşekkül eden ve zayıflamış olan, büyük ve üç kıta üzerinde bulunan koskoca bir ülkede meşrutiyet nasıl tatbik edilecekti? Bununla hiç kimse meşgul değildi. Dışarıda, "hasta adam" durumuna getirilmiş olan Osmanlı padişahlığının mirasını taksim edebilmek için, büyük devletler fırsat kolluyorlardı[1]*. Sultan Hamit birçok yalan ve vaitlerle bu devletleri oyalıyordu. Meşrutiyetten sonra bu tehlikeden kurtulmak için ne yapılacaktı? Cemiyet bunları düşünmek bile istemiyordu. Düşünenler yüksek kademelerden kurnazlıkla indiriliyorlardı. Bir de hürriyetten sonra iş başına kimler gelecekti? Bu meselede ortaya koyduğumuz ve bunlar üzerinde çalışılmasını istediğimiz zaman aramızda itilâf çıktı. Bunun üzerine bizi Selânik dışında rehberlik vazifesine verdiler. Ben Selânik'le Manastır, Mustafa Kemal de Selânik'le Üsküp arasında rehberlik işlerimizi yapıyorduk. Fakat hürriyetin ilânından sonra aramızdaki ihtilâf da arttı. Mustafa Kemal, cemiyetle meşgul olan subayların ya orduyu bırakmalarını ya cemiyetten büsbütün ayrılmalarını istiyordu..."*[2]

İşte bu noktaya gelince, önlerinde çatallaşan yollardan birini seçmek lâzımdı. Günü gelince Mustafa Kemal bu yolu kolayca seçecektir.

***

İHTİLÂL SONRASI

Meşrutiyet'in ilânı, ilk heyecan sarhoşluğu geçer geçmez, içeride ve dışarıda hesapsız meselelerin ortaya dökülmesine meydan verdi. Meşrutiyetin ilânıyla beraber Selânik merkezi kısmen İstanbul'a nakledildi. Fakat İttihat ve Terakki hükümete iştirak etmedi. Yalnız, hükümet İs-

(1) Hürriyetin biraz da acele ilânına Manastır merkezini sürükleyen sebep, o sıralarda, 9. 6. 1908'de Reval'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rusya Çarı II. Nikola arasında yapılan Reval Mülâkatı oldu. Bu mülâkat Rumeli'deki subaylar ve aydınlar arasında büyük heyecan uyandırdı ve her tarafta Türkiye'nin taksimine karar verildiği havası yayıldı.

(2) Genç Türkler hareketinin kaynakları ve belgeleri hakkında Şerif Mardin'in *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 1895-1900 isimli eseri önemlidir.

tanbul merkezi komitesinin murakabesi altına alındı[1]. Ama cemiyet ihtilâlden sonra da gizli komite vasfını muhafaza etti. Bu hal cemiyetin parti halini alışına (1912 kongresine) rağmen devam etti[2]. Kaldı ki ondan sonra da İttihat ve Terakki, hükümeti eline aldığı ve bir iktidar partisi olarak devam ettiği yıllarda da, ta imparatorluğun çöküşüne, partinin dağılışına kadar, komitacılık ruhunu ve ekseri mensupları tarafından bile bilinmeyen bir umumî merkez, daha doğrusu bir zirve otoritenin kayıtsız şartsız davranışlarını muhafaza etti. Kongreler zabıt ve kararlarında bile "İttihat ve Terakki Cemiyeti" sözü ile parti sözü beraber kullanıldı. Bundan çok zarar gördü. Hulâsa 1908'de ihtilâli başarıp siyaset sahnesine atılan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1918 sonlarına (Birinci Dünya Harbi'nin kaybedilişi, liderlerin kaçışı, 9 Kasım 1918) kadar iç buhranı, bir türlü partileşememek ve gizli terör komitesi ruhunu yaşatmak şeklinde sürdü.

Selânik'te Önyüzbaşı Mustafa Kemal, bu duruma ve ruha karşı ilk cephe alan insandır. Onun bu mücadelesini az sonra belirteceğiz. Hürriyetin ilânının dışardaki tepkilerine gelince. 23 Temmuz hareketi, dışarıda ve büyük devletler üzerinde bazı olumlu etkiler yarattı. Türkiye'ye karşı sempati belirtileri görüldü. Evvelâ Makedonya'da yerleşmiş adlî kontrol ve jandarmanın bir Rus ve bir Fransız kumandanı tarafından fiilî kontrolü kaldırıldı. Rusya, 7 Ağustos 1908 tarihinde ve hakikî niyetlerini gizleyerek, büyük devletlere verdiği muhtıra ile Türkiye'de ıslahat talebinden vazgeçtiğini bildirdi[3].

İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey, İstanbul'daki İngiltere

---

(1) Talât Rahmi, Necip, Binbaşı Hafız Hakkı Beylerden kurulu bir heyet, geldikleri gün öğleden sonra hemen Sadrazam Sait Paşayı Babıâli'de ziyaret ederek dört saat kadar konuştular. İttihatçıların Babıâli'ye ilk adım atışları böyle başladı.

(2) İstanbul'a gönderilen, orada İstanbul merkezini teşkil eden âzâ şunlardır: Talât Bey, Hayri Efendi (Şeyhülislâm), Hüseyin Kadri (subay), Mithat Şükrü (sivil umumî kâtiplerden), Habip (subay), Enver (Paşa), Binbaşı İsmail Hakkı (Hafız Paşa), Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nâzım; bunlar İstanbul'da birleşmişlerdir. Meşrutiyetin ilk hükümetiyle temas etmeye memur edilen ve bunun için Selânik'ten gönderilenler ise, Binbaşı Cemal (Paşa), Hafız Hakkı (Paşa), Mustafa Necip (subay), Talât, Cavit (sonra Maliye Nazırı), Hüseyin Kadri (subay) Beylerdi.

(3) Bu konuda: *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye.* 1896 - 1914 İnceleme: Erol Ulubelen. 1967.

sefirine, Genç Türklere her türlü yardımda bulunması emrini verdi. Fransızlar ise Türkiye'deki Genç Türkler hareketini Fransız hürriyetperverliğinin bir zaferi, Fransız kültürünün öncülüğü ve Fransız itibarının Ortadoğu'da rakipsiz yerleşmesi sayıyorlardı. Hakikaten de Genç Türkler hareketi Fransa'da gelişmiş, oradan idare edilmişti. Aydın liderler yalnız Fransızca biliyorlardı. Hele Ahmet Rıza Bey, artık tam bir Parisli gibiydi. Bu ilgiler, aldatıcı gösterişler de olabilir.

Fakat biz, daha sonra karşılaşılan dış gailelerden önce gene Cemiyete ve Mustafa Kemal'e dönelim:

***

MUSTAFA KEMAL ve İTTİHAT VE TERAKKİ

Hürriyet sarhoşluğu devam etmektedir. Hele Selânik bir bayram havası içindedir. Gerçi İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez heyetinin bir kısım azaları ve bu arada geleceğin Enver ve Talât Paşaları olarak sivrilecek iki büyük kozu olan Enver ve Talât Beyler, bir heyetle İstanbul'a gönderilmişlerdir. Orada Sadrazam Sait Paşa ve dolayısıyle kabine ile bağlantı kurmuşlardır. İstanbul'da yeni bir merkez teşekkül etmiştir. Ama, cemiyetin genel merkezi gene Selânik'tedir. Enver büyük yıldızdır. Şöhreti her gün artmakta, talihi gittikçe parlamaktadır. Henüz 28 yaşındadır...

Ama bu ihtilâlin patlayışında ve İstanbul sarayının dize gelişinde bir olay vardır ki, bütün şartlar tamam olmakla beraber, ihtilâlin fiilen zaferini ilân eden odur. Bu da, Manastır'da, Mülâzım Atıf Bey isminde ve Cemiyeti Fedai mensuplarından genç bir subayın, Manastır telgrafhanesi önünde, bütün muhafızlarının ve kalabalık bir halk yığınının gözleri önünde, Arnavut Şemsi Paşayı, tabancayla öldürüşüdür.

Şemsi Paşa, emrine verilen ve ihtilâlciler aleyhine harekete hazır olan askerî birliğinin başında, evvelâ telgrafhaneye gelmiş ve saraydan son emirleri almış bulunuyordu. Bu görevle hareket etmek üzere, telgrafhaneden çıktı. Arabasına binmek üzereydi. Fakat Mülâzım Atıf, herkesi yararak Paşaya yaklaştı ve onu, arabasına binerken vurdu. Bu çıkışla, kanaatımca, 1908 ihtilâlinin en aktif kahraman teğmeni Atıf'tır.

Mustafa Kemal de Selânik'tedir. Enver, Harbiye'de ondan iki yıl ileri olmasına rağmen, onunla yaşıttırlar. Fazla olarak Mustafa Kemal hâlâ İttihat ve Terakki'nin mensubu, merkez heyeti âzâsı, yahut fiiliyatta hiç değilse merkez çevresinin yakın bir elemanı durumundadır. Eski arkadaşla-

rı olan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti mensupları ve şimdi İttihat ve Terakki merkez kadrosunda yer alan aktif kimselerle gene münasebetler içindedir. Ayrıca dostları, arkadaşları, sevenleri vardır. Fakat bütün bu türlü ihtilâllerin kesin bir kanunu da mutlaka işler: İhtilâlin patlaması ve başarısıyle beraber, ondan önce ve aynı safta olanların bir kısmı birden sivrilirler, suyun yüzüne çıkarlar. Etraflarında bir şöhret halesi teşekkül eder. Bunlar, koşularda birden öne fırlayan, birden mesafe alan ve yol arkadaşlarını arkada bırakan talihli atlar gibidirler. Selânik'te de öyle olur. Derhal öncüler peyda olmuştur. Bu öncülerin çevresinde, ışıklarını biraz da onlardan alan fedailer türemiştirler. Kaderlerini bu yeni efendilerin kaderlerine bağlamışlardır. Onların etrafında da ayrıca halkalar belirir...

Bu öne fırlayanların en önünde, Binbaşı Enver Bey vardır. Kendisini ikinci derecede, fakat gözüpek komitacı askerlerden bir silâhşörler ekibi yavaş yavaş sarmaktadır. Bunlar gerçi ileride resmi görevlerin ön kademelerinde görünmeyeceklerdir. Fakat İttihat ve Terakki'nin eski ve silâhlı komitacılık ruhunu, geleneğini nefislerinde temsil eden "fedakâr arkadaşlar" şeklinde, perde arkasında etki ve otoritelerini yaşatacaklardır. Bu fedakâran grubu ve perde arkası silâhşörler Enver'i çevrelemiştirler. Adları ileri sürülmez, resimleri gazetelerde basılmaz. Ama onlar İttihat ve Terakki'nin kapısında ve daima perde arkasında cemiyetin ve hele Enver'in koruyuculuğu görevini, belki de kendi kendilerine benimseyen gözü pek ve her maceraya atılmaya ruh ve karakterleri itibarıyle elverişli genç, tabancalı subaylardır[1].

Mustafa Kemal, ön planda sivrilenlerden değildir. Etrafında silâhşorları da yoktur. Şu bir gerçektir ki daha 23 Temmuzdan önce başlayan gözden düşme, ihtilâlden sonra da devam eder. Daha ilk günden başlayarak ön plandakilerden uzaklaşmaktadır. Enver'e zaten yaklaşamamıştır. Aradaki mesafe, gittikçe açılmaktadır. Kendisi gittikçe ihmal

(1) Meşrutiyet yıllarında isimleri bilinen, meşrutiyete ait hatıraların hepsinde adları geçen bu insanlardan meselâ Hüsrev Sami (Topçu yüzbaşı, cemiyetin Selânik merkezini kuran 10 kişiden biri, daha sonraları mebus), Yakup Cemil (silâhşör, Birinci Dünya Harbi'nde idam edildi), Sapancalı Hakkı (daha sonra karışık maceralara ve ticarî spekülâsyonlara karışmış), İzmitli Mümtaz (Enver Paşanın yaveri), Yenibahçeli Şükrü, Abdülkadir (ismi, terör hareketlerine ve suikastlara karışmıştır. İzmir suikast davası teşebbüsünde idam edilmiştir), Hacı Sami (Atatürk'e suikast için Yunan adalarından geldi, öldürüldü), Eşref vb. en göze çarpanlarıdırlar.

edilmektedir. O da, günlük görevleri dışında ve hele akşamları kendini Selânik'in şenliğine, sokakların insan sellerine kaptırır. Belirli arkadaşlarına, yakın dostlarına katılır. Akşamlar, geceler hemen daima Beyaz Kule gazinolarında geçer. Yenilir, içilir. Ama konu tabiî, daima *politika*'dır. O işlerin gidişi hakkında daha şimdiden kuşkuludur. Kaygılı, hatta biraz âsidir. Açık konuşur, tenkitler yapar. Yeni hiyerarşiyi hoş görmez. İlerisini tehlikeli bulur:

— Asıl mesele şimdi başlıyor. Asıl mesele ihtilâlden sonraki meseledir. Geceler çok şeylere gebe. Ufuklarda tehlikeli bulutları görüyorum. Hele ordunun siyasete karışması işi artık bitmelidir. Ordu kışlasına ve siyasetçi siyaset meydanına. Halbuki bizimkiler?..

Bu sözler, gazinolarda, evlerde, hatta bürolarda uluorta söylenir. Fakat yerin kulağı vardır. Mustafa Kemal'in sözleri İttihat ve Terakki merkez çevrelerinde gittikçe daha asabî tepkiler yaratır. Ona karşı şüphe ve güvensizlik artar. Hatta silâhşorlardan deprenenler bile var:

— Mustafa Kemal'den kurtulmak lâzım...

Bazı kovalamalar, şüpheli tertipler, sonu kötüye varabilecek teşebbüsler olur. Hatta bir defasında düpedüz yolunu keserler, arkasını duvara verir, silâhına sarılır. Fakat iş bu kadarla geçiştirilir. Ama bilir ki, başının üstünde bulutlar gittikçe kararmaktadır. Onu bazen gönülden, bazen de samimî görünerek uyaranlar olur.

Nihayet 1908 yılı Ağustosu'nun sonuna doğru, İstanbul'dan bir mektup ve bazı talimat alır. Bunları gönderen, İttihat ve Terakki'nin sivil lideri Talât Beydir (ileride sadrazam). Mustafa Kemal'e güvenmekte, ondan hizmet istemektedir. Önemli bir vilâyetimiz olan ve Osmanlı Afrika'sını teşkil eden Trablus'ta durum iyi değildir. Abdülhamit'in son devrinde, orada vali ve kumandan olup o günlerde İstanbul'a çağrılan büyük törenlerle karşılanan Recep Paşanın (14 Ağustos 1908'de öldü) Trablus'dan ayrılmasından sonra, orada yerli mürteciler türemiştir. Hürriyet mücahitlerini ve inkılâp taraftarlarını ya felce uğratmakta ya birer bahane ile Trablus'tan ayırmaktadırlar. İşte bunun için Mustafa Kemal'in oraya koşması lâzımdır. Onun vatan ve hürriyetperverliğine ve o zaman çok kullanılan bir kelime ile hamiyetine başvurulmaktadır.

Mustafa Kemal bu mektubu alınca, işi anlar: Selânik'ten uzaklaştırılmak istenmektedir. Bu isteğin kaynağı ve öncüleri de İstanbul'da değil, Selânik'tedir. Talât Bey sadece otoriter bir sözcüdür. Bu mektup üzerine İttihat ve Terakki Selânik merkezine çağrıldığı, yahut başvur-

duğu zaman gecedir. Merkez toplantı halindedir. Toplantıyı Hacı Âdil Bey idare eder (sonraları vali, ve parlâmento başkanı). Hacı Âdil Bey saygıdeğer bir adamdır. Mustafa Kemal daha toplantıya girerken görür ki, komite onun hareketine karar vermiş ve bu kararı usulen, kararların yazıldığı siyah tahtaya da işlemiştir. Olupbitti, tamdır.

Trablusgarp (Libya), imparatorluğun Afrika'daki son parçasıdır. Bir milyon kilometrekare üzerinde bir milyon kadar nüfus barındırır. Vaktiyle imparatorluğun Akdenizin batı kıyılarındaki garp ocaklarından biriydi. Osmanlı denizciliğinin XVI. yüzyıldaki ihtişam devrinin en parlak yıldızlarından olan ve Malta muhasarasında şehit düşen Turgut Reis'in mezarı oradadır. Fakat Abdülhamit orasını sadece bir sürgün yeri olarak kullanıyordu. Oralara da hiçbir şey yapılmamıştı. Her şey sefil ve perişandı. Ama eskiden beri bu topraklara göz diken İtalya, neredeyse oraya saldırmak üzeredir.

Mustafa Kemal'in Hacı Âdil Bey'le konuşması kısadır:

— Beyefendi, bu işten ne anladınız?

Hacı Âdil Bey soğukkanlı, ihtiyatlı, terbiyeli, efendiden bir zattır. Cevap verir:

— Bu, sizden çok şeyler beklendiğinin işareti, müjdesidir.

— Bütün düşüncelerin bu samimî ve temiz manada olduğuna siz emin misiniz?

— Bunu bana sormayınız. Siz daha iyi takdir edersiniz...

Mustafa Kemal anlamıştır. Ayağa kalkar ve sadece:

— Öyleyse gideceğim,

der. Muameleler tamamlanır. Mustafa Kemal, gideceği yeri annesine de haber vermeden, sivil olarak yola çıkar. İzmir, İskenderiye üstünden denizyolu ile Trablus'a varır. Bu yolculukta, sonraları yaveri olan, eski çocukluk arkadaşı Salih Bey'e (Bozok) yazdığı mektuplar ilk gençliğin heyecanlarını, sırlar, muammalar içinde görünme heveslerini, ilk uzunca seyahatinin coşkunluğu içinde bulunan bir hareketli insanın heyecanlarını yansıtır. Bu seyahat onun için, hakikaten ilk karakter imtihanı da olur[1]. Hem çileli, hem irade ve cesaret isteyen, hem de romantik tarafları olan bir imtihan...

---

(1) Bu seyahat için yol ve iş masrafları olarak İttihat ve Terakki ona Hacı Âdil Bey eliyle 1.000 altın veriyor. Mustafa Kemal çok buluyor. Fakat Hacı Âdil Bey ısrar ediyor: "Sarf etmediğinizi iade edersiniz," diyor ve ona inanıyor.

***

Bu iş, aslında bir sürgündür. İttihat ve Terakki bu özgür görüşlü, dikbaşlı Mustafa Kemal'i, güya bir parti temsilcisi diye Akdeniz'in ötesine, Trablusgarp topraklarına göndermektedir. Ama sürgün yeri iyi seçilmiştir.

Zamane iktidarının bu genç siyasî temsilcisi, aşılacak denizleri aşıp da Trablus karasına ayak bastığı zaman, karşısında tek karşılayıcı bulamaz. Hava sıcak, tozlu, rüzgârlı, bunaltıcıdır. O zaman Trablus'un işe yarar rıhtımı bile yoktur. Yerli bir kayıkçı onu vapurdan almış ve kıyıdaki kumsala bırakmıştır. Toprağa ayak basınca, elinde bavulu, koltuğunda paketleriyle liman kıyısının kumlarına bata çıka, karşısına çıkan harap sokaklarda kendisine bir han odası aramak için dolaşır. Halbuki, limana yaklaşırken, kendine çekidüzen vermiş, en yeni kurmay elbiselerini giymişti. Hatta belki de, önde valisi ile, subayları, memurları, eşrafı ile karşı çıkacak "aziz Trablus halkı"na, söyleyeceği kısa nutku bile kafasında tasarlamıştı. Çünkü Rumeli'de kendi gibi parti temsilcilerinin, yani "mesut inkılâbımızın mübeccel temsilcilerinin" şehirlerde, kasabalarda nasıl coşkunca karşılandığını, allı yeşilli bayraklar arasında nasıl göklere uçar gibi başların üstünde misafir edildiklerini görmüştü. Halbuki şimdi?..

Yalnızdır, bunalmıştır. Yüklendiği bavulu, çantaları gittikçe ağırlaşır. Kan ter içinde nefesi kesilmek üzeredir.

Rumeli'nin, Selânik'in, arkada kalan hareketliliği ile arasında şimdi koca bir Akdeniz vardır. Ümitleri, tasarıları, kendisinin inandığı, fakat başkalarının inanmadıkları fikirleri savunduğu topraklar, artık bu Akdeniz'in ötesindedir. Bir an bezginlik duyar gibi olur. Ama hayır, yılmayacaktır, yılmamıştır. Düşe kalka sürüklenmeye devam eder.

Birtakım damlara, kapılara başvurur. Fakat bir sığınak bulamaz. Dolaşmaktan yorgundur. Gene kumsala döner. Bavulunu, çantalarını yere bırakır ve Osmanlı İmparatorluğu'nu âdeta yeniden fethedip, Abdülhamit'i dize getiren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trablus'u kazanmaya gelen bu genç temsilcisi, çantalarından birini başının altına alıp kumlara uzanır. Adım atacak hali kalmamıştır. Kendinden geçmek üzeredir. İşte tam o sırada biri belirir. Yaklaşır. Bütün sıcak memleketlerde yaşayanların hoşgörünen alışkanlığı ile şöyle böyle gi-

yinmiş, bakımsız kıyafetli bir adam. Ama o da bir subaydır: Trablus Sevkiyat Memuru Teğmen Hüsnü.

Yerde kumlara serilmiş yatan subay, onun rütbece üstüdür. Üstü selâmlar. Onunla ilgilenir:

— Efendim, bu memleket böyledir. Burada otel yoktur, barınacak yer bulunmaz. Ben iki odalı bir evde oturuyorum, yalnızım. Sizi oraya davet ediyorum. Lütfen kabul buyurur musunuz?

Evet doğru. XVI. yüzyıldan beri bu toprakların devamlı hâkimi olan Osmanlı Devleti, Afrika'daki bu son vilâyet merkezini henüz bir hana, bir otele kavuşturamamıştır. Buralara İstanbul, yalnız zincirli kalebentler, aydın sürgün kafileleri göndermiştir, o kadar...

Mustafa Kemal doğrulur. Hüsnü Efendi de yardım eder. Eve varırlar. Mustafa Kemal'in daha sonra anlattığına göre burası "toprak tabanlı" perişan bir dam altıdır. Ama orada hemen yatağa uzanarak derhal kendinden geçer.

Ertesi gün ilk işi Trablus ve Havalisi Kumandanı İbrahim Paşayı aramaktır. Biraz dolambaçlı yollardan sonra, onu görmeye muvaffak olur.

Paşa çekingendir. Bir subayın siyasî temsilcilik durumundan bir şey anlamaz. Hatta:

— Ben askerim, siyasete karışmam. Ben burada sadece bir liva (tugay) kumandanıyım,

der. Ama işler daha o gün öyle gelişir ki, Mustafa Kemal'e bu kumandan, Recep Paşanın köşkünü ve bahçesini tahsis eder. Onu saygı ile oraya davet ederler. Kabul eder. Fakat bir şartı vardır: Kendisini kumsalda bulup iki odalı toprak damına davet eden sevkiyat memuru Teğmen Hüsnü Efendi ile beraber olacaktır. Tabiî her şey Mustafa Kemal'in dediği gibi olur.

Mustafa Kemal, Trablusgarp şehrinde kendini çabuk kabul ettirir, işlere hâkim olur. En dokunulmaz sanılan yerli mütegallibeyi ayağına getirir. Hatta bir medrese odasında âsiler ve mürtecilerle yiğitçe karşılaşıp onlara meydan okur. Kendisini çevirmek, yakalamak, öldürmek, yahut iki kolunu arkasına bağlayıp Trablus'tan atmak isteyen âsilerle açıkça hesaplaşır. Mürtecilerin, şeyhlerin karşılarına tek başına dikilir. Nihayet bir gece, cami avlusunda halkı toplayıp onları uyarışı, Bingazi'deki icraatı ve o bölgede putlaştırılmış Şeyh Mansur ve diğerleriyle cesur hesaplaşmaları birbirini takip eder. Bunlar o zaman 28 yaşı içinde

olan bu kurmayın, kendi teşebbüs ve sorumluluğunu kullanarak, geçirdiği ilk tehlikeli imtihandır. Hulâsa Mustafa Kemal Trablusgarp'ta, çevresinin üstüne çıkmasını bilir.

***

Şimdi onun, bu Trablusgarp günlerine ait bir grup fotoğrafına bakıyorum. Trablus'ta bir süvari paşasının bahçesinde, hatta belki de, Mustafa Kemal'e tahsis edilen Recep Paşa köşkünün bahçesinin ağaçları altında küçük bir grup. Oturanlar var, ayakta duranlar var. Çizmeleri, geniş zırhlı pantolonu, sırma apoletli beyaz ceketi, sırmalı kalpağı, uzun bıyıkları, kumral bir sakalla çevrelenmiş sakin yüzü ile tam bir Osmanlı paşası görüyoruz. Ön sırada oturanların sağ başındadır. Kılıcını dizleri arasına sıkıştırmıştır. Sessiz, ürkek bir vaziyet almıştır. Sonra önde, yahut ayakta hep derli toplu, çekingen maiyet insanları. Hepsi de feslerini, kalpaklarını, nizamına göre başlarına kondurmuşlardır. Hepsi de o devrin ruhuna uyarak, âdeta görünmemek, gizlenmek ister gibi yerlerine büzülmüşlerdir. Bunlar, bir imparatorluğun son Afrika mülkünde eski fatihlerin son temsilcileri gibi değil, hayattan hiçbir dilekleri olmayan, görevlerinden bıkkın insanlardırlar.

Ama ön sırada ve ön sıranın tam ortasında biri var. Bir başka türlü insan. Belli ki kendinin, biraz da yabancı sayılması lâzım gelen bu çevrede ve bir paşanın da bulunduğu bu grup içinde, yerini kendisi seçmiştir. Oraya, bütün bu insanların hazin uyuşukluğuna isyan eder gibi dik, canlı, kendinden emin, başı yukarda, oturmuştur. Bu grubun ortasında sanki kendi başına imiş, etrafında kimse yokmuş gibidir. Belli ki bu çevrenin ölü resmiyetinden bıkkındır.

Dahası da var: Başı açıktır. Saçları iki yana taranmıştır. Dikkatle bükülmüş sivri bıyıklarının uçları dik ve kalkıktır. Kolları göğsünde çaprazlanmış, ayak ayak üstüne atmıştır. Öyle bir oturuşu, öyle bir duruşu vardır ki, karşısındaki fotoğrafçının adesesine bile aşağıdan yukarıya bakar gibidir. Sanki şunları demek ister:

"— Ben bu çöl kıyısında bir sürgün, bir kenara itilmiş adam değilim. Ben bu çevremdekiler gibi kaderine boyun eğmiş bir adam, bir gölge olamam. Benim yaşayan bir içim, şekillere, merasimlere sığmaz bir varlığım, düşüncelerim, fikirlerim var. Ben yolumun daha başındayım. Aşılacak ni-

ce mesafelerim, ihtiraslarım ve sınır kabul etmez bir geleceğim var. Burada paşa ben'im! Hem de yalnız Trablus paşası da değil..."

Evet, onu bu çöl kıyısına göndermişlerdir. Selânik'ten gitsin diye. Belki de uzaktan gözler hep onun üstündedir. Bu onun için hem çile, hem imtihandır. Fakat onun, daha şimdiden, çilelerden, görevlerden ve imtihanlardan korkmayan bir hali var. Adımını attığı bu yerde, kendini kabul ettirmiştir. Yorgunluktan, bitkinlikten liman kumlarının üzerine serilmiş bu yabancı, daha ertesi gün, devletin Afrika'daki valisinin konağına yerleşmiştir. Oraya yakışmıştır da, hem belki de bu gruptaki paşa ve diğerleri bu köşkün bahçesinde onun misafirleridirler. Asıl ev sahibi o. Genç, âsi ve başka türlü bir ev sahibi...

Mustafa Kemal, Trablus'ta görevini bitirdiği zaman çok şey değişmiştir. Libya'nın sayılı mütegallibeleri ve her beğenmediklerinin kollarını arkalarına bağlayıp kapı dışarı eden insanlar, Trablus'ta bir İtalyan uşağı olan Hasûne Paşa, Bingazi'de Şeyh Mansur ve sonra diğerleri, onun önünde dize gelmişlerdir. Şimdi Trablus'ta bir vali otoritesi, Bingazi'de bir mutasarrıf var. Hükümetin itibarı, ordunun itibarı iade edilmiştir. Jandarma şefleri, polis şefleri vazifelerinin başındadırlar.

Ama ne yazık ki, imparatorluğun Afrika'da nice zamandan beri sadece sürgün yeri olarak kullandığı son kalesi, Akdeniz'den, Orta Afrika'da büyük Sahra'ya kadar uzanan ve kıyılarında iki bin yıl önce nice üstün uygarlıkların doğduğu, yaşadığı bu ülke, artık bizden kopacaktır. Çünkü ona hiçbir şey vermedik. Çünkü onu kendi iptidailiğine terk ettik. Nitekim az sonra kopmuştur da. 13 Eylül 1911'de, İtalya Babıâli'ye bir nota verecek ve bu nota ile beraber donanmasını ve ordusunu gönderecek, Trablus'a saldıracaktır ve sonuç, Trablus'un kaybıdır.

* * *

Ama biz gene Selânik'e dönelim:

1908 Temmuz ihtilâlinden sonra ve aynı yıl içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selânik'te birinci kongresini toplar.

Kongre 5 Ekim 1908'de toplanır. 25 Ekim 1908'e kadar devam eder. Kongre gizlidir. Kongreye, bir ihtilâl yapmış ve ilk hedefine varmış bir ihtilâlci cemiyetin havası hâkimdir. Enver ve ön plandaki asker arkadaşları, kongrenin yıldızlarıdırlar. 16 Ekim'de İstanbul'da, yanında Talât Bey ve Binbaşı Hafız Hakkı Bey olduğu halde, padişah tarafından

kabul edilen Ahmet Rıza Bey[1] de ertesi gün kongreye katılır. Cemiyet henüz açık ve kanunî bir çalışmanın gerektirdiği şekli bulamamıştır. Henüz parti değildir. Fakat önünde bir imparatorluğun büyük meseleleri ve sorumluluğu vardır. Halbuki henüz resmen iktidarda dahi değildir. Ama her şeyden o sorumlu sayılmaktadır. 1909'da ikinci kongre toplanır.

Bu kongreye Mustafa Kemal de katılmıştır. Hatta riyaset divanına da seçilmiş bulunur[2]. Mustafa Kemal, cemiyetin ön planda gelen idarecileri, meselâ Binbaşı Cemal Bey, Binbaşı Vehip Bey, Binbaşı Hafız Hakkı Bey ve tabiî en başta Binbaşı Enver Bey gibi asker aslar tarafından tutulmadığını, sivil idarecileri kazanamadığını, hele silâhşor İttihatçılarının (Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Husrev Sami, Mümtaz vb.) kendisini sevmediklerini bilir. Ama kongrede fikirlerini açıklayacak, vazifesini yapacak, sonra gerekirse cemiyetten ayrılacaktır.

Düşündüğünü yapar da. Anlaşıldığına göre, fikirlerini açık ve kesin olarak ortaya kor, bunları savunur. Bu kongre üzerinde biraz durmalıyız:

İkinci kongre gene Selânik'te yaz içinde toplandı. 31 Mart 1909 irtica hareketinin hatıraları henüz taze idi. İmparatorluk içeriden, dışarıdan gailelere sahne olmuştu. İttihat ve Terakki umumî merkezi gene Selânik'e dönmüştü. Abdülhamit tahtından indirilmiş, Selânik'e naklolunmuştu. Kongre geceleri toplanıyor ve her toplantıya, kongre idare heyetine seçilen âzâdan biri sıra ile başkanlık ediyordu. Mustafa Kemal bu idarecilerden biriydi.

Tevfik Rüştü (Aras; daha sonra mebus, vekil) genel sekreterliğe seçilmişti. Onun hatıralarına göre[3] Mustafa Kemal kongreye Trablusgarp murahhası olarak iştirak etmiş ve kongrede en ziyade dikkati çekenlerden biri olmuştur (diğer biri Ziya Gökalp). Mustafa Kemal ortaya attığı tezi ile kongreyi çok meşgul etmiştir. Tezin esası şu idi:

"Ordu mensupları cemiyet içinde kaldıkça hem parti kuramayacağız,

---

(1) Ahmet Rıza Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucusu ve Paris merkezi başkanı.

(2) Prof. Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih*'inin 416'ncı sayfasında, "Mustafa Kemal başkan seçilmiştir" şeklinde yazar. Ama başkanlık sıra ile görülüyordu.

(3) Celâl Beyin (Bayar) kısa hatıraları arasında yayınlanan bu anıların asıllarının Celâl Bayar arşivinde olduğu anlaşılmaktadır. Ama kopyası elde mevcuttur.

hem de ordumuz olmayacaktır. Mensuplarının pek çoğu cemiyet âzâsı olan III. Ordu, günün manasıyla modern bir ordu sayılmaz. Orduya dayanan cemiyet de, millet bünyesinde kök salamamaktadır. Bunun için bir an evvel, cemiyetin muhtaç olduğu zabitleri veyahut cemiyette kalmak isteyen ordu mensuplarını, istifa suretiyle ordudan çıkaralım. Bundan sonra zabitlerin ve ordu mensuplarının, herhangi siyasî bir cemiyete girmelerine mani olmak için kanunî hükümler koyalım."

İttihat ve Terakki'nin merkez heyeti âzâlarının çoğu bu görüşlerin aleyhinde görünüyorlardı.

Bu hususta, Edirne'de, II. Ordu'daki cemiyet mensuplarının da fikirlerini almak için heyet gönderilmesi kararı bu münakaşalar sırasında alınmıştır. Edirne'de o sırada cemiyetin sözcüleri durumunda görünenler, bilhassa Kâzım (Karabekir) ve İsmet (İnönü) Beylerdi[1].

Mustafa Kemal'in fikirler toplamı neticede şu 5 grupta beliriyordu.

1. Cemiyetin bir siyasî parti haline getirilmesi,
2. Ordunun politikaya karışmaması,
3. Cemiyetle masonluk arasında bir ilgi kalmaması,
4. Cemiyetin içinde eşitlik olması,
5. Hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması.

Bunların, hatta diğerlerini bir tarafa bıraksak bile, birinci ve ikinci maddeleri hakikaten temel meselelerdir. Derin ve sağduyuya dayanan bir öngörüş değeri taşırlar. İttihat ve Terakki yalnız bu iki ilkeyi sağlayabilseydi, kaderi başka türlü olurdu. Hatta, olayların zoru altında cemiyetin nasıl olsa partileşmek zorunda kalacağını düşünüp de, yalnız askerin siyasete karışmaması prensibini bile alsak, hem cemiyetin, hem memleketin kaderi belki biraz daha başka türlü akardı. Meselâ Balkan harbindeki yüz kızartıcı hezimet (harpte bir zafer kazanamasak bile) bu kadar hızla ve perişanlıkla başa gelmeyebilirdi.

İttihat ve Terakki'nin bu kongresine katılanların hatıralarında onun, askerleri siyasetten ayırmak yolunda çabası yaşamıştır. Meselâ topçu Kurmay Yüzbaşı İsmet Beyin (İsmet İnönü) o devre ait anılarını[2] anlatırken, Edirne'den Selânik'e bu kongreye katılmak üzere gitti-

(1) Merkezi Edirne'de bulunan İkinci Ordudan ve İttihat ve Terakki'nin Edirne şubesinden Yüzbaşı İsmet (İnönü).

(2) Bu konu, *İkinci Adam* isimli eserimizin birinci cildinde işlenmiştir.

ğini, zaten evvelce tanıdığı Mustafa Kemal'i orada gördüğünü, Mustafa Kemal'in askerlerin siyasetten ayrılmaları görüşünü savunduğunu anlatmaktadır. İleride hayatları arasında büyük bir kader birliği kurulacak olan Mustafa Kemal ile İsmet Beyler, daha önce kurmay mektebinde tanışmış olmakla beraber, bu 1909 kongresinde daha birleştirici bir hava içinde buluşmuşlardır.

Bu kongrelerin şimdi neşredilmiş bulunan bazı belgelerine göre, kongrede, cemiyetin merkez-i umumî âzâlarıyle Rumeli ve Anadolu vilâyetleri ve müstakil livalarından gönderilen murahhaslar hazır bulunmuştur. Kararların bir kısmı idarî mahiyette olduğu için yayınlanmamıştır. Birinci kongrenin 13 madde ve zeyilleriyle, ayrıca 21 maddelik siyasî programı, program tadilâtı, muaddel program şeklinde ortaya konulmuştur. Birinci madde, padişah kanun-u esasînin muhafazasına yemin ettiği için, meşrutiyete sadakati baki kaldıkça, hayat ve hukunun cemiyetçe korunacağı hakkındadır. Üçüncü maddede cemiyet partileşmemekle beraber, meclisteki mebuslar grubunun "İttihat ve Terakki Fırkası" adıyla çalışacağı belirtilmiştir (bu partileşme hiçbir zaman tam olmamıştır). Dördüncü caddede cemiyetin ve inkılâbın mufassal bir tarihi yazılacağı, bunun için komisyon teşkili ve bu tarih yazılıncaya kadar, cemiyet üyelerinden kimsenin bu konuda neşriyat yapmaması kararlaştırılmıştır (bu komisyon hiçbir zaman çalışmamış ve cemiyetin tarihi yazılmamıştır). Siyasî programın dokuzuncu maddesi cins, mezhep farkı gözetilmemesine ve onuncu madde dinlerin serbestisine aittir. Kararların onuncu maddesi "cemiyetin ordu ile münasebeti tetkik olunarak bir talimatnâme kaleme alınmış olduğu" merkezindedir. Fakat ne bu talimatnâme kaleme alınmış, ne de, alınmış olsa bile, uygulanmıştır. Halbuki Mustafa Kemal'in üstünde durduğu en önemli konu bu idi. Nitekim görüşlerini savunduğu 1909 ikinci kongresinden sonra Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile aktif, hatta şeklî bağlantıları fiilen kesilir. Ondan sonra o, sadece bir asker olarak görünür.

Askerin siyasetle ilgilerinin kesilmesi ve cemiyetin asker silâhşorlarının da askerlikten çekilip, sivil olarak çalıştırılmaları ve siyasetle ancak Enver (Paşa), Cemal (Paşa) gibi hükümette yetkililerin ilgilenmeleri ancak Balkan Harbi'nden sonra ve bilhassa, Aralık 1913'te Türkiye'de vazife alan Alman askerî ıslah heyetinin, ıslahat ve tensikat hareketlerinden sonra başlar. O zaman Mustafa Kemal, kendini tamamen askerî

vazifelerine vermiştir. Ordu kurmay heyetindedir. Aynı heyette İttihat ve Terakki'nin gözde askerlerinden Kurmay Binbaşı Cemal Bey (Paşa) de vardır. Cemal Bey Selânik garnizonu ve ordu subayları arasında çok beğenilir, çok saygı görür. Arzuları, ihtirasları geniştir. Zaman zaman Mustafa Kemal'le dostça çalışırlar. Ama Cemal'in Mustafa Kemal'e yukardan bakan bir hali sezilmektedir. Mustafa Kemal daha çok işleriyle meşguldür. Merkezde veya Makedonya'da çeşitli vazifeler alır. Bu arada askeri eğitim onun için ön plandadır. Talimlerde, tatbikat kritiklerinde çevresinin ilgilerini üstünde toplar.

Hatta bu sırada onu, idarenin zorluklarıyla karşılaştırmak için, rütbesi ancak önyüzbaşı olduğu halde bir alayın kumandanlığına verirler. Alayını sistemli bir yetiştirme ve tatbikat programına tabi tutar. Alay seçkin bir birlik olur. O kadar ki, onun talim, manevra ve kritiklerine, bu alaydan olmayan subaylar da gönüllü katılırlar. Bir taraftan da askerî eğitim yayınlarına geçer. 1908 Şubatı'nda, General Litzman'dan "Takımın Muharebe Talimi" isimli bir çevirisi çıkar. 1909'da "Cumalı Ordugâhı, Süvari Bölük, Alay, Liva Talim ve Manevraları" yayınlanır. 1911 ve 1912'de, "Kurmay Tatbikat ve Seyahati" ile, gene General Litzman'dan "Bölüğün Muharebe Talimi" çevirisi yayınlanmıştır (Evvelce yazılan, fakat engeller dolayısıyla bastırılamayan "Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal" isimli eseri ise ancak 1918'de çıkacaktır). Hacım itibarıyle bu küçük eserlerde, büyük problemlere dokunmuştur. Aynı devrede bilhassa manevra ve tatbikat kritikleriyle, tatbikat planlarının hazırlanmasında başarıları göze çarpar.

Meselâ 1909 yazında Alman Mareşalı Von Der Goltz, Selânik ve Makedonya'ya bir tetkik ve tatbikat gezisi yapacaktır. Kendisi ordu ıslahatı ile meşguldür. Kumandanlar, mareşalı beklemekle yetinirler. Ama Mustafa Kemal, hem de üstlerinin benimsememesine, yadırgamalarına rağmen mareşale bir manevra planı sunar. Netice şu olur ki, mareşal planı kabul etmiştir. Plan tatbik edilmiştir. Tatbikat başarılıdır ve mareşal bu tatbikatta Mustafa Kemal'i yanından ayırmaz. Kritik bizzat mareşal tarafından yapılır. Mustafa Kemal de, birliklerin mensupları da neticeden memnundurlar.

Ama düşünceleri, kaygıları ve gidişat hakkındaki tenkitleri de devam eder:

— İnkılâp ikmal edilmelidir. Hele ordunun, meselâ binbaşıdan yukarı kadrosu tamamıyle tasfiye edilmelidir...

Bu belki aşırı ve fazla kesin bir görüştür. Ama onun genç, aktif, disiplinli ve hareketli bir orduya olan hasretini açığa vurmak bakımından bir mana ifade eder. Nitekim sonraları ve 1912-1913 Balkan Harbi göstermiştir ki, bize genç, enerjik bir ordu lâzımdı. Eğer bu ordu olsaydı, meselâ Selânik müstahkem mevkiinde bir Tahsin Paşa, Yunanlılara silâh atmadan teslim olmazdı.

Görülüyor ki o, daha o günlerde ve o küçük rütbesinde iken de, üstün görevlere, üstün sorumluluklara ihtiras duymuştur. Kendi çevresini aşan görüşlere çekinmeden katılmasını bilmiştir. Bu, onun şahsiyetini izlerken, önemli bir belirtidir. Öngörüşlülüğü ise, daha o sıralarda göze çarpan bir vasfı olarak belirir. Olayları beklememiş, olayları sezmiş, sorumluluklara atılmaktan çekinmemiş, daima çetin yolu seçmiştir:

Onun lügatında işi oluruna bırakmak ve resmî şekillerin arkasına sığınıp gününü gün etmek yoktur. Taşkınlıklardan da uzaktır. Heyecandan ziyade aklın, mantığın ölçülerine dayanan muvazeneli davranışları her hareketinde göze çarpmaktadır. Günü değil, ileriyi düşünerek hareketlerini düzenler. Günün adamı değil, geleceğin adamı olmak ihtirasındadır.

İdare-i maslahat denilen oluruna gidiş, onun bilmediği şeydir. İnandığı ve faydalı olacağını sandığı konularda, hatta günün ihtilâl partisi ve liderleriyle de çatışmaktan çekinmez. Bir kongre huzurunda fikirlerini serbestçe savunduğu gibi...

Zaten bu kitaplarda Mustafa Kemal'in hikâyesini tamamladığımız zaman görülecektir ki, onun ayırt edici başlıca vasıfları arasında, öngörüşle, akıl-mantık, iki temel olarak yer alır. Üçüncü ve vakti geldiği zaman *yetki*'lerini meşruluğa bağlamak, yani *meşruluk* duygusu ise, Mustafa Kemal'in büyük yolculuğunda daima, onun en sağlam basamak taşlarından biri olacaktır.

***

31 MART OLAYLARI ve MUSTAFA KEMAL

1908 Meşrutiyeti'ne karşı İstanbul'da ilk ayaklanma, 13 Nisan 1909'da (31 Mart 1909) patladı. Hem de, Meşrutiyeti korumak için Selânik'ten İstanbul'a gönderilen seçme avcı taburlarının askerleri arasında. Bu taburlar, üstünkörü birtakım dinî sloganlarla ayaklandılar. Fakat isyan büyümedi. *Önder* bulamadı. Medreselerde çöreklenmiş asker

kaçağı bazı softalardan başka, kimse isyanı desteklemedi. Donanmadan yalnız bir geminin az sayıda askerleri isyancılara katıldılar. Halk, ayaklanmanın tamamen dışında kaldı. Hatta "Cemiyeti İlmiye-i İslâmiye" bile meşrutiyeti bir beyannâme ile savundu. Siyasî teşekküller ise, aralarındaki ayrılıklara rağmen, "Heyeti Müttefika-i Osmaniye" şeklinde birleşerek meşrutiyete sadakat bildirisi yayınladılar. Erzurum'da bazı askeri karışıklıklardan başka, vilâyetlerde de bir kıpırdama olmadı.

Bu hareketin esasını bir askerî ihmal ve disiplinsizlik olarak da görmek mümkündür. Selânik'ten İstanbul'a gönderilen ve eski saray muhafızları askerlerle bazı hassa ordusu kıtalarının yerlerini alan avcı taburları, gösterişli birliklerdi. İstanbul'da heyecanla karşılandılar. Başlarında Rumeli'nin, çete harplerinde pişmiş, zinde, yiğit, genç subaylar vardı. Fakat görünüşe göre bu genç subaylar, kendilerini Beyoğlu'nun sarhoş edici kucağına kolayca bıraktılar. Gençlik, hürriyet mücahitliği, Rumeli'nin sert ve mücadeleci havasının verdiği yağızlık, onların her gittikleri yerde şerefli imtiyazları oldu. Ama Beyoğlu'nun pespaye çevreleri de kendilerini kolayca kemirdi. Beyoğlu tarafında, Taşkışla'da yerleştirilen askerler ise, pek çabuk başıboş kaldılar. Öyle ki, meselâ bu taburları isyandan 20 gün kadar önce, habersiz teftiş eden Hassa Ordusu (Birinci Ordu) Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, kışlaları karmakarışık, askerleri çavuşların eline terk olunmuş, talimsiz, disiplinsiz ve subaysız buldu. Bu derbederlik, avcı taburları içinde bazı cahil, fakat pohpohlanmaya elverişli çavuş ve benzerlerini, bu birliklerin üstünde şöhretli ve söz sahibi etmişti. Birliklerin içinde, çavuştan liderler türemişti. Nitekim isyanı da bu çavuşlar yaptılar.

Medrese softalarından, yahut başka kötü niyet sahiplerinden bazılarının, bu çevreye sokuldukları, tahrikler yaptıkları da anlaşılmaktadır. Ama neticede isyan hem kuvvetli önderlerden ve idarecilerden, hem esaslı sloganlardan, hem güçlü desteklerden mahrum olarak, daha baştan tecrit edilmiş bir şekilde kaldı. Ara yerde, rasgele bir mebus öldürüldü (Suriye'den Lâzkiye mebusu olan Aslan Bey, İttihatçı Hüseyin Cahit Bey sanılarak süngülenmişti). Adliye Nâzırı Nâzım Paşa gibi, ne muvafıklık ve muhaliflikle ilgisi olmayan kendi halinde bir Osmanlı devlet adamı da, o arada süngülendi. Bir harp gemisinin kumandanı da, hem de padişahın gözleri önünde, askerleri tarafından şehit edildi. Hulâsa isyan, biraz kan ve gözyaşı pahasına süratle bastırıldı. Yayılamadı, yerleşemedi ve ortada bir sahibi de bulunmadı.

— Şeriat isteriz!

sloganları, biraz İttihat ve Terakki düşmanlığı ve padişahın baştan sona kadar kendini hareketin dışında tutmaya çalışan davranışları arasında eridi, gitti.

Ama Selânik'te tepki sert oldu. Daha isyan haberi alınır alınmaz İttihat ve Terakki hemen harekete geçti. Bir taraftan gönüllü kıtalar kurulurken, bir taraftan askerî birlikler harekete geçirildi. Bunların başına Korgeneral Hüsnü Paşayı geçirdiler. O zamana kadar zaten Trablus'tan dönmüş olan ve Selânik'te ordu kurmay heyetinde çalışan Önyüzbaşı Mustafa Kemal, Hüsnü Paşanın kurmay heyetine verildi. Bu heyetin aktif unsuru oldu. İstanbul üzerine yürüyerek kıtalara "Hareket Ordusu" ismini bulan ve İstanbul halkına yayınlanan 9 maddelik ordu bildirisini yazan odur.

Fakat biz gene de, 23 Temmuz 1908'i, 13 Nisan 1909'a (31 Mart hadisesi) bağlayan olaylara kısaca göz atmazsak, hem bu hareketin, hem memleketteki iç ve dış gelişmelerin akışının dışında kalırız.

***

23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilânı, memlekette ve hele Rumeli'de halkın bunu, bir zafer sarhoşluğu içinde kutlayışı, etkilerini uzun zaman muhafaza edemedi. Hem içeriden, hem dışarıdan birbirini kovalayan olaylar, daha ihtilâlin üstünden bir yıl geçmeden İttihat ve Terakkinin itibarını büyük ölçüde sarstı. Halbuki cemiyet henüz iktidarda bile değildi. Kabine gene eski devrin devlet adamlarının elindeydi. Cemiyet el altından denetleme yapıyordu. Fakat o da çok görülüyordu. Hatta 7 Ağustos 1908'de cemiyet, hükümetin işlerine müdahale etmeyeceğini halka bir beyannâme ile bildirdi. Sadaretten de (Başvekillik) valilere, hükümet işlerine hiçbir cemiyet ve teşekkülün müdahale ettirilmemesi hakkında tebliğler yapılıyordu.

Bir taraftan da muhalefet unsurları beliriyordu. 1 Ağustos'ta "Mizan" gazetesi sahibi Murat Bey grubu, cemiyet tarafından muhalif ilân edildiler. 12 Ağustos'ta Fatih camiinin tanınmış bir müderrisi, Tokatlı Mustafa Sabri Efendi (Mütareke devrinde Şeyhülislâm, sonra 150'liklerden) Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye ismi altında din sloganlarına dayanan siyasi bir teşekkül kurdu. 14 Eylül 1908'de "Ahrar Fırkası" İttihat ve Terakki muhalifi bir teşekkül olarak kuruldu. 1889'da Tıbbiye'de gizli İhtilâl

Komitesi kurucusu ve bir numaralı âzâsı olan Dr. İbrahim Termas, bu partinin başına geçti. Gene Ağustos içinde muhalif "Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti" ve "Hukuk-u Umumiye" gazetesi kuruldu. Fakat asıl tepkiler sınırlarda idi. 12 Eylül 1908'de bir törene davet edilmeyen Bulgaristan kapı kethüdası (maslahatgüzar) İstanbul'u terk etti. 5 Ekim'de Bulgaristan Prensi Ferdinand, Tırnova'da krallığını (çar) ilân etti. Şarkî Rumeli eyaleti denilen Güney Bulgaristan'ı da fiilen ilhak eyledi. 6 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan hükümeti, şeklen Osmanlı toprağı sayılan Bosna-Hersek'i topraklarına kattı. 12 Ekim 1908'de Girit Rum halkı, Girit adasını Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilân ettiler. Türk şehirlerinde İttihat ve Terakki, protestolar, mitingler, boykotlarla halkı galeyana sevk ediyordu. Ama imparatorluğun dağılışı başlamıştı.

19 Ekim 1908'de cemiyet, Selânik'ten, hürriyeti korumak üzere avcı taburlarını İstanbul'a getirdi. Sarayın muhafızı olan Arap, Arnavut taburları İstanbul'dan çıkarıldı. Diğer eski kıtalar da kenarlara alındılar. 12 Nisan 1909'da İstanbul'da ve meşrutiyete karşı isyan eden taburlar işte bu avcı taburları oldu. Bunlardan başka içerde de kımıldanmalar vardı. 31 Mart vakası esnasında, Adana'da Ermeniler karışıklıklar çıkarmışlardı. Suriye'de, Kürdistan'da kıpırdanmalar oldu. Cahil bir yobaz olan Kör Ali İstanbul tarafından, gene cahil bir yobaz olan İmam Abdülkadir, Üsküdar'da yeniliğe karşı gösteriler tertiplediler.

9 Kasım'da "Cemiyet-i Naciye-i Milliye" adında gerici bir teşekkül meydana geldi. 10 Kasım'da, 31 Mart olaylarının en büyük teşvikçisi olan Derviş Vahdetî "Volkan" gazetesini çıkarmaya, ortalığa ateş, nifak saçmaya başladı. 16 Kasım'da muhalif "Serbestî" gazetesi çıktı. Bu arada demokratik bir eğilimi olan "Hukuk-u Beşer", 22 Aralık'ta Sabahattin Bey tarafından çıkarıldı.

13 Ocak'ta, cemiyet kadrosundan Enver Bey Berlin, Fethi Bey (Okyar, Başvekil) Paris ve Binbaşı Hafız Hakkı Bey (general) Viyana sefareti ataşemiliterliklerine tayin edildiler. Ali Fuat (Cebesoy) da Roma ataşesi oldu.

23 Ocak'ta Harbiye mektebinde karışıklıklar çıktı. Nümayişler tertiplendi. Neticede 60 öğrenci Harbiye'den çıkarıldılar. Bu da havayı cemiyet aleyhine karıştırdı. 6 Şubat'ta ise 13 Nisan (31 Mart) olaylarının en önemli körükleyici merkezi olan "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti" kuruldu. Bu cemiyetin kurucusu Derviş Vahdetî "Volkan" gazetesinde, bütün askerleri, birlikleri, halkı ve vilâyetler ahalisini kendileriyle bera-

ber gösteriyordu. 19 Şubat'ta aynı Derviş Vahdetî, şeriata dönülmesini ve başka memleketlerden kanunlar alınmamasını isteyen beyannâmeler yayınladı. Bir lâyiha ile şeyhülislâma da başvurdu. 27 Şubat'tan o vakte kadar askerlikten muaf olan ve bu muafiyetlerinin devam edebilmesi için basit bir okuma yazma imtihanına tabi tutulmak istenen medrese talebeleri, bu karar aleyhinde nümayişler yaptılar. İmtihan kararının uygulanmamasını, geciktirilmesini istediler. Yakında bir şey bekliyor gibi bir halleri vardı.

Orduda da siyasî akımlar gelişiyordu. 21 Şubat'ta Harbiye Nezareti, ordu mensuplarının siyasetle uğraşmalarını yasaklayan bir bildiri yayınladı. Halbuki İttihat ve Terakki'nin esas kadrosu askerdi. Asker olarak da kaldı. 22 Mart'ta sadrazam cemiyetin ve siyasî teşekküllerin ordu işlerine karıştırılmaması hakkında gene bir genelge yaydı. 16 Mart'ta İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin nizamnamesi ve kurucularının isimleri "Volkan" gazetesinde çıktı. Cemiyet gittikçe güçleniyor, yahut güçlenmiş görünüyordu. 28 Mart'ta "Beşinci Alay nâmına" imzalı ve bu alayın tümünün İttihad-ı Muhammedî cemiyetine bağlı olduğu, onu desteklediği hakkında gene "Volkan"da bir bildiri çıktı. Bu yazı sanki, sadrazamın, ordunun siyasetle uğraşmaması yolundaki genelgesine bir cevaptı.

31 Mart'ta, açığa çıkarılan veya açığa çıkarılmak istenen bazı subaylar İstanbul'da bir toplantı yaptılar. O sıralarda ordunun hemen üçte ikisi "alaylı," yani mektepten çıkmamış ve alaydan yetişmiş subaylardı. 3 Nisan'da İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Ayasofya'da mevlütler, törenlerle muazzam bir kuruluş gösterisi yaptı. Derviş Vahdetî ve Bediüzzaman Said-i Kürdî (Said-i Nursî) korkunç derecede kışkırtıcı nutuklar söylediler.

Suikastlar da başladı. 2 Aralık 1908'de İsmail Muhtar Paşa, bilinmeyen kimseler tarafından, evinin önünde öldürüldü. Gerçi bu zat, hürriyetten önce Selânik'te, padişaha yaranmak için jurnallar gönderen biriydi. Ama öldürmeler devam etti. "Sadayı Millet" gazetesinin başyazarı Ahmet Samim, 9 Nisan 1909'da Bahçekapı'da vuruldu. 7 Nisan 1909'da, "Serbestî" gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey, Köprü üstünde ve herkesin gözü önünde öldürüldü. Katiller yakalanmıyordu. Halk, bu cinayetlerin hepsini İttihat ve Terakki'ye maletti. Bilhassa son cinayet bardağı taşırdı.

Hasan Fehmi aydın, muvazeneli bir gazeteci idi. Cemiyetin veya hükümetin el altından vaat ve tekliflerini reddetmiş, kendini gazetesine ve

fikirlerine vermişti. Öldürülmesi her çevrede, bilhassa üniversite gençliği üzerinde derin tepkiler yaptı. Protestolara yol açtı. Cemiyet aleyhindeki şüpheleri kuvvetlendirdi. Onun 8 Nisan'daki cenaze töreni, Türkiye'de pek görülmeyen millî bir cenaze töreni halini aldı. Cemiyet gittikçe koz kaybediyordu.

***

Bütün bu gelişmelere kim, hangi kuvvet hâkim olabilirdi? Hangi kuvvet, 1876'dan beri beklenen ve hatta XIX. yüzyılın başından beri başlayıp bir türlü başarılamayan hürriyet ve meşrutiyet hareketlerini korurdu. Onları arızalardan sakınır ve devletin, parçalanmadan normal tekâmülünü yürütebilirdi? Bu kaynak, bu fikir, bu kudret, kim veya neresi olabilirdi? İşte bunun cevabı yoktu.

Padişah zaten tükenmişti. Abdülhamit, arkasında bin bir suçun, bin bir ihmalin, bin bir zulmün sorumluluğunu taşıyordu. Niçin ve nasıl konuşacaktı. Hanedan çürümüştü. Hanedan mensupları cahildiler. Okur yazar denilemeyecek kadar cahildiler. Saraylarının duvarları dışında olupbitenlerden haberleri yoktu. Düşünmeli ki, Padişah Abdülhamit ile Veliahdı Reşat Efendi, 19 yıl, evet 19 yıl birbirlerinin yüzlerini dahi görmemişlerdi. Bütün şehzadeler köşklerinde mahpustular. Dadılar, halayıklar, Arap harem ağaları elinde, kümes hayvanları kadar beyinsiz mahlûklar haline getirilmişlerdi. Gazete, kitap okuyamazlar, misafir kabul edemezlerdi.

Hükümet ise hâlâ, eski nesil ve devir mensuplarının ellerinde idi. Eski devrin dışarıya kaçamamış olan bazı azılı mensupları biraz mevkuf kaldıktan, nereye sarf olunduğu pek bilinmeyen para tazminatı ödedikten[1] sonra, Büyükada'da oturmak kaydıyla serbest bırakılmışlardı. Sadrazamlık makamı Sait Paşa, Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Rifat Paşa gibi eski devrin yaşlı mensupları arasında nöbet değiştiriyordu. Abdülhamit'in idare-i maslahat politikası gene işlere hâkimdi. 12 Eylül 1908'de sarayda, padişahın doğum şenlikleri ziyafetine İttihatçı temsilciler de katılmışlar ve bu ziyafette Talât Bey bir tebrik nutku okumuştu. Demek ki cemiyet de idare-i maslahat yolunu tutmuştu.

---

(1) Serasker (Harbiye Nâzırı) Rıza Paşa 200.000 altın, Bahriye Nâzırı Rami Paşa 100.000 altın vb. *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hadisesi:* Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu üyesi.

Gerçi 20 Kasım 1908'de yapılan seçimlerle, 17 Aralık 1908'de Âyan ve Mebusan Meclisleri açılmıştı. Bu meclislerde Ahmet Rıza Bey Mebusan Meclisi reisliğine, Talât Bey de birinci reis vekilliğine seçildiler. Meclisteki İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ezici bir çoğunluktaydı.

Fakat cemiyet hâlâ partileşmemişti. Hâlâ idareciler gölgedeydi, hâlâ açık bir program propagandasına girememişti. İç, dış meseleler ve siyasî gelişmeler üzerinde davranışları belli değildi. Gerçi İttihat ve Terakkici gazeteler (bilhassa "Tanin") vardı. Liderler feragatli görünüyorlardı. Fakat komitacı ruhu devam ediyordu. Cemiyet, Mebusan Meclis'inde ezici bir çoğunluk elde ettiği halde hâlâ parti değil, komita idi. Bu hal hem kendisine, hem memlekete çok pahalıya mal oluyordu. Ortada bir belirsizlik, bir emniyetsizlik vardı.

Cemiyet ihtilâl sonrası için hazırlanmamıştı. İhtilâl sonrası kadrosunu da önceden hazırlamamıştı:

— İhtilâlden sonra ne olacak?

şeklinde, Önyüzbaşı Mustafa Kemal'in, daha ihtilâlden önce gizli toplantılarda ortaya attığı ve o yüzden gözden düştüğü görüşler, acı bir şekilde doğrulanıyordu.

Demek ki:

— Hele meşrutiyet ilân edilsin, hele 1877 Mithat Paşa Anayasasına dönelim. Ondan sonrası kolay,

görüşü doğru değildir.

İşte ihtilâl olmuştu. 1877 Anayasası yürürlüğe girmişti. Mebusan ve Âyan Meclisleri açılmıştı. Ama kazan kaynıyordu. Memleket rahat değildi. İmparatorluk büsbütün parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya idi. Memleket içinde "İttihad-ı anâsır" denilen ve bütün millî toplumların birliğini amaç edinen formül, daha şimdiden havada idi. Her tarafta Arap, Arnavut, Kürt kulüpleri kuruluyordu. Bunların ardında bilinmeyen faaliyetler cereyan ediyordu. Gerçi, 10 İstanbul mebusundan beşi Müslüman, beşi Hıristiyandı. Meclis'te de her milliyetten mebuslar vardı. Ama bu kâfi gelmiyordu. Bir parti lâzımdı. Güçlü, aktif bir hükümet ve ülkeyi yeniden tertipleyici hâkim bir siyaset lâzımdı. Bunlar ise yoktu... Emniyetsizlik havası devam ediyordu.

İhtilâlin Paris lideri Ahmet Rıza Bey bile ihtilâl olduğu halde İstanbul'a ancak 25 Eylül 1908 günü dönebilmişti. Dışarıdaki Genç Türklerin ikinci kanadının, "Adem i Merkeziyet ve Teşebbüs ü Şahsî" grubunun önderi olan Prens Sabahaddin de onun az önce, 2 Eylül 1908'de

ve gurbette ölen babası Damat Mahmut Paşanın kemiklerini de alarak dönmüştü. Sonra bunlara birer Selânik seyahati de tertip edildi. Prens Sabahaddin'le İttihatçılar bir birleşme gösterisi yaptılar. Ama bu birleşme gerçekte hiçbir zaman olmadı.

Hulâsa bütün bu karışıklıkları, yerleşmemişlikleri[1] takibeden ve ortada herkesin hem muhabbeti, hem husumeti kendisine yönelen İttihat ve Terakki Cemiyetinin, bir türlü hâkim olamadığı bu gelişmeler içinde, nihayet 13 Nisan 1908'de İstanbul'da avcı taburlarının isyanı, yani Selânik'i ön plana, icra alanına çıkarmaya mecbur kılan olay (o zamanki tarihle 31 Mart hadisesi) patlak vermişti.

* * *

13 Nisan 1908'de Hareket Ordusuna, bu orduya kumanda etmek üzere seçilen Selânik Redif Fırkası Kumandanı Hüsnü Paşanın kurmay heyetine aktif bir surette katılan Mustafa Kemal, tam İstanbul'a girileceği sırada bu ordunun kurmay reisliğinden alındı: Hareket Ordusu 15 Nisan günü Selânik'ten hareket etmişti. Birlikler Hadımköyü'ne geldiği zaman Şevket Turgut Paşa kumandasında Edirne Gönüllüleri de bu orduya katıldı. 19 Nisan'da Hüsnü Paşa beyannamesini yayınladı[2]. 21 Nisan'da da İstanbul üzerine yürüyeceğini Selânik'te Üçüncü Ordu

(1) İhtilâlin, memlekette genel olarak iyi karşılanışı, beklenen iyi günlerden müjde getirişi yanında bu yerleşememek, halk yığınlarında çabuk şüpheler uyandırmak yanının çeşitli misalleri verilebilir. Fakat işin bu yanı hakkında hükümleri, olayların akışına bırakmamakla beraber burada, bir bakışla önemli görünmeyen bir gazetecilik röportajını işaret etmek isteriz. Bu röportaj, 1909'da Anadolu'da geniş bir gezi yapan, "Tanin" gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Beyin "Anadolu Mektupları"dır. Bunlar gazetede yayınlandıktan sonra, *Anadolu'da Tanin* ismi altında ve bir kitap halinde de çıkmıştır. Bu kitapta ve bizde ilk muhabir mektuplarını teşkil eden bu yazılarda biz, 1909 Anadolu'sunun köy, şehir ve kasaba hayatını ve bu hayatın akışı içinde devletin yerini ve ihtilâlin yankılarını, ibret verici sahneler halinde izleriz.

(2) Hareket Ordusu tarafından İstanbul ahalisine ve biri Mustafa Kemal tarafından yazılıp Hüsnü Paşanın imzasını taşıyan 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909) tarihli beyanname olmak üzere, diğerleri Mahmut Şevket Paşanın imzasıyla ayrıca iki beyanname yayınlandı. O günlerin havasını veren bu beyannamelerin tam metinleri, o zaman Yüzbaşı Osman Nuri Beyin 1911'de yayınlanan *Abdülhamid-i sâni ve Devri Saltanatı* isimli eserinin 1190-1195'inci sayfalarında verilmiştir.

Kumandanı Mahmut Şevket Paşaya bildirdi. Fakat işte bu haber verme, Selânik'te, İttihat ve Terakki umumî merkezinde uzun müzakere ve tartışmalara yol açtı. Neticede Hareket Ordusu kumandanlığının III. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşaya[1], Hareket Ordusu Kurmay Başkanlığının da, Berlin'deki ataşemiliterlik vazifesinden, Selânik'e dönen Enver Beye verilmesine karar verildi. Onun yanına gene cemiyetin merkez heyetinden ve güvenilen elemanlarından Binbaşı Hafız Hakkı Bey katılacaktı. Mustafa Kemal böylece ön plandan çekilmiş oldu.

Bu yeni kumanda kadrosu, Hareket Ordusu Yeşilköy'e gelir gelmez idareyi eline alır. Enver, Hareket Ordusu Kurmay Başkanı olunca, Mustafa Kemal'in gene önünü kesmiş oldu. Yeşilköy'de yani tam son icra safhasında arka planda kalan Mustafa Kemal'de, Enver Beyin bu tayini kim bilir nasıl iç buhranlarına yol açmıştır.

Ondan sonraki hikâyeler malumdur. Hareket Ordusu İstanbul'a girer. Abdülhamit tahtından indirilir. İsyanın önderleri cezalandırılarak, diğer avcı taburları erleri, İstanbul'dan ağır hizmetlere sürülürler. Kendisi veliaht olduğu halde hep sarayında hapsedilen ve 19 yıldan beri padişahın yüzünü bile görmemiş olan Reşat Efendi isminde iyi niyetli, ama yaşlı ve pıhtılaşmış bir şehzade, padişah olur. Ona verilen bu taht her şeyden evvel İttihat ve Terakki'nin ona bir hediyesi sayılmak gerekir. Zaten Reşat Efendiye, oturduğu dairede, padişah olacağını tebliğ eden ve kendisini dairesinden alarak gerekli tören (biat töreni) yapılmak üzere Topkapı Sarayına götüren gene Hareket Ordusu ve cemiyet üyelerinden küçük rütbeli üç subaydır. O bu tahtta daima bir gölge olarak oturacaktır. Gerçi padişahın tahttan indirilmesine ve Reşat Efendinin padişahlığına 27 Nisan'da Yeşilköy'de, bir arada toplanan Mebusan ve Âyan Meclisleri karar verirler. Ama bu Meclislerin dayandığı, Mahmut Şevket Paşa ile Selânik ordusu ve İttihat ve Terakki'dir. 27-28 Nisan'da biri Türk, biri galiba Kürt veya Arap, biri Arnavut, biri Ermeni ve biri de Yahudi olan bir heyet[2] Abdülhamit'e halifelik ve padişahlıktan indirildiğini bildirir.

---

(1) İttihatçıların büyük ümidi ve daha sonra İttihat ve Terakki kabinesinin sadrazamı olacak olan Mahmut Şevket Paşa, I. II. III. Ordıların Umumî Müfettişliği vazifelerini de üzerinde toplamıştı.

(2) Âyan âzâsından Arif Hikmet Bey, Esat Paşa, Aram Efendi ve Emanuel Karasu Efendi, Süleyman Elbistânî.

Bu heyetin Yahudi âzâsı olan Emanuel Karasu, Selânik'te, Talât Bey de dahil olduğu halde ileri gelen İttihatçıların girdiği mason locasının üstadıdır. Talât Beyi, meşrutiyetten önce Selânik postanesindeki yerini bir ihbar dolayısıyle kaybedince, ona kendi yazıhanesinde iş veren bu avukattır. Abdülhamit tahttan indirilme kararını sükûnetle dinlemiş, fakat bir Yahudi'nin kendisini halifelikten indiren bir heyette yer almasının garipliğini belirtmekten çekinmemiştir. Bazı yayınlara göre Emanuel Karasu, daha önce Abdülhamit nezdinde, Filistin'e Yahudiler için göç hakları almak üzere, Siyonistlerin bazı teşebbüslerine de katılmış ve bu teşebbüsler padişah tarafından sertlikle reddedilmiştir.

13 Nisan irtica hareketleriyle beraber, Adana ve çevresinde patlayan ve 20.000 kadar insanın hayatına mal olan Ermeni karışıklıkları da bastırılmıştır. Mustafa Kemal gene Selânik'te, karargâhtaki vazifesindedir. Fakat gerek İstanbul'da, gerek memlekette işler ondan sonra da parlak gitmemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, mutlak iktidara çıkan yolda adım adım ilerlemekle beraber ne halk, ne ordu üzerinde tam bir itibar sağlayamamıştır. Bu olayları da kısaca özetlemek yerinde olur. Çünkü ancak bu olayların akışı ve sonuçları iledir ki, daha sonra işleyeceğimiz ve en sonunda Mustafa Kemal'i ön plana atan şartların yaratılışını izleyeceğiz.

27 Nisan 1909'daki saltanat değişikliği ile beraber kabine gene ihtiyar bir eski devlet adamının, Hüseyin Hilmi Paşanın başkanlığında kurulur. Hüseyin Hilmi Paşa hürriyetin ilânından önce ve sonra Selânik'teki davranışlarıyla İttihatçıların kendilerine yakın gördükleri bir şahsiyettir. 23 Temmuz'da Makedonya'nın Gevgili ve Köprülü kasabalarında, Manastır'daki harekete uyarak hürriyeti ilân eden Enver Bey, bu hareketlerinden sonra Selânik'e bir hürriyet kahramanı olarak döndüğü gün Hüseyin Hilmi Paşa tarafından muhabbetle karşılanmıştır. Paşa onun alnından, Enver Bey de Paşanın elinden öpmüştür.

Yeni Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine bir müddet sonra, Talât Bey Dahiliye Nâzırı olarak girer. 12 Ocak'ta ise Hüseyin Hilmi Paşanın yerine, o sırada Roma sefiri olan, üniversite profesörlerinden Hakkı Paşa sadrazam olur. Talât Bey ve Mahmut Şevket Paşa, yeni kabinededirler. Fakat 1 Nisan 1910'da Arnavutluk isyanı başlar. Aynı yıl içinde bunu Yemen isyanları ve diğer isyanlar takip edecektir.

İşte muhalif gazetecilerden Ahmet Samim bir İttihatçı terörist[1] tarafından bu sırada öldürülmüştür. Bu hareket, İttihatçılar aleyhine bir kırgınlık, hiddet dalgası daha estirmişti. Aynı suretle Makedonya'da Zeki Bey de öldürüldü. Yeni padişahı Haziran ayı içinde Rumeli'de dolaştırırlar. Bu seyahatten sonra da çeşitli olaylar baş gösterir. Nihayet 28 Eylül 1911'de İtalyanlar Trablus-Bingazi'ye saldırırlar. Bu saldırının sonu, 15 Ekim 1912 anlaşmalarıyla Trablus ve Bingazi ile Ege denizindeki 12 Adanın İtalyanlara terki olur. Fakat 28 Ekim 1911'de başlayan ve Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın Türkiye'ye birlikte saldırılarıyla gelişen Balkan Harbinin de tazyikiyle yapılan bu anlaşmadan önce, Trablus-Bingazi toprakları, gönüllü genç subaylar tarafından savunulur. Hem Enver Bey, hem Mustafa Kemal bu subayların arasında ve başındadırlar.

***

MUSTAFA KEMAL TRABLUS CEPHESİNDE

Trablus savaşı iki devlet arasında bir harp değildir. Bu savaşta bir tarafta önceden sağlanmış milletlerarası destekler, anlaşmalarla, ordusu ve donanmasıyle İtalya vardır. Diğer tarafta Osmanlı Devleti yerine, birtakım gönüllü subayların ve mücahitlerin teşkil ettikleri bir mukavemet cephesi çarpışır. Trablus'la İstanbul arasında ise hükümetin bir yol bağlantısı bile mevcut değildir. Denizler İtalyan donanmasının elindedir. İstanbul'dan Trablus'a kaçan gönüllü subaylara hükümet, (Harbiye Nezareti) yakalandıkları zaman hükümetin malumatı dışında seyahat ettiklerini söylemelerini şart koşar[2]. Trablus'ta da, savaşa hazır bir Osmanlı ordusu yoktur.

---

(1) Anlaşıldığına göre Samim'i öldüren, silâhşör subaylardan Abdülkadir'di. Milli Mücadelede bir aralık Ankara Valisi. Atatürk'e suikast işinde idam edildi.

(2) Trablus'a saldıran İtalyanlar Trablus kıyılarından ve donanma toplarının koruma sahasından ileri gidemediler. Başlıca çıkarma bölgeleri önünde de pek çabuk gönüllü cepheler kuruldu. Bingazi-Derne, yani Berka kesimine Enver Paşa kumanda ediyordu. Yüzbaşı Ali Bey (Çetinkaya) Ubeydat, Mümtaz (sonra Enver Paşanın yaveri) Hassa, Mustafa Kemal Şark cephesi, Fuat Bey (Bulca) sağ kanat, Derme Kuvvetleri Kurmay Başkanı Nuri (Conker), Eşref Kuşçubaşı Urbân kuvvetleri kumandanları olarak vazife almışlardı. *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, c. 17, s. 9778.

Fakat 1 Ekim 1911'de İtalyanlar Trablus'u abluka altına aldıklarını ilân edip, 4 Ekim'de İtalyan savaş gemilerinin Trablus'u topa tuttukları ve şehri işgal ettikleri haberi gelince, Rumeli ve İstanbul'da ve gene her zaman ön planda görünen aktif ordu elemanları arasında, Trablus'a koşmak için hemen hareket başlar. İtalyanlar 4 Ekim'de Tobruk, 13 Ekim'de Derne, 18 Ekim'de Humus, 20 Ekim'de Bingazi'yi işgal ederler ve Trablusgarp şehrine büyük bir seferî kuvvet çıkarırlar.

Kaldı ki o sıralarda Arnavutluk da, isyanlar, karışıklıklar içindedir. Yemen'de isyanlar devam eder. Suriye'de huzursuzluklar başlar. Yer yer karışıklıklar çıkar. Eşkıyalık ise memleketi sarar. İttihat ve Terakkinin kendi içinde de büyük buhranlar vardır. Aynı ekim ayı içinde, 23 Temmuz ihtilâli sırasında gizli İttihat ve Terakki Cemiyetinin Manastır merkez heyeti reisi ve bu cemiyetin en kudretli adamı olan ve hatta hürriyeti fiilen kendi komitesinin kararıyla her yerden önce, Manastır'da ilân edip işi bir olup bitti haline getiren Albay Sadık Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinden ayrılır. Muhalif "Hürriyet ve İtilâf Fırkası"nı kurar.

İşte Trablus savaşı bu hava içinde başlar[1]. İlk olarak (1 Ekim 1911) Enver Beyle Mustafa Kemal ve diğerleri Mısır üzerinden, Fethi Bey (o sırada Paris ataşemiliteri, sonraları İttihat ve Terakki genel merkez üyesi, sefir ve Cumhuriyet devrinde başvekil) Halil Bey (Paşa) Tunus üzerinden Trablus topraklarına vardılar. Enver Bey, rütbesi ve kıdemi dolayısıyla, Bingazi cephesinin kontrolünü elinde tutuyordu.

Mustafa Kemal bu harekâtta, önce Mısır'da hastalandı. İskenderiye'de kaldı. Çocukluk arkadaşı Fuat Bulca'yı onun yanına bıraktılar. Az sonra cepheye iltihak etti. Enver Beyin kumanda ettiği cephesinde, Derne cephesi kumandanlığını aldı. Ama cephede gene rahatsızlıklar geçirdi. Dr. İbrahim Tali (Öngören) Yemen'den gelip Libya cephesine katıldığı zaman, Mustafa Kemal'i Derne'de gözlerinden rahatsız ve ateşler içinde bulduğunu hatıralarında anlatır. Mustafa Kemal ısrarlar

(1) Bu konuda ve çeşitli kaynaklar arasında, Nejdet Sancar'ın *Tarihte Türk-İtalyan Savaşları* isimli eserinden toplu bilgi almak kabildir (1942, Aylı Kurt yayınları, İstanbul).

Kurmay Yüzbaşı İ. Revol tarafından yazılıp emekli Tümgeneral Kadri Demirkaya tarafından dilimize çevrilen *1911-1912 Türk-İtalyan Harbi* isimli eser, ayrıca ve önemli bir kaynak teşkil eder (118 sayılı Askerî Mecmua eki 182 büyük sayfa, 1940, Askerî Matbaa).

neticesinde menzil hastanesine kaldırılmıştır. Fakat gene artan göz hastalığı onu, diğer arkadaşlarından önce dönmeye ve Viyana'da uzunca bir tedaviye mecbur bırakır. Anlatıldığına göre, şimdi oralarda seyahat edenlere, Mustafa Kemal'in vaktiyle Derne cephesinde karargâhı olan mağara gösterilmektedir.

Trablus harbi, Türkiye'den maddî yardım görme imkânları olmaksızın ve bir gönüllüler cephesi şeklinde, İtalyanlardan zaptedilen silâhlarla, İtalyanlar kıyı çıkarma alanlarında tecrit edilerek sonuna kadar devam etti. Fakat bu arada İtalyanlar 1912 Nisan-Mayıs aylarında Ege denizinde, 12 Adalar denilen Osmanlı Akdeniz vilâyetini işgal edebildiler. 8 Ekim 1912'de ise Balkan Harbi başladı.

Libya'daki harp zaten ümitsiz bir harpti. Bir avuç genç subayın bir şeref harbi idi. Savaş hiçbir müspet netice veremezdi. Fakat bu bir avuç subayın Libya'da gösterdikleri teşkilâtçılık gücü, cesaret ve dayanma kudreti, eğer iyi idare edilebilse ve müspet hareketlere yöneltilse, meşrutiyet devrinin ve önderlerinin elindeki imkânlar hakkında parlak bir misal veriyordu. Fakat ne var ki imparatorluk her gün biraz daha parçalanıyordu. İttihat ve Terakki hâlâ iktidara tam hâkim değildi. 22 Temmuz 1912'de kurulan ve adına "Büyük Kabine" denilen, içinde bazı eski ve ihtiyar sadrazamları da toplayan kabine, gelmiş geçmiş kabinelerin en âcizi oldu. Rumeli'ye hücum eden Balkan orduları ise, daha ilk adımda bütün Osmanlı müdafaasını çökerttiler. Tamamen terk olunmuş, kaybolmuş bir Osmanlı Rumeli'si ortasında Yanya, İşkodra, Edirne kaleleri, tarihin son kale müdafaaları olarak, bu yenilgi sahalarının ortasında üç kahramanlık bayrağı ve tecrit edilmiş ada olarak vazifelerini sonuna kadar yaptılar.

Trablus cephesindeki Türk savaşçıları hem Balkan Harbini, hem Trablus'un "daha sonra 15 Ekim 1912'de İsviçre'de Ouchy (Uşi) de muahedeye bağlanacağı gibi" İtalyanlara terk olunduğunu, İtalyanların gönderdiği bir delege subaydan öğrendiler. Aynı zamanda İstanbul onlara gene İtalyanlar eliyle memlekete dönmelerini de tebliğ ediyordu!

Ruh kırıklığı büyüktü. Hem Afrika'da son Osmanlı toprağının kayboluşu, hem İtalyanlara karşı yürüttükleri savaşta çekilen zahmetlerin, dökülen kanların heba oluşu, hem bu savaşa sürükledikleri, teşkilâtlandırdıkları yerli Arap unsurlarına karşı duydukları derin üzüntü, Enver Paşa dahil olduğu halde Libya cephesinin genç subaylarını çok müteessir etti, fakat sarsmadı. Hatta bu durum üzerine bir aralık, Şeyh Sünu-

sî'nin manevî nüfuzu altında bir "Müslüman Afrika Devletleri Grubu" kurmayı bile düşündüler. Ortaya haritalar açıldı. Müslüman Afrika bu maksatla bölgelere ayrıldı! Enver yerinde kalacaktı. Mustafa Kemal gene Afrika'ya çağrılacaktı. Sonra hepsi bu bölgelerde istiklâl savaşlarına başlayacaklardı. Hatta Rumeli'den, İstanbul'dan yeni arkadaşlar çağırılacaktı. Fakat tam o sıralarda İstanbul'dan Mısır yolu ile acı bir haber geldi: Bütün cepheleri yaran düşman birlikleri Çatalca önlerine gelmiş, dayanmışlardı...

Önce Enver Bey yurda hareket etti. Sonra onun gönderdiği haberle diğer arkadaşları İstanbul'a döndüler. Trablus hikâyesi de o günlerde böyle bitti. Gerek Enver Beyin, gerek Mustafa Kemal ve arkadaşlarının düşman karşısında ve en çetin şartlar altında geçirdikleri ilk harp stajı bu Trablus savaşıdır. Bu savaşta onlar, disiplin kurmak, otorite tesis etmek, başkalarını ateş altında idare etmek ve yokluklar içinde dayanmak kabiliyetlerini denediler, geliştirdiler. Mustafa Kemal'in binbaşılığa (14 Kasım 1911), Enver Beyin yarbaylığa (23 Mayıs 1912) terfileri bu olaylar arasında yapıldı.

***

Yeni devlet kurmak, yeni devletler yaratmak! Bu ilk bakışta bir hayaldir. Ama hayal olduğu kadar bir gelenektir de. Türk tarihi, doğudan batıya kadar, eski dünyanın en önemli uygarlık alanlarında, ilk insan kümeleşmelerinden beri, tahtlar kurmak, tahtlar kaybetmekle gelişmiştir. Türk devletinin tarihinde eski asaletlerin damgaları yoktur. Her devlet kurucusu, daha önce bir adsızdır. Her tahtını kaybeden hanedan da, aradan daha bir kuşak geçmeden, insanların hatırasından silinir. Halk içinde kaybolur.

Büyük Afrika çölünün Akdeniz şeridi üzerine düşen muharebe mihraklarından birinde, bir gün düşman siperlerinden bir beyaz bayrak kalkıp da, İtalyanların bir temsilcisi subayı Enver'in karargâhına geldiği ve oradakilere hem İstanbul'la, Roma arasındaki anlaşmayı, hem Balkan Harbi yenilgilerini bildirdiği ve bu yenilgileri anlatan bir yığın Avrupa gazetesini de bırakıp gittiği zaman, oradaki subaylarda uyanan ilk tepki derin bir yeis, ama arkasından derhal bir kaynaşma oldu: Trablus topraklarını bırakmayacaklardı. Hatta yalnız Trablus'u değil, Trablus'u, Fas'ı, Cezayir'i, Mısır'ı, Sudan'ı ve daha nice Müslüman

Afrika topraklarını da uyandıracaklardı. Her tarafta özgür Müslüman devletleri kuracaklardı. Görünüşe göre bu mücadelede, kendi vahasında oturan Şeyh Sünusî'nin manevî nüfuzundan faydalanılmakla beraber, her biri bir ülkenin hükümdarı olacaklardı.

Halbuki bütün Trablus Savaşı boyunca olduğu gibi o sıralarda da dünyanın hiçbir yerinden yardım alamıyorlardı. Dünyanın hiçbir yeri, hatta ana vatanla bile bağlantıları yoktu. Düşmandan zaptettikleri silâhlar, cephaneler, ilâçlar, hatta yiyeceklerle savaşıyorlardı. Bu savaşın, hiçbir zafer ihtimali de yoktu. Nitekim Mustafa Kemal daha Mısır yolunda vapurdan arkadaşı Salih (Bozok) Beye yazdığı mektupta, Trablus seferini muzlim (karanlık) bir sefer olarak adlandırıyordu. Ama onlar kararlı idiler.

Şimdi bu hazin sonuçtan sonra da Enver Bey, bayrak gibi, gene başlarında kalacaktı. Viyana'da gözlerini tedavi ettirmekte olan Mustafa Kemal gene Afrika'ya çağrılacaktı. Önlerine açtıkları haritaların üstünde, yeni isyan bölgeleri ile gelecekteki müstakil devletlerin sınırları çiziliyordu. Bir bölgenin başına Nuri (Conker), birinin başına Fuat (Bulca) geçeceklerdi. Yüzbaşı Ali Beye de (Çetinkaya) iş düşüyordu. Süleyman Askeri (Birinci Dünya Harbinde Irak'ta öldü) önemli bir bölgeyi alacaktı. Hatta İttihat ve Terakki ile ihtilâfa düştüğü için Rumeli'de evvelce, bir bölükle dağa çıkan Selim Sami'yi (Hacı Sami) bile, gerillâcılıktaki tecrübelerinden faydalanmak için çağıracaklardı. Sonra da İstanbul'dan, Rumeli'den daha başka arkadaşlar geleceklerdi.

Hem bu hareketler üzerine, İstanbul'a başka devletlerin baskı yapmamaları için de tedbirler alınacaktı. Hepsi, Osmanlı ordusu hizmetinden çekileceklerdi.

— Burada istiklâlimizi ilân eder, idareyi ele alırız! diyorlardı.

Hatta ilk teşebbüse geçmişlerdi bile. "Osmanlılar Trablus'u bırakıyor, Osmanlılar mütareke yapıyorlar" şeklinde, birlikler ve Araplar arasına yayılan söylentileri kökünden kesmek için İtalyan cephesine hemen ve büyük bir taarruza geçtiler. Ölenler, kalanlar, yaralananlar oldu. İtalyanlar gene bozuldular. Gene gemi toplarının himayesine sığındılar. Ama İstanbul'un, Mısır yolu ile o acı haberi ve kesin emri de tam o sırada geldi: Düşman Çatalca'ya dayanmıştı ve hepsi de artık yurtlarına dönmeliydiler! Türkiye Afrika'sı İtalyanlara terk olunuyordu!..

Büyük bir yenilgiden sonra, bulunduğu toprağa sarılmak ve arkasındaki devletin artık yıkıldığını görünce, bulunduğu toprakta istiklâle

ulaşmak kararlarının heyecanını biraz bilirim. Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti yenilgiyi kabul edip de, harp boyunca Harbiye Nâzırı ve Genelkurmay Başkanı olan Enver Paşa, 8.10.1918 tarihi ile ordulara ve bu arada bizim Kafkas cephemize de, "bayraklarımızı sarmak ve kılıçlarımızı kınına koymak" tebliğini gönderip veda ettiği zaman, ilk akla gelen hareket, bulunduğumuz topraklarda istiklâle ulaşmak ve yeni devletler kurmak olmuştur. Hatta, bugünkü Iğdır bölgesiyle karşısındaki bir kısım Ermenistan topraklarını içine alan bir Aras devletinin ilk teşebbüslerini hatırlarım. Sonra buna benzer çabaları başka Türk topraklarında da gördüm. Bu hareketlerde, bölge halkının tam Türk olması da şart değildir. Selçukluların Selçukî Devletini, Osmanlıların Osmanlı Beyliğini kurdukları yerlerde halk Türk değildi. Asıl olan, hükmetmek ve sürükleyebilmekti. Mustafa Kemal'in ilerde günün birinde Cengiz Han'dan bahsederken:

— İnsanın elinin altında 100.000.000 Çinli olursa? sözü, bu bakımdan çok mana ifade eder...

* * *

BALKAN HARBİ DENİLEN MUAMMA

Ama aradan çok geçmemiştir. Enver Bey İstanbul'dadır. X. Kolordu Kurmay Başkanı olur. Mustafa Kemal, Gelibolu yarımadasının ağzında, Akdeniz Boğazı Mürettep Kuvvetleri Harekât Şubesi Müdürüdür (11 Kasım 1912 - 14 Ekim 1913).

Fakat bu sırada Enver Bey İstanbul'da büyük ve tehlikeli bir hareket katılacaktır. Şimdi biraz geriye dönelim:

Balkan Harbi en elverişsiz şartlar içinde başladı. Ordu belki yeterli sayıdaydı. Ama, disiplinli, yani hazır değildi. Hükümet zayıftı. Dış münasebetler devletin aleyhine idi. Trablus harbi devam ediyordu. İttihat ve Terakki sinmiş ve Temmuz 1912'den beri kabine dışı kalmış olmakla beraber halk ve ordu içinde siyaset kavgaları millet birliğini parçalıyordu.

Balkan devletleriyle Osmanlı hükümetinin münasebetleri Eylül 1912'den beri gittikçe kötüye gidiyordu. Nihayet 9 Ekim 1912'de önce Balkan devletlerinin en küçüğü olan Karadağ Türkiye'ye harp ilân etti. Bundan 5 gün sonra, yani 13 Ekim 1912'de diğer Balkan devletleri verdikleri notalarla harbi tacil ettiler. Harp patladı.

Osmanlı Rumeli'si strateji bakımından savunulması güç coğrafî durumda idi. Nitekim Türk orduları, daha ilk adımda ikiye bölündüler. Garp ordusu 23-24 Ekim'de Komanova'da Sırplara yenildi. Manastır'a çekildi, 8 Kasım'da Yunan ordusu Selânik'e girdi. Yunan donanması, son Osmanlı adalarını ele geçirdi. Ege denizini kesti. Doğu Trakya Ordusu da, hazırlıksızdı ve ilk taarruz karşısında Bulgarlara yenildi. Vize -Burgaz üzerine çekildi. 29 Ekim'de Lüleburgaz muharebesinde bir daha yenildi. Çatalca'ya çekilmek zorunda kaldı. Bu bozgun sahaları ortasında yalnız İşkodra kalesi Karadağlılara, Yanya Yunanlılara, Edirne Bulgarlara karşı dayanıyordu. İşte bu karışıklıklar içinde, adına "Büyük Kabine" denilen kof ve âzâları birbirine kaynaşmamış olan Ahmet Muhtar Paşa kabinesi çekildi. Yerine gene ihtiyar Kâmil Paşa kabinesi geldi. Harbiye Nâzırı, Nâzım Paşa oldu.

Balkan devletlerinin bu kolay ve beklenmeyen zaferleri, Türkler kadar Balkan milletlerini ve Avrupa devletlerini de şaşırttı[1]. Hele Rusya, Bulgarların İstanbul'a ve Yunanlıların Çanakkale Boğazına yerleşmelerinden korkmaya başlar. Sırpların Selânik'e yaklaşmaları da Avusturya'yı ürkütür. Bilhassa Arnavutluk'un da Sırplara geçmesi ihtimali, hem Avusturya'yı, hem İtalya'yı telâşa düşürür. Fransa ve İngiltere de

(1) Balkan Harbindeki askerî harekât hakkında harp tarihi teşkilâtının resmî mahiyet taşıyan bazı eserleri yayımlanmıştır. Cepheler harekâtına ait ve askerî şahsiyetler tarafından yazılıp İstanbul Askerî Matbaasında basılan çeşitli eserler de vardır. Hepsi de askerî harekâtın ve yenilginin şu veya bu açıdan aydınlatılmasına yarayan bu kitapların, burada sayılmasına girmiyoruz.

Ancak bunlar arasında dikkatimizi çeken ve Balkan Harbinde "Karargâhı Umumî"nin, yani Genelkurmay Başkanlığının hal ve vaziyetini ilgi çekici bir şekilde veren ve Mirliva (Tuğgeneral) Pertev Paşa tarafından yazılan eseri (Genelkurmay Başkanlığı Talim ve Terbiye Dairesi, 1927) ayrıca işaret etmeliyiz. Aynı suretle, değerli askeri yazar, Kurmay Yarbay Bursalı Mehmet Nihat Beyin *Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi* eseri, özel bir önem arz eder. (Bu bir konferanstır. Erkânıharbiye-i Umumiye tarafından bastırılmıştır 1924.)

Gene bu arada *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?* ismi ile 1913'te Hilmi Kitabevince basılan ve yazarı belli olmayıp (A) harfi ile işaretlenen iki kısımlık eser, çok ilgi çekicidir. Askerî Mecmuanın 1921 Mart ve Nisan özel sayıları yerine çıkarılan ve Balkan Harbi ordu kumandanlarından Zeki Paşanın *Hatıratım* isimli eseri, Garp cephesi hakkında aydınlatıcı özetler verir. Şark Cephesi Kumandanı Abdullah Paşa da, bu cephedeki harekâtı ayrıca hatırat şeklinde yayımlamıştır (Askerî Matbaa).

bu yeni ve garip gelişmeden hoşnut değildiler. Hulâsa Boğazlar, Kuzey Ege adaları ve Arnavutluk meseleleri karışık bir şekilde ortaya çıkıyordu. Almanya da Avusturya'nın endişelerine katılıyordu.

Türkler ise, karışıklığa, açlığa, hastalıklara rağmen, Çatalca hattında toparlanmak gayretinde idiler. 17 Kasım 1912'de Bulgarların İstanbul'a girmek için yaptıkları taarruzları, onlara 10.000 kişilik kayba mal oldu ve hat sökülmedi. Nihayet 3 Aralık 1912'de Bulgaristan Başkumandanlığı, Sırbistan ve Karadağ adına da olmak üzere, Türklerle bir mütareke imzaladı. Çünkü Bulgarlarla Yunanlılar ve hatta Sırplar arasındaki ganimet taksimi meselesi, bu devletlerin aralarını gittikçe açıyordu.

Ufuklarda, Balkanlı müttefikler arasında ve ikinci bir Balkan harbine doğru gelişmeler belirmeye başladı. İşte bu sırada İstanbul'da kanlı bir hükümet darbesi oldu: Bu darbenin önderi ve kahramanı, Yarbay Enver Beydi.

* * *

Balkan Harbinin yukarıda özetlenen safhasında, sanıyorum ki, Türk ordusunun askerî harekâtından bahsedilemez. Bu safhada Rumeli'deki Türk kuvvetleri, sırları hâlâ çözümlenememiş, aydınlatılması zor bir genel uyuşukluğun, bir uyanılamayan uykunun sersemliği içinde birden dağılmışlardır. Hatta buna bir dağılma bile denilmesi doğru olmasa gerek. Çünkü önce birer birlik gibi görünen varlıklar, sanki birbirleriyle hiçbir bağıntısı olmayan insanlardan meydana gelen bir yığınmış gibi, bu fertler veya küçük birimler, sırlı bir üfleme ile birden havaya savrulmuştular. Birbirlerinden ayrıldılar ve ezildiler. İşkodra, Yanya ve Edirne'deki kale savunmalarını ayırırsak, bu görünüş bütün Rumeli orduları için böyledir[1].

Bunu bir korku ile izah etmek de zordur. Çünkü bu bozgunun üstünden ancak bir yıl sonra, Türk ordusu Birinci Dünya Harbi'nde ve bazen 10 cephe üzerinde, dünyanın cesur ve dayanıklı bir ordusu olarak varlık gösterecektir.

---

(1) Balkan Harbine ait askerî literatür arasında Kurmay Yarbay Nihat Beyin *Balkan Harbi-Trakya Seferi* isimli büyük eseri Trakya Harbinin bütün facialarını, askerî açıdan ve belgeler ile verir. Bu arada Mareşal Von Der Goltz ve İmhof Paşaların *Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler* isimli eserde derlenen incelemeleri, çok dikkat çekicidir.

Halbuki Balkan Harbi'nde, meselâ Trakya'da, Lüleburgaz harp sahasında gördüklerini anlatan *Matin* gazetesi başyazarı Stefan Losannes'in "Hastanın Başı Ucunda" isimli kitabından şu sayfayı okuyalım:

"Lüleburgaz harbi dört günden beri devam ediyordu. Harbin devam ettiği bu dört gün zarfında, Türk Ordusu Başkumandanı Abdullah Paşa[1] *umumî karargâhı olan Sakız köyünde küçük bir evde kapanmış kalmıştı. 29 ekim akşamı Deyli Telgraf gazetesinin harp muhabiri Şmit Bartlet, uzun gezileri arasında kendisini orada tesadüfen buldu. Başkumandan açlıktan ölüyordu. Emir subayları, evin fakir bahçesindeki toprakları âdeta tırnaklarıyle kazarak bir iki mısır kökü çıkarmaya çalışıyorlardı. Bu kökleri bir parça unla bulamaç gibi pişiriyorlardı. İşte 175.000 kişiye kumanda eden zatın bütün yiyeceği bundan ibaretti*[2].

Şmit Bartlet acıdı. Yanındaki birkaç kutu konserveyi verdi. Üç gün mütemadiyen paşayı besledi. Abdullah Paşa:

— Siz olmasaydınız ayakta duramayacaktım, demiştir.

Kaldı ki Osmanlı Ordusu Başkumandanı yiyecek bulamadığı gibi haber de alamıyordu. Denilebilir ki, harbin devam ettiği dört gün zarfında ne olup ne bittiğinden hiç haber alamamıştır. Ordusunun sağ kanadı nerede? Bunları ancak biliyordu. Ama bu feci mücadelenin hiçbir safhasını öğrenememiş hiçbir anında emir vererek müdahale edememiştir.

Harp cephesi elli kilometrelik bir mesafe tutuyordu. Bu harp hattı ile bağlanmak için Abdullah Paşanın elinde ne telgraf, ne telsiz telgraf, ne muharebe telefonu, ne otomobil, ne uçak, ne bir şey vardı. Hatta yaverlerini dörtnala koşturacak bir şoseye bile malik değildi[3].

Başkumandana haber getirmek için ateş hattına gönderilen birkaç süvari, ya bir şey görmemiş ya dönmemişlerdi. Abdullah Paşa, sol kanadının çekildiğini, sağ kanatta Mahmut Muhtar Paşanın olağanüstü bir cesaretle dayandığını ise ancak sezgi suretiyle biliyordu. Nihayet 31 Ekim sabahı atına binerek birkaç kilometre ilerledi. Ama ilk kaçaklara rast gelip, sol kanadın bozulduğunu kesin olarak anlayınca, dayanmakta olan merkez ve sağ kanatlara da çekilme emri verdi. Halbuki merkezde

---

(1) Harp Hatıralarını yayımlamış olduğu daha evvelce kaydedilmişti.

(2) 175.000 rakamının mübalağalı olduğunu tahmin ediyorum.

(3) Yazar, o sıralardaki Trakya çamurunu, Napolyon'un dediği gibi, "beşinci unsur" olarak tarif eder.

Şevket Turgut Paşa dayanıyordu ve taarruza geçmek üzere idi. Sağ kanadı da yerindeydi. Abdullah Paşa neden sonra verdiği emrin yanlışlığını anlayarak onun aksine emir gönderdi ama iş işten geçmişti. İkinci Kolordu dört günden beri harp içinde idi. 24 saattir hiçbir şey yememişti. Hemen yüzgeri etti ve askerler, arkadaşlarının cesetleriyle örtülmüş çamurlu tarlalar boyunca çekilmeye başladılar. Bir daha da bir savunma hattı kuramadılar. 31 Ekim akşama doğru Osmanlı ordusu âdeta bir sel gibi geriye akıyordu. Ordu namına ovada, çeşitli yollardan, yolsuz bölgelerden Çatalca'ya doğru akıp giden kaçaklar dalgalarından başka bir şey kalmamıştı.

Topçular toplarını, cephane sandıklarını bırakıyorlardı. Mekkâreciler hayvanlarını terk ediyorlardı, yahut biraz et yemek için kendi hayvanlarını öldürüyorlardı. Piyadeler tüfeklerini atıyorlardı.

Ama Bulgar ordusu da bitkindi. Askerlerinin nefesleri kesilmiş, bitkin hale gelmişlerdi. İlk müsademede süvarilerini kaybetmişler, son savaşta da en son ihtiyatlarını ateşe sokmuşlardı. Ellerinde bir tabur bile taze asker yoktu. Bunun için Türk ordusunun kalıntıları hiçbir saldırıya uğramadan o ovalarda başıboş dolaşmış, gerilemişlerdi. Yalnız bir gece içinde yüz bin kişinin felâketi, bozgunluğu üstüne en meşum, en korkunç bir hayal, kanatlarını germişti: Açlık...

Daha garibi, bozgun haberini İstanbul Londra'dan, Paris'ten daha sonra alabildi. İstanbul'da bu harbe ait resmî tebliğ ancak 4 Kasım sabahı, yani dört gün sonra yayınlandı.

Stefan Losannes kitabında bu tebliği de verir. Bu ne hazin, ne perişan, ne çaresiz bir tebliğdir. Sanki bir hastanın son nefesi gibi...

Kaldı ki, Bosna sınırlarından Çatalca'ya kadar ikinci bir akın, ordu döküntülerinin geriye doğru sel gibi akışından daha karışık, daha kanlı sürüklenip gelmektedir: Göçmenler... Rumeli göçüyordu. Sırp, Karadağ, Bulgar, Yunan askerlerinin işgal ettiği yerlerde kanlı toptan öldürmeler başlamıştı. Hayat, servet, namus her şey ayaklar altındaydı. Öldürülen, asılan, parçalanan Müslümanlardan arta kalanlar, çoluk çocuk, her şeylerini bırakarak doğuya, İstanbul'a doğru akıyorlardı. Batı bölgelerinde ise göçmenlerin kaçacak yerleri de yoktu. Ayak altlarında kalıyor eziliyorlardı.

Garp ordusu sahasında da askeri vaziyet daha parlak değildi. Meselâ bu harp sahasında, Vardar ordusu karargâhında vazife alıp bütün harp-

lere katılmış olan emekli Rahmi Apak[1] "Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları" isimli eserinde (1957), Balkan Harbinin Komanova, Kırçova, Manastır muharebelerinin hikâyelerini verir. Baldıran çorbasından zehirlenen Mehmetçikleri, açlığı, yolsuzluğu, idaresizliği ve gayesizliği anlatır. Anlatılanlar Trakya cephesi için anlatılanlardan farklı değildir. Hulâsa bir muamma!

Meselâ ona göre de, Balkan cephesinde Osmanlı orduları sayı ve silâh bakımından düşmanlarından çok aşağı değildi. Komanova muharebesinde Sırp ordusunun karşısında üç Türk kolordusu ile bir süvari tümeni vardı. Bu üç kolordunun silâhları ve bilhassa topçusu kuvvetli idi. Fakat kumanda kadrosu zayıftı. İlk gün hatta harp talihi Türklere güldüğü halde, birçok birlikler kendiliklerinden dağılmışlardı:

"Talim ve terbiyesi, zapt-ı raptı noksan olan orduların birinci düşmanı olan yağmur, çamur, kar da işin içine girmiş, hulâsa bilgisizlik idaresizlik yüzünden, diğer muharebelerde olduğu gibi, Komanova meydan muharebesi de kaybedilmiştir."

Kırçova, Manastır savaşları aynı hüzünlü sözlerle ve aynı yönlerden etrafıyle anlatılmaktadır.

Hulâsa Balkan Harbinin, ordu morali, sevk ve idare, hükümetin teşebbüsü elinde tutabilmek yönlerinden arz ettiği ruh madde sefaleti baş döndürücüdür. Bu hal, birbirlerine kaynaşmamış halkların, ırkların ve inançların yaşadığı bir bölgenin, perişan bir idare altında ve ilk adımda uğrayacağı çöküşü gösterme bakımından verdiği misallerle, incelenecek önemli şahıslar verir.

İstanbul'a gelince, orada hava daha perişandı. Çatalca'dan gelen top sesleri İstanbul'dan duyuluyordu. Bulgarlar hatta Terkos üzerlerine doğru sarkmışlardı. Muhacirler, kaçaklar etrafı dolduruyorlardı. Cephede hastalık da başlamıştı. İstanbul hastanelerini dolduran yaralılar iyi tedavi edilemiyorlardı. Tifüs genişlemişti. Padişah bir gölge idi. Kabinenin başında Kâmil Paşa, oportünist davranışlarıyle tanınmış, çök-

(1) Rahmi Apak eski bir kurmaydı. Cumhuriyetten sonra Moskova Sefareti ataşemiliterliğinde çalışmış, sonra askerlikten ayrılarak politikaya girmiştir. C.H.P. mebusluklarında ve parti idare kurulunda çalışmış, sonra Portekiz'de ve Irak'ta hükümeti temsil etmiştir. Harp Tarihi Encümeninde çalıştı. Şimdi hayata gözlerini yummuş olan Rahmi Apak'ın diğer eserleri arasında *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* ile *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?* isimli eserleri çok ilgi çekicidir.

müş bir adamdı. Kabinede kuvvetli bir şahsiyet yoktu. Yalnız Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, Balkan Harbi öncesinin orduda sevilen askerî bir şöhreti, Çatalca'da bir müdafaa hattı tutundurabilmenin bütün yükünü omuzlarında taşıyarak gece gündüz çalışıyordu. Fakat yalnızdı.

Önce Bulgaristan'la bir mütareke yapılmış, sonra sulh teşebbüsleri başlamıştı. Rumeli'de savunulan son kaleler de düşmek üzereydi. Sulh anlaşmasında Türkiye'nin yeni hudutları için Enez-Midye şeklinde belirsiz, yetersiz, hatta Edirne'yi bile Bulgarlara bırakan bir hat üstünde konuşuluyordu. Hatta 3 Aralık 1912'de mütarekenin imzası üzerine, Londra'da, 13 Aralık 1912'de, Osmanlı devleti ile diğer muharip devletler arasında barış müzakereleri açılmıştı. Buna paralel olarak 17 Aralık 1912'de gene Londra'da büyük devletlerin elçileri arasında da müzakerelere başlandı. Meydana gelen yeni durum karşısında bu devletler, kendi aralarındaki anlaşmazlıkları ve menfaat kavgalarını uzlaştıracak bir yol arıyorlardı. Bu arada Arnavutluk'un kuruluşu da fiilen kabul edildi. Fakat büyük devletler bu konuşmalar içinde iken, asıl barış konferansı bir sonuca varmadan 6 Ocak 1913'te kesildi. Osmanlılar bir Makedonya muhtariyeti ile Doğu Trakya topraklarının ve Edirne'nin Türklerde kalmasını isterlerken, Balkanlılar Türklere, Tekirdağ kuzeyinden Karadeniz'e çekilecek bir hattın doğusunu teklif ediyorlardı. Gelibolu yarımadası gene Türklerde kalacaktı. Gerçi Türkler, 1 Ocak 1912'de Edirne'nin batısındaki toprakları bırakmaya razı oldular. Fakat bu sefer de Bulgarlar Edirne üstünde dayattılar. Türkler bir aralık Ege adalarını da istedilerse de, büyük devletler konferansı bu adaları 2 Ocak'ta Yunanlılara bıraktı. İşte İstanbul hükümeti bu konularda ve Balkan devletleriyle beraber büyük devletlerden ve bu arada Almanya ve Avusturya'dan gelen baskılara cevap hazırlamakla meşgul iken, 23 Ocak 1913 günü öğleden sonra başta Enver Bey olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti anî darbesini vurdu. Bir baskınla Babıâli'ye girildi. İmparatorluk çökünceye kadar elinde tutacağı iktidarı aldı.

*
* *

BİR HÜKÜMET DARBESİ

Adına "Babıâli Baskını" denilen bu olay hakkında çok şeyler yazılmıştır. Aslında 30-40 kişilik bir İttihatçı grubunun, başlarında beyaz bir ata bindirilen Enver Bey olduğu halde başardıkları bu baskın, yakın tarihimizin heyecan verici bir olayı olarak daima hatırlanacaktır.

Anlaşıldığına göre, aralarında Enver Beyin de dahil olduğu başlıca İttihatçıların hazırladığı bu baskının planı, Talât Beyindir.

Talât Bey planını, birtakım hazırlıklar, propagandalarla, insanların, çevrelerin kazanılması esasına değil, doğrudan doğruya gözü pek beş on kişinin, etraflarına kırk elli arkadaş alarak Babıâli'de kabineyi basıp, iktidarı zorla ele almaları esasına bağlamıştır. Enver Bey icracıların başında olacaktı. Öyle de oldu. Önceden yapılan birtakım görüşmelerden sonra Enver Beyle, cemiyetin silâhşörlerinden Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Mustafa Necip, Babıâli civarında olan İttihat ve Terakki merkezinde hazırlandılar. Enver Beyi bir ata bindirerek Babıâli'ye doğru indiler. Aşağıda, yani Sirkeci tarafındaki Meserret kıraathanesinde toplanan Talât Bey ve arkadaşları yukarıya doğru yürüdüler. Hatip Ömer Naci, karışıklığa koşacak kalabalığı nutuklarıyla ateşlendirmek üzere hazırdı. Nihayet Babıâli kapıları tutuldu. Bunun üzerine Enver doğru Babıâli'ye girdi. Kabinenin toplandığı odaya saldırdı. Bu sırada dışarıda bazı mukavemetler oldu. Önce sadaret yaveri Yarbay Nafiz Bey odasından fırlayınca vuruldu. Sonra Harbiye Nâzırının Yaveri Tevfik Bey aynı akıbete uğradı. Kabine toplantısından dışarıya fırlayan Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa da bir kurşunla yere serildi. O sırada baskıncılardan Mustafa Necip de öldü. Onu, son nefesini veren Nafiz Bey vurmuştu.

Sonra Enver, yanına Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, İzmitli Mümtaz gibi silâhşörlerini alarak hemen kabinenin toplandığı odaya daldı. Fakat silâh sesleriyle beraber kabine âzâları birer tarafa dağılmıştılar. Masanın başında yalnız ihtiyar Sadrazam Kâmil Paşa vardı. Arkasında saraydan biraz önce gelmiş olan Saray Başkâtibi Fuat Bey ayakta idi. Enver odanın tam ortasında hazırol vaziyetinde sadrazamı selâmladıktan sonra:

— Millet sizi istemiyor. İstifanâmenizi yazınız!

dedi. Neticede şu oldu ki, sadrazam istifanâmesini yazdı.

Enver Bey birkaç arkadaşıyla hemen saraya koştu. Aynı gün daha akşam olmadan sadarete Mahmut Şevket Paşanın tayin olduğuna dair iradeyi getirmişti. Bu irade Babıâli'de usulü dairesinde okundu. Hükümet devrilmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı almıştı. Polis idaresi zaten baskın sırasında devralınmıştı. Cemal Bey (Paşa) İstanbul muhafızı olarak şehrin kontrolüne el koymuştu. Baskın sırasında Ömer Naci, Babıâli'nin önünde, etrafa toplanan meraklılarla, ne olduğunu bile

anlamayan muhafız askerlere ateşli nutuklar çekerek etrafı çınlatıyordu[1].

Enver Bey sarayda padişahtan, Mahmut Şevket Paşanın sadaret fermanını aldıktan başka, Ahmet İzzet Paşanın genelkurmay başkanlığı ve başkumandanlık vekâleti ferman ve emirlerini de almıştı. Merkez kumandanlığına, Enver Beyin amcası Halil Bey (Paşa) getirildi. İttihatçılardan Azmi Bey polis müdürlüğü makamına oturmuştu bile. Ondan sonra kabine, tam değilse de, İttihat ve Terakki kontrolünde bir kabine olarak kuruldu.

Yeni kabinenin de en önemli işi sulh meseleleri idi. Şubat başında muharebeler gene başladı. Yeni hükümetin, bilhassa Enver'in teşebbüsüyle Şarköy'de Bulgarların arkasına düşmek için yaptığı çıkarma başarısız oldu. Mahmut Şevket Paşa sadrazam olduktan sonra Edirne'den vazgeçilmeyeceğini devletlere bildirmiş, fakat Edirne'yi de kurtaramamıştı. Nihayet 20 Şubat'ta Türkiye sulh için aracı devletlere başvurarak Edirne'den vazgeçtiğini ve tavassutlarını istedi. Ama Balkan devletleri gene Tekirdağ kuzeyi ile Karadeniz arası bir sınırda ısrar ettiler. Fakat bu defa da Makedonya meselesi kendi aralarında bir çıban başı oluyordu. Nihayet 30 Mayıs 1913'te Londra'da barış imzalandı. Bu barış anlaşmasına göre Türkiye'nin batı sınırı, Ege denizinde Enez ile Karadeniz'de Midye arasında çiziliyor, Edirne Bulgarlara kalıyordu. Bu sınır, büyük devletlerin zaten daha önce kararlaştırdıkları hattı.

***

MUSTAFA KEMAL VE TARİHÎ BİR BELGE

Yakın zamana kadar bilinmeyen ve son defa Türk Tarih Kurumu tarafından bulunup, kurumun Belleten Dergisinde yayınlanan tarihî bir vesika, o günlerdeki askerî ve siyasî duruma ışık tutmak bakımından çok önemlidir. Bu vesika, yukarıdan beri bahis konusu olan devrede, Bolayır Gelibolu yarımadası cephesinde vazifeli bulunan Binbaşı Mustafa Kemal'le, Binbaşı Fethi Beyin (Okyar) bu rütbede ordu mensuplarından beklenmeyen bir teşebbüsle, başkumandanlığı ve Harbiye

(1) Bu olay üzerinde ayrıntılı bilgi ve bu arada, Talât Beyin (Paşa) ilgi çekici, olayı aydınlatıcı bir mektubunun fotokopisi *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde verilmiştir.

Nezaretini uyarmak için, doğrudan doğruya bu makamlara gönderdikleri cüretli bir uyarı belgesidir. Bu belgede, Edirne düşmeden Edirne'nin kurtarılması için harekete geçilmesi istenmektedir. Bu da yapılmadığı takdirde Babıâli baskınının lüzumsuzluğu, hatta bir suç olduğu noktalarına değinilmektedir. Buna rağmen bu baskını yapanların mükâfatlandırılması cihetine gidilmesi tenkit edilmektedir. Hedef tabiî Enver Beydir. Ve Mustafa Kemal'deki Enver Paşa kompleksi, bu vesile ile de harekete gelmektedir.

Ama netice şu olmuştur ki, hükümet böyle bir teşebbüse geçememiştir. Bulgar ordusunun Çatalca, Bolayır cepheleri ile Edirne çevresinde bölünmüş olmasından gelen avantaj kaybedilmiştir. Halbuki o sıralarda ve aşağıda değineceğimiz gibi, Balkanlılar arasındaki münasebetler de bozuluyordu. Bulgar ordusunda moral çöküntüye doğru gidiyordu. Müşterek bir hareket, belki de Edirne'nin kurtarılmasına ve Osmanlı ordusunun Balkan harbinde bir muzafferiyet kaydına imkân verebilirdi.

Ama arada şu da oldu: Bolayır cephesinden bu iki kurmay binbaşının cüretli çıkışları, İttihat ve Terakki'yi şaşırtmış olacak ki, onların cezalandırılmasına gidilmedikten başka, Talât Bey Bolayır'a geldi. Bunlarla konuştu. Ve Fethi Beyi İstanbul'a davet etti. İstanbul'a giden Fethi Bey, İttihat ve Terakki Umumî Merkezi, Umumî Kâtipliğine tayin edildi. Fethi Beyin daha sonra Sofya sefirliğine tayini ve bu arada Mustafa Kemal'i de ataşemiliter olarak götürmesinin istenmesi, bu olayları takip edecektir. Şimdi bu önemli belgeyi verip, olayların gelişmesini izleyelim. Ancak burada, bu tarihî belgenin klişelerini de veriyoruz.

HUZUR-U SAMÎ-Î NEZARETPENÂHÎYE
(Harbiye Nezaretine)

Bolayır Merkez Tabyası

4-5 Şubat 328

Tarafeyn ordularının vaziyet-i harbiyeleri sevkul-ceyş nokta-i nazarından münakaşa ve tetkik edilmiş, bu münakaşa-i ilmiye neticesinde Osmanlı ordusuna terettüp eden hatt-ı hareket elyevm takip edilen hatt-ı harekete münafi zuhur etmiştir. Böyle bir zamanda hakayık-ı fenniyeyi ortaya koymak vazifesine binaen berverç-i zir serd-i mutala-

âta ictisar ve bu babdaki cesaretin müsamaha edilmesine intizar olunur:

10 Kânunusani 328 Tarihinde Vaziyet-i Siyasiye

Osmanlı ve Bulgar orduları hal-i mütarekededirler. Osmanlı kabinesi Edirne'nin Bulgar eline geçmesine muvafakat ve adaların taliini düvel-i muazzamaya havale etmiş ve bu kararını tebliğ eylemek üzere bulunmuş iken Babıâli'ye tecemmü eden bir cemaat tarafından nümayiş yapılarak Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili katil ve heyet-i Vükelâ esna-yı vazifede iken tehdit ve makam-ı iktidardan ıskat edilmiştir. Zat-i hazreti padişahî yeni bir kabinenin teşkilini taraf-ı asafanelerine tevdi buyurmuş ve bu vazife kabul buyrularak tamim kılınan beyannamede milletin iade-i namusuna kabinece gayret olunacağı gibi umum evlad-ı vatan bu maksada hizmete davet olunmuştur.

Yeni kabinenin sâkıt kabine ile hemfikir olmadığı ve Edirne'yi Bulgarlara terketmek taraftarı bulunduğu tanzim ve düvel-i muazzamaya tevdi ve bir sureti matbuat ile neşrolunan cevabî notadan anlaşılmıştır.

10 Kânunusani 328 Tarihinde Vaziyet-i Askeriye

Osmanlı ordusu biri Çatalca'da diğeri Gelibolu şibihceziresinde olmak üzere ikiye inkisam etmiştir. Kısm-ı küllî Çatalca hatt-ı müdafaasında ve sevkülceyş ihtiyatları Ayastefanos'da ve İzmit ve Bandırma cihetlerinde bulunmaktadır.

Gelibolu şibihceziresindeki kısm-ı cüz-î bir kısım kuvvetin hal-i harpte olan Yunan ordusunun Boğaz aleyhine yapması muhtemel ihraç hareketine karşı koymaya tahsis eylemiştir.

Mütarekenin tarih-i akdinden 10 kânunusani 328 tarihine kadar gerek Çatalca ve gerek Gelibolu kuvvetlerinin iade-i intizamına ve kabiliyet-i hareket ü harbiyelerinin tezayüdüne çalışılmaktadır.

Bulgar ordusu kısm-ı küllîsiyle Çatalca karşısında ve bir fırkasıyle Gelibolu şibihceziresi şimalinde bulunmaktadır. Edirne'nin muhasarası eskisi gibi devam etmektedir. Adetçe faikiyetin Bulgar ordusunda olduğuna Osmanlı Ordusu Erkânıharbiyesince kanaat vardır.

22 Kânunusani 328'de Vaziyet-i Siyasiye

Muhasimîn Edirne'yi vermemek iddiasında bulunan Osmanlı notasına karşı muhasarayı ilân eylemekle cevap vermiştir. Osmanlılar cihe-

tinde 10 kânunusani 328 darbe-i hükûmetini ika edenler tecziye edilmekten başka mühim memuriyetlere geçirilişinden Osmanlı kabinesinin darbe-i mezkûreyi vücuda getiren hareket-i fikriyeyi takdir eylediği ve nümayişçilerle tevhid-i fikir ve mesai eyleyeceğini işrab ediyor.

Osmanlı efkâr-ı umumiyesi sâkıt kabinenin iltizam-ı meskenetle Edirne'yi düşmana vermeye razı olduğuna ve yeni kabinenin namus-ı millî ve askeriyi iade ederek henüz düşman elinde bulunan Edirne'nin Osmanlı ordusunun hareket-i taarruziyesiyle tahlis olunacağına mutmaindir. Vilâyette hükûmetin teşvikatıyle harbin idamesi lehinde tezahürat uyandırılmıştır.

2 Kânunusani 328'de Vaziyet-i Askeriye

10 kânunusani 328'den beri vaziyeti askeriyece bir tebeddül-i mühim yoktur. İzmit ve Bandırma cihetlerindeki sevkül ceyş ihtiyatının vapurlara irkâbı hazırlıkları yapılıyor. Anadolu'dan başka celbedilecek kuvvet yoktur. Efrad-ı milletten eli silâh tutan yüz binlerce kişiden istifade edileceğine dair bir hareket meşhut değildir.

Vaziyet-i Mezkûrenin Münakaşası ve Elde Edilen Netayiç

Milletin ve efkâr-ı umumiyenin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını tekzip eylememesi için düşman ordusunun faikıyeti adediyye ve sevkülceyşisini kat-i ve azimkârane bir hareket-i taarruziyye ile telâfiye karar verildiğine hükmetmek lâzım gelir. Filvaki bundan başka türlü karar verilemez.

Edirne, Çatalca ordusundan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar kuvve-i külliyesinden maada ayrıca bir muhasara ordusu ile Osmanlı ordusundan ayrı bulunmaktadır. Binaenaleyh, Edirne'ye varmak için evvelemirde Çatalca'daki Bulgar kuvve-i külliyesini duçar-ı inhizam eylemek, saniyen muhasarayı cebren refetmek, salisen dört aydan beri mahsurînin tahribatını izale için külliyetli erzakı serian şehre yetiştirmek lâzımdır. Bunun için hareket ve taarruz iktiza eder. Bu taarruz ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan veyahut hem karadan ve hem de Bulgar kısm-ı küllîsi gerilerini ihraç hareketiyle tehdit edecek surette denizden veyahut aynı zamanda Gelibolu şibihceziresinden yapılmalıdır.

Hareket-i taarruziyenin bir an dahi tehiri caiz değildir. Edirne günden güne kuvvetini zayi etmekte ve sukuta takarrüp eylemektedir. Su-

kuttan sonra muhasirîn düşmanın kuvve-i külliyesine bilcümle esleha ve teçhizatıyle inzimam edecek ve faikıyyet-i adediyenin taarruz-ı azimkârane ile telâfisi kesb-i müşkilât edecektir.

Binaenaleyh Gelibolu limanında bulunan kuvvetler, serian Çatalca cihetine celbedilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere Çatalca ordusuyle beraber düşmana şiddetle taarruz emri verilmelidir. Aksi halde kabinenin sâkıt kabineden inhiraf eylediği cihetleri taayyün edemeyecek ve 10 kânunusani 328 darbe-i hükûmetini ika edenlerin esbabı takdir ve sitayişi, gayr-ı kabili izah bulunacak ve kimbilir daha neler olacaktır. Olbabda emir ve ferman hazret-i menlehülemrindir[1].

Bahr-i Sefid Kuvâ-yi Müretteb esi Erkân-ı Harbiyesine Memur
Bnb. M. KEMAL

Bahr-i Sefid Boğazı Kuvâ-yi Mürettebesi Erkân-ı Harbiye Reisi
Bnb. ALİ FETHİ

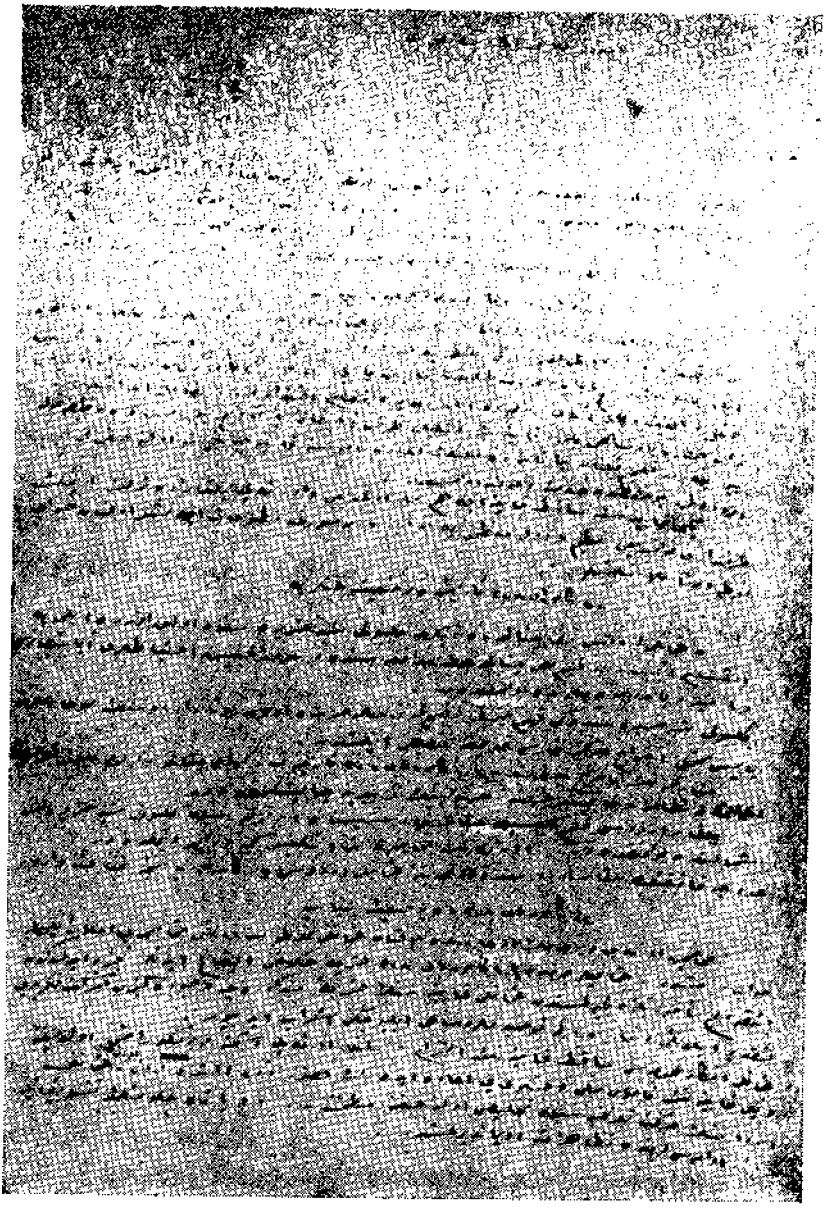
OLAYLAR GELİŞİYOR!

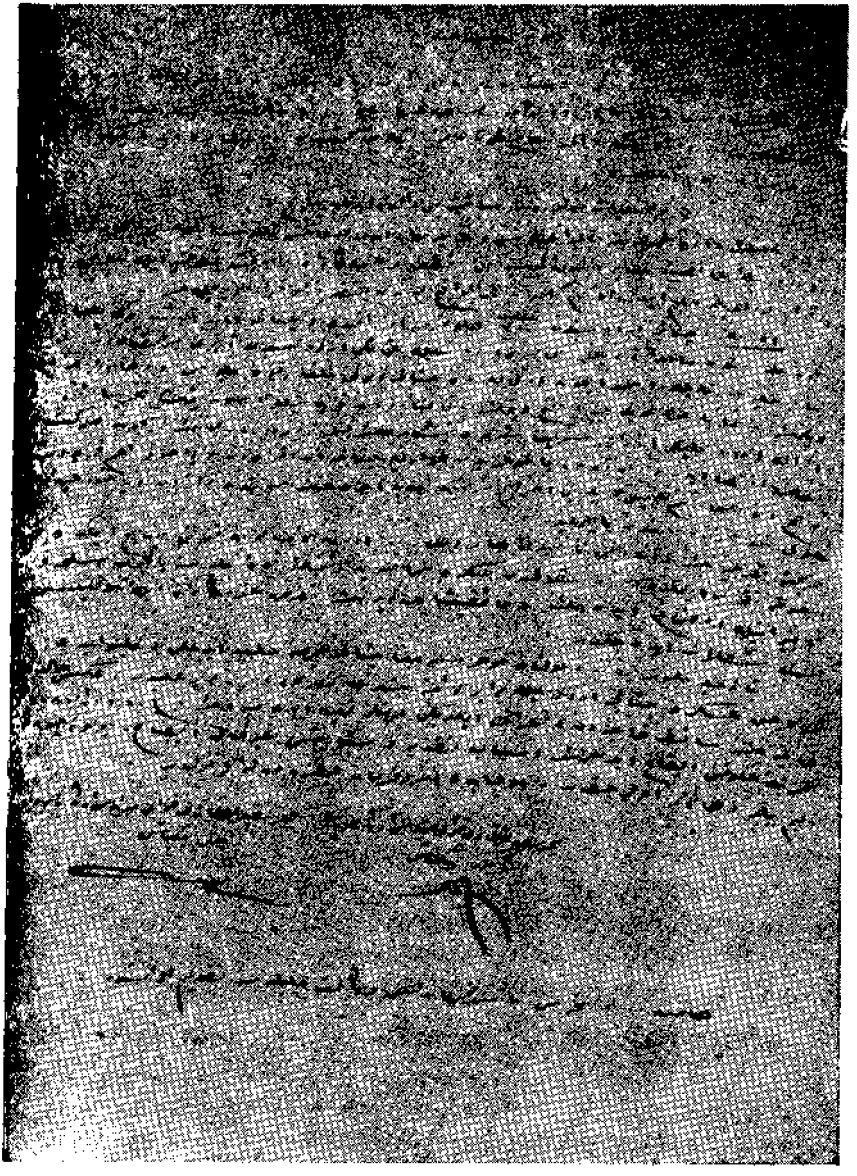
Edirne'nin elden gitmesi, iktidarı bir darbe ile ele geçiren İttihatçıların itibarını da sarstı. Muhalefet intikam peşinde idi. 11 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, muhalefet partisi fedaileri tarafından Beyazıt Meydanı ile Divanyolu arasında öldürüldü.

Bu olayı iktidarın terörü takip etti. İdamlar, sürgünler ve İstanbul şehri muhafızı Cemal Beyin sert idaresi başladı. Yeni kabinenin başına İttihatçılar Mısırlı Sait Halim Paşa isminde bir gölge sadrazam geçirdiler. Talât Bey kabinenin en güçlü üyesi oldu.

Balkanlar ise karışıyordu. Galipler kendi aralarında miras kavgasına düşmüşlerdi. Anlaşamıyorlardı. Haziran 1913 başlarında Sırplarla Yunanlılar Selânik'te kendi aralarında, Bulgarlara karşı bir ittifak hazırladılar. Mayısta Yunanistan Osmanlılarla Bulgarlara karşı bir ittifak zemini aradı. Nisan 1913'te aynı maksatla Romanya'ya da müracaat etti. Sırbistan da Romanya'ya bazı toprak tavizleri vererek onu yatıştırmaya çalıştı. Nihayet Bulgarlar 29/30 Haziran gecesi Makedonya'daki Sırp ve Yunanlılara saldırınca, İkinci Balkan Harbi patladı. Kılkış'taki kanlı

(1) Hamiş: Bir nüshası Başkumandanlık Vekâlet-i celilesine takdim olunmuştur.

muharebelerde Bulgarlar yenildiler. Çekilmeye başladılar. Temmuzda Romanyalılar Bulgar Dobruca'sına girdiler.

Bulgarlar yenik ve ümitsiz durumdaydılar. Bundan cesaret alan İstanbul, bu sefer kendisi harekete geçerek Edirne üzerine yürümeye karar verdi. Hızlı harekete geçen Çatalca ordusu ve Bolayır kolordusu, Doğu Trakya'ya daldılar. İstanbul üzerinden gelen kuvvetin önünde Enver Bey vardı. Bolayır kolordusunun kurmay başkanı da Mustafa Kemal'di. 20 Temmuz 1913'te Türk kuvvetleri bir dayatma göstermeyen ve çekilen Bulgar kuvvetlerini sürerek Edirne'ye girdiler. İlk giren kıtalar Bolayır kuvvetleri olarak görünmektedir. Fakat Edirne'nin kurtarılışı şerefini de İttihat ve Terakki Enver Beye mal etti.

Bulgarlar yenilgiyi ve olupbittiyi ister istemez kabul ettiler. 10 Ağustos 1913 Bükreş anlaşmasıyla Balkanlar kendi aralarında sulhü iade ettiler. Bulgar Makedonya'nın birçok yerlerinden ve Batı Trakya'nın bir kısmından çekildiler. Romanya ile sınır tashihi yaptılar. Sırplar Güney Makedonya'ya yerleştiler. Osmanlı devleti ile de Bulgaristan 29 Eylül 1913'te bir barış antlaşması imzaladı. Bu antlaşmaya göre Türk sınırı, şimdi Yunanlılarla sınırımız olan Meriç'in 25-30 kilometre kadar batısından geçiyordu. Meriç'in batısındaki bu topraklar, Birinci Dünya Harbine girerken ve Almanların baskısı ile, ne yazık ki Bulgarlara terk edilecektir.

İşte Balkan Harbinden sonra ve Birinci Dünya Harbinden önce Balkanlarda durum buydu. Türkiye'de ise İttihat ve Terakki kabinesi, bir taraftan Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden sonra yapılan terör, muhalif Hürriyet ve İtilâf fırkasının fiilen tasfiyesi, diğer taraftan Edirne'nin kurtarılmasıyle elde edilen başarı ile mutlak iktidar günlerini yaşamaya başlamıştı.

18 Aralık 1913'te Enver Bey albaylığa yükseltildi. Bundan 14 gün sonra, yani 1 Ocak 1914'te ise rütbesi tuğgeneralliğe çıkarıldı ve Enver Bey, Enver Paşa oldu. Bundan bir süre sonra, yani 1915 yılı içinde ise iki defa rütbesi yükseltilerek hem tümgeneral, hem korgeneral olacaktır.

1913'te Mustafa Kemal binbaşı idi. Bu binbaşılık onun Balkan Harbinden sonra Sofya ataşemiliterliğine tayini (14 Ekim 1913) sıralarında da devam edecek ve ancak Sofya'da vazifelendirilmiş iken rütbesi yarbaylığa yükseltilecektir (16 Şubat 1913).

***

DOĞRU ÇIKAN GÖRÜŞLER

Osmanlı Devletinin, Balkan Harbinin sona ermesiyle (29 Eylül 1913) Birinci Dünya Harbine fiilen katılması (29 Ekim 1914) arasındaki nefes alma devresi ancak 13 ay sürmüştür. Fakat bu devre Türk tarihinin büyük maddi çöküntüler ve ruh depresyonlarıyle; ümit ve uyanış günlerinin birbirine karıştığı bir devirdir. Turancılık şeklinde tarih ve coğrafya bakımından bir kavram ekspansiyonunu, bir "Ergenekon" heyecanını içine alan *Turan* mefkûreciliğinin, mektep ve üniversite gençliğine yeni bir şevk verdiği ilgi çekici bir devirdir. Devletin kayıpları ve maddî çöküntü yanında, bir ruhî uyanışın, tabiî ancak yarı aydın veya aydın tabakaları, hatta onların da ancak bazı zümrelerini içine aldığı doğrudur.

İşte bu arada İttihat ve Terakki, komitacı sert ve tethişçi bir partizanlığın yanında, yeni gelişen Türk milliyetçiliğini tutarak, gençler ve aydınlar üzerinde nüfuz ve itibarını genişletmişti. Bu duygu ve fikir akımında Ziya Gökalp gibi çok cepheli bir fikir ve siyaset adamının İttihat ve Terakki saflarında ve parti merkez komitesinde yer almış bulunması, İttihat ve Terakkinin doğru veya yanlış diğer teşebbüslerinin de gençler ve aydınlarca hoş görülmesi veya kabul edilmesi için bir şans teşkil etti.

Bu gibi gelişmelerin yardımıyle, Balkan Harbi sonu ve Birinci Dünya Harbi arasındaki 13 aylık zamanı, Rumeli'nin kaybına ve pek çok maddî zorluklara rağmen İttihat ve Terakkinin, siyaseten yeniden yerleşme devri saymak hatalı olmaz. Aynı devir Enver Paşanın ikbalinin de, hiç şüphe yok ki en parlak devridir. Onun bu arada, ordunun gençleştirilmesi, düzenlenmesi yolunda ve hayatının belki de tek ve münakaşa götürmez başarılı çalışmalarına aşağıda temas edeceğiz.

Mustafa Kemal'e gelince. Mustafa Kemal'in Trablus dönüşünde ve Viyana'daki tedavi süresinden sonra Balkan Harbi içinde, tayin edildiği Bolayır "Kuvayi Mürettebe Kurmaylığı" (11 Kasım 1912) görevi, onun Balkan Harbinden sonraki nefes alma devresinde, Sofya ataşemiliterliğine tayinine kadar devam eder (14 Ekim 1913). Bu görevin eylül sonuna kadar olan zamanı zaten harp içinde geçer. Önce Gelibolu-Bolayır cephesindeki bekleyiş, Temmuz 1913 ortasında Edirne istikametinde yürüyüş, 23 Temmuz 1913'te Edirne'nin kurtarılışı, birliklerin bir zaman Edirne'de kalışı ve arada kısa bir zaman İstanbul'da oyalanışla geçer.

Fakat Mustafa Kemal olaylardan memnun değildir. Evvelâ Balkan Harbinin ve neticelerinin şiddetle tesiri altındadır. O Balkan Harbi ki, bütün gelişmeleriyle onun daha Selânikte iken savunduğu, fakat İttihat ve Terakki'nin ve bilhassa Enver Beyin hoş görmedikleri *öngörüşlerini*, ne yazık ki doğrulamıştır. Onun daha 1908 İttihat ve Terakki kongresinde ortaya atıp, her yerde açıkça ve cesaretle savunduğu ve cemiyetin 1909 kongresinde[1] kesinlikle müdafaa ettiği "ordunun ve subayların siyasetten ayrılması" görüşü eğer kabul edilseydi, Balkan Harbinde zafer kazanılmasa bile, yenilgi bu kadar çirkin ve geniş olmazdı.

Sonra gene Selânikte o kadar şiddetle savunduğu "ordunun yakın bir harbe hazırlanması gerektiği" görüşü de gene lâyıkıyle itibar görmemişti. Hele harp içinde stratejik başıboşluk! İşte bunu katiyen affetmiyordu. Halbuki o daha bir kurmay yüzbaşı iken, kendisince muhakkak olan bir Balkan Harbi için, şimdi bir "büzülme stratejisi" diyebileceğimiz planlar tasarlamıştı. Gerçi resmî yetkisi dışında ve tamamen şahsî olmakla beraber yakınlarına, arkadaşlarına bunları hararetle anlatmaya çalışmıştı. Batı Rumeli'de ordu hem kuzeyden, hem güneyden merkez çekirdeği üzerine, Vardar-Selânik-Manastır hattı üzerine çekilecek, toplanacaktı. Bu *büzülme*, kumanda birliğini, kuvvetlerin merkezleştirilmesini ve sonra en lüzumlu ve tehlikeli düşman kolları üzerine belki de ayrı ayrı saldırmayı sağlayacak, hele insiyatifi tamamen elde bulunduracaktı. Hulâsa ilk adımda toprak terkine dayanan cüretli, fakat hareketli bir plan...

Doğu kısmında, yani Doğu Trakya'da ise, önce gene Kırklareli-Edirne hattında kuvvetlerin toplanmasına ve sonra Bulgaristan üstüne toplu bir taarruza dayanan aktif bir plan. Evet, bir aralık gerilenecek, toplanılacak, fakat seferberlik sükûnetle tamamlanarak Anadolu askeri Rumeli'ye geçecek, sonra saldırılacaktı. Hulâsa insiyatif elden kaçırılmayacaktı. İnsiyatif ise kimin elinde ise, galip durumda olan odur...

Halbuki ne olmuştu? Olanlar, ona göre yüz karası idi. Bu korkunç bir bozgundu. Tarihte hiçbir ordu bu kadar kısa zamanda bu kadar kötü dağılmamıştı. Bunda önce merkezin ordular üstündeki zaafı, etkisizliği, sonra kumandanlar ve birlikler arasındaki koordinasyon yokluğu, ilk hareketlerin hedefsizliği, bu yüzden moral düşkünlüğünün bütün askere sinmesi, bilgisizlik, yetersizlik ve hepsinin içinde siyasetin ordu

(1) Bu konuya daha önce değinmiştik.

subayları arasına saldığı parçalanma, yıkıcı etkilerini yapmışlardı. Halbuki bütün bunları o önceden sezmiş, hele ordunun siyasetten ayrılmasını nasıl da kendini feda edercesine savunmuştu. Nitekim bu fikri kabul edilmeyince de nasıl cemiyetten ayrılmıştı...

Evet, görüşleri ne yazık ki doğru çıkmıştı. Siyaset, kumanda kadrosunu parçalamıştı. Moral noksanı birlikleri başıboş yığınlar haline getirmişti. Stratejik hatalar ve tedbirsizlikler, harbi kaybettirmişti. Vatanın en güzel parçaları elden gitmişti. Hem uğrunda o kadar çalışılan 23 Temmuz ihtilâli başarısından sonra ve hepsi ancak 4,5 yıl içinde karşılaşılan kayıplar düşünülürse, bilanço ne kadar hazin idi. Zaten ve fiilen elden çıkmış olmakla beraber Bulgaristan Doğu Rumeli'sinin, Bosna-Hersek'in, Girit'in kaybı, Trablusgarp-Bingazi'nin İtalyanlara geçişi, şimdi de Doğu Trakya'dan gayri bütün Avrupa Türkiyesinin edebiyen kaybı... Bu ne baş döndürücü bir tablo idi!

Halbuki İttihat ve Terakki hâlâ komitacılık peşindeydi. Babıâli baskını, sebepleri ne olursa olsun düpedüz kanlı bir komitacılık uygulanması idi. Hele Enver'in art arda rütbeler alışı... 33-34 yaşında paşa ve Harbiye Nazırı. Hem şimdi de kim bilir ne maceralar başlayacaktı. Halbuki Mustafa Kemal hâlâ binbaşıydı. Mesafe çok açılmıştı.

Zaman zaman, hatta ümitsizleşiyordu Edirne'de iken, şehrin meselâ Kaleiçi, Maarif Bahçesi gibi açık hava gazinolarında, yahut o zaman Türk Trakya'sında bir küçük Avrupa mahallesi olan ve ona, servisleri, iç görünüşleriyle Selânik'in Beyaz Kule gazinolarını hatırlatan Karaağaç lokanta-gazinolarında bazen tek başına, bazen birkaç arkadaşıyle akşamları bir masaya oturur, hem içer, hem düşünürdü. Fakat daha çok tek başına... Çünkü artık Selânik'teki eski arkadaşlarından da her biri bir tarafa dağılmıştı.

Önce Enver'in, tıpkı ikinci bir fatih gibi Edirne'ye girişini düşünürdü. Öyle ki, bir aralık Enver, her şey olmuştu. Herkes gölgede kalmıştı. Edirne'nin kurtuluşu bir mucize ve bu mucizenin sırrı Enver sayılmıştı. Halbuki Edirne'ye ilk giren kıta kendi kolordusunun öncüleriydi. Bu kolordunun kurmayı da oydu. Sonra Enver'in etrafını görmeyişi, kimseyi tanımayışı, hatta yalnız Balkanlar'a da değil, bütün Avrupa devletlerine, bütün dünyaya meydan okurmuşçasına aldığı pozlar onu şaşırtıyordu.

Kendisi ise yalnız bir defasında ve İttihat ve Terakki'nin en mutedil, ağırbaşlı öncülerinden olan, o sırada Edirne valiliğini yapan Hacı Âdil Beyin yanında, valinin dikkat ve iltifatlarını çekmişti.

İstanbul'a dönünce, delikanlılıktan beri arkadaşı, fakat mizaçları çok ayrı olan dostu Fethi (Okyar) Beyin evine yerleşti. Fethi Bey, İttihat ve Terakki merkezinin üyesi ve umumî kâtiplerinden biri olmuştu. Daha Babıâli baskınından önce her ikisi de Bolayır Kolordusu kurmay heyetinde iken Talât Bey, âdeta gizlice Gelibolu'ya gelmiş ve mangallı bir odada her ikisiyle de görüşmüştü. Talât Bey bu her iki arkadaşın da partiyi gittikçe yadırgadıkları görüşünde idi. İstanbul'a dönünce ve Babıâli baskını yapılıp iktidar da alınınca Fethi Bey İstanbul'a alındı. Parti genel merkezine girdi. Ondan sonra da ordudan ayrılıp politika ve diplomasi yollarını seçti.

Mustafa Kemal, kendi latifeli tabiriyle, Fethi Beyin evine "istenmediği halde" yerleşmişti. Bu istenmemek sezisinin bir gerçek cephesi olsa gerekir. Çünkü Mustafa Kemal partice istenmeyenlerden biriydi. Fethi Bey ise şimdi cemiyetin güven isteyen bir mevkiinde bulunuyordu. Zaten Fethi Beye karşı da cemiyetin görüşü çabuk değişti. Partinin güveni tavsadı. Nitekim bir umumî kâtip olarak, fırka toplantısında okunmak üzere – ve el altından Mustafa Kemal'e – hazırladığı bir nutku, vakti gelip de tam okumak üzere kalkacağı sırada, fırkanın azılı idarecilerinden Şükrü Bey, hemen yerinden fırlamış ve merkez heyeti namına kendisi başka bir nutuk okumuştu (Sonra Maarif Nazırı, 1925'te idam edildi). Bu, iyiye alâmet değildi. Demek ki Fethi'den de pek çabuk itimatları sıyrılmıştı. İşte bu sıradadır ki Fethi'ye İttihatçılar Sofya Sefirliğini teklif ettiler.

Mustafa Kemal, bu olayı şöyle nakleder:

"Bir gün ben ve Fethi evde oturuyorduk. Talât Beyin geldiğini haber verdiler. Talât Bey:

— Sana birkaç kelime söyleyeceğim,

diyerek Fethi'yi aldı, bir başka odaya çekildiler.

Bir müddet sonra Fethi benim bulunduğum odaya yalnız döndü. Talât Bey gitmişti. Fethi:

— Bana Sofya Sefaretini teklif ettiler, dedi.

— Kabul ettin mi?

— Evet. Vaziyet mühimmiş. Cemal Paşa ile de görüşmüşler. Bilirsin, o beni sever".

Mustafa Kemal devam eder:

"Fethi'yi atlatmışlardı. Kalktık. Cemal Paşanın evine gittik. "Talât Beyle görüştüğü doğru mudur?" diye sorduk.

— Evet. Vaziyet hakikaten pek mühim. Hatta, Kemal, sen de oraya ataşemiliter gitmelisin, dedi".

Falih Rıfkı Atay bu olayı incelerken şunları yazar:

"Gitmeyip de ne yapacaktı? Orduda kalsa bir türlü idi. Ordudan ayrılmak ve politikaya atılmak sonu gelmez bir sergüzeştçilik olacaktı. Ne orduda kalarak Enver'le uyuşmasına veya çarpışmasına, ne de politikacı olarak İttihatçılarla uzlaşmasına veya savaşmasına imkân yoktu."

Evet, ordu içinde çarpışmak nasıl olurdu? Politikaya atılmaya gelince, bu da nasıl olabilirdi? Ortada tek bir parti vardı. O da İttihat ve Terakki partisi. Partide idare otokratikti. Bu parti Mustafa Kemal'i istemiyordu. Ona inanmıyordu. Daima onun yollarını kesiyordu. Bu partide zaten Enver ne derse o olurdu.

Fethi Beyle Mustafa Kemal, Sofya teklifini ister istemez kabul ettiler. Fethi Bey Sefir, Mustafa Kemal de, Bükreş, Belgrat ve Çetine başkentlerini de üzerine almak üzere onun ataşemiliteri oldu.

Enver Beye gelince, 18 Aralık 1913'te albay, 1 Ocak 1914'te de, tuğgeneral olduğunu kaydetmiştik. Aynı zamanda, Osmanlı Devletinin Harbiye Nazırı olarak kabineye de girmişti. İttihat ve Terakki umumî merkezine bir de şart koştu: Parti ve merkez-i umumî onun yapacağı işlere karışmayacaktı! Şart kabul edildi. Enver, diktatörlük yolunda son adımını atmıştı ve henüz 33 yaşındaydı.

Binbaşı Mustafa Kemal ise 16 Şubat 1913'te ancak yarbaylığa yükseldi. Enver'le de aynı yaşta idi (belki bir yaş farklı).

Mustafa Kemal'in Sofya'daki hayatı hakkında bir şeyler yazılmıştır[1]. Bu yazılanların çoğu sadece yakıştırmadır. Kaldı ki hem Fethi, hem Mustafa Kemal Sofya'da düpedüz birer siyasî sürgündürler. Onun Sofya'daki ataşemiliterliğinden Mustafa Kemal edebiyatına kalan en hoş hatıra, bir kostümlü baloya Yeniçeri kıyafetiyle katılışından bir fotoğraftır.

Vücut yapılışı ile, bu yeniçeri kıyafeti doğrusu çok uymuştur. Başında büyük bir harbeci üsküfü vardır. Bu üsküf, önünde iri bir madalyon kısmıyla alnın üstünde yükselir. Çevresi geniş bir sırmalı halka halindedir. Yüksek üsküfün tepeden arkaya kırılan yaldızlı ucu, gittikçe genişleyerek omuzlara dökülür. Mintanın üzerine de, kolları omuz başından

(1) Necmettin Deliorman: *Mustafa Kemal Balkanlarda.*

arkaya bırakılan sırma cepken giyilmiştir. Bürümcük gömleğin geniş yenleri bileklere kadar sarkar, açılır. Geniş, sırmalı, silâhlıklı kuşağın arasından gümüşlü, yaldızlı bir yatağan geçirilmiştir. Ayağında geniş şalvarı lâpçin mestlerin üzerine dökülür. Sağ eli yatağanın kabzasındadır. Sol elini sırma silâhlığına dayar. Bakışları sabit ve duruşu biraz da hazırol vaziyetine yakındır.

Mustafa Kemal'in o yaşta, bu kıyafetle ve Sofya'daki büyük maskeli baloda çok dikkati çekmiş olması mümkündür. Sofya'da kadın erkek, yerli yabancı çok dostlar edinmiştir. Kısacası Mustafa Kemal'in Sofya Ataşemiliterliği, onun hayatının belki de tek *avunma* safhasıdır (14 Ekim 1913 - 7 Kasım 1914).

Fakat biz gene Türkiye'ye dönmeliyiz. Çünkü orada, Mustafa Kemal'in, yarın ön saflarında yer alacağı büyük bir değişiklik yapılmakta, başka bir güç doğmaktadır. Yeni ve ıslah edilmiş ordu...

Bu konu, üzerinde durulmaya değer.

***

YENİ BİR ORDU VE ONUN GÖRÜŞÜ

Ortaçağda Osmanlılar, dünyanın ilk muntazam ordusunu kurdular. Gerçi bu kitabın ön kısmında da dokunduğumuz gibi, Osmanlı yayılışının temelleri, yalnız ordusuna dayanmaz. Batı feodalizminin geleneksel müesseselerinden daha üstün olan hukuk ilkeleri, idare teşkilâtı, adlî teşkilât, dinî organlar, Osmanlı Devletini kısa zamanda devrin en geniş imparatorluğu haline getirmişlerdir. Fakat duraklama ve sonra da gerileme devirlerinde topyekûn bozulan bu güçler ve organlar arasında, özellikle ordunun bozuluşu, imparatorluğun hızla çöküşünü hazırlamıştır. Bu bozuluş, daha XVI. asrın ortasından itibaren çok göze çarpar bir hal almıştı. Hele XVIII. asrın başında, ordu artık bir yara idi. Nitekim III. Selim bunu görerek ilk defa askerî ıslahata girişti. Ama bunu hayatıyle ödedi. Nihayet II. Mahmut daha kararlı davranarak 1826'da yeniçerilik teşkilâtını tamamen ortadan kaldırdı. Deniz ordusunda da aynı ıslahatı yaptı.

XIX. Asır, orduda ve askerî eğitimde çeşitli ıslah hareketlerine şahit oldu. 1826'da girişilen yeni ordu teşkili tecrübesini, askerî eğitim müesseselerinin kuruluşu takip etti. 1834'te Harp Okulunun çekirdeği ku-

rulmuştur. 1827'de Tıbbiye, 1839'da rüştiyeler meydana geldi. 1849'da Erkânıharbiye Mektebi (Kurmay Mektebi) kuruldu. Topçu Harbiyesinin (Mühendishane) kuruluş tarihi ise ta 1795'e kadar iner. 1835 Yılında Alman askerî uzmanlarından General Moltke bu maksatla Türkiye'ye çağırıldı.

Fakat 1877-1878'den sonra, Osmanlı Devletinin birçok alanlarında olduğu gibi ordu ve bahriyede de, zamanın ölçülerine bakarak tam bir çöküntü başladı. Meselâ 1897 Türk-Yunan harbinde, Haliç'ten donanmanın çıkması gerekince, bu gemilerin yerlerinden kolay kımıldayamayacakları anlaşılmıştı. Nihayet iyi kötü Marmara'ya çıkınca da hiçbiri hareketini diğerine uyduramayarak filo dağılmıştı. Kimi yolda kalmış, kimi başka kıyılara yönelmiş ve bunların Marmara'yı geçip, Çanakkale'ye varışı, ilk Portekiz gemilerinin Hindistan'ı keşfi gibi muazzam bir macera olmuş, gemiler de zaten Çanakkale'de kalmıştı.

Harp Okulunda öğrencilere silâh verilmezdi. Silâh verilse mermi verilmezdi. Hatta hoca bazen mavzer tüfeğini tahtaya çizip tarif ederdi. Edirne Harbiyesinde süngü yerine, boyanmış, yaldızlanmış, tahtadan süngü taklitleri verilirdi. Çünkü Abdülhamit, Harbiyenin silâhlı oluşundan korkardı.

Meşrutiyet ilân edildiği zaman ordu da bu halde idi. Ordunun subay kadrosunun yarısından fazlası (7.000 subay) alaylıydı. Yani mektep görmemişlerdi. Abdülhamit'in son zamanlarında gerçi Goltz (Golç) Paşa davet edilerek subay, kurmay subay yetiştirme bahsinde bazı ıslahat yapılmıştı. Fakat 23 Temmuz ihtilâli olduğu zaman, ordu tamamen halsizdi[1].

Ondan sonra ilk tedbir olarak bazı temizlemelerle beraber "rütbelerin indirilmesi" işi ele alındı. Vaktiyle ve hiç hakları yokken alabildiği-

(1) Osmanlı Ordusunun kuruluşu, yapısı ve gelişmeleri hakkında, Türk Tarih Kurumunun yayınladığı ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları* isimli iki ciltlik büyük eser bir temel kitaptır. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki ordu ıslahatını veren *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi* Z. Şakir eseri, bu konuda önemli bir kaynaktır.

Graf Marsilli tarafından yazılıp *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden, İnhitat Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti* ismi altında Yarbay Nazmi Bey tarafından Genelkurmayca bastırılan (1934) eser, kapsadığı devre için değerli bilgiler verir.

ne rütbeleri yükseltilen hatırlı saray adamlarının veya onların çocuklarının rütbeleri indirildi. Sonra alaylı subayların tasfiyesine geçildi. 13 Nisan 1909 isyanından sonra geniş tasfiyeler yapıldı.

Mahmut Şevket Paşanın sadaretiyle beraber geniş bir ıslah planı ele alındı. Çünkü Balkan Harbinde ordu, büyük fiyaskosunu vermişti. Bilhassa yüksek kumanda kadrosu hastaydı. Mahmut Şevket Paşa öldürülünce teşebbüsü Ahmet İzzet Paşa ele aldı. Yüksek kadrodan 300 kadar subayın tasfiyesine gidiyordu. Enver Paşa Harbiye Nâzırı olunca bu liste değişti ve anlaşıldığına göre 1200-1500 arasındaki yüksek ve orta rütbeli elemanlarla bir kısım subaylar ordudan çıkarıldılar. Bunu "Tensikat-ı Askeriye" yahut "orduyu düzenleme veya gençleştirme) gibi isimler verildi. Fakat ıslahat hareketinin asıl mühim safhası, bir Alman ıslahat heyetinin Türkiye'ye gelişiyle başladı[1].

Bu heyetin mukavelesi 27 Ekim 1913'te, yani daha Enver Paşa henüz Nazır değilken imzalanmıştı. Fakat heyet Enver Paşanın Nazırlığa tayinini takibeden günlerde geldi. Heyetin başı General Liman Von Sanders'ti. Rütbesine göre bizim orduda mareşal (müşir) olarak vazife aldı. 200 kadar Alman askerî uzman ve subayının bu heyet safında vazife aldıkları sanılır. Alman İmparatoru II. Vilhelm, Türkiye'ye bir ıslah heyetinin gidişine önem veriyordu. Nitekim bu konuda Genelkurmay Başkanı Baron Von Vangenhayn'a yazdığı mektupta şu satırlar vardır:

"*Türkleri safımda görmek istediğimi bir dakika dahi unutmayınız. Başkası için bir dert olabilecek bu müttefik benim için çok kıymetlidir. Almanya'da okunuş genç Türk zabitleri arasında samimî dostlar bulabilirsiniz. Bu hususlaki kanaat ve teşebbüslerinizin neticesini bizzat bana yazınız. İyi neticeler.*"

Alman heyetinin Türkiye'ye gelişi ve hatta Liman Von Sanders'e, ilk zamanda kumanda edeceği bir numune kolordu teşkil etmek gibi aktif bir vazife verilişi, Rusya ve Batı Avrupa büyük devletleri arasında sert tepkiler uyandırdı. Hükümet muvazeneyi korumak için donanmanın ıslahı işinde Limpos Paşa isimli bir İngiliz amirali, jandarmanın ıslahı

(1) Bu heyet başkanı Mareşal Liman Von Sanders'in *Türkiye'de 5 Sene* isimli eseri ile (Genelkurmay Neşriyatı. n. 2. 1921) aynı heyetten Von Kress'in *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına* isimli eserleri bu ıslahat devresine ait bilgiler ihtiva ederler.

için de Bamann Paşa isminde bir Fransızı kullanıyordu. Nihayet Liman Paşanın aktif kolordu kumandanlığından vazgeçerek onun, "Alman Askerî Islahat Heyeti Başkanı" sıfatıyle çalışması kararlaştırıldı. Ve çok geçmeden Harbiye Nezaretinde söz onun oldu...

Mustafa Kemal, ordunun ıslahını, gençleştirilmesini istiyordu. Fakat bütün yetkilerin Alman heyetinde toplanmasını ve Harbiye Nazırının bu heyetin nüfuzu altına girmesini istemiyordu.

Ama şunu belirtmek lâzımdır ki, Enver Paşanın bütün askerî, siyasî hayatında, Türkiye'ye yapmış olduğu, tartışma kabul etmez hizmet, bu ordunun ıslahı ve gençleştirilmesi ile, orduda gerçek bir disiplinin yerleştirilmesi olsa gerektir. 1912-1913 Balkan Harbinde başsız bir kalabalık halinde dağılan Osmanlı ordusundan, 1914-1918 harbinde, bu harbe girişimiz meseleleriyle harbin gayeleri ve neticeleri konuları dışında, bütün yokluklara rağmen, gösterdiği intizam ve disiplin, bu ıslahat ve gençleştirme hareketinin eseri olsa gerektir.

Halbuki Balkan Harbi ile Birinci Dünya Harbine girişimiz arasında ancak 13 ay geçmişti ve ordunun düzenlenmesi, gençleştirilmesi hareketinin, Osmanlı ordusu harbe girerken henüz bir yılı doldurmayan bir tarihi vardı. Fakat kadrolar değişmişti. İdare ve disiplin gelişmişti. Genelkurmay ve Harbiye Nezareti orduya hâkimdi. Hele moral tamamen değişmişti. Bu ordu, artık bir yıl önce ve Balkan Harbindeki ordu değildi.

Bir taraftan orduda bu verimli gelişme hızla ilerlerken, diğer tarafta dünyanın ve Türkiye'nin kaderi üstünde kara bulutlar her gün biraz daha koyulaşıyordu. Dünya harbe giriyordu ve nihayet harbin kucağına sürüklendi. Şu kanlı, karanlık ve neler getireceğini önceden hiç kimsenin kestiremediği Birinci Dünya Harbine (1914-1918). Osmanlı Devleti de bu harbin çukuruna gözü kapalı sürüklendi ve o çukurda boğularak öldü (29 Ekim 1914 - 31 Ekim 1918).

Büyük Macera ve Bir İmparatorluğun Sonu

Tarih, belki de hiç kimsenin eseri değildir. O, kendi örgüsünü kendi tezgâhında, kendisi dokur. İnsanlar, fikirler ve devletler bu tezgâhın örgüsünde, onun kanuniyetlerine göre işlenir dururlar.

Eğer bu kanuniyetler içinde bir yerimiz, bir misyonumuz varsa ve onu kullanmayı başarabilirsek, tarihin örgüsüne renk, şekil veririz. Bu örgüye damgamızı vururuz.

Fakat kader, eğer bizi yanlış seçmişse, tarihin örgüsünde bıraktığımız iz, nihayet kanlı bir gölgeden başka bir şey olamaz...

VI

TEDİRGİN BİR ATAŞEMİLİTER

Birinci Dünya Harbi onu Sofya'da buldu. Sofya'da biraz da sürgün gibidir. Yalnızdır. Kırgındır. Orada biraz unutulmuştur da. Ataşemiliterlik, onun mizacına uygun değildir. Onun daha Trablus'tan, arkadaşı Salih'e (Bozok) yazdığı 25/26 Nisan 1912 tarihli mektubunda şu cümle vardır:

"Bilirsin, ben askerliğin her şeyden ziyade sanatkârlığını severim."

Askerlikte sanatkârlık; teşkilât, eğitim, kumanda, nihayet harp içindir. Ama, harbi sevemez. Onun için dünya harbini de şüphe ile karşılamıştır: Hele ya Türkiye de harbe girerse?

Baştakilere emniyeti yoktur. Onların maceracı mizaçlarını bilir. Patlayan dünya harbinin, daha harbin başlangıcından ancak bir ay geçtiği ve Almanlar Belçika ve Fransa'ya sel gibi aktıkları hâlde, sonunu Almanlar için iyi görmez.

İstanbul'da Dr. Tevfik Rüştü'ye (Aras) yazdığı 4 Eylül 1914 tarihli mektubu okuyalım:

"Hangi tarafın galip geleceğine dair olan fikrî kanaatimi söylemek istemem. Nazik ve mühim bir devre içinde bulunduğumuza şüphe yoktur. Almanlar büyük ve hayrete şayan bir saldırışla birçok Fransız kalelerini çiğneyerek sağ kanadı ile Paris'i geçip Fransız ordusunu – arkası İsviçre'ye olmak üzere – sıkıştırdı. Bunun, Almanların biricik maksadı olduğunda ve ona da muvaffakıyet elverdiğine herkes aynı fikirde idi. Bütün kâinat ve herkes, artık son ve katî meydan muharebesine ve onun neticesine intizar ediyordu. Halbuki bu neticeye karşılık Alman ordularının Fransız ordusu karşısında geri çekildiği görüldü.

Şarkta Ruslarla Almanlar arasında cereyan eden vakalarda Ruslar bozuldu. Fakat güneyde Rusların pek üstün kuvvetleri karşısında Avusturya ordusu çekiliyor. Batıda Fransız ordusu taarruza hazır. Binaenaleyh Alman ordusu serbest değil. Şarkta Rus ordusu üstün ve Avusturya ordusu çekilmeye mecbur.

Vaziyeti şöyle tefsir edebiliriz: Almanlar Fransız ordusunu katî meydan muharebesiyle henüz mağlup edemeyeceklerini ve Avusturya ordusunun üstün Ruslar karşısında daha ziyade mukavemet etmeyeceğini görerek, garpta büyük ordu ile geri çekilerek nispeten doğuya yaklaşmak ve sonra Fransız ordusu karşısında bir müdafaa ordusu terk ederek geri kalan ordularıyle doğuya dönüp, Avusturya ordusu ile birlikte Rus ordusunu vurmak istiyorlar.

Pek güzel! Fakat bu defa Rus ordusu geriye, doğuya çekilmeye başlarsa ve bu orduyu yakalayıp ezmek mümkün olmazsa ve diğer taraftan Fransız ordusu mukavemet için yardım istemeye mecbur olursa, bu defa yine doğuda Ruslara karşı bir müdafaa kuvveti bırakıp batıya mı dönecek? Ve böyle mekik gibi bir doğuya, bir batıya gide gele Alman ordusunun hali ne olur?.."(1).

Kısacası Mustafa Kemal, İstanbul'dakilerin maceracı mizacından daima esefle bahseder ve kendi mizacı ile onlarınkini hüzünle karşılaştırır:

"Eğer o yaradılışta olsaydım, maalesef sergüzeştçiliğe pek müsait olan muhit ve vazifelerde fırsatlar eksik değildi. Gayesi vatan ve milletin kurtulması ve ordunun ıslahı noktasında toplanan ve bu gayeyi her türlü şahsî hislerden uzak olarak takip edenlerle beraber çalışmak bence pek şerefli bir çalışma olur." – (4 Eylül 1914 tarihli mektuptan).

---

(1) Atatürk edebiyatında bu mektup daima "Atatürk'ün Sofya'dan İstanbul'da bir arkadaşına yazdığı mektup" şeklinde alınır. Kime yazıldığı bilinmez.

Bu mektup Dr. Tevfik Rüştü Beye yazılmıştır. Hayatta iken kendisinden bunun hikâyesini etrafıyla dinledim. Fakat Tevfik Rüştü Bey, elinden çıkmış olan bu mektubu, kendisi İstanbul'dan Anadolu'ya geçerken ve bir ihtiyat tedbiri olarak, gene arkadaşlarından Baytar (Veteriner) Şaban Beye teslim etmiş, saklanmasını istemiştir. Şaban Bey de bir İttihatçıdır.

İşler düzelip zafer kazanıldıktan sonra Dr. Tevfik Rüştü bu mektubu Şaban Beyden istemiş, fakat alamamıştır. Şaban Bey mektubun kaybolduğunu veya imha edildiğini bildirmiş. Tevfik Rüştü'ye göre mektubun tekrar kendine verilmemesi, Şaban Beyin aşırı İttihatçılığından olacaktır. Çünkü bu mektup İttihatçıların harp bahsinde davranışları hakkında önemli bir suçlama vesikası teşkil etmektedir.

Yukardaki metin, Varlık Yayınevi tarafından yayınlanan *Atatürk'ün Özel Mektupları* isimli küçük kitapta da verilmiştir. s. 14.

Evet, böyle bir çalışmayı ister. Böyle bir çalışma imkânına hasrettir. Fakat onu hatırlayan kim? Ama o, ne kadar kırgın olsa da, bir âsi değildir.

"Bu şartın mevcut olmayışı halinde memlekete zararlı olmaktan Allah beni korusun. Şahsî güceniklikleri mi katiyen birtakım menfi teşebbüslerle tatmine kalkmak adiliğine tenezzül etmem. En çok yapacağım şey, istifa edip tevekkül içinde maişetimi temin yollarına başvurmaktan ibaret olur."

Pek iyi ama ya onun sanatı? Hani asıl sanatkârlık tarafını sevdiği askerliği? İstifa etmek, maişetini temin etmek, bütün bunlar hava. Bunlar kendini kenara itilmiş gören, fakat kendisi ve memleketi için emelleri ve ihtirasları olan bir kurmayın, kendine hiçbir şey ilâve etmeyen, kendini doyurmayan yalnızlık gecelerinde, belki de sert, coşturucu Balkan havalarının estiği gazinolar dönüşü evinin duvarları arasında yaşanılan yalnızlık buhranlarıdır.

Hem öyle bir zamanda ki, artık patlayan bir dünya harbi, dünyanın bütün ünlü askerleri gibi, kendine güvenen, istikbalden bir şeyler bekleyen muharipleri, kaderlerinin başına çağırmaktadır. O da onlardan biridir Kozunu oynayacaktır. Kaderiyle boğuşacak ve istikbalini tayin edecektir. Küsmek, kırılmak, istafa etmek, maişet yolları aramak! Hem de ne vakit? Onun bu buhranlar içinde kıvrandığı saatlerde, İstanbul'da onun yaşında biri, şimdi, bir ay içinde iki rütbe atlamış, paşa olmuştur. Osmanlı Devletinin Harbiye Nâzırlığını ele almıştır. Fiilen Türk ordusunun tek hâkimidir. Enver Paşa, Harbiye Nezaretinin yaldızlı salonlarında, göz kamaştırıcı ışıklar altında, etrafında Alman, Türk generalleri, kurmayları ile kim bilir ne şanlı planlar hazırlamaktadır? Halbuki kendisi? Şu yabancı Sofya gazinoları, yerli Türk, yahut Bulgar dostlar, kırıtmaktan ziyade güreşmek için yaratılmış bu biraz da vahşî bakışlı Bulgar kızları? Yemekler, danslar ve nihayet şu apartmandaki geceler...

Hayır, bu böyle sürmez. İstifalar, maişet kaygıları, Anadolu'nun bir hücra yerinde bir köy hocalığı, yahut da, üç gün bile sürmeden, kendisinin de, rahmetli babası gibi tek meteliksiz kalması mukadder olan güya ticaret ortaklıkları... Bütün bunlar, hayal bile değil, sadece saçma...

O zaman, her halde yerinden fırlar. Şöyle böyle bir Avrupa haritası yakalar. Masanın üstüne yayar. Haritanın üstüne eğilir. O artık bir Türk ataşemiliteri değildir. Avrupa'nın bütün orduları elinin altındaymış gibi önce bir parmağını, sonra bütün parmaklarını açarak ellerini bu haritanın üstünde ihtirasla gezdirir. Filan köyde hocalık, filan tüccarla ortaklık gibi saçmalıklar artık ondan asırlarca geriye gitmiştir. Salonların, kabarelerin, gazinoların kirli yaldızları da kafasından silinmiştir. Şimdi o bir kumandandır. Bir büyük kumandan. Hem de hisleriyle heyecanlarıyla değil, aklı, dengeli hesapları ve sanatıyle bütün Avrupa ordularını idare eden bir kumandan. Önce gözleri hep doğuya takılır. Polonya'nın, beyaz Rusya'nın arkasında uzanan o uçsuz bucaksız Rus ovalarına. Mektubuna geçirdiği görüş gene dimağına saplanır:

"— Evet, ya Ruslar alabildiğine geri çekilirlerse? Şu Galiçya'yı da, Slovakya'yı da bir tarafa tepip, hatta Ukrayna'yı da arkada bırakarak daha içerilere çekilirlerse? O zaman Napolyon'u yutan bir oyun, acaba bu sefer İmparator Vilhelm için tekrarlanmaz mı?"

Evet, bu noktada durmalıdır.

Sonra Fransızların yardım istemesi ihtimali var. Evet, ya Fransızlar yardım ister ve yardımcı bulursa? Gözleri bu defa ister istemez denizlere, denizaşırı ülkelere takılır:

"— Meselâ İngiltere, meselâ Birleşik Amerika! Evet, niçin olmasın? Bir kara devleti olan Almanya ve müttefiki nereden yardım bulabilirler? Hiç! Haydi Bulgaristan'ı, hatta Türkiye'yi de cephelerine çeksinler. Ne çıkar, denizler elde olmayınca! Hem doğudan, hem batıdan çevrilmiş bir merkez devleti cephesi... İki cepheye karşı harp? Hayır, bu işin sonu yoktur!"

Ama şimdi de fikri kendi memleketine takılmıştır. Türkiye Almanlar cephesinde vaziyet alırsa?.. Türkiye Almanlar için harbe girerse? Şu İstanbul'dakilerden her şey beklenir. En iyisi İstanbul'da olmalı. Hatta Türkiye harbe girerse bile! Sevmediği, inanmadığı ve sonundan hayır görmediği bu uğursuz harpte bir Türk subayı olarak elinden geleni yapmalı...

Bu fikrini, Sefir Fethi Beye zaten kaç defa açmıştır. Hatta kaç defa ona:

— Sen bu adamları tanıyorsun. Onların safında çalıştın. Bir aralık

sana inandılar. Yakınlık gösterdiler. Seni partilerinin mesul sekreterliğine kadar getirdiler. Unuttun mu? Talât Bey, ta Bolayır'a kadar nasıl ayağına gelmişti? Aman yaz, bèhemehal yaz. Bu adamlar acele etmesinler. Harbe girmesinler. Harbin sonunun karanlık olduğunu onlara anlatamazsan, bile, hiç olmazsa beklesinler. Bu harp bizim harbimiz değil. Aman yaz... Hem sonra ben burada?.. Aslına bakarsan benim burada ne işim var ki?

Fethi Bey susar. Hiçbir cevap vermez gibidir. Fethi Bey, uysal, sükûtî, biraz da rahat şartları arayan, pek mücadeleci olmayan bir insandır. Hatta Abdülhamit devrinde her tehlikeyi göze alarak gizli cemiyete girmiş, Trablus harbi patlayınca Paris ataşemiliterliğini bırakıp Tunus-Sicilya üstünden harp sahasına koşmuş olmasına rağmen onun mizacı, Mustafa Kemal'in mizacı değildir. Fakat her ikisi de bir noktada birleşirler: İstanbul'daki gözü kapalı bir maceraya atılabilirler...

Mustafa Kemal delillerini tane tane ortaya döker:

— Bu senin İttihat ve Terakki insanları elbette ki vatansever insanlar. 23 Temmuz'da bir başarılı hareket yapıldı. Padişah sindirildi. Sonra da defedildi. Doğru. Ama hepsi de bu kadar felâketlere rağmen zafer sarhoşluğundan bir türlü ayılamadılar. Yeni padişah bir gölge bile değil. Hele Enver'in bu aşırı sıçrayışı? Böyle bir adam nihayet diktatör olur. Hatta oldu bile. Hem körü körüne bir Alman hayranı... Ordudaki daha niceleri gibi. Bıyıklarını Prusya usulü yukarıya büken her adam bugün kendini bir imparator Vilhelm görüyor. Enver de öyle. Bu Enver'e bu kadar ön vermeyecektik Fethi!..

— Fakat Talât?

— Talât, Bahaeddin Şakir, Mithat Şükrü, Dr. Nâzım ve diğerleri, hepsi aynı hamurdan yoğurulmuş, aynı mutaassıp adamlar. Taassup (bağnazlık) akıl ve seciye demek değildir. Ben onlardan korkarım ve onlara inanmam.

Bu konuşmalar sık sık tekrarlanmış olsa gerektir. Fakat bunlar, bir zaman bir dertleşme sınırını geçememiş olmalıdır. Mustafa Kemal'in, Avrupa harbinin gelişmeleri üstündeki görüşlerini ise Fethi Bey sadece dinler. Bütün bunlar harbin ilk günlerinin kaygılarıdır.

Ama olaylar, baş döndürücü bir hızla akarlar. Harbin ilk ateşi 28

Temmuz'da Avusturya'nın Sırbistan'a harp ilânı ile başlar. Onu diğer "ilân-ı harpler" kovalar[1]. İlk ateşin üstünden daha bir hafta geçmeden duyulur ki Türkiye, Almanya ile ittifak etmiştir[2].

İttifak haberi Sofya'daki bu iki arkadaş arasında soğuk bir duş tesiri yapmış olmalıdır. Fethi zaten Fransızları severdi. Paris'te çalışmıştı. Mustafa Kemal ise hem ittifakın, hem harbin aleyhindeydi. Fakat İstanbul'daki maceracılar ne yazık ki, kozlarını gözü kapalı oynamışlardır. Cehalet ve taassup, bu defa da, bir milletin, bir imparatorluğun kaderini teraziye koyarak, kendi basit sevk-i tabiileriyle hem aklın, hem mantığın aleyhine harekete gelmiştir... Aynı gün, 21 Temmuz 1914'ten başlamak üzere seferberlik de ilân olunur.

---

(1) 28 Haziran 1914'te Princip isimli genç bir Sırp fedaisi, Saray Bosna'da Avusturya - Macaristan Veliahdı Fransuva Ferdinand ile eşini öldürdü. Avusturya - Macaristan bunun üzerine Sırbistan üstüne baskılara girişti ve kabulü millî egemenliğe aykırı bir ültimatom verdi.

28 Temmuz 1910: Avusturya Sırbistan'a harp ilân etti.
1 Ağustos 1914: Almanya Rusya'ya harp ilân etti.
2 Ağustos 1914: Türk-Alman ittifakı imzalandı.
3 Ağustos 1914: Almanya Fransa'ya harp ilân etti.
4 Ağustos 1914: Almanlar Belçika'ya taarruz ettiler.
5 Ağustos 1914: İngiltere Almanya'ya harp ilân etti.
5 Ağustos 1914: Avusturya-Macaristan devleti Türk-Alman ittifakına katıldı.
6 Ağustos 1914: Avusturya Rusya'ya harp ilân etti.
11 Ağustos 1914: Fransa Avusturya'ya harp ilân etti.
12 Ağustos 1914: İngiltere Avusturya'ya harp ilân etti.
23 Ağustos 1914: Japonya Almanya'ya harp ilân etti.

Dünya Harbi hakkında geniş malumat edinmek isteyen bilhassa asker okuyucularımıza, meselâ Alman hükümeti arşivlerine göre hazırlanıp, Genelkurmay Başkanlığı, Talim-Terbiye Dairesince yayınlanan *Büyük Harp* 1914-1918 isimli büyük eseri tavsiye ederiz.

(2) Türk-Alman ittifakının tarihi, yukarda kaydettiğimiz gibi 2 Ağustos 1914, yani Dünya Harbi'nin başlangıcının hemen altıncı günüdür. Ama bu olay önce gizli tutuldu. İttifak müzakerelerinin başlangıcının daha evvele dayandığı yazılmıştır. Fakat Dünya Harbi başladıktan sonra İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin Türkiye'yi hemen Almanların kucağına ve daha ne olacağı bilinmeden körü körüne attıkları, yukardaki tarihle de belli olmaktadır.

Bugün, bu ittifak oyununun bütün perdeleri açıklanmıştır. Artık sır yoktur. Ve anlaşılmıştır ki, bu ittifak yapılırken, ne padişaha, ne kabineye, ne meclise haber verilmiştir. Birbirinden sorumsuz, birbirinden mutaassıp ve çağdaş bir dünya görüşünden mahrum dört kişi, imparatorluğun kaderini kendi aralarında ve ancak birbirlerine cesaret vererek, merkezî hükümetlerin (Almanya, Avusturya ve Macaristan) kaderlerine bağlamışlardır. Bu dört kişi Enver Paşa, Talât Bey, Mebusan Reisi Halil Bey ve Sadrâzam Sait Halim Paşadır. Hele ittifakı imzalayan Sait Halim Paşa, bir Mısırlıdır. Türk vatanı ile bir ilgisi yoktur. Meşrutiyetin bile aleyhindedir[1]. Kofluğunun, kuklalığının verdiği bir kayıtsızlıkla olaylara gözü kapalı sürüklenmiştir[2].

---

(1) Mehmet Sait imzalı broşürleri.

(2) Birinci Dünya Harbinde Almanlarla ittifakımız ve Birinci Dünya Harbine sürüklenişimiz hakkında çok şey yazılmıştır. Kitaplar, araştırmalar vardır. Fakat bunların en doğrusu ve vesika değerinde olanı, Türkiye harpte yenilip de mütareke olduktan, Enver ve Talât Paşalar da memleketi terk ettikten sonra, Mebusan ve Âyan Meclislerince kurulan bir Tahkik Encümeninin zabıtlarıdır. Bu zabıtlar neşredilmiştir. Orada hem Halil Beyin, hem Sait Halim Paşanın bu konuda soruşturmaları ve cevapları vardır. Bu soruşturmalarda, hele Halil Beyin, gelişigüzel, kayıtsızca, mütecaviz ve her şeyi "Ne yapalım, oldu bir defa, takdir-i ilâhi bu imiş" cinsinden basit, seviyesiz beyanları çok ibret vericidir. Halil Bey cumhuriyet devrinde Ankara'ya da mebus olarak geldi.

Türk-Alman ittifakının imzası olayı şöyle özetlenebilir: Alman Sefiri Baron Von Vangenhaym, Almanya harbe girdikten sonra, Türk-Alman ittifakının derhal imzalanmasını ister. Sadrazamın yalısına kendi evi gibi, dilediği zamanda girer, çıkar. Rica değil, tazyik eder. Hatta bağırır, çağırır, tehditlerde bulunur. Nihayet gene böyle bir sahnede ve onu yalının başka bir odasında oyalamaya çalışan Halil Bey, birkaç defa, o oda ile arkadaşlarının bulundukları oda arasında gidip geldikten sonra çıkışmaya başlar:

— Herife karşı ayıp oluyor yahu. Hem adam bağırıp çağırıyor. İmzalayalım şu istediği neyse, çıkıp gitsin...

İstediği imzalanır. Adam memnun, çıkar gider. Başları dertten kurtulur. Ama milletin başını bir derde sokarlar ki, bu harp, Türk tarihine, şu veya bu yolda, milyonlarca insanın kanına ve devletin yıkılışına mal olacaktır.

Almanya Maliye Nâzırı Karl Helfrih tarafından yazılıp, Reşit Saffet Bey tarafından tercüme edilen ve Talât Paşanın bir önsözü ile yayınlanan *Harbi Umuminin Menşeleri* isimli kitap (1915) Türk ricalinin bu harbi görüşleri bakımından fikir verici mahiyettedir.

Mustafa Kemal, o kadar yadırgadığı Alman ittifakı, bir olupbitti haline gelince, İstanbul'dakilerin öngörürlükleri hakkında son ümitlerini de kaybetmekle beraber, hiç olmazsa, bu ittifaka rağmen harbe girilmeyeceği ihtimaliyle avunmaya çalışır. Fakat 11 Ağustos 1914 tarihiyle gelen bir haber onun endişe havasına yeni kara bulutlar yığar: Akdeniz'de İngiliz donanmasının takibine uğrayan iki Alman harp gemisi, düşmanlarının önünden kaçarak ve Enver Paşanın emir ve müsaadesi ile[1] Çanakkale'ye sığınmışlardır (Goben zırhlısı ve Breslav kruvazörü). Gemiler 16 Ağustos'ta İstanbul'a gelirler, gösterişli bir şekilde Dolmabahçe önüne demir atarlar.

Gerçi henüz Türkiye harp içinde değildi. Batı devletlerinin sefirleri henüz İstanbul'dan ayrılmamışlardı. Bir taraftan Osmanlı hükümetinin harbe girmesine lüzum olmadığı, kendilerinin cephelerine katılmasa bile, tarafsız kalması, devletin bütünlüğü ve emniyeti hakkında teminat vermeye hazır oldukları hakkında durmadan teşebbüslerde bulunuyorlardı. Diğer taraftan İstanbul'a gelen Alman gemilerinin aynı zamanda Türkiye için de bir tehlike teşkil ettiği ve bunların silâhsızlandırılarak mürettebatın enterne edilmesi taleplerini tekrarlıyorlardı. Hükümet ise bunları savsaklama, aldatma peşinde idi. Sözleri ve teşebbüsleri birbirini tutmuyordu. Hatta bir taraftan ve güya el altından kendileriyle anlaşma müzakereleri bile yürütülüyordu. Hele Bahriye Nâzırı Cemal Paşa ile Maliye Nâzırı Cavit Beyin batı devletleri karşısındaki durumları büsbütün garipti. Her gün bir başka türlü davranarak olayları idareye çalışıyorlar, her gün biraz daha ezilip büzülüyorlardı. Fakat ne var ki, her şeyi kendi kapalı çevrelerinde kararlaştıran dört kişi, yani Enver Paşa ile Talât Paşa, Halil Bey ve Sait Halim Paşa, işlerinden onları bile haberli kılmıyorlardı.

Zaten Türk-Alman ittifakından ve imzadan önce, bu yakın kabine arkadaşlarına dahi haber vermiş değildiler. Her şey olupbittikten sonra onlara, sanki önemli bir şey değilmiş amma, gene de arada memnun olacakları bir şey olmuş gibi söz arasında şöylece olayı bildirmişlerdi.

Enver gittikçe *her şey* oluyordu. Aynı ay içinde rütbesi iki kat yükseltilerek paşa olmak, hem Harbiye Nâzırı, hem Genelkurmay Başkanı

(1) Alman Islahat Heyetinden ve o sırada umumi karargâhta, Enver Paşanın emrinde çalışan Alman Von Kresschtein, hatıralarında bu gerçeği açık ve kesin şekilde belirtir.

olmakla kalmamıştı. Padişahın da damadıydı. Hanedana karışmıştı. Yaşlı bir şehzâdenin kızı olan Naciye Sultanla evlenmiş, hanedan saraylarından birine yerleşmişti. Nafia yol memuru olan babası Saray İnşaat Nâzırlığına getirilmişti. Az sonra da senatör tayin edilecekti. Alman gemilerine Çanakkale Boğazı'nın açılma emrini de kimseye sormadan o vermişti. Gemiler Boğaza girip her şey olup bittikten sonra bu olayı arkadaşlarına çocukça bir şaka ile, yahut soğuk bir espri yaparak anlatmıştı:

— *Müjde, bugün bir oğlumuz oldu* (11 Ağustos 1941).

Evet, belki bir çocuğumuz olmuştu ama, bu çocuk pek yakında ve hiç acımadan anasını boğacaktı...

Ondan sonra Talât Beyle Enver Paşa artık, hem kendilerini, hem başkalarını aldatmakla meşgul oldular. Meselâ Çanakkale'deki gemiler İstanbul'a hareket ederken Talât Bey, sadrazamın bir sualine, gemilerin Çanakkale'de kömür almış olduklarını, misafirlik devresinin bittiğini ve şimdi nerede ise Akdeniz'e açılmak üzere olduklarını söylüyordu.

O sırada bir oyun daha oynandı. Daha Alman gemileri İstanbul'da görünmeden, Halil Beyin bulduğu bir formülle bu gemileri Osmanlı hükümeti güya satın almış oldu. Gemilere Türk bayrağı çekildi. Alman mürettebata renkli kırmızı fesler dağıtılarak bu mürettebat, güya Türkleştirildi. Fakat gemiler gene Alman kumandanının ve mürettebatının elinde kaldılar. Bu kumandan gene Alman sefiri ve Berlin'le muhabereye devam etti. Tamamen başına buyruk olarak hareket etti[1]. Ama gemilerin birine "Yavuz", diğerine "Midilli" ismi verildi (16 Ağustos 1914).

Ağustos, eylül ve ekim ayları, Avrupa cephelerinde, Türkiye için buhranlı aylar oldu. Batı cephesinde Almanların Belçika'yı işgal edip Fransa'ya yaptıkları taarruz, İngilizlerin de yardımıyle Marn meydan muharebesinde kırılmış ve harp, harp şekillerinin en sinir bozucusu olan siper harbine çevrilmişti. Artık kim dışardan yardım bulursa, kim yiyecek, silâh, mühimmat tedarik ederse, daha çok dayanırsa o kazanacaktı. Şark cephesinde ise Avusturyalılar önce Sırbistan ve Lehistan'a ilerlemiş, fakat Rusların karşı taarruzu ile geri çekilmeye başlayınca Al-

(1) Bu konuda etraflı belgeler *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde verilmiştir.

manlar yardıma koşmuşlardı. Fakat Ruslar Galiçya ve Doğu Prusya'ya girmişlerdi. Demek ki Almanya için iki cephede harp fiilen başlamıştı. Bu harp de uzun sürecek, sinir ve kuvvet dayanıklığı halini alacaktı.

Türkiye'de ise en mühim mesele Almanya ile ittifak[1] olmakla beraber, şimdi bir de gemiler meselesi vardı. Gemiler kömür alıp Akdeniz'e çıkmamışlardı. İstanbul limanına demirlemişler ve orada kalmışlardı. Bu iki gemiye kumanda eden Amiral Suşon, daha önce de kaydettiğimiz gibi, doğrudan doğruya Alman Genelkurmayı ve hatta Alman İmparatoru ile haberleşiyor, tamamen başına buyruk hareket ediyordu.

---

(1) Vaktinde yayınlanmayan ve hatta harpten sonra kurulan Tahkik Komisyonunda da ortaya konulmayan metin, anlaşıldığına göre ifşa edilmeyeceğine dair yeminler aldıktan sonra 4 veya 5 Ağustos gecesi, sadrazamın yalısında toplanan kabineye gösteriliyor. Ama aslı hâlâ meydanda yok! Fakat ortada şöyle bir metin dolaşır (bugünkü Türkçe ile):

- Bu ittifakı imzalayan iki taraf, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan hükümetleri arasında çıkmış olan şimdiki harpte tarafsız kalacaklarını kabul ederler.
- Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiili askeri tedbirlere müdahale edip, böylece Almanya'nın harbe girmesini mecbur kılarsa, bu durum, Türkiye'nin harbe iştiraki için sebep teşkil edecektir.
- Harp halinde Almanya, askeri ıslah heyetini Türkiye'nin emrinde bırakacaktır. Buna karşılık Türkiye Harbiye Nazırı Alman ıslah heyeti arasında, doğrudan doğruya kararlaştırılacak esasa uyarak, Alman ıslah heyetine ordunun sevk ve idaresi hususunda fiilî nüfuz sağlanacaktır.
- Tehdide maruz kalacak Osmanlı topraklarını Almanya, lüzumunda silâhla savunmayı taahhüt eder.
- Her iki imparatorluğu, devam edegelen harpten doğacak karışıklıklara karşı korumak amacıyle yapılmış olan bu antlaşma, aşağıda imzaları olan murahhaslar tarafından imza edilir edilmez yürürlüğe girecektir. Ve karşılıklı buna benzer taahhütlerle hükmü 31 Aralık 1918 tarihine kadar sürecektir.
- Burada kararlaştırılan tarihten altı ay evvel, taraflar tarafından haber verilmediği takdirde daha beş sene sürecektir. Bu muahede, Haşmetlû Alman İmparatoru ve Prusya Kralı ile Osmanlı İmparatoru tarafından tasdik edilecek ve tasdikli nüshaları, imza tarihinden başlayarak bir ay içinde karşılıklı alınıp verilecektir.
- Bu muahede gizli tutulacak ve ancak taraflar arasında anlaşma suretiyle yayınlanabilecektir.

"Almanya adına: Alman Sefiri Baron Von Vangenhaym; Osmanlı Hükümeti adına: Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim".

Kendi limanlarında imiş gibi davranıyordu. İngiliz, Fransız, Rus sefirleri ise teşebbüslerinin arkasını kesmiyorlardı.

İstanbul'da İttihat ve Terakki kabinesi öncülerinin ise, gözleri Balkanlar'da idi. Gerçi Almanya ile ittifak kurulmuştu. İstanbul limanında da iki Alman gemisi, güya tabiiyet değiştirmiş olarak gene Almanların elinde yatıyordu. İttifak muahedesi dolayısıyle, aslında hiç de ciddî değeri olmayan ve sadece Alman sefirinin imzasını taşıyıp, birtakım teminat vadeden bir mektup, ittifakın Türkiye'ye sağlayacağı şeyleri sayıyordu[1]. Ama Balkanlar ve bilhassa Romanya ile Bulgaristan ve Yunanistan merkezî hükümetler lehine harbe girmedikçe bütün bunların ne faydası olurdu? Çünkü Almanya ve Avusturya ile aramızda, sınır birliği yoktu!

---

(1) Bir vaiz olarak yazılmış olup, Alman sefiri tarafından imzalanan bu mektubun metni şudur (Türkçeleştirilerek):

"Asaletmeâp,

"Türkiye, 2 Ağustos 1914 tarihli mukavelename ile, Almanya hükümetine karşı giriştiği taahhütlere bağlı kalarak üçlü itilâf devletleriyle (yani İngiltere, Fransa, Rusya kastediliyor) harp etmek zorunda kalırsa, Almanya hükümeti kendi tarafından, Türkiye'ya aşağıda belirtilen menfaatleri vaat eder:

- Almanya Türkiye'ye, kapitülasyon usulünün kaldırılması hususunda yardımını bağışlayacaktır.
- Almanya hükümeti Türkiye'nin, Bulgaristan ve Romanya ile girişeceği konuşmalara yardım etmeye hazırdır. Zaptolunacak toprakların bölüşülmesi sırasında, Bulgaristan ile Osmanlı Devletinin menfaatlerine uygun bir anlaşma sağlanmak için, Almanya gereken çalışmaları yapacaktır.
- Düşman askerleri tarafından işgal olunması muhtemel topraklar, o askerler tarafından tamamen boşaltılmadıkça, Almanya sulh yapmayacaktır.
- Yunanistan bu harbe girer ve yenilirse, Almanya Türkiye'nin son harp neticesinde elinden çıkmış olan Akdeniz adalarını geri verdirmek için çalışacaktır.
- Almanya Türkiye'nin doğu sınırlarını, Rusya'da oturan İslâm unsurlarıyle doğrudan doğruya temas etmesine elverişli olarak düzeltmeyi taahhüt eder.
- Almanya Türkiye'nin münasip bir harp tazminatı elde edebilmesi için etkisini kullanacaktır.

"Şurası da kararlaştırılmıştır ki Almanya, yukardaki taahhütlerin iki numaralı fıkrasında yazılı olandan maadasını yapmaya, ancak kendisinin ve müttefiklerinin harpten muzaffer çıktıkları ve muhariplere istediklerini kabul ettirmeye gücü olduğu takdirde zorunlu tutulacaktır (Saygı sözleriyle). — Alman Sefiri: Vangenhaym".

Gerçi Yunanistan Almanya'ya sempati gösteriyordu. Bulgaristan ile Romanya ise sert ve donuk çehrelerini muhafaza ediyorlardı. Hatta bu arada bir aralık Talât Beyin Sofya'ya, Halil Beyin Romanya'ya gidip nabız yoklamaları bile gerekti. Onun için Sofya sefaretimiz de rahat değildi. *İstanbul, Fethi Beyi durmadan sıkıştırıyordu.* Bulgaristan'ın niyetleri, hazırlıkları, hele merkezî hükümetler safında harbe girmek eğilimleri sorulup duruyordu.

Bu sorular hem Fethi Beyi, hem Mustafa Kemal'i rahatsız ediyordu. İstanbul'daki söz sahibi İttihatçı komitenin niyetlerini anlıyordular. Onlar Almanya ile bağlandıktan ve İstanbul'a iki gemi de geldikten sonra, ne yapıp yapacaklar, harbe sürükleneceklerdi. Bekledikleri, Bulgaristan'ın kararı idi.

Gene bu sıralarda ve Osmanlı hükümetinin tasdik ettiği ittifak antlaşmasını Alman umumî karargâhında İmparator Vilhelm'e takdim ederken, imparator, Türk Sefiri Mahmut Muhtar Paşaya bir müjde verdi: Bulgaristan Kralı Ferdinand'ın, kendi saflarında harbe gireceğine dair olan mektubunu tam o gün almış imiş ve bu mektup cebindeymiş!

İmparator, bu müjdeyi verirken, sakat olan eliyle de göğsünde cep yerini gösteriyordu. Halbuki bu sözler, düpedüz yalandı. Nitekim bu müjdeye rağmen, Bulgarlardan herhangi bir hareket görülmedi. Hatta İstanbul'da sadrazam, kabinede:

— *İmparator bizi aldatıyor,* diye konuştu.

Sadrazam haklıydı. Evet, İmparator yalan söylüyordu.

İstanbul'da bir taraftan bunlar olurken, bir taraftan Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile Alman Askerî Islah Heyeti arasında da henüz bağıntıların yerleşmemiş olmasından doğan ufak tefek anlaşmazlıklar oluyordu. Ama her yeni gün bir taraftan Enver Paşanın, bir taraftan da Alman askerî heyetinin, Osmanlı Türkiye'sindeki gücünü ve yetkilerini artırmak, yerleştirmekle geçiriyordu.

Nihayet asıl facia patlak verdi: Kimin emriyle, niçin ve nasıl olduğu o zaman bilinmeyen, ama bugün, Enver ve Cemal Paşaların bilgileri dahilinde yapıldığının yazılı belgeleri artık elde bulunan bir tertiple, İstanbul'daki iki gemi ve ayrıca her birine birer Alman yardımcı gemi süvarisi yerleştirilmiş Türk filosu, Karadeniz'e çıktı. Rus şehirlerine ve donanmasına saldırdı. Bazı Rus limanlarını bombardıman etti. Artık

söz tamamen Almanlarındı[1]. Osmanlı Devleti; Amiral Suchon'un kumandasındaki bu garip korsanlık macerasıyle fiilen harbe sürüklenmişti.

Bu hareket hakkında Enver Paşa ve Cemal Paşanın bilgileri olduğuna dair yazılı belgeler artık açıklanmış olmakla beraber, asıl bilinen şudur ki, bu saldırı fikri, Alman Sefareti ile, Amiral Suchon'undur.

Bir devletin bu kadar âciz, bu kadar yetkisiz ellerde bu kadar havadan bir ölüm kalım macerasına sürüklenmesinin çağımızda misali pek yoktur. Hem düşünmeli ki, o zaman henüz Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan harbe girmiş değildiler. Ve bizim, uğrunda harbe girdiğimiz müttefiklerimizle sınır bağlılığımız dahi yoktu...

Karadeniz saldırısından 13 gün sonra resmen harp hali ilân edildi. Bu 13 gün içinde, Almanya ile harp halinde olan büyük devletler, İttihatçı hükümet nezdinde gene de bazı uzlaştırma ve hoş görme müracaatlarında bulundular. Ama İstanbul'da artık müstakil bir hükümet yoktu ve söz sadece Alman Kumandanıyle Alman sefirinin ve Alman genel karargâhınındı...

* * *

(1) Tarihin gerçek olarak izlenebilmesi ve olayların doğru olarak değerlendirilmesi bakımından şu kayıtları yapmak yerinde olacaktır:

Bazı yazarlara göre bu saldırı, Karadeniz'de manevra yapan Osmanlı gemilerine Rus donanmasının saldırısı şeklinde başlamıştır. Fakat o zaman genç bir Alman deniz subayı olup Breslav (Midilli) kruvazöründe çalışmış olan ve İkinci Dünya Harbinde Alman Donanması Baş Amirali bulunan Dönitz, hatıralarında bu Karadeniz macerasını bilinmeyen bütün safhalarıyle açıklar. Bu açıklamalar da gösterir ki, donanma, İstanbul'dan Rusya kıyı şehirlerine ve Rus donanmasına saldırmak ve bu suretle Türkiye'yi fiilen harbe sokmak için çıkmıştır. Nitekim Dönitz'in hatıralarında bu saldırı ve Alman gemilerine Bahriye Nazırının emri ile katılan Türk gemilerinin harekâtı teferruatı ile anlatılır. Hele bu arada filoya kumanda eden Alman subaylarına yayınladığı "Türkiye'nin parlak istikbali için savaşacaksınız" şeklindeki genelge, cidden düşündürücüdür.

Bu hatıralar *Hayat-Tarih Mecmuası*'nın 1966 yılı I numarasından başlayarak dilimize de çevrilmiştir. Ama asıl belgeler *Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde verilmiştir.

HAVADA KALAN SORUMLULUK

Ama, harbe giren ve harbi yürüten İttihat ve Terakki önderlerinden hiç kimse, harbe nasıl girildiği hakkında bilgi ve harbe girmek yolunda sorumluluk kabul etmemişlerdir. Gerçi olayların gelişmesi ve bütün hikâyeleri Enver'i baş, hatta tek sorumlu olarak gösterir. Fakat şu da bir gerçektir ki, İttihat ve Terakki sorumlularının yazdıkları hatıralar derme çatmadır. Hepsi de, çocuğumsu bir basitlik ve sorumsuzluk ruhu taşırlar. Hepsi de yazılarında hem birbirleri, hem kendi kendileriyle çelişirler. Bunların hiçbiri, istikamet tayin edici olaylara, dönüm noktalarına, suçlara, cinayetlere ve hem orduya, hem devleti batıran idaresizliklere dokunmazlar. Hatıralarında sanki rüyalar içinde gibidirler. Bazı teferruatı ileri sürerek esası gizlemek şeklindeki basit suçlu oyunu, hepsinin yazılarına hâkimdir[1].

---

(1) Gerek çeşitli hatıraları, gerekse bilhassa 1918 Kasımı'nda kurulan "Harp Kabinelerinin İsticvabı" komisyonunda, eski Sadrazamı Said Halim Paşa ile eski Mebusan Meclisi Reisi ve Hariciye Nazırı Halil, Maliye Nazırı Cavit Beylerin beyanlarından çıkan sonuçlara göre de, Türkiye'nin harbe fiilî sürüklenişi 29 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkan gemilerin Ruslara taarruzu ile olmuştur. Rusya'nın gerçi Türkiye'nin dostu olmadığı ve çarlığın devamlı ve sistemli bir Türk düşmanlığı güttüğü malumdur. Fakat İsticvap Komisyonundaki beyanlar, Karadeniz'e çıkan gemilerin Rus filosuna ve limanlarına saldırdığı, bu suretle harbe bizim yol açtığımız merkezindedir. Bu arada, gemiler hareket etmeden önce Bahriye Nazırı Cemal Paşanın, Alman gemilerine refakat ederek Türk gemileri süvarilerine, kendilerinin denize açılınca mutlak surette Alman amiralinin emrinde olduklarını, o ne derse yapmaları gerektiğini bildiren emirler verdiği de ifade edilmiştir (Çürüksulu Mahmut Paşanın beyanatı). Nitekim bunun üzerine, Boğaz dışına çıkan filo bir aralık tevakkuf ederek, bütün gemiler yetkilileri amiral gemisine çağırılmış ve kendilerine muayyen bir zaman sonra açılmak üzere kapalı talimat verilmiş, hulâsa filo saldırıya hazırlanmıştır. Ama sorguya çekilen sorumlular, bu konuda haberli olmadıklarını söylemişlerdir. Sadrazam Halim Paşa, gemilere yalnız manevra için izin verildiğini, onların saldırısından haberli olmadığını iddia etmiştir. Halil Bey ise kaygısız bir davranış takınarak o zaman kabine azası olmadığını söyleyip işin içinden çıkmıştır. Halbuki her şeyi bilen dört sorumludan biriydi ve hele Alman ittifakının imzalanışında en aktif unsurdu. Cavit Bey beyanatında, Talât Beyin kendisini namusu ile temin ederek, gemilerin Karadeniz'e çıkışından ve saldırışlarından haberi olmadığını söylediğini ifade etmiştir.

Enver Paşaya gelince? O ne konuşur, ne de yazar. Millî tarihe bıraktığı yazılı eserleri de, 1908 ihtilâline kadar bir hatıra defteri ile Trablus hakkında Almanca bir kitapçıktır.

Hulâsa Osmanlı Devletinin harbe sürüklenişi hakkında, bu hadiseye karışanlardan ciddî bir şey öğrenemeyiz. İşe nereden bakılsa, oraya sorumsuzluk hâkimdir. Hele devlet adamı olmak vasfı bu sorumlu insanların hiçbirinde yoktur. İkinci meşrutiyet idaresinin sorumluları, Türkiye'de meşrutiyeti kuran parti oldukları halde, devleti harbe sürüklemek gibi bir kararı, hem padişahtan, hem kabine arkadaşlarından gizlerler. Mebusan ve Âyan Meclislerine haber vermezler, olayları da yalan yanlış aksettirirler. Hatta birbirlerine karşı bile güvensizdirler. Almanya ile ittifak antlaşmasını yalnız dört kişi bilir. Bunu, kabinenin kuvvetli bir adamı sayılan Cemal Paşadan bile, imzadan önce gizlerler. İttihat ve Terakki umumî merzine gelince? Orası hem her şeyden mesuldür, hem hiçbir şeye hâkim değildir. Fakat ne var ki, devleti harbe İttihat ve Terakki idaresi sürüklemiştir. Hem de gözü kapalı ve hiçbir garanti olmaksızın[1]...

Şimdi biz, yine biraz geri dönelim.

***

Alman-Türk ittifakının imzalanmasından sonra tam bir tedirginlik içinde olan Sofya Sefaretinde önemli bir misafir ağırlanmıştır: Talât Bey. Talât Beyin Sofya'ya geleceği, hareketinden az önce haber verildi. Sefir Fethi Bey gerekli teşebbüsleri çabuk yaptı. Talât Bey geldi[2].

Gene Cavit Beye göre, en garibi, Enver Paşa da bundan habersizmiş! Hatta Talât Paşa. Hüseyin Cahit tarafından yayınlanan hatıralarında, Enver Paşanın da bu işten haberi olmadığını kendisine, yemin ederek söylediğini yazar! Cemal Paşa ise hiçbir şey bilmiyormuş!.. Eski sadrazam ise, sadaret makamının bir yetkisi olmadığı, arkadaşlarının kaprislerine boyun eğmek zorunda olduğu görüşünü savunmuş; şaşılacak bir kaygısızlıkla kendisinin "arkadaşları tarafından sürüklendiğini" söylemiştir (s. 66). Cavit Bey, Alman ittifakı üzerine Talât Beye bundan vazgeçilmesi ve Almanların son galebesine katiyen ihtimal olmadığı fikirlerini sıraladığı zaman bunları dinleyen Talât Beyin cevabı tek kelimeden ibaret oluyor: Mukadderat!

(1) Harpten önce ve harp içinde İstanbul'da bulunan Amerikalı Mongentav'ın hatıraları, o devre hakkında en ilgi çekici kaynaklardan biridir.

(2) Talât Beyin Sofya'ya Halil Beyle beraber gittiği de yazılmaktadır.

Fethi Beyle Mustafa Kemal bu ziyaretten şunun için memnundular ki, İstanbul'daki vaziyeti anlayacaklardı. Talât Beyi ellerinden geldiği kadar uyandıracaklar, Türkiye'nin harbe girmemesini isteyeceklerdi. Bulgarların ve Balkanlar'ın vaziyetini de ileri sürerek, son zaferi kazanmaları ihtimali görülmeyen Almanya ve Avusturya'nın tuzağına düşülmemesini telkin etmeye çalışacaklardı.

Halbuki Talât Bey başka sularda yüzüyordu. Sorulanları önemsizce karşılıyor, cevaplarını şakalar, hikâyelerle geçiştirerek ciddî konuşmalardan kaçınıyordu. Anlaşılıyordu ki onun bütün derdi, Bulgaristan'ın bizimle beraber harbe sokulmasında ve Romanya'nın da tarafsızlığının sağlanmasında idi.

Bulgaristan'ın İstanbul Sefiri Toşef de bizim Sofya sefirimiz gibi kesin bir harp aleyhtarıydı. Sofya'ya da Talât Beyle beraber gelmişti. Hükümetine İstanbul'daki derbederliği, tabii haber vermişti.

Netice öyle oldu ki, Talât Bey Bulgar hükümetiyle şeklen bir "itilâfname" imzalamakla beraber tamamen eli boş döndü. Bulgarlar hiçbir şey taahhüt etmediler. Serbestilerini tamamen muhafaza ettiler. Romanyalılar da öyle. Fakat İstanbul'daki harp kışkırtıcıları üzerinde bu başarısızlık, onları ihtiyatlı harekete sevk edecek yerde, bilâkis, Bulgarlar olmasa da harbe girme kararına sürükledi(1).

Talât Beyin İstanbul'a dönüşünden sonra Mustafa Kemal'e, gelecek, büsbütün karanlık görünmeye başladı. Yakın günler her halde bir şeyler doğuracaktı. Kendisini de Sofya'daki günlerinin, artık sayılı olduğunu anlıyordu. Artık Türkiye'ye dönmek imkânlarını düşünmeye başladı. Beklenen olaylar ise, çok gecikmedi. 29 Ekim 1914 tarihi ile İstanbul'dan yayılan ve bütün dünyada top gibi patlayan şu haber, yani Karadeniz'de, Rus donanmasının taarruzuna uğrayan Osmanlı filosunun düşmana mukabelesi haberi gelince, her şeyin bittiği anlaşıldı. Bu olay, kaçınılmaz surette harp demekti. Nitekim öyle oldu. Halbuki henüz ne Bulgaristan harbe girmişti. Ne Romanya'nın tarafsızlığı garantilenmişti. Fakat Türkiye, sınırları bile müşterek olmayan iki Orta Avrupa hükümetinin safında, hem kara, hem deniz yolları kesilmiş olarak harbe giriyordu. Mustafa Kemal haberi okuyunca arkadaşı Sefir Fethi Beye yalnız şu cümleleri söyleyebildi:

---

(1) İsticvap Komisyonunda Cavit Beyin ifadesinden.

— Enver'den ancak bu beklenirdi. Türkiye bu harpten sağ çıkamaz...

Fethi Bey bu sözleri sükûnetle dinledi. Odasına çekildi. Düşünmek için...

İstanbul'da ise Sadrazam Sait Halim Paşa, Karadeniz olupbittiği üzerine arkadaşlarına üç gün kadar küstü. Naz etti. Ama sonra gene sadrazam kaldı. Yalnız Cavit Beyle üç arkadaşı kabineden çekildiler.

Türkiye'nin harbe girerken siyasî, idarî, malî, iktisadî durumu hakkında ondan sonra yayınlanan bilgiler ve bu arada Harp Kabinelerinin İsticvabı Komisyonunda ilgililerin ifadeleri hazindir.

İstanbul'daki İngiliz, Fransız, Rus sefirleri, Karadeniz saldırısından sonra da birkaç gün harbi önlemeye çalıştılar (komisyon zabıtları). İstanbul'daki Alman Askerî heyeti çıkarılmak suretiyle harbin önlenebileceğini temin ettiler. Cemal Paşanın, Sadrazamın, Talât Beyin bu müracaatlara cevapları tabiî hep aldatıcı ve oyalayıcı oldu. Nihayet 5 Kasım 1914'te bu devletler bize harp ilân ettiler. 11 Kasım 1914'te de biz, aynı devletlere resmen harp ilânında bulunduk.

Maliye Nâzırı Cavit Beyin İsticvap Komisyonundaki ifadelerine göre, Türk-Alman ittifakının yapıldığı gün devletin kasasında ancak 92.000 lira vardı. Ve devlet, bu ittifakla harp arasındaki devrede vilâyetlere ancak 150.000 lira gönderebilmişti![1].

Fiilen harbe girilmesine ve Maliye Nâzırı Cavit Beyin çekilmesine

---

(1) O sırada Türkiye, son Fransız istikrazının kırıntılarını yiyordu. Ama arada bazı borçlar ödenmişti (Bu borçlar hakkında aşağıda bilgi verilecektir). Devletin Osmanlı Bankasında, 1,5 milyon liralık bir daimi cari hesabı da vardı. İttifakla harp arasında İngilizlerin elkoyduğu Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarımızın taksiti olarak da 650.000 lira bankadan geri alınabilmişti. Gene ittifakla harp arasında Almanlar bize ancak 500.000 lira vaat edebildiler. Fakat o da alınamadı. O kadar haysiyet kırıcı teklifler oluyordu ki, Maliye Nazırlığı bunlara cevap bile vermiyordu. Bu arada Almanya, eğer harbe girersek bize yüzde 6 faizli ve 1915 senesi aralık ayı sonundan başlamak üzere ayda 200.000 lira olmak üzere bir istikraz avansı vadedebildi. Sonra bu aylık 400.000 liraya yükseltildi! Ama arada harp kesilirse hem bu aylıklar duracak, hem de harp bitince Türkiye bu borcunu sulhtan bir sene sonra hemen ödemeye başlayacaktı. Türkiye'yi harbe sokan önderlerimizin bütün istedikleri ise, bu 5 milyon liraya ilâve olarak ve ileride, bir 5 milyon lira daha verilmesinden ibaretti!

kadar Maliye Nezareti Almanlardan hiç para almadı. Harp içinde, Almanların yaptığı ve Cavit Beye göre yekûnu nihayet 35.000.000 liraya varan Alman silâh, mühimmat, malzeme yardımında ise, hem de harp içinde, levazım ve tayyare bedellerini bize peşin ödettiler. Bu arada harp içinde, bir teminat olmak üzere devletin altın ihtiyatı, tamamen Berlin'e nakledilmişti...

Fakat müttefiklerimizin dostluklarının samimiyet derecesi, daha harbe girmeden ve hükümetin kapitülasyonları kaldırdığını ilân etmesiyle, derhal belli oldu[1]. Hükümet bu ilânı yapar yapmaz, Alman Sefiri Vangenhaym, sadrazama koştu ve onu en ağır sözlerle tenkit ettikten başka:

— *Ruslar İstanbul'u alırsa size yardım etmeyeceğiz*, şeklinde tehdit etti.

---

(1) Son Osmanlı İmparatorluğunun bin bir eksikliği ve derdi arasında başlıca iki derdi vardı ki onun, iktisadî alanda elini kolunu bağlıyordu. Bu dertlerin birincisi kapitülasyonlar, diğeri dış borçlar (Düyun-u Umumiye) idi. Kapitülasyonlar, yabancı devletlere verilen bazı imtiyazlardır. Bunlar aslında iktisadî olmakla beraber, devletin idarî adlî istiklâlini, gümrük egemenliğini ve daha birçok haklarını da zincirlemişlerdi. Kapitülasyonlar devletin zayıf zamanlarında bizden koparılmış imtiyazlar değildir. Bilakis en kuvvetli zamanlarımızda ve birer lütuf ve atifet olarak yabancılara verilmiştir. Kapitülasyonların temeli Fransa'ya verilen yedi kapitülasyondur. Fakat sonra bunları ve başka muahedelerde çeşitli şekillerle yer alarak, yahut diğer batı devletlerine teşmil edilerek devletin egemenliğini bir ağ gibi sarmıştır. İlk kapitülasyon 1536'da ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya bir sefaret imtiyazı şeklinde verildi. İkincisi 1569'da ve II. Selim zamanında, Fransız gemilerine ve dolayısıyle ticaretine imtiyazlar sağladı. Elizabet devrinde bundan geçici olarak İngilizler de istifade ettiler. Üçüncü kapitülasyon 1581, dördüncüsü 1597, beşincisi 1604, altıncısı 1673, yedincisi 1740 senelerinde, yani hep kuvvetli devirlerimizde verildi. Ama Osmanlı Devletinin son devresinde iş oraya varmıştı ki, Avrupa devletlerine karşı ne gümrüklerimizi arttırabiliyorduk (gümrük yüzde 3), ne Avrupalılara adlî takibat yapabiliyorduk. İstanbul'da yabancı postaneler vardı. Mektepler, kiliseler, malî müesseseler imtiyazlıydı. Yabancı işletmeler bile kapitülasyonlara göre bazı haklar sağlıyordular. Düyun-u Umumiyeye gelince, bu bir "Borçlar İdaresi" idi. Devlet içinde devletti. Osmanlı borçlarının tahsili ve idaresi işleriyle meşguldü. İlk dış borçlanma 1854'te yapıldı. 1854-1877 arasında devlet 19 dış borç mukavelesi imzaladı. Borçlanılan miktar 251.209.758 altın lira, fakat ele geçen para 135.015.751 altın lira idi.

Avusturya Sefiri Marki Pallaviçni ise daha sert davrandı ve şöyle çıkıştı (27 Ağustos 1914):

— Siz bana sormadan nasıl böyle kararlar alabilirsiniz? Bu kararlarınızı tanımıyoruz!

Halbuki daha 23 Ağustos'ta Alman Askerî Heyeti, Türk ordusunun, Almanların yükünü azaltmak için, Suriye üzerinden Sina çölünü geçerek Süveyş'e saldırması ve Mısır'a geçmesi tertipleriyle uğraşıyordu (müşterek komisyon). Aynı zamanda ve daha Türkler harbe girmeden, Karadeniz'de Odesa ile Akkerman arasına Türk askerleri çıkarması planları da elde idi (umumî karargâhtaki aynı müşterek komisyon).

Hulâsa Türk-Alman-Avusturya ittifakı içinde karşılıklı soğukluk, baştan sonuna kadar sürdü. Bu ittifakın samimiyetine, galiba Enver Paşadan başka pek inanan yoktu. Yalnız küçük bir grup, ayaklarını kaptırdıkları bataktan kurtaramayarak hem kendilerinin, hem memleketin kaderiyle, bu ittifakın içinde, bir kumar oynar gibi oynadılar ve sonunda oyunu kaybettiler[1]. Mustafa Kemal'e ise artık, vatana ve cepheye dönme yolu görünmüştür...

Üstü iskontalar *vesaire* şeklinde dışarıda paylaşıldı. 1876-1878 harbinde gayet ağır şartlarla 10 milyon lira aldık. 1881'de resmen iflâsımıza gidildi. 1881 Muharrem Kararnamesiyle bir konsolidasyona varıldı. Devletin başlıca yedi gelir kaynağı yabancı alacaklıların idaresine verildi. Yabancıların kurduğu bir Alacaklılar İdaresi (Düyun-u Umumiye İdaresi) devletin yedi gelir kaynağına el koydu. Borçlar yekûnu 237 milyondan 142 milyona ve ödeme taksiti 3 milyona indirildi. Borçlar dolambaçlı yollardan zaten çokluk ödenmişti. Sonra gene borçlanmalar başladı. 1881-1914 arasında 26 dış borçlanma mukavelesi imzaladık. Bunların yekûnu 102 milyon 314-473 altın liradır. Ele geçen 102.858.796 altın lira Lozan muahedesi sırasında alacaklılar 161 milyon altın liranın henüz ödenmemiş olduğunu iddia ettiler. Bunlardan bir kısmının bizden ayrılan *memleketlere taksimi suretiyle* borcumuz 107.5 milyon lira olarak kabul edildi. Ama Cumhuriyet, Düyun-u Umumiye İdaresi şeklindeki yabancı teşekkülü ortadan kaldırdı. 1933 Paris anlaşmasıyle borçlar 962 milyon altın franga bağlanarak yılda 700.000 altın liralık bir ödemede mutabık kalınmıştır. Daha sonra frank değerindeki değişikliklerden faydalanılarak, Cumhuriyet son borçları da kâmilen ödemiş ve silmiştir. Tıpkı Lozan muahedesinde son kapitülasyon kalıntılarını da ortadan kaldırdığı gibi...

(1) Daha ayrıntılı bilgi için: *Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa*, II. cilt, son bahis ve cilt III.

*
* *

"MEMLEKET VE HALK BU AŞKA LÂYIK MIDIR?"

Mustafa Kemal'in Sofya'da yapacağı bir şey kalmamıştı. Avrupa'da patlayan harbin kasveti, kaygıları zaten Sofya'nın üzerine de çökmüştü. Gerçi Bulgaristan henüz harbe girmemişti. Kolay kolay gireceğe de benzemiyordu. Ama harp bulutları Sırbistan üzerinden Balkanlara akmıştı. Sırbistan'ın bu zor durumundan faydalanarak, Almanların safında harbe katılmak ve ikinci Balkan Harbi'nde "Sırpların ihaneti" denilen hareketin cezasını vermek isteyen Bulgarlar da yok değildi. Fakat Bulgar idarecilerine henüz, tedbirli olmak, acele etmemek, olayların gelişmesini beklemek ruhu hâkimdi[1]. Talât Beyin Sofya'ya yaptığı neticesiz seyahatten ve oradan eli boş dönüşünden sonra, Sofya'daki Türk sefaretine de, gelişmeleri gözlemekten başka iş kalmamış gibi görünüyordu.

Halbuki Türkiye harbe girmişti. Gerçi Mustafa Kemal, memleketinin bu harbe girişini istemiyor ve harbin sonuna inanmıyordu. Ama İstanbul'da Mustafa Kemal değil, Enver hâkimdi. Çok sonraları, 1926'da "Hâkimiyet-i Milliye" ve "Milliyet" gazetesinde yayınlattığı hatıralarında, meselâ şu cümle de vardır:

"Ben Umumi Harbin, müttefiklerimiz için netice vereceğine inanmıyordum".

Fakat olup bittiye karşı ne yapabilirdi? Görüşlerini ancak bazı dostlarına yazmaktan başka elinden ne gelirdi? Sofya'da bir ataşemiliterdi Mustafa Kemal. Onu kim dinlerdi? Türkiye'ye çağrılan Alman Askerî Islahat Heyetinin, kayıtsız şartsız orduya hâkim olmasına da karşıydı. Bu konuda gene kendi tabiriyle, "sesinin erişebildiği makamlara kadar itirazda bulunmuş"tu. Ama ne olmuştu ki? Hiç!

Hatıralarında bundan şöyle bahseder:

"Ben ordunun, kayıtsız şartsız, bütün sırlarıyle, Alman Askerî Heyetine verilmesine, teslim edilmesine çok müteessirdim. Daha karar verilme-

(1) Nitekim Bulgaristan ancak 14 Ekim 1915'te, yani bizim harbe girişimizden tam bir sene sonra harbe girdi.

den önce, bir tesadüfle bu olayı öğrendiğim vakit, sesimin erişebildiği makamlara kadar itirazlarda bulunmayı vazife saydım. İtirazlarıma hiç kimse cevap vermedi... Cevap vermeye lüzum görmedi".

Evet, itirazlarına cevap vermeye lüzum görmemişlerdi. Çünkü o sıralarda İstanbul'da ve işlerde yetkili olanlar, hayal ufuklarında uçuyorlardı. Öyle güzel işler yapıyorlardı, öyle başarılar, öyle zaferler kazanacaklardı ki, dünya hayran kalacaktı! Mustafa Kemal, bu hayal içinde yaşayanlardan birine hatıralarında naklettiği gibi, Genelkurmayda en yüksek mevkilerden birini işgal eden bir dostuna, bir vesile bulup da bu görüşlerini tekrarladığı zaman, ondan şu cevapları almıştı:

— Kemal, Kemal! Bizi rahat bırak! Sonra vicdanen mesul olursun. Biz öyle şeyler yapacağız ki, neticesinden sen de memnun olacaksın, dünya da hayretler içinde kalacaktır!

Mustafa Kemal onu dinlerken ona, gene de memleket ve halktan bahseder. Onların hayrı için daha tedbirli olmalarını söyler. Aldığı cevap şudur:

— Arkadaş, bizim tecrübemiz senden fazladır. Gerçi seni duygulandıran, hayale sürükleyen şey, memleketine ve milletine olan aşkındır. Ama düşünmüyorsun ki, bu memleket ve halk, senin hararetli aşkına, acaba zannettiğin kadar lâyık mıdır? Bizim başımızda büyük adamlar var. Sen henüz onlarla konuşamamış, onların tecrübe görmüş bakışlarına, bakışlarını çevirmemişsindir. Memleketin her tarafındaki başarılarının sırlarını anlamamışsındır. Eğer bir defa kendileriyle görüşsen, aynı fikirleri kabul etmekte bizden daha ileri gideceğine şüphe yoktur...

Mustafa Kemal, yalnız dinler. Dostunun kimlerden bahsetmek istediğini de anlar. Ama bu anlayışını dostuna açıp ona doğrulatmaya lüzum görmez. Yalnız büyük bir hata içinde bulunduklarını söylemekle yetinir.

— Evet, çok şeyler yapacaksınız. Fakat yapacağınız şeyler korkarım ki, memleketi çıkılmaz bir girdaba sokmaktan başka bir şeye yarayamayacaktır. Eğer ben ve benim gibi düşünenler o zaman hayatta bulunursak, sizin bugünkü sözlerinizi takdirle anmayacağız. Dilerim ki o zaman bizi, çıkılmaz zorluklar içinde terk etmeyesiniz...

Mustafa Kemal'in bu sözleri konuştuğu dostu ile son karşılaşması biraz kırıcı olmuştur. O vaktin, o dünyayı hayrette bırakmak peşinde koşan birinci sınıf politikacılarının, politikacılık lügatinde ve Mustafa Kemal'in tabiriyle "atlatmak" bir marifettir. Nitekim bunların en büyüğü bir gün Mustafa Kemal'i de atlatmıştır:

"Talât Paşanın sadrazam olduğu günlerden birinde, sadaret makamında kendisine bazı hayatî meselelerden bahsetmiştim. Verdiği cevaplarla beni güzelce atlattığına kendi kendisini inandırmıştı. Hatta bu başarısını, bir saat sonra konuştuğu yakın bir arkadaşına da hikâye etmiş.

Fakat iki gün sonra kendisini telâşa düşüren bir durum meydana gelince, beni gece yarısı evine çağırarak, çare ve tedbir sormak lüzumunu duydu. Sadrazamın meclisinde aynı arkadaşım da hazırdı. Şu sözleri söylemekle kendimi teselli ettim:

—Benden fikir soruyorsunuz. Söylemekte mazurum. Çünkü ben size daha üç gün önce, çok hayatî bir mesele hakkında fikir ve mütalaalarımı söylemiştim. Siz ise beni atlattığınıza inanmış, hatta bunu ilân etmiştiniz.

— Asla!..

— Söylediğiniz zat, yanınızda oturuyor!"

Evet, hesaplaşma gerçi ağır olmuştur. Ama ne var ki, o muazzam başarıları elde edecek ve hem memleketi, hem dünyayı hayretlere boğacak olan büyük adamların en büyüklerinden biri, basit bir atlatıcıdan başka bir şey değildi! Atlatmak ise hem kendini, hem karşısındakini aldatmaktan başka nedir ki!..

Mustafa Kemal, Sofya'da artık "kordiplomatik içinde rahat bir salon hayatı geçirecek adam" değildir. Derhal İstanbul'a, Başkumandanlık vekâletine müracaat eder. Şöyle anlatır:

"Ordu içinde rütbemle mütenasip herhangi bir vazifenin bana verilmesini rica ettim. Başkumandan vekili tarafından bana çok nazik bir cevap verildi: "Size orduda daima bir vazife mevcuttur. Fakat Sofya ataşemiliterliğinde kalmanız daha mühim telâkki edildiği içindir ki sizi orada bırakıyoruz".

Fakat onun müracaatları kesilmez. Memleket harpte ve arkadaşları ateş hattında iken kendisinin ataşemiliterlik yapamayacağını yazar. Hatta davasını kesin olarak ortaya koy:

"Eğer birinci saf subayı olmak yetkinliğinden mahrum isem, kanaatiniz bu ise, lütfen açık söyleyin".

Cevap çok gecikti. Kendi naklettiğine göre, "o günlerde çektiği ıstırabı anlatmak zordur". Gerekirse bir er gibi harp saflarında çalışmaya kararlıdır. Eşyasını toplamış, evini terk etmek üzeredir. Gerçi harbi istememiştir. Müttefikler harbinin sonunun iyi olacağına da inanmaz. Ama ne çare ki bir olupbitti vardır ve kendi kuşağının, bütün kendi görüşünde olanlar gibi ona düşen, "cephelerde harbi başarıya ulaştırmaya çalışmaktan ibaret"tir.

İstanbul'dan cevabın geciktiği, ıstıraplarının en yüksek hadlere vardığı o günlerde, hele geceleri buhranlar içindedir. Evini de terk etmiş, sefarethaneye taşınmıştır. Fakat muntazam yaşayışlı bir insan olan Sefir Fethi Bey, akşam yemeklerinden sonra fazla oyalanmaz. Erkenden dairesine çekilir. Halbuki Mustafa Kemal'in konuşmaya, dertleşmeye, tartışmaya ihtiyacı vardı. İster ki bu konuşmalar, tartışmalar sabahlara kadar sürsün. Bütün düşüncelerini döksün. Bütün kaygılarını ortaya sersin. Yaşanılan günler için, hele gelecek zamanlar için fikirlerini, mütalâalarını anlatsın. Evet, hele gelecek zamanlar için? Ona göre İstanbul'dakiler daha şimdiden bitmiştir. Her attıkları adım hatadır. Ama mademki harp açılmıştır. Kendisi harpten kaçmayacaktır. Ordusunun, rütbesinin kendine düşen vazifelerini yılmadan yapacaktır. Ateş hatlarında, cephe kumandanlıklarında, hem de macera şeklinde olmadan, hesaplı, kitaplı davranışlarıyla kahramanlıklar yaratacaktır. Ona inanmayanlara, onu içkiye düşkün, günlük yaşayışı karışık diye hor görenlere, askerlik sanatının, cesaretinin ve zaferin harikalarını gösterecektir.

Halbuki işte hâlâ yurt dışındadır. Bir sefarethane salonunda, saatlerdir tek başınadır. Ona cevap bile verilmemiştir. Bu bomboş salonda, bu gecelerin geç saatlerinde, karşısında kendisini dinleyecek biri bile yoktur.

Düşünceleri buralara saplanınca bunalır. Garip kararlara varır: Eğer cevap gelmezse?.. Evet, eğer cevap gelmezse yapacağı şudur: Hiçbir emir beklemeden sefaretteki ataşemiliterliğini bırakacak, eline küçük bir çanta alıp trene atlayacaktır. İstanbul'a varacak ve kendisine cevap vermeyenlerin karşısına dikilecektir:

— *İşte ben geldim. Ne yapacaksanız yapınız...*

İstanbul'dan gelen emir onu, o günlerde ve bu bunalımlar içinde bulur: İstanbul'a çağrılmaktadır. On Dokuzuncu Tümen Kumandanlığına atanmıştır. Hemen hareket etmesi lâzımdır.

Arkadaşı Fethi Bey ona bu telgrafı tebliğ ederken dalgındı:

— *Kemal, istediğin oldu. Senin, sana gösterilen işlerde başarılar kazanacağından eminim. Ama, senin her zaman dediğin gibi, unutma ki, asıl yapılacak işler daha ileridedir...*

Mustafa Kemal, Sofya'dan İstanbul'a, âdeta kuş gibi uçar. Fakat o günler, Türkiye'nin harp tarihi için kara günlerdir. Enver Paşa, başlamış olan soğuklara bakmayarak hem vakitsiz, hem lüzumsuz bir hareketle Sarıkamış taarruzuna girişmişti. Ve birkaç gün içinde bir orduyu, âdeta son neferine kadar denilecek şekilde eritmiş, bitirmişti!

***

SARIKAMIŞ DRAMI

Şimdi bir ilçe merkezimiz olan Sarıkamış, yüksek, ormanlık dağlarla çevrilmiş bir çukurda küçük bir kasabadır. Çar devrinde burası, bazı kışlalar ve subay evleriyle bir askerî sınır garnizonuydu. Birkaç kışlanın yanında küçük bir köy de vardı. Bu çukur bölgenin bir askerî önemi yoktu. Etrafındaki dağlar sarp kışın geçilmesi imkânsız, ormanlık arazi teşekkülleriydi. Kars yaylalarına çıkan yol üstünde bir geçit olmaktan başka, Türkiye ile Rusya harbe girerken Üçüncü Ordu merkezimiz Erzurum'da bulunuyordu. Harple beraber sınır bölgelerinde, ileri geri bazı askerî hareketler olmuştur, fakat ekim sonunda ve hele kasım başında doğu kışı başlayınca, harekât önemini kaybetmişti. O sırada bizim cephemiz sınır gerilerinde, Köprüköy hattı üzerinde idi. İşte bu sırada Enver Paşa, yanında Kurmay Başkanı Bronzart Von Şellenburg Paşa ve Genelkurmay Birinci Şube Müdürü Yarbay Von Feldman ve maiyeti ile Erzurum'a varır. Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, Kurmay Başkanı Guze Bey adında bir Alman subayıdır. Bu sonuncuların kararı kışın başlamasını hesaba katarak, Erzurum önünde bir savunma muharebesi sürdürmektir. Enver Paşa, Köprüköy'de birlikleri teftiş eder ve derhal bir taarruz emreder. Bu taarruz fikri Yarbay Feldman'ındır ve Bronzart Paşa taarruzdan bahsederken, etrafını çeviren Türk subaylarına:

— *Büyük bir zaferle aramızda şu elimdeki kırbaç kadar mesafe var,*

şeklinde konuşur.

Zaten bütün davranışlarıyle, ciddî tesir bırakmayan, teftiş esnasında bile atını idare edemeyen, çok çirkin bir vaziyette yere düşüp teftişin ciddiyetini bozan bir adamdır. Yarbay Feldman ise, yalnız yüksek perdeden konuşur ve abartılı jestlerle Türk subaylarını sıkar. Fakat Enver Paşanın taarruz kararı kesindir[1]. Bu karara sessiz bir adam olan ordu kumandanı ses çıkaramaz. Yalnız XI. Kolordu Kumandanı Galip Paşa, işin vahametine dikkati çeker. Galip Paşa Enver'i Rumeli'den, Makedonya'dan, hürriyet günlerinden ve Hareket Ordusundan tanır. Kararını değiştirmeyeceğini de bilir. Nitekim Enver Paşanın cevabı derhal taarruza geçilmesi olur. Ve Enver Paşa, kurmay okulundan hocası da olan III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşayı görevden alarak geriye göndermiş, III. Ordunun kumandasını kendisi üzerine almıştır. Halbuki ordu hizmet ve stajlarında o güne kadar – Trablus'taki gerillamsı savaşları saymazsak – fiilen bir tabura bile kumanda etmiş değildir. Teşkilâtçılık ve disiplin tesisi vasıfları yanında, askeri kültür ve stajının bulunmadığı, Hindenburg, Ludendorf gibi en yetkili asker şahsiyetleri tarafından da ifade edilmiştir (Bunlar, dipnotlarda sık sık değindiğimiz, Enver Paşa isimli eserimize de alınmıştır). Halbuki kış başlamıştır. 90.000 kişilik bir kuvvet olan Üçüncü Ordunun daha birçok eksikleri vardır. Askerin çoğu yazlık elbiselidir, ayakkabısızdır. İaşe noksandır. Yol yoktur. Malzeme noksandır. Fakat karar kesindir. XI. Kolordu cepheden, IX. ve X. Kolordular batı kanatta Çıtak, Oltu üzerinden Sarıkamış üzerine harekete geçeceklerdir. Sarıkamış alınacak, sonra Kars yaylasına çıkılacaktır. Kars kalesi elde edilecek, sonra bütün Güney Kafkas ve daha ilerileri zaptolunacaktır! Hareket 9 Aralık'ta başladı (Sarıkamış harekâtı üzerine çok şeyler yazılmıştır. Fakat bu konuda, Sarıkamış harekâtına baştan sona kadar katılan IX. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif Beyin "Sarıkamış" isimli eseri en dikkati çekici olanıdır). Enver Paşanın

(1) O sırada İstanbul'da Alman Askerî Heyeti Başkanı bulunan Mareşal Liman Von Sanders *Türkiye'de 5 Sene* isimli eserinde bu harekâta taraftar olmadığını, yazar. Bundan başka aynı eserde, Üçüncü Ordunun elbise ve teçhizat yetersizliğini açık ve hazin cümlelerle anlatır. Sarıkamış muharebesinin ayrıntılı akışı ve Enver Paşanın vasiyeti, *Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa* eserimizin III. cildinde verilmiştir.

Selânik ihtilâl komitesinden beri arkadaşı ve o da hanedana damat olan Hafız İsmail Hakkı (bu harekât içinde paşa), X. Kolordu ile sol kanattan açılır. Bu çevirme ile Sarıkamış'a girmek ister. Kendi başına hareketi yürütür. Enver Paşa IX. Kolordu ile beraberdir. 10-11 Aralık'ta harekât eski hudut hattı üzerindedir. Fakat ondan sonra sarp, ormanlı dağlara vurulur. Birlikler birbirleriyle bağlantıyı kaybederler. Eski sınırla Sarıkamış arası 40 kilometre kadardır. Enver Paşa, yalnız ileri kumandası verir ve başka şey dinlemez. Birlikler dağlara, boğazlara saplanmışlardır. Soğuk, sıfırın altında 30 dereceye kadar düşer. Kar, tipi korkunçtur. Askerler açıkta gecelerler. Açlık, yorgunluk ve her dakika biraz daha eriyen birliklerin çöküntüsüne rağmen harekât devam ettirilir. Enver Paşanın bütün derdi, Hafız Hakkı'dan önce kendisinin Sarıkamış'a girmesidir! Bunu açıkça tekrar eder. Nihayet Enver'in yürüttüğü IX. Kolordu Sarıkamış önüne geldiği zaman, bu kolordunun mevcudu ancak bir alay teşkil edecek kadardır (14 Aralık). 15 Aralık'ta Hafız Hakkı da Sarıkamış önünde Enver Paşaya yaklaşır. Bir hafta kadar önce emrine verilen 40.000 mevcutlu X. Kolordudan elinde ancak 1800 kadar bitkin, perişan asker kalmıştır. Fakat Enver Paşanın emri gene şudur:

— *Derhal taarruza geçiniz!*

Taarruza geçilir de. Birbirleriyle irtibatları kalmayan son kalıntılar gerçi hareket halindedir. Ama bu kalıntı artık bir ordu değildir. Ortada ne bir kumanda birliği, ne bir plan vardır.

Yalnız Enver Paşanın hiç durmayan ve bazen kurşuna dizmelerle yürütülen sürükleyişi altında, Sarıkamış çukuru önünde bocalama devam eder. Bu sefer Rusların çevirmesi başlamıştır. Enver'le maiyeti zorlukla çemberden kurtulurlar. X. Kolordunun mevcudu 20.000'den 1000 kişiye inmiştir. 19 Aralık'ta ve bir hafta önce elinde 40.000 asker olan Hafız Hakkı Paşa, etrafında ancak 80 kişi kaldığını görünce karla, tipiler altında bir ağacın dibine çöker ve hıçkıra hıçkıra ağlar. Yanındaki kurmaya sözleri şundan ibarettir:

— *Her şey bitti!*

Fakat disiplin son nefese kadar işler ve görülür ki, eğer bu ordu, macera duygularıyle değil de, askerlik sanatının emirlerine uyarak, vaktinde ve lüzumunda kullanılabilseydi, onun başaramayacağı şey yoktu. 19 Aralık'ta IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa son raporunu hazırlar.

20, 21, 22 Aralık günleri ise söz düşmanındır. Son kalıntıları da esir eder. On gün önceki 20.000 mevcutlu IX. Kolordudan düşman eline geçen kalıntı şudur: 106 zabit, 80 er, 8 at, 1 kırık top kundağı! *Birinci Dünya Harbi'ni Nasıl İdare Ettik?* isimli eserden aldığım (Z. Şakir) bu son rakamlar tam hakikate uymayabilir. Fakat daha sonra aynı kolordunun yeniden teşkil edilen kadrosunda ve cephede savaştığım ve hatta ikinci Sarıkamış harbine de katıldığım yıllarda dinlediğim ve Sarıkamış günlerinden arta kalan tektük asker ve subayların anlattıkları da, kitaplarda okuduklarımı doğrulayan şeylerdi. Bu harekâta, ordumuzun bazı yetkili mensupları arasında ve bazı askerî edebiyatta, bugün de "Sarıkamış Çevirme Harekâtı" diyenler vardır. Ama, hangi çevirme harekâtı? 2500-3000 metre yüksekliğe varan, araları yarlar, boğazlarla yarılmış ve doğu kısmı zaten Rusfara açık bırakılan bu Sarıkamış çukuru etrafında, bu ormanla kaplı, engebeli sahada hangi çevirme harekâtı? Bu savaş alanı bir ova değildi ki? Burada değil kolordular, tümenler, hatta küçük birlikler bile birbirleri ile bağıntı kuramıyorlardı. Süvari, daha ilk adımda savaş dışı kalmış, toplar ise bu bir adım düzlüğü olmayan, bir karış yolu bulunmayan ormanlık dağlarda, zaten terk edilmişti. Kısacası iş süngüye kalıyordu ama, Mehmetçik ve subaylar, düşmanın karşı saldırıları ve ateşi karşısında, yahut da soğuktan donarak, süngüsünden daha önce karlara gömülüyordu. Sarıkamış bozgununu tamamlayıp İstanbul'a dönen Enver Paşanın, Sarıkamış harekâtı hakkında İstanbul'da açıkladığı tek cümle şudur:

— Düşmana ağır bir darbe indirdik!

Bunun dışındaki neşriyat önlenmiştir. Kaldı ki, bu bozgunun yurtta ve ordularda uyandırabileceği tepkileri de düşünerek, daha Sıvas postanesinden bütün ordulara, ancak kendisinin vereceği emirlere tabi olarak, yalnız kendi emirlerinin yapılması tebliğini yaymıştır. Enver Paşanın fiilî diktatörlüğü asıl bu bozgundan sonra başlar. Ama ne var ki, Sarıkamış'tan sonra Enver Paşa, artık hürriyet kahramanı Enver Bey değildir. Şair ve yazar Süleyman Nazif'in dediği gibi: "Enver Paşa, Enver Beyi öldürmüştü!" sözünde, gerçeğin büyük bir payı vardır...

Kaldı ki, sarp dağlar arasındaki Sarıkamış geçidinde, Sarıkamış Garnizonu binalarının bulunduğu bu köy alınsaydı ne olacaktı? Mevsim Doğu Anadolu'nun karakışı idi. Dağlar, geçitler yol vermezdi. Eldeki Ordu erimişti. Halbuki daha ileride Kars yaylasına varılacaktı. Bu yayla,

büyük süvari kuvvetlerinin hareketini gerektirecekti. Bizim süvarimiz ise erimişti. Rusların büyük süvari kuvvetlerine gelince? Onlar Sarıkamış muharebesine hemen hemen katılmamış olarak elde bulunuyordu. Daha ileride de Müstahkem Kars Kalesi vardı. Bu kale, büyük piyade, süvari kuvvetlerinden başka, asıl ağır topçu kuvvetleriyle düşürülebilirdi. Bizde ise top kalmamıştı. Hayvan ve mermi de yoktu. O halde bu yüksek ve müstahkem kale nasıl alınabilecekti.

Rusların o cephede ve harbin başında 145.000 kişilik bir kuvveti bulunduğu yazılır. Hulâsa neresinden bakılsa, Sarıkamış seferine ümit bağlamanın doğru olmadığı ve bu cephede stratejik önemde bir zafer beklemenin yerinde olmadığı, açık olarak görülür.

(Çeşitli eserlerden başka Mareşal Fevzi Çakmak'ın bu Şark Seferimizi anlatan eseri, ayrıca aydınlatıcı bilgiler verir).

Biz, daha önce de ve tekrarlayarak kaydettiğimiz gibi *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa* isimli 3 ciltlik eserimizde, bu konu üzerinde daha etraflı durmuş olduğumuz için, burada ve bu hareket hakkında fazla tafsilâta girişmeyeceğiz.

***

HAYAL İÇİNDE HAYAL

34 yaşındaki Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşanın beklediği, elbette ki bu değildi. Hatta, onun kafasında, Doğu Anadolu sınırlarında, kış başlamışken ve vakitsiz de olsa bir taarruza geçerek, Alman dostlarının Doğu Avrupa cephesinde yüklerini hafifletmek, yahut Kafkas istikametinde Kars kalesini kurtarmak gibi hedefler de, yanında, ikinci planda kalıyordu. Enver'in kafasında, hayal içinde hayaller yaşıyordu. Bunu bize nakleden, Enver Paşanın yakın müşaviri, yani Enver Paşa karargâhında Alman "Islahat Heyeti" reisi, sonra Ordu ve Ordular Grup Kumandanı olan Mareşal Liman Von Sanders'tir. Mareşal, Enver Paşanın, girişeceğini daha önce haber aldığı bu hareketin müşküllerini, imkânsızlıklarını hatıratında naklettikten sonra, şöyle yazar:

"Vazifem icabı olarak bu mühim mahzurlara Enver'in dikkatini çektim. Lâkin bunların hepsinin düşünüldüğünü ve bütün yolların keşfedildiğini veya edileceğini iddia etti. Konuşmalarımızın sonunda, tamamıyle hayalî fakat şayanı dikkat mütalaalar beyan etti. İleride Afganistan üze-

rinden Hindistan'a yürümek emelinde olduğunu bana söyledi ve veda edip çıktı..."

Liman Von Sanders, bunları yazdıktan sonra, sözlerini şöyle tamamlar:

"*Bu hareket, kumandası bizzat Enver tarafından üzerine alınan III. Ordunun mahvı ile bitmiştir. Ordunun bütün kuvvetini teşkil eden 90.000 neferden ancak ve yaklaşık olarak 12.000 kişi döndü. Avdet edenler ise vücutça çok düşkün olduklarından, bunlar arasında, pek çok telefatı mucip olan lekeli humma hastalığı çıktı*"[1].

Enver Paşa, bu faciadan sonra karargâhı ile ve bu sefer karayolundan derhal İstanbul'a hareket eder.

İran, Turan, Afganistan! Afganistan üstünden Hindistan! İnsan bunları, bu hayal içinde hayali, Enver Paşanın karargâhında çalışan ciddî bir Alman mareşalinden dinlemese, bir masal işittiğine inanır. Fakat Enver Paşa ve onun mizaç ve davranışları düşünülünce, bu acı gerçekle karşılaşılır. Çünkü Enver Paşa, yalnız 1914 sonunda yani harp daha yeni başlarken değil, Türk Ordusu 9-10 cephede dört uzun yıl harp içinde yıpranıp, bütün hareket kabiliyetlerini ve en seçkin kadrosunu kaybettikten sonra da Enver Paşa, Ordu Kumandanı ve amcası Halil Paşanın ağzından, Tebriz'de Kâzım Karabekir Paşaya, Reşt üzerinden Tahran'a yürüyüp almasını ve Hindistan istikametinde yürümesini emretmemiş miydi?[2] Kaldı ki, 13. Kolordunun uzaktan İran içine hareketleri de bunun içindi[3].

* * *

Alman işbirliğinin ve Enver Paşanın Başkumandan vekilliğinin Türk milletine ilk hediyesi bu oldu! Bu eritilen ordu, doğu cephesinde, harbin sonuna kadar bir daha ve aynı güçle yaratılamadı.

---

(1) Bu artakalabilen ve sonra tifüsten hakikatte eriyen bu asker, kâmilen denecek şekilde mahvolan IX. ve X. Kolordulardan değil, daha Doğuya sevkedilip katî muharebelere bütün gücü ile karışamayan XI. Kolordu atıklarıydı.

(2) Kâzım Karabekir: *Cihan Harbi Hatıraları.*

(3) Bu konuda ayrıntılı bilgi *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde verilmiştir.

Fakat Mustafa Kemal'i İstanbul'da bir sürpriz bekliyordu. İstanbul'a gelip de Genelkurmaya, tümenini teslim emrini almak için müracaat ettiği zaman, orada hiç kimse böyle bir tümenin varlığından haberli değildir. Fakat işi kendisinden nakletmek daha doğru olur. Mustafa Kemal İstanbul'da karşılaştığı durumu şöyle anlatır:

"Sofya'dan İstanbul'a geldiğim zaman, Enver Paşa da Sarıkamış harekâtından İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. Önce kendisini ziyaret etmek için makamına gittim. Haber gönderdim. Gelecek cevabı kapıda bekliyordum (Bu bekleme sırasında Mustafa Kemal, personel işlerine bakan Şevket Beyden, yeni vazifesine, bizzat Enver Paşanın Erzurum'dan gönderdiği bir telgrafla tayin edildiğini öğrenmiştir). *Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver biraz zayıf düşmüş, rengi solmuş bir halde idi. Söze ben başladım:*

— Biraz yoruldunuz!

— Yok, o kadar değil.

— Ne oldu?

— Çarpıştık. O kadar.

— Şimdiki vaziyet nedir?

— Çok iyidir...

Enver'i daha fazla üzmek istemedim. Kendi işime sözü getirdim:

— Teşekkür ederim, numarası 19 olan bir tümene beni kumandan tayin buyurmuşsunuz. Bu tümen nerdedir? Hangi kolordu ve ordunun emrinde bulunuyor?

— Ha, bunun için belki Genelkurmayla görüşürseniz daha kesin malumat alabilirsiniz.

— Peki. O halde sizi daha fazla rahatsız etmeyeyim. Genelkurmayla görüşürüm".

Mustafa Kemal'in Enver Paşa ile konuşması bundan ibarettir. O belki biraz daha yakınlık, uzunca bir hasbıhal, hatta belki bir dertleşme ümit ediyordu. Yahut hiç değilse, onun Balkanlar, Sofya veya Fethi Bey hakkında bir şeyler sormasını bekliyordu. Fakat Enver, aynı Enver'di. Kapalı ve soğuk...

Enver Paşanın yanından çıkan Mustafa Kemal doğru Genelkurmay dairesine başvurur ve kendisini takdim eder:

— On Dokuzuncu Tümen Kumandanı Yarbay Mustafa Kemal...

Fakat kendisini tanıttığı herkes şaşkınlıkla onun yüzüne bakar. Nihayet anlaşılır ki, Başkumandanlık Genelkurmayında böyle bir tümenin varlığını bilen yoktur.

Mustafa Kemal bu hatırasını anlatırken:

"— *Düşününüz, âdeta sahtekâr vaziyetinde idim.*"

diye nakleder.

Hulâsa birtakım garip durumlardan sonra, biri ona Liman Von Sanders Paşanın dairesine başvurmasını söyler. Onu da yapar. Fakat onların da dislokasyonunda böyle bir tümen yoktur. Ama paşanın kurmayı ona birtakım çıkmaz tavsiyelerden sonra nihayet paşa ile konuşmasını söyler. Liman Von Sanders, Mustafa Kemal'i nezaketle kabul eder. Karşısına oturtur. Lâkin anlaşılan şudur ki, Liman Paşanın da 19. Tümenden haberi yoktur. Fakat ona başka şeyler sorar:

— *Hâlâ Bulgarlar harbe girmeyecekler mi?*

Mustafa Kemal'in cevabı müspet değildir. Paşa hiddetlenir:

— *Bulgarlar hâlâ Alman ordusunun muvaffakıyetine emniyet etmiyorlar mı?*

— *Hayır ekselâns...*

— *Niçin?*

— *Bulgarları görüşlerinde haklı görüyorum...*

Bu cevap üzerine, Liman Von Sanders derhal ayağa kalkar. Bu hareket Mustafa Kemal'e, artık çıkabileceğini hatırlatmaktır. Fakat kısa bir süre sonra Mustafa Kemal, Çanakkale'de çok önemli olaylar içinde ve daha eşit şartlar altında karşılaşacaktır.

Oradan ayrılan Mustafa Kemal nihayet, birtakım zorluklardan sonra, Tekirdağ'ında, kuruluş halinde olan bir 19. Tümen bulur. Fırkasının kuruluşunu tamamlar ve tümen karargâhını Gelibolu yarımadasında Maydos'a nakleder. Orada emrine verilen daha bazı kuvvetlerle beraber onu, Arıburnu, Anafartalar, Ece limanını da içine alan bölgenin kumandanlığına tayin ederler. Karargâhıyle Gelibolu'nun Bigali köyünde yerleşir.

İşte Mustafa Kemal, hayat yolunda çok önemli, çok çetin ve kanlı bir merhale olan ilk büyük harp sahnesinde, bu şartlar içinde bu yarımadada ve bu bölgede çıkacaktır.

***

KANAL'DAKİ MACERA

Fakat biz o günlerin havasını vermek ve bu hava içinde bir tümen kumandanlığına atanan Mustafa Kemal'in hikâyesine geçebilmek için, Enver Paşa ve teşebbüsleri üzerinde biraz daha durmalıyız. Çünkü Enver Paşanın "Hayal içinde hayali", yalnız Afganistan, Hindistan istikametlerinde kalmıyordu. Bu hayal âlemi içinde Mısırlar, Ehramlar, Kuzey Afrika ve belki daha ilerileri de vardı.

Nitekim Sarıkamış faciasının yürüdüğü 1914 kasım ayı içinde, Suriye'de 56. Ordunun teşkiline karar verildi. Ordunun başına, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa getirildi. Cemal Paşa Enver'in mektepten, Makedonya'dan ve gizli ihtilâl komitesinden beri arkadaşıydı. Kabineye hem iki yıldız, hem iki dost, hem iki rakip gibi girmişlerdi. Maceracı bir ihtiras içinde olmasa Cemal Paşa, belki dirayetli bir kumandan, yahut eserler bırakacak bir vali, hatta belki de icraatçı bir devlet adamı olabilirdi. Ama ortada bir Enver vardı. Enver'in ihtirasları ve hayalleri vardı. Onun karşısında Cemal Paşa, ondan geri kalamazdı. Böylece de Enver doğuda, karlı, buzlu dağlarda talihini denerken, o da güneyde, kum ve ateş çöllerinde, aynı cinsten bir maceraya girecek, Mısır'ı fethedecekti! Fazla olarak, kafasında, mutlak kurtaracağına inandığı Mısır'a, kral olmak da vardı[1].

İstanbul'da Alman Mareşali Liman Von Sanders, Kanal harekâtının daha baştan başarısızlığa mahkûm olduğu kanaatını hatıralarında belirtir. Ama Kanal seferinde Cemal Paşanın baş tahrikçisi gene bir Alman, yani orduda paşa rütbesi alacak olan Albay Baron Kress Von Kressenstein'di. Karargâhında diğer Almanlar da vardı.

Cemal Paşa İstanbul'dan ayrılmadan önce, Çamlıca sırtlarında topladığı subaylar grubuna, geleceğin muazzam zaferlerinden bahsetti. Ehramlara kadar varmış olan Napolyon, etrafındakilere karşı belki bu kadar mağrur konuşmamıştı. Sonra Haydarpaşa istasyonundan ayrılırken kendisini uğurlayanlara, daha dokunaklı sözler söyledi. Kendisi Mısır'ı fethetmek üzere Süveyş kanalını aşarken eğer şehit olursa, diğerlerinin,

(1) Bu konuda: *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa*, cilt. III.

onun kanal sularına gömülen cesedine basarak o mukaddes topraklara yürüyeceğini ilân etti. Hulâsa sahneye konuş tamam ve dramatikti. Ama bu dramatik tablonun fonunda, onu gölgeleyen kara bir gerçek, yani şartların elverişsizliği ile yokluklar, imkânsızlıklar dile geliyordu.

Ne ise, kafile trenle hareket etti. Ama daha demiryolunun sona erdiği Toros geçitlerinde kafile parçalandı. Ondan sonraki yolculuğun, Cemal Paşa tarafından kendi hatıralarında nakledilen acıklı hal ve sahnelerine, bu arada yer vermemek belki daha doğrudur. Çünkü bu hikâye, ancak bu vasıtasızlığın ve sefaletin hikâyesidir.

Fetih için yola çıkan Paşanın karargâhı nihayet Şam'da toplanabildi. Haritalar açıldı. Toplantılar yapıldı. Emirler verildi ve nihayet Kanal yoluna çıkıldı... Elde 16.000 asker toplanabilmişti. Von Sanders'in dediği gibi bununla Mısır zaptedilemezdi. Kanal'da, hesapsız vasıta ve yüksek ateş gücü ifade eden büyük bir İngiliz ordusu yatıyordu.

Hulâsa 2-3 Şubat gecesi öncüler Kanal kıyılarına sokuldular. Fakat daha gözcü karakolların ilk ateşinde, Türk ordusunun ön müfrezelerinde bulunan yerli Arap askerlerinde hemen panik başladı. Yarım saat kadar sonra ise İngiliz ordusu silâh başı ederek Kanal'ı tutmuştu. Kara kuvvetlerinden başka, otomatik toplarla mücehhez zırhlı trenler, Timsah gölü ile büyük Acıgölden 5 İngiliz zırhlısı ateşe başlamışlardı. Hulâsa öyle olmuştu ki, tam yarım saat sonra Kanal, artık geçilmez halini almıştı. Bu arada Kanal'ın Mısır kıyısına ancak iki bölük sürülebilmiş ve bu iki bölük, o anda ve tamamen imha edilmişlerdi. Ölenlerin arasında gerçi Cemal Paşa ve müşavirleri yoktu. Hatta bu başarısızlık üzerine, gerilere çekilip orada toplanmaya çalışan Cemal Paşa ve karargâhına, 3 Şubat gecesi ricat için emir verilmesinde ısrar eden, bizzat General Von Kress oldu...

Kafkasya istikametindeki ordu eridiği sıralarda, Tih Sahrası ve Kanal'da, Mısır'ın fethi hayali de böylece sona erdi. Ondan sonra Cemal Paşa bu gurur ve haysiyet yarasını bir türlü sağaltamayacak ve ilerde Kanal'a, yeniden taarruz için planlar hazırlayacaktır. Fakat ikinci taarruzda da, netice değişmeyecektir.

1917'de yapacağı bir iş kalmayan Cemal Paşanın, Suriye ordusundan ayrılışı ve İstanbul'a dönüşü ise, artık itibarı kalmayan çökmüş bir insanın, aktif hayatının sonu gibiydi.

Şimdi biz, Yarbay Mustafa Kemal bahsine ve Çanakkale'nin hikâyesine dönebiliriz...

*
* *

ÇANAKKALE ATEŞLER İÇİNDE

"Mustafa Kemal'in doğum yeri, Kemalyeri'dir" sözü, çok manalıdır. Kemalyeri, onun Arıburnu cephesinde, ilk savaşlarını yürüttüğü gözetleme mevkiine verilen isimdir. Şimdi orada küçük bir mermer sütun yükselir. Mustafa Kemal'in çıkışı oradan ve Çanakkale muharebeleriyle başlar. Fakat bu olay, yalnız onun tarihte eşi az görülen bir kan ve ateş imtihanından geçerek kahraman bir savaşçı, üstün bir kumandan olarak belirmesi hadisesi demek değildir. Bir de şu var: Her günü bir başka cehennem olan, havası o günlerde; kan, barut dumanı ve çürümüş insan eti kokan bu topraklar üstünde beliren seciye ve karakter özellikleri iledir ki o, geleceğin terazisine adını, hesaplanması gereken bir ağırlık olarak koymuştur. Çünkü bu ad artık, tecrübe edilmiş bir kendine inanışın, zaferlerle süslü bir şanın, kendisini arka planda bırakmak isteyenleri bir elinin tersiyle kenara itip, kendi yolunu açmasına hak veren, hem de haklı bir ihtirasın kaidesi üzerinde parlamaktadır. Artık yolunu ve yıldızını görmüştür. Bu yol nereye çıkacak, bu yıldız hangi burçlarda parlayacak, bunu tayin edemez ama, sezer ki, kendisinin artık bir misyonu vardır. Bir zafer ve şan hakkına dayanan bir misyonu...

Çanakkale muharebeleri nedir?

Hemen şunu belirtelim ki, Çanakkale muharebeleri hem vakti, hem de sonucu hesaplanmamış olan bir Sarıkamış hareketi değildir. Gerçi Sarıkamış da kan ölçüsü bakımından bir hafta, on günde 90.000 kişilik bir ordunun erimesine mal olmuş maceradır. Ama bu maceranın, ne Birinci Dünya Harbi'nin gelişmesi ve sonucu, ne de harp sonrası devrinin kaderi üstünde bir etkisi olmamıştır.

Halbuki Çanakkale muharebeleri, hem Birinci Dünya Harbi'nin gelişmeleri ve sonucu, hem de harp sonrası devrinin rengi ve gelişmeleri üstüne, kader tayin edici damgasını vurmuştur. Hatta bu harplere, çağımızın çığır çizen faktörlerinden biri de diyebiliriz.

Çanakkale savaşlarını biz istemedik. Biz açmadık. Türkler için bu savaşlar, meşru bir savunma hareketidir. Karşı taraf için ise bu muharebeler, bir *çıkmaz* idi. Çünkü Birinci Dünya Harbi'nde, Almanya'nın, iki cephede birden harbetmek talihsizliği gibi, İngiltere-Fransa-Rusya blokunun da, iki cephede bölünmesi şeklinde bir problemi vardı. Çünkü,

İtilâf devletleri cephesinde İngiltere ve Fransa kanadının, Rusya kanadı ile bir bağlantısı yoktu. Şimal Buzdenizi ve Baltık, Alman denizaltılarının kontrolunda idi. Geniş bir cephe üstünde, insan kaynakları itibarıyle, zengin, fakat kocaman, hantal, ağır hareketli bir varlık olan Çarlık Rusya'sı, bu büyük cepheyi besleyecek harp endüstrisine yeteri kadar malik değildi.

Rusya silâh, mühimmat, uçaklar, ağır silâh ve mermileri ve nihayet ilâç, yiyecek bakımından da batı devletlerinin kaynaklarına bağlanmazsa, er geç çökebilirdi. Rusya'yı batı silâh endüstrisi ile, Amerika ve Güney Amerika'nın gıda ve her türlü üretim kaynaklarına bağlamak lâzımdı. Çünkü Rusya aç kalırsa, orada yalnız açlık tahribatı olmazdı. Rusya aç kalırsa, Rusya'da ihtilâl olurdu ve Çarlık Rusya'sında, ihtilâl, en az yarım asırdan beri beklenmekteydi. Rusya'da ihtilâlin kaçınılmazlığı, yalnız ihtilâlci sosyalizmin doktrin edebiyatına değil, sanat edebiyatının, günlük yayınların, resim, heykel sanatlarının muhtevasına, anekdotlara, atasözlerine, halkın günlük konuşmalarına kadar girmişti.

Daha doğrusu Rusya'da ihtilâl, on dokuzuncu yüzyılın başından ve Birinci *Aleksandr* devrinden beri, zaten Rusya'nın havasında esiyordu. Hem de bu ihtilâl sadece bir açlar özlemi de değildi. 1825'teki Dekabristler teşebbüsü, asılzade subayların, aydın kişilerin işiydi. Daha sonra Dostoyevski (1821-1881) ve arkadaşları idama mahkûm edildiler. Siyaset meydanına götürüldüler. Bunların hepsi soy, aydın kişilerdi. Turgenyef bir asildi ve malikâne sahibiydi. Ama çarlığın baskılarına uğradı. Çünkü eserlerinde, herhangi bir akşam üzeri ve şatosunun bahçesinde çay içerken, müjiklerin kendilerini, ihtilâlcilerin Moskova'dan gönderebilecekleri bir emirle pekâlâ asabileceklerini yazıyordu (1818-1883).

Plehanov, daha 1889'da, Avrupa'da ilk sosyalist ihtilâlin Rusya'da olacağını haber vermişti. 1905'teki Rus-Japon harbindeki Rus yenilgisi ise fiilen ihtilâller doğurmuştu. Hulâsa Rusya bir devi ki, aç kalınca derhal delirebilir ve efendilerini yiyebilirdi. Hem bu sefer bir de harp içine girince, onun damarlarını yalnız ekmekle değil, topla, silâhla cephaneyle de beslemek lâzımdı. Çünkü Rus ordusu günde 45.000 top mermisi sarfetmeye başlamıştı. Bu sarfiyat artacaktı da. Halbuki Rus harp sanayii ona, bu mermileri yetiştirecek durumda değildi.

İşte bu durum, İngiliz grubu devletlerin en zayıf, en hasta noktasıydı. Rusya'ya el uzatmak lâzımdı. Yoksa Rusya er geç çökerdi. Rusya çökünce de Almanya, iki cephede savaşmak talihsizliğinden kurtulurdu...

Fakat Rusya'ya el uzatılabilse, meselâ Alan Moorehead'in *Gelibolu -Gallipoli* isimli eserinde yazdığı gibi, harp en az bir yıl daha önce biter ve İngilizler cephesi belki de Rusya'yla beraber muzaffer olurdu.

Evet el uzatmak? Fakat nasıl? Bu sorunun cevabı meydandaydı: Boğazlar yoluyle! Ama ne var ki, Boğazlar Türklerin elindeydi. Ve Türkler, İngiliz-Fransız-Rus grubu değil, Alman-Avusturya grubu safında harbe girmişlerdi. Çörçil, hatıralarında bu olaydan:

"*Ekim ayında, bir politika hatası yüzünden, Türkiye ile Almanya birleşmiş ve müttefiklerin karşısına bir kale gibi dikilmiştir!*" şeklinde bahseder.

İşte İngiltere-Fransa sanayii ve açık deniz pazarları ile Rusya'yı birleştirecek tek yol, bu kaleden, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından geçiyordu. Bu kapıların başlarında ise, gözü pek bekçiler vardı. Yarbay Mustafa Kemal, işte bu bekçilerden biriydi.

* * *

Mustafa Kemal'in, Çanakkale savaşlarına karışması, bu savaşların ilk günlerinden başlar[1].

Hükümet Boğaz'a, daha Türkiye harbe girmeden torpil döşemişti (27 Eylül 1914). 1 Ekim'de ise Boğaz resmen kapatıldı. 19 Şubat 1915'te düşmanın, Çanakkale Boğazı'nın giriş yerlerini koruyan istihkâmlara karşı ilk taarruza başladı. Mustafa Kemal'in 19. Tümen kargâhı 24 Şubat'ta Maydos'a (Eceabat) nakledildi. Maydos, yarımadanın

(1) Türk ve dünya tarihine "Çanakkale Muharebeleri" olarak geçen ve tarihte benzeri az olan bu hadise, 28 Temmuz 1914'te başlayan ve 1918 Ekim sonunda biten Birinci Dünya Harbinin özel ve önemli bir faslıdır. Bu muharebeler, 19 Şubat 1915'te ve Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizine açılan ağzına karşı İngiliz ve Fransız filolarının deniz harekâtı şeklinde başladı. Boğazın bu ağzında, Avrupa yakasında Seddilbahir, Asya yakasında Kumkale başta olmak üzere, Ertuğrul ve Orhaniye ile beraber başlıca dört Türk müstahkem noktası vardır. Bu ağızdan içeride Boğaz genişler ve orta kısmında tekrar daralır. İşte bu orta kısımda da, Avrupa kıyısında Kilitbahir, Asya kıtasında Hamidiye olmak üzere ve bunlarla beraber merkez savunma hattı ve sahil bataryaları vardır. Denizden gelecek düşmana karşı boğazı işte bu iki kademeli istihkâmlar grubu korur. Fakat ne Avrupa, ne Asya kıtalarında başkaca kıyı savunma tertibatı yoktur. Boğaza karşı harekât 19-20 Şubat 1915'te 12 büyük zırhlı ve diğer refakat gemilerinin saldırısıyle başladı. 25 Şubat 1915'te saldırı tekrarlan-

Avrupa kıyısında ve bu giriş yerlerine yakın küçük bir köy kenarındadır. Şubat sonunda Mustafa Kemal, birliklerini kıyılara yerleştirmiştir. 5 Mart'ta tümen karargâhına gelen Boğaz Savunma Kumandanı Cevat Paşaya (Çobanlı) kendi tümeninin Seddilbahir sahil tertibatını gösterirken, düşman gemilerinin ateşini de yerler. 7-8 Mart'ta Boğaz'ın ilk kısmında girip merkez kalelerine saldıran düşman filolarının harekâtı ile, 18 Mart'taki büyük saldırı ve düşman filolarının yarı yarıya eriyişi, onun, gözleri önünde cereyan etmiştir.

18 Mart'tan 25 Nisan'a kadarki zaman, düşmanın keşif ve oyalama hareketleri ile geçer. Düşman, boğazın geçilemeyeceğini anlayıp, yarımadanın Avrupa kıyılarına asker çıkarma planlarını işte bu arada tamamlar. 25 Nisan'da ise, önce, yarımada ile Trakya arasındaki Saros körfezine ve Boğaz ağzındaki Anadolu köşesine şaşırtma çıkarmaları yapılır. 26 Nisan'da Rumeli tarafındaki giriş noktasında (Seddilbahir) çıkartma başlar. Bu çıkartma Ege denizine bakan Kabatepe ve Arıburnu kıyılarındaki çıkartmalarla hedefini belli eder. O günden itibaren de kara harpleri başlamış demektir. Mustafa Kemal bu savaşların tam içinde Arıburnu cephesindedir.

---

dı. Sabahtan akşama kadar süren bombardımanlarla Boğaz ağzındaki Seddilbahir-Kumkale tabya grupları susturuldu. Gece asker çıkarılarak tahribat genişletildi ve askerler geri çekildi. 4 Mart günü bu hareketler tekrarlandı. Çıkarılan askerler karşı saldırı ile püskürtüldüler. Fakat Çanakkale'nin Boğaz ağzı tahkimatı artık işe yaramaz hale getirilmişti. Bunun üzerine 7-8 Mart'ta Boğaz'a giren İngiliz-Fransız gemileri merkez istihkâmlarına saldırmaya başladılar. 11-12 Mart'ta aynı hareketler tekrarlandı. Savaş çok şiddetli oluyordu. Nihayet 18 Mart'ta İngiliz ve Fransız filoları bütün kuvvetleriyle ve Boğaz'ı geçmek için en büyük saldırılarını yaptılar. Harp akşama kadar sürdü. 18 büyük zırhlı, birçok muhripler, denizaltılar, hulâsa 506 topluk bir kudret, çoğu eski olan kara istihkâmlarına ateş kustu. Fakat netice düşman için tam bir mağlubiyet oldu. Akşam üzeri geri çekilmeye karar verdikleri zaman, 6 saat 45 dakika süren harbin sonunda, bütün mürettebatıyle bir Fransız iki İngiliz zırhlısı çok ağır hasara uğramışlardı. Diğer üç gemi torpil isabetiyle karaya oturmuştu. Hulâsa Boğaz'a giren filolar kuvvetlerinin yarısını kaybetmişlerdi. Bu savaşta Türk merkez bataryaları ancak 150 top kullanabiliyorlardı. Yalnız 44 şehitle 70 yaralı verdiler. 3 topları tahrip edildi. İşte bu deniz yenilgisinden sonradır ki İngiliz ve Fransızlar Boğaz'ın geçilemeyeceğine karar verdiler. Karadan taarruz planlarına geçtiler. Karaya asker çıkarma hareketi ancak 25 Nisan 1915'te başladı.

Bu arada, Boğaz ağzının Anadolu köşesindeki şaşırtma çıkartmaları da kansız geçmez. Meselâ 26 Nisan'da Kumkale'ye yapılan 3.000 kişilik çıkartmalar boğazın Rumeli giriş köşesi olan Seddülbahir çıkıntısı ile, yarımadanın Ege denizine bakan güney kıyılarında cereyan edecektir.

Bu topraklardaki savaşlar bir meydan harbi değildir. Bir harekât harbi değildir. Bu savaşlar, birer avuç denebilecek dar topraklar üzerinde binlerce, on binlerce, yüz binlerce insanın kucak kucağa, boğaz boğaza boğuşması, gırtlaklaşmasıdır[1].

Meselâ Çanakkale cephesindeki İngiliz kuvvetleri kumandanı Hamilton bir raporunda, 10 Ağustos 1915 günü cereyan eden Conkbayırı savaşı için şunları yazar:

---

(1) Çanakkale kara muharebelerinin safhaları şöyle özetlenebilir: 25 Nisan'da Boğaz ağzının Anadolu köşesinde başlayıp tutunamayan çıkartmadan sonra, ilk esaslı çıkartma Boğaz'ın Rumeli ağzı köşesinde (Seddilbahir-Eskihisarlık -Tekeburnu) 6 kilometrelik bir sahaya yapıldı. 28 Nisan'da yapılan ve "Birinci Kitre Savaşı" adını alan bu çarpışmada düşman 300 kayıp verdi ve kıyı hattına sığındı. Aynı zamanda yarımadanın Batı kıyısında da Arıburnu çıkartması yapıldı. Her iki cephede düşmanı denize dökmek için Türkler üç gün içinde dört taarruz yaptılar. Fakat tam başarı alınamadı (Arıburnu'nda 1 Mayıs ve Seddilbahir'de 1-2 Mayıs taarruzları). 6-9 Mayıs'ta düşman Seddülbahir'den Alçıtepe'yi hedef tutan ikinci Kitre savaşını açtı. Buna 50.000 kişi ve donanma iştirak etti. 20.000 kişinin kaybına mal olan bu harekâtta düşman ancak yarım kilometre ilerleyebildi. 11 Mayıs'ta Enver Paşanın teftişinden sonra ve yazıldığına göre, hazırlıksız yapılan bir taarruzda, 300 şehit, 6000 yaralı verdik. 4-5 Haziran Üçüncü Kitre Savaşı, iki gün bir gece sürdü. Düşman 9000 kayıp veriyor. Türk zayiatı 7.900. 28 Haziran-5 Temmuz arasında sekiz gün süren ve yarımadanın ucunun iki tarafına yöneltilen taarruz: Düşman zayiatı 14.000. Düşman takip ediliyor. 12 Haziran: Kerevizdere'de düşmanın en kanlı taarruzlarından biri. Bizim zayiatımız 10.000, düşmanın 3.340. 6 Ağustos: Hem Arıburnu, hem Seddülbahir cephelerinde savaşlar. Sonra 13 Ağustosa kadar bizim karşı saldırılarımız. Bilhassa Arıburnu cephesinde... 7.500 zayiat Arıburnu'nda 10 Ağustos'ta ve Mustafa Kemal'in emriyle açılan taarruz: 5 gün süren harpte 6950 zayiatımız var. Bu arada daha kuzeyde düşman Suvla'ya asker çıkararak üçüncü cephe "Anafartalar Cephesi" açılmıştır. Düşmanın hedefi, yarımadanın en yüksek tepesi olan Kocaçimen tepesidir. 7 Ağustos'ta başlayan bu taarruzlar 10 Ağustos'a kadar fasılasız 4 gün devam ediyor. Karşılıklı saldırılarda Türk zayiatı 20.000 ve İngiliz zayiatı 25.000 he-

"Zamanımızın fenninin hazırladığı bütün silâhları ellerinden atarak, hasımlarımızla boğaz boğaza dövüşen erlerimizin yanına generaller de katıldılar. General Cayley, General Cooper, General Baldvin o gün hayatlarını kaybedenler arasındadırlar. Türkler birbirleri ardınca, "Allah! Allah!" haykırışlarıyle, hakikaten pek yiğitçe saldırdılar, savaştılar. Bizim erlerimiz de, ırkımıza has olan sebat ve metanetle dövüştüler. Ve oldukları yerde canlarını verdiler.

Bu boğuşmayı yazı ile tasvir mümkün değildir".

Aynı günün akşamı Birdwod da, o gün zayiatının 12.000 kişi olduğunu ve aralarında pek çok subay bulunduğunu bildiriyor. General Show'un o gün Suvla'ya çıkan ordusundan da 10.500 mevcudun

---

sap edilmektedir. Fakat düşman ilerleyişi durdurulmuştur. Kocaçimen tepesi korunmuştur. Yalnız o hatta bağlı ve daha güneye düşen Conkbayırı'nda iki tarafta 8-30 metre ara ile siperlerinde tutunmaktadır. İşte bu vaziyette ve Mustafa Kemal'in yönettiği 10 Ağustos taarruzundadır ki düşman Conkbayırı'ndan atılır ve sahile kadar kovalanır. 13 Ağustos'ta ve takviyeler alan düşman ikinci Anafartalar muharebesini açar. Sonuç başarısızlıktır. 21-22 Ağustos'ta son Anafartalar saldırısını yapar. Gene netice alamaz. Ondan sonradır ki muharebeler siper, lâğım muharebeleri halini alır. Muharebeler bu şekilde 1915 Aralık ayı sonlarına kadar devam eder. Sonra düşmanın boşalmaları başlar. 19-20 Aralık gecesi Suvla (Anafartalar) ve Arıburnu cepheleri boşaltılır. 3-9 Ocak arasında Seddülbahir cephesinden son kuvvetler çekilir. Bu suretle 8 ay 14 gün süren Çanakkale muharebeleri sona erer. Çanakkale harplerinde tarafların zayiatı hakkında rakamlar çeşitlidir. Meselâ Çörçil'in hatıralarında 200.000 olarak gösterilen düşman zayiatını 143.000 ile 331.000 arasında gösterenler vardır. Biz yukardaki ve tarafların zayiatı ile ilgili rakamları *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nden (c. 4, s. 242) aldık. Bu detaylı rakamların resmî kayıtlara dayanması lâzım gelir. Conkbayırı harpleri hakkında Türk müşahedeleriyle yabancı kaynakların hatıra ve raporlarını da birleştiren ve Harp Tarihi Encümenince yayınlanan Cemil Conk'un eseri, günlük gelişmeler ve bilhassa renkli harekât haritaları itibarıyle değerlidir. Hatta Mustafa Kemal'in *Anafartalar Hatıraları*'nı (son yayınlanan Uluğ İğdemir), bu harekât haritaları üzerinden izlemek çok fayda verici olmaktadır.

Erkânıharbiye-i Umumiye'nin İstanbul'da ve 1922'de Askeri Matbaada "Harp Tarihi Külliyatı" serisinde yayınlanan *Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi-Çanakkale Muharebatı Cüzüleri* harekâtın gelişmelerine resmi bir bakış olmak bakımından önemlidir.

6.000'i kaybedilmiştir. General Baldvin ve kurmay heyeti tamamen telef olmuşlardır[1].

Anlatılanlar elbette ki hazindir, ama gerçektir. Emperyalizm, Birinci Dünya Harbi'nde, ilk yarayı, Türkiye'de ve Çanakkale'de aldı. Çörçil hatıralarında, Çanakkale'de kendi kayıplarını 200.000 kişi olarak gösterir. Biz de 186.869 şehit, yaralı ve kayıp verdik. *(Osmanlı Tarihi Kronolojisi, cilt. 4, s. 430).* Genelkurmay Harp Encümenimizin, bu muharebeleri inceleyen kaynaklarına göre ise zayiatımız, ölü ve yaralı 200.000 kadar hesaplanmaktadır.

Mustafa Kemal, gözleri önünde cereyan eden büyük deniz taarruzlarının düşman için yenilgi ile sonuçlanmasından sonra, düşmanın kara harplerine girişeceğini anlamıştır. Bu görüşünü etrafına bildirir. O sırada tümeni 5. Ordu ihtiyatına alınmıştır. Bigalı köyünde merkezleşir. Tümeni zayıftır. Durmadan ikmal ve talim terbiye ile uğraşır.

***

KEMALYERİ

Şimdi, 25 Nisan 1915 sabahındayız. Yarımadanın batı kıyısında Arıburnu istikametinden gelen top seslerinden orada bir şeylerin geçtiğini anlar. Hemen tertibatını alır. Süvari bölüğünü, yarımadanın en yüksek tepesi olan Kocaçimen tepesine sevk ederken, bağlı olduğu kumandanla da (Esat Paşa) temaslarını tamamlar. Arıburnu sahasını korumaya memur birlik kumandanından gelen raporda, düşmanın Arıburnu sırtlarına asker çıkardığı bildirilmekte, bir tabur askerin yardıma gönderilmesi istenmektedir.

Mustafa Kemal anlar ki, kara muharebesi başlamıştır. Ve iş bir taburluk yardım meselesi değildir. Çanakkale kara harbi açılmaktadır. Gerçi çıkarma yapılan nokta kendi cephesi değildir. Ama işin önemini kavramıştır. Hemen karar vermek lâzımdır. Kararını verir. Emrindeki 57'nci alayı, derhal Kocaçimen tepesine sürer. Kendisi alayın başındadır.

Osmanlı hükümetinin ve Genelkurmayının, Gelibolu yarımadasına

---

(1) General Hamilton'un raporundan. *Conkbayırı Savaşları:* Genelkurmayımızın Harp Tarihi Dairesi yayınlarından yazan: Emekli General Cemil Conk, s. 71.

Ege denizi yönünden gelecek bir saldırıyı, vaktinde düşünmemiş ve ona göre hazırlanmamış olduğu bir gerçektir. Bu yarımada, Balkan Harbi'nde Bolayır berzahında, geçidinde yapılan tahkimattan başka, Ege denizine karşı ne müdafaa hatları, ne de muharebe tertibatı ile korunmuş değildir. Bolayır berzahı siperleri ise, Trakya'dan gelen Bulgarlara karşı ve o sırada yapılmıştı. Onun içindir ki, Gelibolu kıyıları Ege denizine karşı tamamen açık bulunuyordu. Bunun nedenini biz izah edemeyiz. Fakat bu tertipsizliğin, yolsuzluğun, muhabere şebekelerinden yoksun oluşu, Çanakkale muharebelerinde Türk ordusuna pek pahalıya mal olduğu da bir gerçektir. Yolsuz, pırnallık, karışık arazi üzerinden Kocaçimen'e 57'nci Alayı kendisi sevk ederek ulaştıran Mustafa Kemal'in ilk gördüğü manzara pek fikir verici değildir. Çünkü düşmanın çıkartma yeri olan Arıburnu, ölü zaviyededir. Yani Kocaçimen'den görünmez. Bunun üzerine bin zorlukla Conkbayırı'na geçer. Gördüğü manzara, daha aşağıdaki 261 rakımlı tepedeki gözcü erlerin Conkbayırı'na kaçtıklarıdır. Onların önüne geçer:

— *Nereye gidiyorsunuz?*

— *Düşman geldi.*

— *Nerede?*

Elleriyle 261 rakımlı tepe yönünü gösterirler. Hakikaten düşman tepeye serbestçe yaklaşmaktadır. Mustafa Kemal'in ise elinde kuvveti yoktur. Düşman ona, Kocaçimen'deki askerlerinden daha yakındır. Ama bu düşman önlenmez ve gelirse onun kuvvetlerini de mahveder. Derhal kararını verir ve bu kararı Mustafa Kemal'in kendisi, hatıratında "*bir mantıki muhakeme veya sevki tabii*" olarak adlandırır.

— *Düşmandan kaçılmaz!*

— *Cephanemiz yok...*

— *Süngünüz var ya...*

Bu askerler kendi birliklerinden değildir. Ama o derhal kumandayı ele alır. Süngü taktırır. Etraftan da bazı erler toplar. Hepsini yere yatırır. Bunların yere yattığını gören düşman da askerlerini yere yatırmış, mevzie girmiştir. İşte, Gelibolu topraklarının Batı kıyısında ilk mevziler böyle teşekkül eder. Düşman duralamıştır. Mustafa Kemal o dakikaları hatıratında ancak birkaç söz, fakat derin bir duygulukla belirtir.

— *Düşününüz, işte bu bir ân'dı...*

İki taraf da kritik dakikalar geçirir. İngilizler, belki yorgunluktan, belki de ayak bastıkları toprağı ve bu toprağın sakladığı sırları bilememekten yürüyüşlerine devam etmezler. Arkadan 57'nci Alay yetişir. Karaya çıkan düşman 8 taburdan fazladır. Mustafa Kemal'in elinde bu kadar kuvvet yoktur. Fakat derhal süngü taktırır. Bir dakika sonra da taarruz emrini vermiş ve taarruz başlamıştır (sabah saat 10). Kendisi Conkbayırı'ndan harekâtı idare eder. Sağ sol birliklerle irtibatlar kurmaya çalışır. Taarruz ilerlemektedir. Bu harekâtı anlatırken onun sözleri şunlardır:

"*Herkes öldürmek ve ölmek için düşmana atılmıştı...*"

Ya öldürmek ya ölmek! Zaten bu verilmiş bir emirdir. Yerine getirilen bir emirdir. Çünkü askerini bu taarruza kaldırırken etrafına topladığı alay subaylarına verdiği emirler şudur:

— *Size ben taarruz emretmiyorum; ölmeyi emrediyorum... Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde, yerimizi başka kuvvetler ve başka kumandanlar alabilir...*"

Evet, içinde bulundukları an, kritik bir andı. Öldürmek ve ölmek lâzımdı. Kumanda yerindeydi. Kumandan, *işte böyle bir anda bu emri* verebilen insandır. Bu emri alanlar, öldürmeyi ve ölmeyi bilen insanlardı. Netice şu oldu. Düşmana saldırıldı. Boğuşuldu. Düşman dayanamadı. Geri çekildi. Sahile kadar gerileyerek oralarda tutunabildi. Arıburnu cephesi işte böyle açıldı. Ya 57'nci Alay? 57'nci Alay bir başka türlü alaydı. 57'nci Alaydan bu gök kubbede baki kalan bir hoş sadadır. Çünkü Çanakkale Harbi'nde 57'nci Alay, tamamen şehit oldu...

* * *

O gece düşman Arıburnu'na 5 İngiliz tümeni daha çıkarır (25/26 Nisan 1915). Bu bir küçük ordu demektir. Halbuki bizim kuvvetlerimiz yetersizdir. Erlerin çoğunun çarıkları dökülmüştür. Yiyecek kıttır. Yol yoktur. Muharebe şebekesi iyi kurulmamıştır. Ama o gece Mustafa Kemal'in emrinde de bazı birlikler verilmiştir. Ertesi sabah için onun verdiği emir, elde ne varsa bütün kuvvetlerle gene bir taarruz

emridir. Mustafa Kemal bu taarruzun yapıldığı 26 Nisan gününün neticesini:

— *Mağlup olmuyoruz,*

şeklinde özetler. 27 Nisan'da onu iki yeni alayla takviye ederler. Verdiği emir aynıdır. O günkü harekâtı yönettiği tepeye daha sonra "Kemalyeri" adı verilmiştir. Kemalyeri'ndeki Mustafa Kemal, artık, dünyanın en kudretli imparatorluğunun Türk topraklarına kustuğu sonu gelmez insan ve ateş kudreti ile boğuşmuş, kendini denemiştir. Kendine güvenen, yenilmeyeceğine inanan genç ve güzel bir insandır. Kemalyeri'nden, sağ kanattaki bir tepede birçok düşman askerlerinin, ellerini havaya kaldırarak, beyaz mendiller sallayarak kendi erlerine teslim olduklarını da seyreder.

28 Nisan, birtakım ileri geri hareketlerle geçer. Cephe şekilleşme ağrıları içindedir. Ama düşmanın karaya asker çıkartması durmaz, devam eder.

29 Nisan'da gene çarpışmalar sürer. Herkes bulunduğu taşa toprağa elleri, ayakları, tırnaklarıyle sarılmıştır. Gene de herkesin hiç dinmeyen çabası, karşısındakinin yapıştığı toprağı onun elinden almaktır. Onu ya öldürmek ya atmaktır. Çörçil hatıratında Türklerin bu çabasını şu cümleyle özetler:

"Türkler bu daracık geçit başında sıkı bir savunmaya girişmişlerdi. Canlarını veriyorlar, fakat vatanlarının toprağından bir karış bile vermiyorlardı..."

30 Nisan'da bir kumandanlar toplantısı yapılır. Anlaşılır ki 6 günden beri, düşmanın iki tümeni imha edilmiştir. Mustafa Kemal'in bildirisi ise kısa ve kesindir:

"Bire kadar hepiniz ölerek düşmanı mutlaka denize dökmek lâzımdır. İçimizde ve askerlerimizde, Balkan Harbi'nin utancını bir daha görmektense ölmeyecek yoktur. Böyleleri varsa onları kendi ellerimizle kurşuna dizelim!"[1].

Bu son cümle söylenirken herkesin dişleri gıcırdar. Gözleri bulanır. Bakışlarını sağa sola kaçırırlar. Yahut başları öne eğilir. Evet Balkan

(1) Mustafa Kemal: *Anafartalar Hatıraları.*

Harbi'nin utancı? Fakat Tanrım, daha iki yıl önce Balkanlarda, hatta silâh patlatmadan kof bir toz bulutu gibi, bir rüzgârla sağa sola savrulanlar, dağılanlar, bu subaylar, bu erler miydi? O erler, o subaylar ki, çoğunun üzerinden hâlâ Balkan Harbi'nin tozları silinmemiştir. Yaraları, sakatları hâlâ sağalmamıştır. Ama nasıl olur da Balkanlarda bir nefeste bir vilâyeti bırakıp dağılanlar, bugün burada, hem de dünyanın en kudretli imparatorluğunun birlikleri karşısında, bir karış toprak için bir alayın kanını bir nefeste kurban ederler... Evet bunda bir mucize vardı. Bir kumanda mucizesi. Yahut da başka muamma?

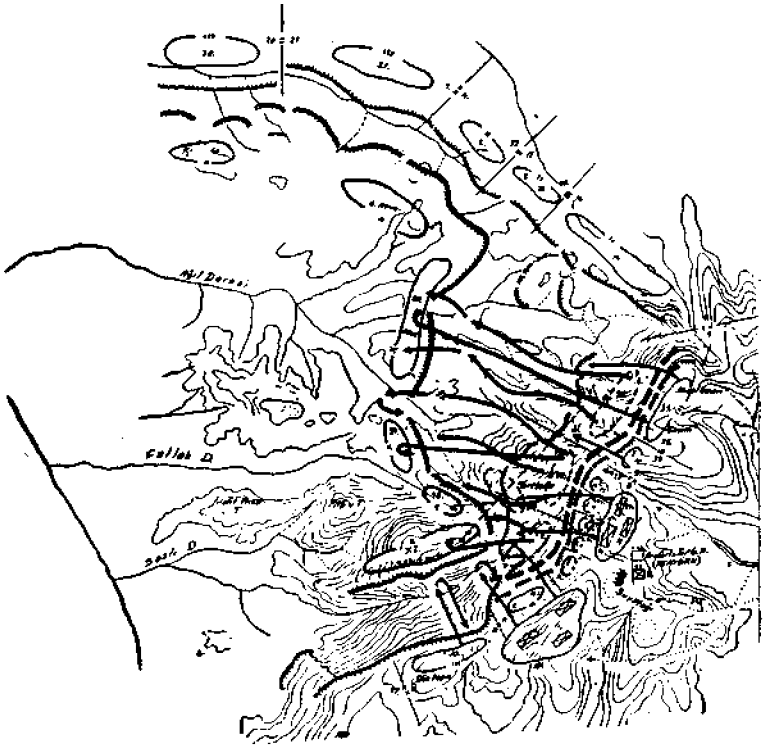
Kumandanlar toplantısının ertesi günü 1 Mayıs 1915'te büyük taarruza girişilir. Taarruz sabaha karşı saat 4'te başlamıştır. Borazanlar, trampetler, henüz uyanmaya çalışan dağları inletirler. Bu, iki asır önceye kadar, Orta Avrupa'da, eski büyük kalelerin önlerinde, kös, tabl ve çeng-i harbî çalarak yapılan saldırılardan daha güçlü ve daha kutsal bir haykırıştır. Çünkü bu saldırı, hiç kimsenin kalesine toprağına değildir. Kendi toprağına gelen ve kendisine saldıran yabancı bir düşmana karşı haklı bir direniştir. Bu sabah öncesi hücumunda, hemen yalnız süngüler konuşur. Bu sahne, boğaz boğaza, gırtlak gırtlağa, hani şu İngiliz kumandanı Hamilton'un raporunda anlattığı cinsten, yazıyla anlatılması imkânsız bir haykırış, hırıltı ve kan sahnesidir.

Denizde ve durdukları yerde tepinen düşman gemilerinin yapacağı fazla bir şey de yoktur. Çünkü artık onların ve bizim hatlarımız diye bir şey kalmamıştır. İki taraf, yani bir tarafta Türkler, diğer tarafta Büyük Britanya adasından gelenlerle Avusturyalılar, Yeni Zelandalılar, yani Anzaklar'la Hindistan'ın Gurkhaları aynı siperde, aynı çukurda, aynı tek karış toprak üstünde kucak kucağa, boğaz boğazadırlar. Çeşitli diller, çeşitli mizaçlar, Tanrıya çeşitli dillerle yakarışların yanında çeşitli küfürler hep birbirine karışmıştır.

Gece açılırken taarruz durdurulmuş, tutulan hatlarda mıhlanılmıştır. Mustafa Kemal artık yalnız 19. Tümen kumandanı değildir. 4 Mayıs'a kadar Arıburnu cephesinin, bu cephe içinde böldüğü Arıburnu ve Ağıldere cephelerinin kumandanıdır.

5 Mayıs 1915'te İstanbul, onun rütbesini yarbaylıktan albaylığa yükseltmiştir. Arıburnu ve Ağıldere Cepheleri Kumandanı Albay Mustafa Kemal. Ve 34 yaşındadır...

* * *

Conkbayırı Savaşı
(10 Ağustos 1915)

Conkbayırı muharebelerinde 10 Ağustos 1915 sa. 04.30 da yapılan Türk süngü hücumunu ve muharebelerin sonuna kadar elde tutulan noktaları gösterir kroki

SON ÇARE

Gelibolu yarımadasında kurulan üç cephe ondan sonra da ayaktadır. Boğazın ağzında, Rumeli yakasında, güney burnunda ve Seddilbahir istihkâmı çöküntüleri ile Tekeburnu arasında, derinliği ancak 5 mil olan 3.5 mil uzunluğunda birinci cephe. Merkezde, süngü burnundan Conkbayırı'na kadar 5 ve Conkbayırı'ndan Azmakdere'ye 3.5 millik bir açı teşkil eden Arıburnu cephesi. Ve bir de Azmakdere'nin üstünde, nihayet üç millik Anafartlar cephesi. İşte yüz binler bu daracık çizgiler üstünde boğazlaşmaktadırlar.

Mustafa Kemal, Arıburnu cephesinin kuzey kanadında savaşlarını yaparken onun sağındaki Anafartalar cephesi de 7 ağustostan beri ateş içindedir. Sol kanadı üzerindeki Conkbayırı'nı ise, gece gündüz endişe ile takip eder. Mustafa Kemal'e göre herkes diş dişe, tırnak tırnağa boğuşmaktadır. Ama cephede birliklerin bazı kısımları birbirlerine karışmıştır. Kumanda sınırları birbirine girmiştir ve kumandada, karışıklık vardır. Bu hal tehlikelidir. Hele Conkbayırı'nda kumanda karışıklığı ciddidir. Kumandanlar ise asabîdirler, sinirlidirler.

Halbuki 6 Ağustos'tan beri Arıburnu ve Anafartalar cepheleri ateş içindedirler. Gerginlik son haddine varmıştır. Derhal karar vermek lâzımdır. Hele 9 Ağustos'ta Conkbayırı'nda kumanda karışıklığı son haddine varmıştır. Halbuki savaş zirve noktasındadır. Düşman denizden durmadan çıkartma yapar. Karaya durmadan birlikler kusar. Donanma bütün toplarıyle faaldir. Ama şu da var ki, iki taraf kucak kucağa olduğu için, birçok noktalarda düşman top ateşini artık kesmiştir. Meselâ Conkbayırı'nda iki taraf arasındaki mesafe ancak 25-30 metredir.

Türk ordusu karargâhı son kuvvetleri de cepheye yollamaktadır. Orada da gece gündüz kimse gözünü kırpmaz. Ordu Kumandanı bir Almandır: Liman Von Sanders Paşa. Mustafa Kemal'in daima saygıyla bahsettiği bir kumandan. Fakat Mustafa Kemal rahat değildir. Sağa sola durmadan başvurur. Bu kumanda karışıklığı düzeltilmelidir. Yoksa tehlike vardır...

İşte bu hengâme, bu dramatik hava içinde ordu karargâhı, Mustafa Kemal'i telefona çağırır. Ordu kumandanı oradadır ve telefonda ordu kumandanı adına ve onun emriyle ordu kurmay başkanı görüşmektedir. Mustafa Kemal durumu ve görüşlerini ordu kumandanına da açık ve kesin olarak bildirir. Tehlikeyi anlatır: Ya cephe çözülürse?

Ordu kumandanı sordurur:

— *Hiç çare kalmadı mı?*

— *Bütün mevcut kuvvetlerin benim kumandama verilmesinden başka çare yok!*

— *Çok gelmez mi?*

— *Az gelir!..*

Son söz söylenmiştir. Mustafa Kemal sorumluluğu kabule hazırdır ve bunu düşünürken, sorumluluğun ne olduğunu bilir:

"Sorumluluk, ölümden ağırdır!"[1]

O bu ölümden ağır olan sorumluluk için kendini ortaya atarken ona: "Çok gelmez mi?" diyenlere de kırgın değildir. Gene işinin başında ve ateşin içindedir. Fakat o günün ertesi ve 8/9 akşamı bir şey olur:

Ordu karargâhından gelen bir emirle Mustafa Kemal, aynı zamanda Anafartalar Cephe Grubu Kumandanlığına tayin edilir. Ve emir: Ertesi sabah açılırken, derhal taarruza geçecektir! (Saat 9.50 geçe). Demek artık son koz oynanacak, son şans teraziye atılacaktır.

Sabahın açılmasına ise, ancak 7 saat vardır. Bu arada kendi cephesini nizamlayacaktır. Yeni cephesine varacaktır. Bu cepheyi teslim alacak ve orada kumandasını tesis edecektir. Sonra da yeni cepheyi taarruza hazırlayacak emirlerini verecek ve bu arada asıl dikkatinin düğümlendiği Conkbayırı sırtlarında da kumanda birliğini kuracak, otoritesini tesis edecek ve sabah açılırken, Çanakkale Harbi'nin en büyük, en kanlı taarruzunu yönetecektir...

Fakat Mustafa Kemal bu ölçüye sığmaz çetinliklerden hatta imkânsızlıklardan bahsederken:

"Sorumluluğu kemal-i iftiharla kabul ettim!" der.

Ama biz o gece için onun anlattıklarından şunları da özetleyelim: Üç gün üç geceden beri uykusuzdur. Ardı arası kesilmeyen hummalı çalışma içindedir. Zaten dört aydan beri, Arıburnu cephesi savaşlarının içinde savrulur.

Önce, kendi tümeninin kumandasını kendi yerine Şefik Beye verir.

---

(1) Mustafa Kemal: *Anafartalar Hatıraları*'nda.

Sonra kendi emrinde harp etmiş olan birliklere ve kendi tümenine bir genelge yayınlar. Bu genelgede, onların kendisine olan inançlarından gururla bahseder. Çünkü bu inanca hak kazanmıştır.

"Bugüne kadar bana gayret ve fedakârlıklarınızla kazandırdığınız muvaffakıyetleri, yeni aldığım vazifede de, bana olan sevgi ve itimadınızla tamamlayacağınıza inanarak size vedâ ediyorum..."

Sonra atına biner. Yanına maiyetini ve bu arada, pek ziyade övdüğü, vasıflarına inandığı, tümenin kahraman sıhhıye (sağlık) Reisi Hüseyin Beyi alır. Çünkü daha o dakikada biliyordur ki, ertesi gün bu sırtlar, gene küme küme cesetlerle dolacaktır.

Gece, karargâhından açılıp Anafartalar cephesine hareketini anlatan yazılarında garip şeyler okuruz:

"İlk defa saf hava teneffüs ediyordum. Arıburnu cephesi ateş hattı ve ona bitişik karargâhlarda, insan cesetlerinin çürümesinden (taaffününden) kimyevî mahiyetini kaybetmiş bir hava teneffüs etmekteydik!"

Sonra gecenin derinleşen karanlığı içinde atlarıyle yol alırlar. Bu yolculuk için anlattıkları pek cesaret verici değildir. Gece 1.30'da Çamlıtekke denilen çukurda, yeni grubunun karargâhını bulur. Bu gruba daha önce tayin edilen bir kumandan, verilen taarruz emrine karşı gelmiştir.

"Taarruz edilemez" demiştir. Ve derhal vazifesinden alınmıştır. Ama şimdi Mustafa Kemal'in emrine ve yeniden en az 5 tümen girmektedir. Arıburnu cephesi ile beraber fiilen bir orduya kumanda etmektedir. Tam saat 4'te artık bütün emirler verilmiştir...

9 Ağustos günü, bütün cephede taarruzlarla geçer. Düşman her tarafta hırpalanmıştır. Yeniktir. Ama Conkbayırı'nda düşman kaldıkça her şey tehlikede demektir. Mustafa Kemal'in bütün düşünceleri bu noktada düğümlenir. Conkbayırı'nda iki taraf âdeta iç içedir. Kucak kucağadırlar. Düşman bizimle, sanki Conkbayırı'nı paylaşmaktadır. Mustafa Kemal, Conkbayırı kendi emrinde değilken oraya pek müdahale edemezdi. Ama şimdi kumandan kendisidir. Derhal kararını verir. Ertesi gün, yani 10 Ağustos'ta Conkbayırı'nda taarruza geçecektir. İşte o kanlı, o korkunç son Conkbayırı muharebesi, daha doğrusu boğazlaşması, o gün olur.

Yeni grup karargâhından Conkbayırı'na dönerken, orada ordu ku-

mandanı ile karşılaşır. Ona, mevcut tümenlere ilâveten iki yeni alay daha verirler. Taarruzda bu taze kuvvetleri harekete getirecektir. Yalnız bu iki alayla, hatta ikisi yetişemese bile tek bir alayla da olsa, mutlaka taarruz edecektir.

Ordu Kumandanı Alman Mareşal, kararı çok cüretli bulur. Ama dengeli bir insandır. Şunları söyler:

— Harekâtın sorumluluğunu kabul eden sizsiniz. Düşüncelerinize üzerinde katiyen tesir yapmak istemem. Ben düşüncelerimi yalnız mütalaa olarak söyledim..."

Akşama doğru 5.30'da Conkbayırı cephesine hareket eder. Yolculuk maceralı geçer. Hatta bir aralık, yol boyunca kendisi atlı ve üstünde düşman uçağı garip bir yarışa da girişirler. Etrafındakileri sağa sola dağıtır. Fakat kendisi genç bir süvari teğmeni (sonra Orgeneral Zeki Doğan) ile uçağın inatlı saldırısı altında da yoldan ayrılmazlar. Conkbayırı'na varıp oraya çıkmak isterken bir geçit yerinde piyade ateşi ile karşılanır. Ama, bir yerlerden bir yollar bulup sabah açılırken 8. Tümen karargâhına varır. Etrafında ne kurmayları, ne yaverleri vardır.

Cephede harp nizamı karışıktır. Bazı yerlerde iki taraf 20-30 metre aralıkla siperlere gömülmüşlerdir. Ceset, kan taaffün, barut ve kirli kokular gene havayı doldurur. Conkbayırı iki tarafın da elindedir.

Dört günden beri zaten herkes ateş içindedir. Hele son iki günden beri birlikler boyuna ve karşılıklı taarruz halindedirler. Asker yorgunluktan perişandır. Onun ise, o gün yeniden harbe sokacağı alaylar için akşamdan gönderebildiği emir, âdeta bir dilek mahiyetindedir.

Acaba askere, hiç olmazsa, bir sıcak çorba verilemez mi?

Fakat ilk bakışta göze çarpan şudur ki, herkeste büyük bir manevî kuvvet yüksekliği vardır. Onun kararı kısa ve kesindir. Düşmanı anî ve şiddetli bir baskınla yenmek! Bu işte kuvvetten ziyade karar vardır. Ve kendisi bizzat hücumun başında bulunacaktır.

Düşmana mesafe zaten 20-30 adım. Tertibat şu: Tüfek yok, top yok. Süngü takılacak ve harp safı nizamında hücum yürüyüşü ile düşmanın üstüne atılınacaktır. Sonra süngü süngüye, boğaz boğaza hesaplaşma... Ve esas karar şudur: Düşman mahvedilecektir...

* * *

DEVLER ÜLKESİNDE DEVLER SAVAŞI

İngiliz gazetesi Times'in çanakkale cephesindeki harp muhabiri Aşmet Bertlet'in, bu savaş içinde gazetesinde çıkan mektubunda şu cümle vardır:

"Bu muharebe, devler ülkesinde bir devler muharebesi idi...

Evet, Conkbayırı muharebesi, devler ülkesinde bir devler muharebesi oldu ve muharebeyi, devler ülkesinin sahibi olan devler, yani Türkler kazandılar. Bu devlerin başında Mustafa Kemal vardı.

Mustafa Kemal, Conkbayırı hücumunun yapıldığı 10 Ağustos sabahına çıkan gecesini şöyle anlatır:

"Bütün geceyi pek rahatsız ve uykusuz geçirdim. Bir taraftan Anafartalar mıntıkasından gelen raporlar, bir taraftan evvelki gecelerin karışıklıkları için de kıtasını, amirini kaybetmiş birtakım kumandanların doğrudan doğruya bana müracaatları bir dakika bile istirahate imkân bırakmadı."

Evet, her rapor için bir karar almak, her tarafa emirler yetiştirmek, her müracaat edene cevap vermek, vazife göstermek... Halbuki zaten dört gün dört gecedir uykusuzdu...

"Gecenin karanlık perdesi kalkıyordu. Hücum anı idi. Saatime baktım, dört buçuğa geliyordu. Fırka kumandanı ve beraberinde bulunanlar hep beraber hücum safının önüne geçtik."

O sırada hücuma katılacak bütün kuvvetler siperler, setler arkasında harp safı nizamında dizilmiştir. Süngülerini takmışlardır. Az sonra bu saflar düşman tarafından görülebilir ve ateş cehennemi yağmuru başlayabilir.

"Gayet hızlı ve kısa bir teftiş yaptım. Önlerinden geçerek askerlere selâmı verdim."

Ondan sonra hücum kıtalarına *"Askerler!"* diye hitap eder. Söyledikleri şudur: *"Önce kendisi ilerleyecektir. Sonra kırbacını kaldıracak, işaretini verecek ve kırbaç tam aşağı inerken herkes yerinden fırlayacaktır."*

Bu tertip, bu emir, kumandanlar tarafından bütün saflara duyurulur. Ondan sonra ağır, sakin adımlarla ilerler. Bir yere kadar düşman hattına

yaklaşır. Kırbacını başının üzerine kaldırır. Önce başının etrafında bir hâle çevirir. Sonra birden kırbacı aşağıya indirir. Harp safları boşanırlar, fırlarlar. Aradaki mesafe çok yerlerde zaten 20-30 adımdan ibarettir. Bir dakika sonra saflar düşman siperleri içindedir. Ondan sonra ise İngiliz Kumandanı Hamilton'un, *"Bu muharebeyi yazı ile tarif etmek mümkün değildir,"* dediği gırtlaklaşma başlar. Yani gene İngiliz kumandanının:

"Türkler yiğitçe saldırdılar. Erlerimiz, zamanımız fenninin hazırladığı bütün silâhları ellerinden atarak boğaz boğaza dövüştüler."

Mustafa Kemal hücum anını şöyle anlatır:

"Bütün askerler, zabitler her şeyi unutmuşlar, bakışlarını, kalplerini verilecek işarete bağlamışlardı. Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış olan askerlerimiz ve onların önünde, ellerinde tabancaları, kılıçları zabitlerimiz, kırbacının aşağı inmesiyle, demirden bir kütle halinde, aslanca bir saldırışla ileri atıldılar.

Bir saniye sonra düşmanın siperleri içinde, gökleri dolduran bir uğultudan (Asumanî bir gulgule) başka bir şey işitilmiyordu: "Allah! Allah!.."

Düşman silâh kullanmaya vakit bulamadı. Boğaz boğaza, kahramanca bir boğuşma sonunda birinci hattaki düşman kâmilen imha edildi."

Mustafa Kemal, bu muharebelerde hücuma kalkarken, askerlerden okuma bilenlerin, Kur'an-ı Kerimi göğüslerine basarak, bilmeyenlerin kelime-i şehadet getirerek ve hemen hepsinin de, iki üç dakika sonra öleceklerini bilerek nasıl titremeden, irkilmeden ileriye atıldıklarını anlatır...

Conkbayırı hücumuna İngiliz hattından bozulup geri kaçanların az arkadaki uçuruma atılışları da Türk askerleriyle beraber olmuştur. Sağ kalanlar bu uçurumun yamaçlarında, yahut dibinde gene boğuşmaya devam etmişlerdir. O gün Conkbayırı üzerinde ve etrafından savaş dört saat sürer. Dört saat sonra düşman, yenilmiş, erimiş bir halde ve zaptı lâzım gelen toprakları bırakarak gerilere çekilir. Düşmanın zayiatı 20.000 kadardı...

Fakat düşman Conkbayırı'ndan çekilip bu tepeyi bize bırakınca, bu sefer Conkbayırı üzerine cehennemî bir ateş yağmuru başladı. Harp muhabiri Aşmet Bartlet, bu bombardımanı şöyle anlatır:

"Gelibolu yarımadasında muharebe başlayalıberi, topçularımızın

kalplerini keyif ve neşe ile dolduran bu kadar geniş ve mükemmel bir hedef hiç görülmemişti. Gemi toplarımızın, Türk hücum safları arasında patlayan mermilerinin havaya uçurdukları cesetler, parça parça etrafa saçılıyordu. Ama bu cehennemî topçu ateşi bile Türklerin saldırısını durduramadı. Türkler, büyük bir cesaret ve yiğitlikle savaştılar."

Mustafa Kemal ve etrafındakiler, Conkbayırı'nda veya Conkbayırı noktasının hemen güneydoğusundaki gözetleme tepesinde ve bu ateşlerin ortasında idiler. Zaten topçu ateşi bütün Çanakkale muharebelerinde daima cehennem alevleri gibi yağmıştır. Topraklar havaya fırlamıştır. Tepelerin şekli değişmiştir. Ama gene o tepede Türk askerleri, mutlaka kalabilmişlerdir. Meselâ 9 Ağustos muharebelerine katılan ve hatta bir aralık Conkbayırı'nın biraz kuzeyindeki Besimtepe'yi zaptedip oradan Conkbayırı'nın arkasını ve Boğaz'ın sularını kısa bir zaman için seyredebilen İngiliz binbaşısı Allanson, bu konuda şunları yazar:

"Ben ömrümde böyle bir topçu hazırlığı görmedim. Mermilerin isabetindeki sıhhat şaşılacak derecede idi. Türk siperleri paramparça ediliyordu."

Allanson, o kadar uzun zaman ve o kadar sıhhatli yapılan siperleri paramparça eden bu korkunç ateş ve tahrip selinden sonra siperlerde artık kimse kalmamış olacağına hükmeden gemilerin ateş kesmesiyle taburunun önünde ileri atılır. Fakat gördüğü ve yazdığı şudur:

"Tepede gene Türkler vardı. Türklerle karşılaştık ve aramızda vahşice bir boğuşma başladı. Yüzbaşı Le Marchande kalbinden yediği bir süngü ile maktul düştü. Ben uyluğumdan yaralandım." vb[1]

Mustafa Kemal'in bulunduğu tepe de, böyle bir ateş ayini içinde idi. Ama o kumanda heyeti tepeden ayrılmazlar. İşte tam o sırada sağ elini birden göğsüne götürür. Bir şarapnel misketi göğsüne çarpmıştır. Yanındaki alay kumandanı Yarbay Servet Bey (sonra tuğgeneral Servet Yurdatapan) olayı şöyle anlatır:

"Süngü hücumu esnasında, Conkbayırı tepesinde onun yanındaydım. Düşmanın şiddetli topçu ateşi başladıktan biraz sonra, elini birden göğsü-

(1) Cemil Conk (aynı savaşlar içinde Dördüncü Tümen Kumandanı): *Çanakkale Conkbayırı Savaşları.*

ne götürdüğünü gördüm. Heyecanımı sezen o metin asker, parmağını ağzına götürerek, başını kaşlarını yukarıya kaldırarak, bana sükût ve sükûn işaret etti."

Mustafa Kemal'in göğsüne isabet eden şarapnel misketi, onun saatine çarparak parçalamış, fakat kendisinin anlattığı gibi "büyükçe bir kan çukuru bırakarak" başka bir zarar vermemişti...

Düşman aşağılara sürülüp, tarihin en kanlı hücumlarından biri henüz devam ederken, Birinci Ordu Kumandanı Liman Von Sanders, Mustafa Kemal'in emrindeki tümenlerden birinin karargâhında Mustafa Kemal'le karşılaşır. Kurmay Albay Haydar Mehmet (Alganer) sahneyi şöyle anlatır:

"Akşama doğru Mustafa Kemal Bey, kurmay başkanıyle beraber karargâhımıza geldi. Liman Von Sanders Paşaya, kendi kumandası altında kendi işaretiyle yapılan piyade süngü hücumu hakkında, ayakta Fransızca izahat veriyor. Mustafa Kemal Bey:

— Bütün cephe üzerinde piyademiz, Conkbayırı'nda tutunmaya çalışan düşmana benim işaretimle süngü hücumuna geçti ve düşmanı denize kadar sürdü. Bu esnada benim göğsüme bir mermi parçası isabet etti. Saatimi kırdı. Bu saat benim canımı kurtardı. Müsaade ederseniz, bugünkü muvaffakiyetin hatırası olarak, bu saati size takdim edeyim, dedi.

Sonra saatini çıkardı, Liman Von Sanders Paşaya verdi.

"Hepimiz ayaktayız. Bu anda, bu ulvî manzaranın şahidi olan bütün bizlerin geçirdiğimiz heyecanı tarif imkânsızdır. Bu heyecan, gözlerimizde sevinç ve iftihar yaşları topladı."

Haydar Mehmet (Alganer) hikâyesini şöyle tamamlar:

"Liman Von Sanders Paşanın heyecandan titrediğini, gözlerinin bulandığını gördüm. Yürekten kopan tebrik ve teşekkür hitabeleriyle, Mustafa Kemal Beyin uzattığı saati aldı. Ona karşı kendi (aile markalı) altın saatini çıkardı ve:

— Sizin de, benim pek büyük takdir ve tebriklerimin nişanesini ve büyük muvaffakiyetinizin hatırasını yadettirecek olan şu saatimi kabul etmenizi rica ederim, dedi ve ona kendi saatini verdi."[1]

---

(1) Mustafa Kemal'in bu ezik saati, Liman Paşanın München'deki evinden, daha başka eşyalarla beraber bir hırsızlık vakasında çalınmış, kaybolmuştur.

10 Ağustos Conkbayırı savaşı, o gün Mustafa Kemal'in askerlerinin galibiyetiyle böyle bitmiştir. Ona, daha iki gün önce:

— *Bütün birlikleri benim kumandama vermenizden başka çare yoktur,* dediği zaman:

— *Çok gelmez mi?*

demiş, fakat gene de bu birlikler onun emrine verilmişti.

Ve birliklerin onun kumandasına çok gelmediği, onun daha pek çok birliklere kumanda edebileceği görülmüştür.

Conkbayırı savaşında öne geçip birliklerine hücum işareti verirken, onun kendi başı etrafında çizdiği hale, bu savaşın sonunda, onun başının üzerinde, kimsenin alamayacağı, kimsenin silemeyeceği bir zafer halesi olarak kaldı. Mustafa Kemal, Çanakkale muharebeleri denilen destanın ortasında, işte bu zafer halesi içinde görülür.

***

ENVER PAŞA, MAREŞAL LIMAN VON SANDERS VE MUSTAFA KEMAL

Çanakkale muharebeleri, Mustafa Kemal'in hem orduda bir yıldız olarak parlamasına imkân verdi. Hem onun, daha sonraki hayat ve mücadele safhalarında, desteği, şöhret dayanağı oldu. Mustafa Kemal'in Çanakkale'deki başarıları, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşanın, elbette ki dikkatini çekiyordu. Gerçi Mustafa Kemal'in mizacı, yaşayış tarzı, Enver Paşanın daima ve içteniçe eleştirisine uğramıştır. Onu Mustafa Kemal'e karşı ve Makedonya'dan beri, çekingen bırakmıştır. Fakat Mustafa Kemal'in kudretini de daima takdir etmiştir. Bu takdir hissi, ta Trablusgarp muharebelerinden başlayarak, Enver Paşanın hatta yurt dışına çıktıktan sonra da, görüşlerine hâkim olmuştur. Buna ait ciddî vesikalar vardır[1].

Ama bu iki insan arasındaki karşılıklı ve itici kompleksler, zaman

(1) Enver Paşanın, kendi elyazısı ile Batum'dan, Ankara'da Mustafa Kemal Paşaya yazdığı ve bazı eleştirileri yansıtan mektubunda, Mustafa Kemal'in askerî meziyetleri, ayrıca ve önemle belirtilmektedir. Bu belge, Türk Tarih Kurumundadır.

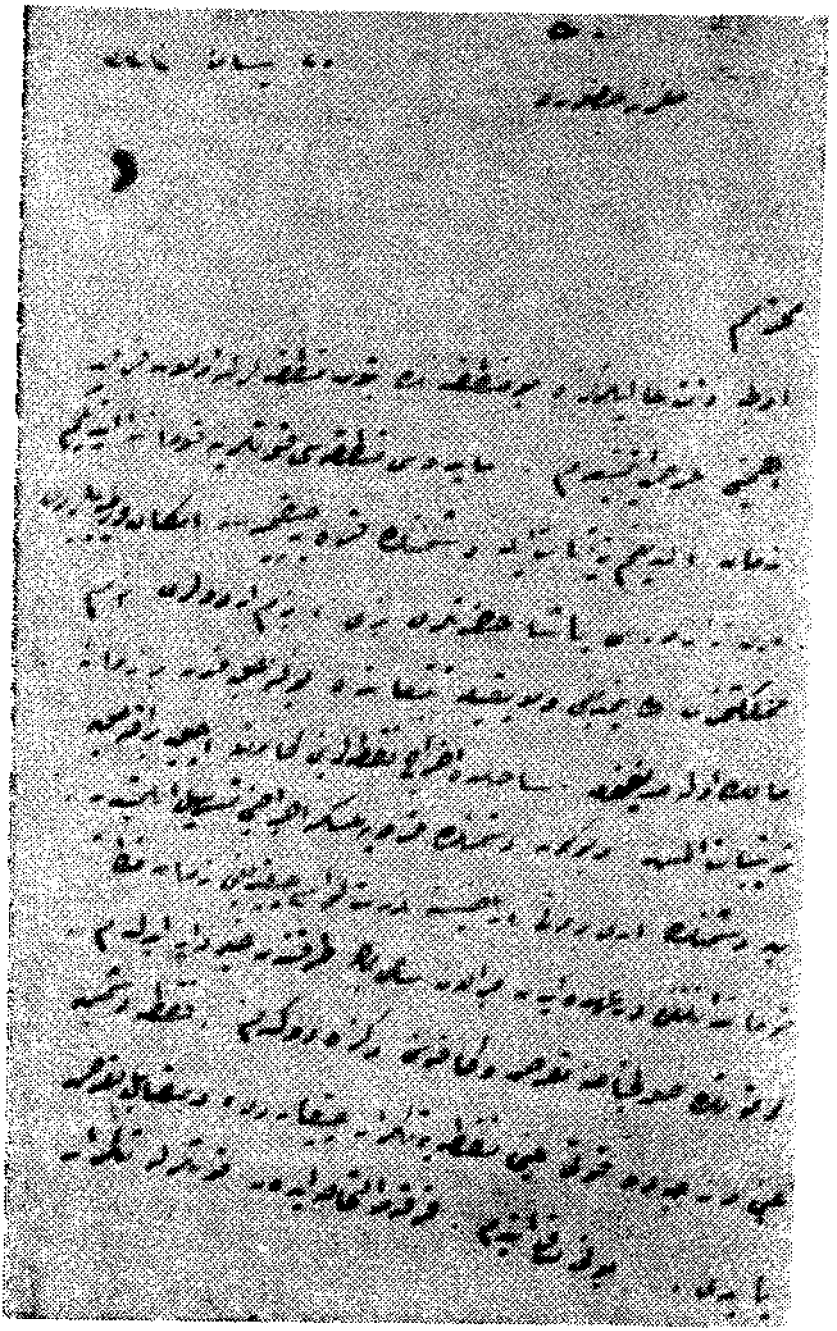
zaman, çeşitli çatışmalara da yol açmıştır. Meselâ bunlardan biri, Çanakkale muharebeleri sırasında olmuştur:

Çanakkale muharebelerinin sonuna Doğru Enver Paşa, Çanakkale harp sahasına yaptığı bir ziyarette, bütün grup cephelerini ve kumandanlarını teftiş ve ziyaret etmişti. Fakat bu grupların en önemlisi olan Anafartalar cephesine ve bu olay kumandanı Albay Mustafa Kemal'e uğramamıştı. Bu vaziyet, Mustafa Kemal'de ciddî bir kırgınlık yaratmış ve sıhhî sebep bahane ederek, istifasını, Ordu Kumandanı Liman Von Sanders'e göndermişti.

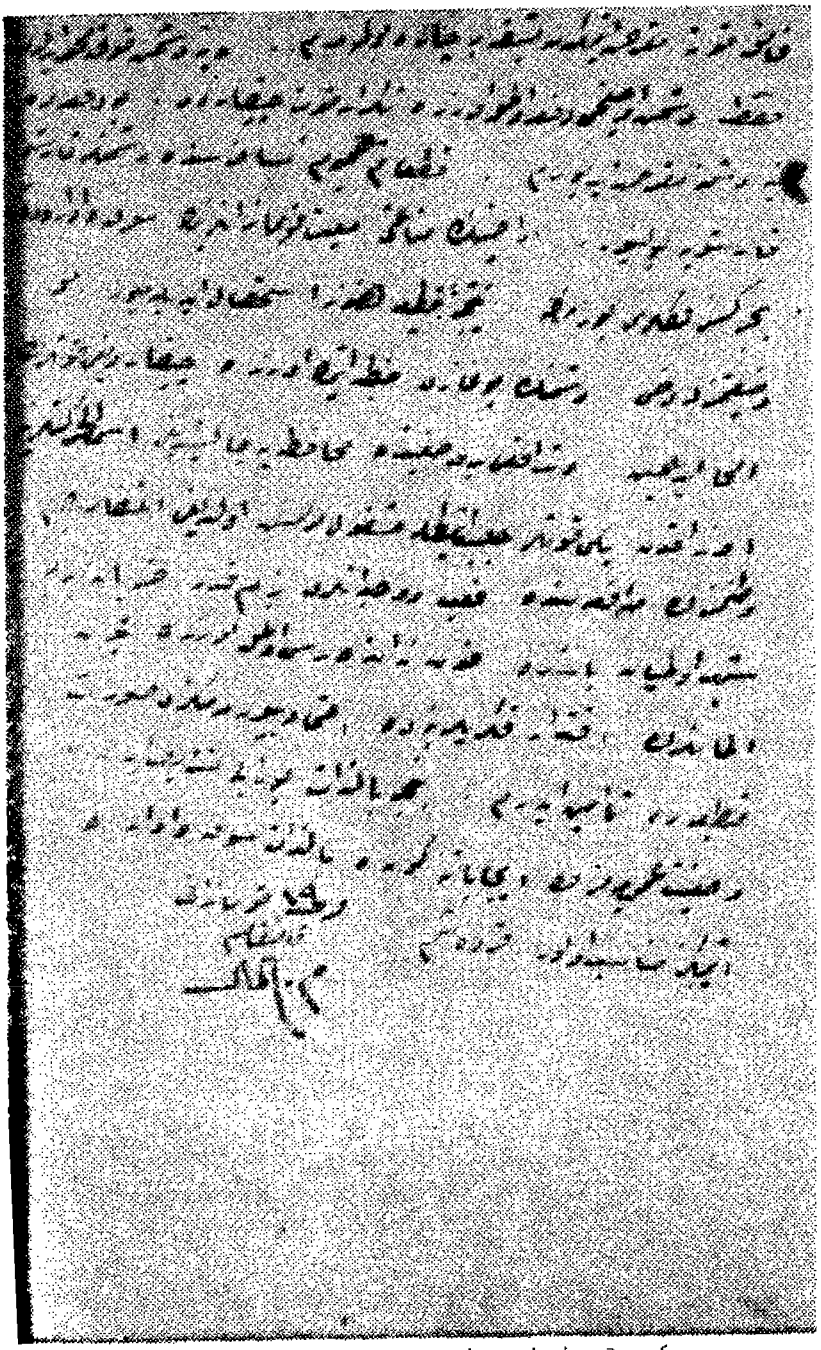
Mareşal Liman Von Sanders, Mustafa Kemal'in kırgınlığını haklı bulur. Bu istifayı başkumandanlığa gönderemeyeceğini, Mustafa Kemal'in büyük hizmet ve kudretini, onun Osmanlı ordusuna olan lüzumunu, geniş ve çok açık ifadelerle Enver Paşaya bildirir. Daha aşağıda hem Almanca, hem Türkçe metinlerini vereceğimiz bu belge, Mustafa Kemal'in vasıfları hakkında bir yabancı mareşalin imzasını taşıyan çok önemli bir tarihî vesika teşkil eder.

Halbuki Mustafa Kemal, Çanakkale muharebelerinin başlama safhasında, hem de askerî mercileri aşarak doğrudan doğruya Enver Paşaya yazdığı bir yazıda, Liman Paşanın o safhadaki karar ve hareketlerini ciddî surette eleştirmişti. Hatta Enver Paşayı cepheye çağırmıştı. Halbuki o zaman Mustafa Kemal, ancak XIX. Tümen Kumandanı ve rütbesi de yarbaydı. Bu vesika, Mustafa Kemal'in Çanakkale muharebelerinin başında ve bu muharebelere Almanların müdahaleleri bakımından çok enteresan olduğu için, onun da fotokopisini burada, tarih arşivimize sunuyoruz. Bu vesika henüz, hiçbir yerde yayınlanmamıştır. Bu vesika Mustafa Kemal, evvelce gene Enver Paşaya yazdığını kaydettiği bir yazıya da temas eder. Çanakkale muharebeleri başlarken, Maydos bölgesinde ilk çıkan kuvvetleri nasıl ve birkaç defa perişan ettiğini, fakat Mareşal Liman Paşanın "bizim ordularımızı, bizim memleketimizi tanımadığını ve gereği kadar tetkikat yapmaya da vakit bulamadığı için, düşmanın çıkarma noktalarını kâmilen açık bırakmış olarak tertibat aldığını, bunun da, düşmanın karaya çıkmasını kolaylaştırdığını" yazar. Sonra, başta Mareşal Liman Von Sanders olmak üzere, bütün Almanların fikir yeterliliğine itimat olunmamasını ve bizzat kendisinin (yani Enver Paşanın) cepheye gelerek, vaziyetin icabına göre harekâtı sevketmesini rica eder.

Mektup, iki eski ve birbirini tanıyan dost arasında kullanılan yakın

Atatürk'ün, Enver Paşaya yazdığı mektubun 1. sayfası.

Atatürk'ün, Enver Paşaya yazdığı mektubun 2. sayfası.

ve samimî bir ifade ile yazılmıştır. Sonu da zaten "Kardaşım" hitabı ile biter.

İşte, bu muharebelerin sonuna doğru ve Mustafa Kemal'in istifasını sunduğu ve kendisinin, Mustafa Kemal hakkında çok üstün takdirlerle dolu bir yazıyı Enver Paşaya gönderen ordu kumandanı, bu Mareşal Liman Von Sanders'tir. Fakat ne var ki, bu ilk yazılardan sonra XIX. Tümen Kumandanı Yarbay Mustafa Kemal, bu muharebeler içinde ve hatta Anafartalar grubunda 100.000 kişiye kadar ulaşan bir kuvvete kumanda ederek, emsalsiz zaferler kazanan Albay Mustafa Kemal olmuştur. Ve Liman Paşa, bütün bu hizmetlerin değerini takdir edebilecek adamdır. Nitekim onun istifasını başkumandanlığa göndermemiş ve Mustafa Kemal hakkında, tarihî belgelerden birini vermiştir.

Bunun üzerinedir ki Enver Paşa da, bir nevi özür dileyici bir yazı ile Mustafa Kemal'in gönlünü almış ve buna pek sevinen Mustafa Kemal, bu yazıya, istikbalde çok daha büyük sorumlulukları kabule hazır olduğunu bildiren pek heyecanlı bir cevap yazısı göndermiştir. Bunları aşağıda, fotokopi ve metinleri ile vereceğiz.

Ama daha önce şunu da kaydedelim ki, Enver Paşanın da, Mustafa Kemal yarbaylıktan albaylığa terfi ettiği zaman ona, yazdığı tebrik yazısı, gene emsalsiz bir takdir belgesi teşkil eder. Bu yazı şudur:

Enver Paşanın Mustafa Kemal'e tebrik yazısı:

On Dokuzuncu Fırka Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Beye,

Rütbe-i cedidenizi tebrik ederim. Bu terfi ve görmekte olduğunuz büyük ve fedakârane hizmetlerinize mukabil bir mükâfat değil, ancak memlekete daha mühim ve ordumuza daha kıymettar hidemat ifa edebilecek mevâkii ihraz için geçilmesi lâzım bir kademedir.

İnşaallah yakında bu gibi merâtibi de ihraza muvaffak ve muvaffakıyet-i âliyeye mazhar olursunuz.

Terfii, bugün telgrafla tebliğ edilmiştir.

21.3.1331
Başkumandan Vekili ve
Harbiye Nâzırı
Enver

Görülüyor ki bu yazıda, gelecekten nişan veren, gelecek için müjdeler taşıyan, manalı işaretler vardır.

Çünkü bir başkumandan vekili ve harbiye nâzırının, bir albay veya yarbaya, bu kadar uzun, içten ve üstün bir tebrik yazısı göndermesi usulden değildir. Fakat ne var ki, yarbaylıktan albaylığa yükseltilen bu Mustafa Kemal, artık, Çanakkale savaşlarının, muzaffer kahramanı Mustafa Kemal'dir.

Enver Paşa kendi elyazısı ile 3 Haziran 1331 (1915) de ve artık albay olan Mustafa Kemal'e gönderdiği bu yazıda kendisine, rütbe ve terfiinin bir şekilden ibaret olduğunu, kendisini büyük rütbelerin ve hizmetlerin asıl istikbalde beklediğini, pek açık ve dostane bir ifade ile bildirir. Zaten Albay Mustafa Kemal'in bir gün ve bütün bu hizmetlerden sonra, cepheye gelen Enver Paşanın kendisini ve cephesini ziyaret etmeden İstanbul'a dönmesinden doğan haklı bir kırgınlığın payı olduğu da doğru olsa gerektir. Şimdi bu yazışmalara geçebiliriz.

Liman Von Sanders'in mektubu 17 Eylül 1331 tarihini taşımaktadır.[1] Bu tarih 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915) Conkbayırı saldırısından yani Mustafa Kemal'in İngilizlere kesin darbeyi vurarak Çanakkale harplerinin geleceğini belirttiği tarihten aşağı yukarı bir buçuk ay sonradır. Mustafa Kemal bu tarihten iki ay on gün sonra, 27 Kasım'da, hastalığı dolayısıyle Anafartalar Grubu Komutanlığını Fevzi Paşaya (rahmetli Fevzi Çakmak) bırakarak komutanlıktan ayrılır.

İngilizler ise bu tarihten 23 gün sonra 7 Aralık 1331 (20 Aralık 1915) de Çanakkale cephesinden çekilmeye başlarlar[2].

I. Belge

17.7.1331

Ekselans

Enver Paşa,

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu ve Donanması Başkumandan Vekili, Zatı Şahanenin Yaver-i Ekremi.

Ekselânslarınıza, Albay Mustafa Kemal Beyin yazılı bir dilekçe ve (hizmetten) ayrılmasını dilemiş olduğunu bildirmekle şeref duyarım.

Bu dilekçeyi destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Beyi, vatanın bu büyük savaşta hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok

(1) Mektubun başında 17.7.1331 tarihi vardır. O zaman rumî tarih mart ayı ile başladığı için 7. ay Eylül ayının karşılığıdır.

(2) Belleten: s. 128.

müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim.

Albay Mustafa Kemal Bey, 5 ay önceki ilk karaya çıkış hareketinden beri: XIX. Tümenin başında parlak şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafarta kanadında son büyük çıkarma hareketleri esnasında müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır; çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI. Kolordu Komutanı, VII. ve XII. Tümenlerle hücuma geçmesi yolunda verilen mükerrer emri yerine getirmemiştir.

Albay Mustafa Kemal Bey burada da görevini büyük bir cesaretle ve iyi ve açık tertibat alarak ifa etmiştir: Öyle ki, kendisine – vazifem icabı olarak – takdirimi ve şükranımı tekrar tekrar ifade ettim.

Albay Mustafa Kemal Bey ayrılmak istiyor, çünkü Ekselanslarının, (İmparatorluk Ordusu'nun Başkumandan Vekili ve en yüksek mafevkinin) güvenine sahip olmadığı kanısındadır. O, bunu bilhassa ekselanslarınızın son defa burada bulundukları sırada, o zaman ve halen hasta olduğu halde ve öbür üç grubun şeflerini ziyaretlerinizle şereflendirmiş olmanıza rağmen, kendisini aramamış olmanızdan istidlâl ettiğine inanmaktadır.

Ben Albay Mustafa Kemal Beyin, ziyaretin sırf zaman yetersizliği yüzünden yapılamadığını ve ekselanslarınızın kendisinin hizmetlerini her halde takdir ettiklerini ifade ettim.

Şimdilik ilişikte takdim etmediğim ayrılma dilekçesini, ekselanslarınızın güvenini belirtmek suretiyle reddetmek lütfunda bulunmalarını rica ediyorum.

Ekselanslarınızın daima en derin hürmetkârı.

LIMAN VON SANDERS

II. Belge

Anafartalar Grubu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Beye

Zata mahsustur.

Rahatsızlığınızı işittim, müteessir oldum. Son defaki Çanakalle ziyaretimde muhtelif mevazii görmek istediğimden sizi ziyarete vakit kalmamıştı. İnşallah yakında tamamen kesb-i âfiyet eyler ve bugüne kadar olduğu gibi kumanda ettiğiniz kıtaatın başında muvaffakıyetle ifay-ı vazife eylersiniz.

ENVER

Liman Paşa Hazretlerine

Mahrem; zata mahsustur.

Tahrirat-ı sâmilerini aldım. Arzu-yi devletleri veçhile Mustafa Kemal Beye yazdım.

ENVER

III. Belge

Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretlerine,

Zata mahsustur.

Rahatsızlığımdan dolayı iltifat ve teveccühat-ı samilerine arz-ı teşekkürat-ı mahsusa eylerim. Bendenizi ank-karip hududu memul vekayi için ihzar olunan kuvvetin başında da bulundurarak zat-ı devletlerine daha büyük hidemat ifasına mazhariyetle taltif buyuracağınızdan eminim.

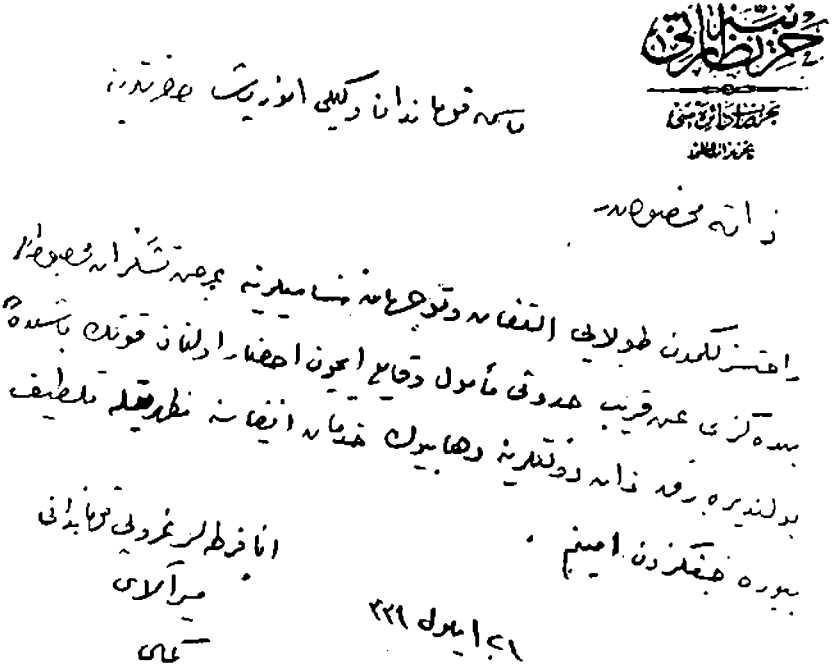
21 Eylül 331
Anafartalar Grubu
Kumandanı
Miralay
KEMAL

PERDE KAPANIYOR

10 Ağustos muharebesi, çıkartma kuvvetlerinin Gelibolu yarımadasında, kara muharebelerinde de artık şansları kalmadığını açığa vurdu. Ve bu bakımdan bir dönüm noktası oldu. Nitekim ondan sonra, Büyük Britanya ve onun emrinde çarpışan Avustralya, Yeni Zelânda ve Hindistan askerlerinden hiçbir grup, 10 Ağustos'ta terk ettikleri tepelere bir daha ulaşamadılar. O günden sonra da, hiçbir düşman askeri, Conkbayırı hattı, Besimtepe, hele Kocaçimen üstünden Çanakkale Boğazı sularını seyredemedi.

Gerçi düşman, çaresizlik içinde gene de bazı talih denemeleri yaptı. Büyük takviyeler aldıktan sonra 13 Ağustos'ta, bu sefer Anafartalar cephesinde, ikinci Anafartalar muharebesini verdi. Fakat bütün saldırılar püskürtüldü.

15-17 Ağustos'ta, Anafartalar cephesinde, Kanlıtepe Aslantepe ve

Atatürk'ün Enver Paşa'ya verdiği cevabın örneği

Kireçtepe'yi hedef tutan üçüncü Anafartalar muharebesini de gene kaybettiler.

21-22 Ağustos'taki son Anafartalar muharebesine ise, tam 6 tümen sürdüler. Bütün gemileri Türk topraklarına gene cehennemler kustular. Ama bu saldırının sonu da tam bir başarısızlık oldu. İşte ondan sonra anlaşıldı ki, Gelibolu yarımadasında artık, kendilerine yapacak iş yoktur. Yani Çörçil'in hatıralarında belirttiği gibi:

"Türkler öyle bir savunmaya girişmişlerdi ki, canlarını veriyorlar, ama vatan topraklarından bir karış yer bile vermiyorlar..."

Böylece, netice artık belirmeye başladı. Düşman bütün taarruzlarını durdurdu. Çanakkale cephesinde siper ve lâğım muharebeleri başladı. Fakat taarruzlarla alınamayan neticeleri, siper ve lâğım muharebeleriyle almaya imkân yoktu.

Nihayet 19-20 Aralık 1915'te düşman kumandanlığı, sessizce ve önce Arıburnu-Suvla (Anafartalar) cephelerini boşaltıtı. Askerlerini kaçır-

dı. Topraklarımızı terk etti. 3-9 Ocak 1916 günlerinde de Seddilbahir cephesini bırakıp, bütün Gelibolu hareketini tasfiye etti. Filolar son veda toplarını attılar, sularımızdan çekildiler. Macera, Britanya İmparatorluğu ve müttefiklerinin yenilgisi ile bitti. Ona, maddî kıymet kapılarını bir tarafa bıraksak bile 200.000 insana ve Birinci Dünya Harbi'nin en büyük prestij kaybına mal oldu ve perde kapandı[1].

İngiliz yazarı Alan Moorehear, *Gelibolu* kitabında şunları yazar:

"O genç ve dâhi Türk Şefinin (Mustafa Kemal'in) o esnada orada bulunması, müttefikler bakımından, talihin en acı darbelerinden biridir."

Batılı müttefiklerini Rusya'ya ulaştıracak yol ise açılamadı. Rusya'nın da geleceği göründü. Rusya'yı ihtilâlden kurtaracak son ümit de kayboldu. Ondan sonra Rus cephesinin tarihi, hep ümitsiz saldırılar veya savunmalar, ama devamlı felâketler, firarlar, cephe gerisinin gevşemesi, millî ekonominin çöküşü ve millî yapının çatırdayışı ile doludur. Bu çatırtı, 7 Şubat 1917 ihtilâli ile çarlığın yıkılışı ve 7 Kasım 1917 ihtilâlinde Bolşevik hâkimiyeti ile sonuçlanacaktır.

Hulâsa 8 ay 14 gün süren ve iki taraftan en az 700.000'e varan insanın iştirakiyle yürütülüp, 500.000 insanın ölümüne, yaralanmasına ve kaybına mal olan Çanakkale muharebeleri işte böylece bitti.

Çanakkale savaşının zayiatı hakkında Türk kaynaklarının rakamları çelişmeli olmakla beraber yabancı kaynaklarda fazla farklar göstermez. Avustralyalı yazar Alan Moorehad'in 1956'da yayınladığı *Galipoli* isimli eserinde tarafların Çanakkale zayiatı şöyle sıralanır:

Türkler	251.309
İngilizler	205.000
Fransızlar	47.000

Aynı eserde Türk zayiatının detaylarına da iner:
Ölü 55.127, yaralı 100.177, meçhul 10.067, hastalıktan ölen 21.498,

(1) Çanakkale Muharebelerinden bahseden bazı yabancı eserlerde, bu muharebelere katılan Alman askerlerinden söz edilir. Hatta çok mübalağalı rakamlar verilir. Fakat bu harplere hiçbir Alman birliği katılmamıştır. Bazı kumandan mevkileri ile teknik hizmetlerde görev almış Almanların sayısı ise ancak 700 kadar hesaplanmaktadır.

17. 7. 1331.

Seiner Excellenz

Enver Pascha,

Vize-Generalissimus der Kaiserlich Ottomanischen Armee und Flotte, Generaladjutant Seiner Majestät.

Euer Excellenz beehre ich mich anzuzeigen, dass Oberst Mustapha Kemal Bey durch schriftliches Gesuch seine Verabschiedung erbeten hat.-

Ich kann dies Gesuch nur befürworten, da ich Oberst Mustapha Kemal Bey als einen ganz besonders fähigen, tüchtigen und tapferen Offizier kennen und schätzen gelernt habe, dessen Dienste das Vaterland in diesem grossen Kriege dringend braucht.-

Liman von Sanders'in Atatürk hakkında Enver Paşa'ya yazdığı Almanca Mektubun 1. sayfası

Oberst Mustapha Kemal Bey hat seit der ersten Landung vor 5 Monaten mit Auszeichnung an der Spitze der 19. Division gefochten, und bei der letzten grossen Landung der Engländer auf dem Anaforta-Flügel im schwierigen Augenblicke das Kommando übernehmen müssen, da der hiezu bestimmte Kommandeur des XVII. Armeekorps den wiederholt gegebenen Befehl zum Angriff mit der 7. und 12. Division nicht ausführte.–

Oberst Mustapha Kemal Bey hat auch hier seine Aufgabe mit grosser Tapferkeit und mit guten klaren Anordnungen erfüllt, so dass ich ihm – wie dies meine Pflicht war – wiederholt meine Anerkennung und Dank ausgesprochen habe.–

Oberst Mustapha Kemal Bey will ausscheiden, weil er glaubt, das Vertrauen Euer Exzellenz, das

Liman von Sanders'in mektubunun 2. sayfası.

Vize-Generalissimus der Kaiserlichen Armee,
seinen höchsten Vorgesetzten, nicht zu besitzen.

Er glaubt dies besonders daraus zu
ersehen, dass Eure Excellenz ihn bei der letzten
Anwesenheit nicht aufgesucht haben, obgleich er
Krank war und nun krank ist, während
Eure Excellenz die Führer der drei anderen
Gruppen mit dem Besuch beehrt haben. –

Ich habe Oberst Mustapha Kemal Bey
ausgesprochen, dass der Besuch nur aus Mangel
an Zeit unterblieben ist, und dass Eure
Excellenz sehr wohl seine Kränkung
anerkennen. –

Eure Excellenz bitte ich, das Abschiedsgesuch,
das ich vorläufig nicht einreiche, unter
dem Eindrucke Euer Excellenz Vertrauen,
gütigst ablehnen zu wollen.

Euer Excellenz stets

sehr ergebener

Liman von Sanders.

Liman von Sanders'in mektubunun 3. sayfası.

Enver Paşanın Atatürk'e yazdığı mektubun ve Liman von Sanders'e cevabının müsveddesi.

hastalanan 64.440. Bu arada yaralananlardan tedavi sırasında ölenlerin rakamları verilmemiştir.

Mustafa Kemal, düşmanın çekileceğini sezinlemişti. Düşmanın Gelibolu topraklarında başarı şansı kalmadığını anlamıştı. Düşmanın sessizce kaçmasına meydan bırakmamak, ona son cezasını da vermek için yeni bir taarruz teklif etti. Fakat ona verilen cevap, artık bir tek asker bile feda edecek durumda bulunulmadığıdır. Mustafa Kemal'in teklifi gibi, yüksek kumandanlığın bu red gerekçesini de, aynı iyi niyetle ve sağduyu ile değerlendirmek yerinde olur.

Bu arada başkumandanlık vekâleti Anafartalar Grup Kumandanlığında değişiklik yapmış ve bu kumandanlığa Mustafa Kemal'in yerine Fevzi (Çakmak) Paşayı getirmişti.

Mustafa Kemal'in zuhurunda (belirmesinde, meydana çıkmasında) Çanakkale savaşları, kader tayin edici bir aşamadır. Mustafa Kemal'in zuhuru Çanakkale muharebeleriyle başlar.

Bir savaş günü, bir insanı on yıl yaşlandırabilir. Çünkü ateş altında insan, kendi hayatı ile oynar. On yıllık tabii ve arızasız bir yaşayışın hiçbir anında insan, kendi hayatını, kozları başkalarının, yani düşmanının elinde olan böyle açık ve kesin bir oyuna vermiş değildir.

Fakat eğer o harp gününde teraziye konulan yalnız sizin kendi hayatınız değil de, yüzlerin, binlerin, on binlerin de hayatı ve sorumluluğu ise, işte o zaman Mustafa Kemal'in dediği gibi, "ölümden daha ağır olan" bu sorumluluk içinde yoğrulan karar adamının duydukları ve çektikleri, onu bir günde *insanüstü* kılabilir.

***

RUH ÇELİŞMELERİ

Çanakkale'de görevini tamamlayıp oradan ayrılan Mustafa Kemal, o kanlı sırtlar üzerinden kopup İstanbul'a yönelirken, artık eski Mustafa Kemal değildir. Hele Gelibolu karasından ayağını alıp, kendisini İstanbul'a ulaştıracak gemiye bindiği günün gecesi, hayatının unutulmaz gecelerinden biridir. Gemi, gece kalkar. Marmara tekin değildir. Bu dar iç denize giren düşman denizaltıları vardır.

Halbuki Gelibolu'dan İstanbul'a gelen gemiler yalnız asker gemileridir. Gerçi tıklım tıklım yaralı taşıyan hastane vapurlarına "Kızılay"

işareti konmuştur. Ama gece tutulmayan harp kaideleri ve göze görünmeyen düşman, hep birer muammadırlar...

Mustafa Kemal gemide, geceye rağmen güvertede dolaşır. Bir gemiye binip İstanbul'a yola çıkacağını anladığı zaman, ilk aradığı şey, kanlı topraklar dışında ilk defa ve ayların kanlı yorgunluğunu silecek derin bir uykunun tatlı hasretiydi. Öyle olacaktı ki, gemiye biner binmez ranzasına uzanacak ve hemen dalacaktı. Neden sonra gözlerini açtığı zaman, bir de bakacaktı ki, gemi, Sarayburnu'nu dolaşmaktadır. Nerdeyse elini uzatsa kıyıları tutacaktır. Sular, camiler, minareler, saraylar, evler, mahalleler ve sonra kıyılarda, sokaklarda, köprülerde ve limanı dolduran kıyılarda, vapurlarda karınca gibi kaynaşan bir insan kalabalığı. Ne top sesleri, ne tayyare bombaları, ne uçaklardan atılan iğneler, ne kurşun, ne süngü çatışmaları... Hulâsa kendini birden bir mucize, inanılmaz bir hayat cümbüşü içinde bulacaktı...

Gemiye bu tatlı hayaller içinde biner. Onu kıyıda son görevliler de selâmlayarak uğurlarlar. Yanına aldığı yaveri ile gemi personeli, kamarasını gösterirler. Emir erleri yerini hazırlarlar. Akşam nevalesini alır ve ilk rahat gecesine hazırlanır: Karanlık bir gecede ve şüpheli bir denizde olsa da...

Fakat kaç zamandır düşündüğü, beklediği derin ve kaygısız uykuyu boş yere bekledi. Bu uykunun yerine, azgın, sınırsız bir selin yıktığı setlerden suların birden boşanması gibi o güne kadar birikmiş, şuuraltına itilmiş veya itilmemiş bütün düşünce selleri içinde bunalmaya başladı. Muharebeler, kanlar, toplar, süngü sesleri, "Allah! Allah!" haykırışları, on binlerce insanın boğaz boğaza, kucak kucağa kaynaşması, kafasında uğuldamaya başladı. Bütün bu mahşerin üstünde çöreklenen ve hiçbir rüzgârın temizleyemediği kan, barut, çürüyen ceset ve çeşitli pis kokular gene onu sardı, bunalttı.

Beklediği kaygısız gece, anladı ki, bir hayaldir. O zaman kalkar. Güverteye çıkar ve saatler saati bir aşağı bir yukarı dolaşır. Gecenin sessizliği içinde geminin yardığı suların çıkardığı hışırtıları dinleyerek ve denizi saran karanlıkta, gökte ışıldayan yıldızlara kendini vererek zamanı eritmeye çalışır. Mustafa Kemal bu yolculuk gecesini daima hatırlamıştır. Başının içinde uğuldayan karışıklıklarla, içinde yeniden bunaltılar uyandıran o anlatılması ve unutulması imkânsız korkulardan kurtulmak için kendine başka düşünce ve hayal kapıları açmaya çalışmıştır. Öyle ya, şimdi İstanbul'a, İstanbul'un bir kurtarıcısı olarak dönmüyor mu? İstan-

bul ona kim bilir nasıl kucağını açacaktır. Genç, kudretli ve muzaffer bir kumandan. Gerçi henüz paşa değil... Ama paşalık onun hakkı değil mi? Bir hafta içinde iki rütbe atlayan, paşa olan, nâzır ve başkumandan vekili olan Enver, hani şu 90.000 kişilik bir orduyu bir nefeste ve maksatsızca eriten Enver'in yanında kendisinin, Büyük Britanya'nın inadını ve kudretini yenmesi? Bu elbette takdir edilecektir. Bu elbette takdir edilmelidir. İstanbul'da kendisini, paşalık buyrultusunun beklemesi mümkündür. Hatta belki Enver, ilk karşılaştıkları dakikada ona elini verecek ve göğsüne, Osmanlı Devletinin en büyük nişanını takacaktır.

Gerçi o, bu savaşları ne rütbe, ne nişan için yapmıştır. Ama ne var ki, daha büyük kuvvetlere kumanda etmesi, ordu kumandanı, ordular grubu kumandanı olması ve hatta yarın belki de?.. Öyle ya, niçin olmasın?..

Hayalleri bu noktada düğümlenince, Enver Paşa ile nasıl karşılaşacağını düşünür. Sofya ataşemiliterliğinden dönüp de kendisine, nerede olduğu dahi bilinmeyen derme çatma bir tümenin kumandanlığını verdikleri zaman ve tümenine hareketten önce Enver Paşa ile konuşmalarını hatırlar. O ne soğuk, ne kısa, hatta ne umursanmaz bir karşılanıştı. Halbuki şimdi? Hem de aradan geçen zaman ancak on üç aydan ibarettir. Ama kendisinin Gelibolu yarımadasına gönderilişinin daha dokuzuncu ayında o, nice tümenleri emrinde bulundurarak kanlı bir cephe harbine kumanda etmiştir. Muzaffer olmuştur. Fakat ne var ki Enver şimdi ferik'tir (korgeneral) ve emrinde bütün imparatorluğun gücü vardır.

Ama ne önemi var? Onun alnındaki Sarıkamış yenilgisine karşılık, kendi başında parlayan zafer tacı?.. Hem hiç şüphe yok ki şimdi İstanbul'da namı dillerde dolaşmaktadır...

* * *

İstanbul'a varılır. Mustafa Kemal'in İstanbul'da Zübeyde ile karşılaşması, annesinin onun kucağına atılışı, boynuna sarılışı, kızkardeşi Makbule'nin etrafında pervane gibi dönüşü, yakınlar, tanıdıklar, onun pek alışmadığı, biraz da yadırgadığı o dar aile çevresi...

Ama annesinin heyecanını, iftiharını görmekle bahtiyardır. Onlar Beşiktaş Akaretler'de, 76 numaralı evde oturmaktadırlar. Üvey babası Ragıp Bey, galiba Çanakkale muharebeleri sırasında ölmüştü. Onun da sağ ve orada olmasını isterdi. Ona annesiyle evlendiği zaman hınç bes-

lemişti. Ama sonraları sevgi ve saygı duymuştu. Küçük bir reji kâtibi, ama kâmil bir insandı.

İlk günler geçer. Fakat çabuk anlar ki, bu dar, sessiz hatta biraz sıkıcı ev hayatı onun için değildir. O, açık ufuklara, uçsuz bucaksız denizlerin görünüşüne, gece gündüz harekete, gürültüye, savaşlara, kumandalara alışmıştır. Sonra bir şey daha fark eder: İstanbul, hiç de onun tahmin ettiği gibi değildir. Gerçi Çanakkale'den düşmanın çekilişini bildiren, mahallelere, karakol kapılarına asılan, gazetelerde çıkan tebliğlerde adı zikredilmiştir. Ama bu ad nedense çok dalgalandırılmamıştır. Hemen hemen kimse onu tanımaz. Adını, hizmetlerini bilenler azdır. Gazeteler adından, gelişinden hemen hiç bahsetmemişlerdir. Hatta kulağına bir gün bir şey de çalınmıştır. Harbiye Nezaretinin çıkarttığı "Harp Mecmuası"nın kapağına Çanakkale kahramanı olarak konulan resmi, tam dergi basılacağı sırada, klişesi alınarak dergiden çıkartılmıştır... Yerine Enver Paşanın emriyle, Enver'in amcası Halil Paşanın resmi konulmuştur. Söylendiğine göre Enver Paşa:

"— Muvaffakıyet askerindir. Şahsı sivriltmeye lüzum yok!" emrini vermiştir[1].

Muzafferiyetin, askerin, milletin olduğu doğrudur. Ama bu zaferde kumandanın niçin üstün bir payı olmasın?

---

(1) Mustafa Kemal'in, gerek ordu karargâhının, gerek Umumî Karargâhın ve Başkumandanlığın, kendisi hakkında müsait düşünmedikleri ve haklarının korunmadığı düşüncesinde olduğunu gösteren belirtiler vardır.

Çanakkale günlerinden başlayarak Mustafa Kemal'in evvelâ emir subaylığında, refakat subaylığında ve sonra yaverliğinde bulunan Cevat Abbas (Gürer-Mebus), yayınladığı hatıralarında, bu havayı aksettiren misaller verir. Meselâ Cevat Abbas'ın nakillerine göre Çanakkale'de Ordu Kumandanı Liman Von Sanders'in karargâhı, onun tekliflerini çok defa dikkate almaz ve ancak zorda kaldıkları için bir aralık 135.000 kişiye varan Anafartalar Grup Kumandanlığını ona istemeyerek verirler.

Gene, Cevat Abbas'a göre, düşmanın Çanakkale cephesini boşaltmak hazırlığına geçtiğini ilk sezen Mustafa Kemal'dir. Nitekim bir tümenin sessizce Çanakkale'den ayrıldığı, Selânik'e çıkarıldığı da haber alınmıştır. Mustafa Kemal, genel bir taarruzla düşmanın artık ümitsizleşen kuvvetlerini mahvetmek teklifini yapar. Fakat ordu ve umumî karargâh, artık bir neferin dahi feda edilemeyeceği gerekçesi ile bu teklifi reddeder. Bunun üzerinedir ki Mustafa Kemal, ordu kumandanına, cephe kumandanlığından istifasını vermiş, fakat Liman Von Sanders bu istifayı, hava değişimine çevirmiş, Mustafa Ke-

Çanakkale dönüşü Mustafa Kemal bir aralık, evvelce ataşemiliterlik yaptığı Sofya'ya gider Sofya'da onu eskiden tanıyan Bulgaristan Türklerinden arkadaşları, onu nihayet, büyük iddiaları olan, her şeyi tenkit eden bir binbaşı ve daha sonra da henüz ne vereceği bilinmeyen bir yarbay olarak dinlemişlerdir. Halbuki şimdi, Çanakkale dramının en kudretli adamı olarak karşılamaktadırlar. O, artık tarih sahnesine girmiş, insanüstü bir varlıktır. Bulgar ve Türk eski dostlarıyle birkaç gün, eski lokallerde eski günleri yaşatırlar.

Ama Sofya'nın da artık tadı kalmamıştır. Bulgaristan 10 Ekim 1915'te, bizim katıldığımız safta dünya harbine girmiştir. Fazla olarak, Almanlar onların harbe girişi için bizim, Meriç'in batısındaki son topraklarımızı peşkeş çekmişlerdir. Arada pek soğuk bir müttefiklik havası eser. İşte Mustafa Kemal tam o sırada İstanbul'dan çağrılır: Çanakkale'den Edirne'ye alınan iki tümenin teşkil ettiği XVI. Kolordu kumandanlığına tayin edilmiştir[1].

---

mal Çanakkale'den ayrılmıştır. Onun ayrılışından 10 gün kadar sonra yapılan çekilme ile düşman bütün kuvvetlerini kurtarmış ve Makedonya cephesini kurmaya muvaffak olmuştu.

Çanakkale'de kendi emrinde çalışan Albay Ali Rıza'nın, Mustafa Kemal'in teklifi ile paşalığa yükseltilmesine rağmen kendisinin albaylıkta bırakılması da her halde bir kırgınlık konusu olmuştur. Bundan başka daha Conkbayırı sıralarında kolordu kumandanlığı resmen tekerrür ettiği halde, bu kendisine tebliğ edilmemiş görülmektedir.

Anafartalar'da 135.000 kişilik bir kuvvet emrine verildiği halde, Çanakkale'den ayrılınca iki tümenlik XVI. Kolorduya tayini de yadırganmış görülmektedir. Kaldı ki, bu kolordu merkezi olan Edirne'de ancak 40 gün kadar bırakılmış, sonra yalnız karargâhı ile şark cephesine gönderilmiştir. Paşalığa terfii, ancak bu cephede kendisine tebliğ olunmuş, bu cephede II. Ordu Kumandanlığına getirilmiştir.

Cevat Abbas'ın hatıralarından alınan verilere göre bu haller, Mustafa Kemal'in çevresinde her halde bazı ruh buruklukları yaratmış görünmektedir.

(1) Resmî sicil özetinde, Anafartalar Grup Kumandanlığına getirilmeden önce askerî görevi 6 Ağustos 1915 - 13 Ekim 1915 arasında XVI. Kolordu Kumandanı olarak görünür. Fakat diğer yayımlarda ve Genelkurmay yayımlarında onun XVI. Kolordu Kumandanlığı, Çanakkale savaşları sona erdikten sonra Ocak 1916 başlarında başlamış olarak görünmektedir.

Bu farkın, daha önce de bir dip yazıda işaret edildiği gibi, kolordu kumandanlığı belki de 6 Ağustos'ta kararlaştırıldığı halde kendisine tebliğ edilmemiş, bu teklif geciktirilmiş olmasından ileri gelmesi mümkündür.

Sofya'dan döner. Edirne'ye trenle hareket edilir. Fakat şehre, 15 Ocak 1916'da XII. Piyade Tümeninden birliklerle beraber at üzerinde girer. Edirne'ye giriş merasimli olmuştu. Edirne'nin aydınları, mektepler ve halkı onun adını, İstanbul'unkilerden daha iyi duymuşlardır. Halk yollara dökülmüştür. Mektepliler sokaklara dizilmiştir. Atının üstünde, arkasında atlı maiyeti, daha arkada XII. Tümenin askerleri şehre girerken, atının boynuna çiçeklerden bir çelenk geçirirler. Sonra Edirne'de çeşitli kabuller başlar. Bunlar onun ordu ve harp sahaları dışında halkla ilk karşılaşmasıdır.

Fakat Edirne'de çok kalmaz. Şubat sonlarında Başkumandanlık vekâletinden ve Genelkurmaydan gelen bir emir, kendisinin XVI. Kolordu karargâhı ile beraber ve orada aynı numara altında teşekkül edecek bir kolordu kumandanlığı ile Kafkas cephesi adı verilen Doğu Anadolu'ya, Diyarbakır taraflarına hareketini bildirir. 27 Şubat'ta Edirne'den ayrılır. Savaş Tanrısı gene nefîrini öttürmüş, onu bayrağının altına çağırmıştır.

İstanbul'da yolculuk hazırlıkları bir ay kadar sürer. Beşiktaş'ta, Akaretler'de annesi ve hemşiresiyle beraber kalmaktadır. Bütün arzusu, devleti idare edenlerle, kumandanlar, siyasetçiler, fikir ve sanat adamlarıyle temaslar yapabilmektir. Ev hayatı onu doyurmaz. Zaten hiçbir zaman bir *ev adamı* olmamıştır. O, memleketin ileri gelenleriyle tanışmak, memleketin ileri gelenlerinden biri olmak ister. Kendinde buna hak görür. Onun söyleyeceği bir şeyler vardır ve bunların dinlenmesi gerektiğine inanır. Fakat?..

O, İstanbul'a ne kadar başka hayaller, başka umutlarla gelmişti. Onu, Gelibolu yarımadasından İstanbul'a getiren vapurdaki geceyi dolduran hayaller ve ümitler? Çanakkale harplerinde büyük hizmetleri olduğunu, artık Türkiye'nin önemli insanlarından biri olarak sayılması gerektiğini, hatta İstanbul'u kurtardığını düşünüyordu. Her yerde, her mahfilde, her makamda bu önemine lâyık şekilde karşılanmalıydı. Memleketi idare edenlerden saygı görmeliydi. Onlarla memleket meselelerini eşit şartlar altında konuşmalıydı. Çünkü kendisinin söyleyecek bazı sözleri olduğuna inanıyordu. Bu sözler dinlenilmeliydi.

O günlerdeki ruh halini onun kendisinden dinleyelim:

"Arıburnu'nu Anafartalar'ı yapmış bir kumandanım. Zannediyordum ki ve sonra dost düşman herkesin telâkki tarzı da benim zannımı

doğruladı ki, memlekete bir hizmette bulunmuştum. O hareketle, bilhassa payitahtı kurtarmıştım.

"İnsanlık hali, bu nâçiz hizmeti ifa etmiş olmaktan memnun olacaklarını tahmin ettiğim Osmanlı önemli devlet adamlarını (rical-i Osmaniye) ziyaret ediyordum. İlim, fen, sanat ve olaylar bakımından memleketim için, milletimin konuşulması gereken ölüm kalım (hayat ve memat) meseleleri için düşüncelerim vardı. Başta bulunanlara onları söylemek istiyordum..."

* * *

HAYAL KIRIKLIĞI

Evet, bu yeni beliren adam, belli ki başka bir adamdı. Harpten dönen her insanın yaptığı ve yıllar yılı da tekrarladığı gibi, yalnız harp hatıralarını anlatmakla yetinmiyordu. Bu kurmay albayın, memleketinin, milletinin, ilim, fen, sanat ve bittabiî idare ve siyaset, hulâsa ölüm kalım meseleleri üzerinde söyleyecek sözleri vardı. Bu sözleri dinlenmeliydi. Hem de bunları Osmanlı "rical-i mühimmesi" yani Osmanlı Devletini idare edenler, devletin idaresinden ve cereyan eden olaylardan sorumlu olanlar dinlemeliydiler.

Öyle değil mi ya? Onun büyük bir ordu büyüklüğündeki kuvvetlere hem de ancak albay rütbesi ile, ama Anafartalar grup kumandanı olarak, hem de dünyanın en kanlı harplerinden birinde kumanda ederek kazandığı zaferler? Büyük Britanya, Avustralya, Yeni Zelânda ve Hindistan tümenleri, kolorduları ile kocaman bir deniz ordusunun bütün silâhları karşısında bir adım gerilemeden verdiği muharebeler? İstanbul'u kurtarışı? Hem yalnız İstanbul'u mu? Eğer İstanbul çökseydi? Hele İstanbul çökünce düşman devletler Karadeniz'de birleşip Rus orduları Anadolu'ya başka bir güçle yürüseydi?

Fakat anlaşılıyor ki bunlar onun yalnız kendi hesabıydı. Osmanlı rical-i mühimmesi (Osmanlı önemli şahsiyetleri) işi böyle görmüyorlardı. Onlara göre bu işleri yapan bir Mustafa Kemal yoktu. Nitekim onun, meşhur kumandanların resimlerini göz alıcı çerçeveler içinde basan "Harp Mecmuası"na konulan kapak resmini, Enver Paşa, dergi daha baskıda iken çıkartmamış mıydı? Hem Enver Paşa, Mustafa Kemal'i kabul etmemişti bile. Halbuki o İstanbul'a gelirken, Harbiye Ne-

zaretinde hem de bütün nişanları göğsünde, kendisini selâmlayan muhafızlar, yaverler, kumandanlar arasından geçerek, önünde kapıları saygı ile açılan Harbiye Nâzırının odasına, başı dik, mağrur adımlarla gireceğini düşünmüştü. Enver Paşa salonun ortasında ve ayakta olacaktı. Etrafında, İstanbul'un büyük kuvvet kumandanları ve Nezaretin üst rütbeli şahsiyetleri bulunacaktı. Enver Paşa ona elini uzatıp, kendisini, belki biraz soğuk, ama ister istemez tebrik ederken vereceği cevapları, söyleyeceği cümleleri kafasında hazırlamıştı. Hem ona paşalığı belki bu merasimli kabul sırasında bildirecekti. Belki yeni ve daha üst dereceli nişanlar da verilecekti.

Ondan sonra salonda, koridorlarda, Nezaretin bütün dairelerinde herkesin kim bilir nasıl saygılı selâm duruşlarını, coşkun tebriklerini kabul edecekti. Bir Albay Mustafa Kemal olarak girdiği Nezaret kapısından, şöhreti göklere ulaşan, bir Mustafa Kemal Paşa olarak çıkacaktı.

Ama ne var ki bunların hiçbiri olmadı. Kimse onu Nezarete davet etmedi. Onun, kendisinin bu yoldaki sondajlarına da kimse olumlu bir tepki göstermedi.

Hem zaten Enver Paşa değil miydi ki Mustafa Kemal albaylığa terfi ederken kendisine geleceği hakkında baş döndürücü müjdeler vermiş, muhteşem tebriklerde bulunmuştu. Bir Harbiye Nâzırının, bir Başkumandan Vekilinin cephede savaşan bir albaya, ordunun bir mensubuna böyle müjdeler ve tebrikler yazması, onu araması iltifatlandırması nerede görülmüştü. Halbuki şimdi?..

Fakat o yılmadı. O, kendini söz ve hak sahibi görüyordu. Onun söyleyecek sözleri vardı. Bütün ilim, fen, sanat, siyaset ve idare meseleleri, yani kısaca memleketin ve milletin ölüm kalımı hakkında... Hem kendini ister istemez dinleyeceklerdi ve dinledikten sonra da, onun sözlerine hak vermeyecek, onun tesiri altında kalmayacak bir kimse düşünülemezdi.

Bu arada yaptığı teşebbüslerinden birini kendisi çok hoş bir şekilde anlatmıştır. Seçtiği mühim şahsiyet Hariciye Nâzırıdır (Halil Bey). Ama bu Hariciye Nâzırı, şöyle böyle bir kabine üyesi değildir. Bu Hariciye Nâzırı, İttihat ve Terakki Cemiyetinin en sözü geçen önderlerinden biridir. Kabine içinde, kabineden daha gizli kararlar alarak diledikleri gibi hareket eden dört kişiden biridir. Osmanlı Devletini Alman ittifakına, hem padişahtan, hem kabineden, hem Meclislerden gizli olarak sürükleyen dört kişinin de en aktif rolü oynayanıdır. Hulâsa bu

adam, Osmanlı Devletinin kaderine hâkim olan birkaç kişiden biridir O halde bu önemli Osmanlı şahsiyeti ile konuşacaktır.

Hariciye Nezareti dairesine kararlı adımlarla gider. Önce Nâzırın müsteşar yardımcısının odasına girer. Bu "iyi kalpli zatı" önceden tanımaktadır. Muavin Bey onu saygı ile kabul eder. Çanakkale zaferleri için de tebriklerini arz eder. Mustafa Kemal memnun olur. Demek işler iy gitmektedir. Muavin Beye, Nâzır Beyi görmek istediğini bildirir. Muavin Bey hemen Nâzır Beyin odasına seğirtir. Döner. Bir dakika müsaade rica eder. Çünkü Nâzır Bey yalnız değildir. Nâzır Bey elbette, kendisini başkalarının yanında kabul edecek değildir ya. Şimdi yanındakin savacak, Sonra kendisi ile başbaşa konuşacaktır. Hem de uzun uzadıya Bekler. Fakat vakit uzar. İçerdekiler çıkar. Yeni girenler olur. Eh, belk de Nâzır kendisine daha geniş bir vakit ayırmak istiyor.

Ama bekleyiş gittikçe uzamaktadır. Nâzırın yanına girip çıkanların ise arkası gelmemektedir. Mustafa Kemal bu bekletilişin, hem kendi üstündeki hayal kırıklığını, hem Muavin Bey üstünde uyandıracağı garip düşünceleri önlemek için boyuna laflar bulur, bahisler açar, hem kendisini, hem karşısındakini oyalamaya çalışır. Fakat anlar ki kendis unutulmuştur.

— *Beyefendi hazretleri galiba beni unuttular!*

Zavallı iyi kalpli Muavin Bey gene koşar. Tekrar haber verir:

— *Lütfen bir dakika efendim. Çünkü Nâzır Bey, "beklesin!" buyur muşlar.*

— *Sizin Nâzırınız bütün zamanını böyle manasız ziyaretleri kabul etmekle mi geçirir?*

Gene Mustafa Kemal'in tabiriyle "terbiyeli halûk bir zat olan muha tabı" tabii cevap vermez. Nihayet ve nice sonra odacı görünür ve ken disini Nâzırın odasına buyur eder. Fakat o, Muavin Beyle ciddi bir ko nu üzerinde konuşmaktadır. Odacıya sorar:

— *Nedir o?*

— *Nâzır Beyefendi hazretleri sizi kabul buyuracaklar.*

— *Beklesinler!*

Nihayet sözünü bitirip Nâzır Beyefendinin muhteşem odasına gir diği zaman, Nâzır onu ayakta kabul eder. Sonra Mustafa Kemal'e as

kerlik durumunun, idare durumunun, umumî durumun pek parlak olduklarını gene parlak bir lisanla anlatır.

Mustafa Kemal, nezaketen dinler görünür. Sonra bazı mütalaalarını açıklayıp açıklayamayacağını sorar. Müsaade alınca, Hariciye Nâzırınınkinden tamamen başka bir dille konuşur:

— Beyefendi, vaziyet sizin gördüğünüz gibi parlak değildir,

diye başlar ve sözlerini kesin cümlelerle tamamlar.

Nâzırın birden ciddî bir vaziyet alıp:

— Ne demek istiyorsunuz, anlayamıyorum,

diye yapmacıklarına karşı dayatır:

— Memleket ve her şey mahvolmak üzeredir. Ama siz hakikatler üzerinde benimle açık konuşmaktan çekiniyorsunuz. Halbuki karşılaştıracağımız fikirler aramızda kalacaktır. Hakikati konuşmaktan korkmayınız. Hakikat sizin konuştuklarınız, değil benim konuştuklarımdır.

Fakat Nâzır davranır:

— Kumandan Bey, biz size hürmet ettik. Çünkü bize dediler ki, Arıburnu ve Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal hizmet etti. Bunun için sizi iyi kabul etmek istemiştik. Fakat bugün bana bahsettiğiniz şeylerin başka manada olduğunu hisseder gibi oluyorum. Ama bunların makamı ve muhatabı ben değilim. Ben ordu başkumandanına, erkân-ı harbiyesine, büyük heyet-i vükelâ ile beraber derin ve sarsılmaz itimat taşıyan bir nâzırım. Sizin tereddüt ettiğiniz, sizin vâkıf olmadığınız hakikatler bulunabilir. Ama bunları size açıklamakta mazurum. Size yanlış yere geldiğinizi ihtar etmek mecburiyetindeyim. Siz Başkumandanlığa, erkân-ı harbiyesine müracaat ediniz. Orada sizi lüzumu ve ihtiyacınız kadar aydınlatacak zatlar vardır.

Mustafa Kemal derhal çekilmez. Kendisinin askerlik ve ordudaki yerini hatırlatmak ister. Kendisinin tesadüfle kumandan olmuş biri olmadığını hatırlatır. Hele Başkumandan ve onun erkânı harbiyesi hakkında ifadeleri çok serttir:

— Beyefendi, farkında değil misiniz ki bu memlekette artık millî bir Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay) heyeti yoktur. O Alman erkân-ı harbiye-

si ki, benim gibi âsi bir askeri tardetmek kararına vardı. Beni o heyete mi gönderiyorsunuz?

Mustafa Kemal çıkar. Sonra da haber alır ki bu Nâzır kendisinden kabinede şikâyette bulunmuştur. Ama Mustafa Kemal anlamıştır ki, kendisine İstanbul'da yapacak iş yoktur. İstanbul onun dilinden ve düşüncelerinden anlamayacaktır.

Ama bütün bu didinmelerin, çırpınmaların, kendini kapıdan kapıya vurmaların bize belirttiği bir gerçek vardır. İlgi çekici, düşündürücü, manalı bir gerçek. O da şudur: Bu adam standart bir asker, sadece bir sıra kumandanı değildir. Bu adamın askerli, ordu, resmî vazifeler ve kendi asker dünyası dışında da birtakım ilgileri vardır. Düşünceleri vardır. İhtirasları vardır. Onu yalnız ordu emirleri, birliklerin yayılışı (vazul-ceyş), hatta savaşlar harplerle, çerçeve içine almak kabil olmayacaktır.

Bu adam kendini yarın başka davalara verebilir. Bu adam yarın, olaylar elverir veya gerektirirse, kılıcını memleketin terazisine atarak, başını ve kaderini başka davalar yoluna koyabilir.

Hangi albay Harbiye Nâzırına, Hariciye Nâzırına, Dahiliye Nâzırına, basın, fikir ve sanat adamlarına:

"— Beni dinleyin. Benim size söyleyeceğim bazı sözler, göstereceğim bazı yollar var" diye didinmiş, bağırmış, uykularını terk etmiştir?

Gerçi bu düşünceleri, fikirleri belki tam ifade edemez. Bu düşüncelerin *amelî* çözüm yolları belki tam şekilleşmemiştir. Ama bundan ne çıkar? O günlerde yalnız onun fikirleri değil, onun başvurduğu ve bir şey sandığı insanların da, hatta yalnız Türk veya Alman idarecilerinin değil, bütün dünyanın meseleleri ile uğraşan insanların da ne yapacakları, zaten belirsizlikler içinde değil midir?

***

MUSTAFA KEMAL PAŞA

Mustafa Kemal'in, Türkiye harbe girerken bu harbin kazanılamayacağına olan öngörüşlerini, ilgili bahiste belirtmiştik. Ama harp patlayınca o da silâh başına koştu:

"Ben harbin müttefiklerimiz için kazanılabileceğine inanmıyorum.

Ama, memleket harbe girince, askerlik ve harp sahalarında bana düşen vazifeleri yaptım."

Evet, şimdi de ona harp sahalarında yeni vazifeler düşüyordu. XVI. Kolordu Kumandanı olarak Kafkas cephesine gidecek, orada ve daha başka gösterilecek yerlerde kendinden istenileni yapacaktı.

Kafkas cephesinin, yalnız adı itibarıyle Kafkasya ile bağlılığı vardı. Cephe aslında Doğu Anadolu cephesiydi. 1914 kışında Sarıkamış macerasından sonra savaşlar, sonuna kadar Doğu Anadolu topraklarında cereyan etti. Bütün Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu halkı göçlere mecbur kaldığından, bu topraklar hemen hemen boşalmıştı.

Mustafa Kemal 13/14 Mart 1916'da Diyarbakır'a vardı. 1 Nisan 1916'da mirlivalığa (tuğgeneral) terfii yapıldı ve Mustafa Kemal, paşa oldu[1].

Mustafa Kemal 14 Nisan 1916'da Diyarbakır ilerilerinde, Silvan'da kumandayı eline aldığı zaman, doğu cephemiz, biri Dersim'in doğusunda, diğeri batısında olmak üzere fiilen ikiye bölünmüştü. Ortada Dersim, ordunun ve askerin bulunmadığı, terk olunmuş bir âsi bölge idi. Doğu kısmı İkinci, batı kısmı Üçüncü Ordu sahalarıydı. Mustafa Kemal'in XVI. Kolordusu, doğu kısmının İran'a doğru sağ kanadında 80 kilometrelik bir cephe tutmakta idi.

XVI. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, henüz 35 yaşında idi. Onun bu terfii ile ilgili şu hikâye çok tekrarlanmıştır:

---

(1) Mustafa Kemal'in, sicil özetlerinde, tayin nakil tarihlerinde çok çatışmalar vardır. Onun paşalığa terfi tarihi de çeşitli tarihlerde gösterilir. Hatta gene resmî bir yayın bu tarihi 1917'ye kadar atar. Biz, Tek Adam'ın üçüncü cildinin sonunda Atatürk'ün resmî sicil tablosunu tam olarak verdik. Mustafa Kemal'in resmî sicil özetinde bu hususta şu kayıt vardır: "Mirlivalığa (tuğgeneral) terfii: 19 Mart 1332." Fakat buna 13 gün ilâvesiyle, terfi tarihini 1 Nisan 1332 (1916) olarak düzeltmek icap eder. Çünkü Türkiye'de 8 Şubat 1332 (21 Şubat 1916) tarihinde çıkarılan 125 sayılı kanunla eski Rumi tarih ve takvimi, beynelmilel Greguvar takvimine yaklaştırılmıştır. Böylece 1332 Rumi yılı şubatının 16'sı, 13 gün atlanarak 1333 Rumî yılı martının biri olarak benimsenmiştir.

Mustafa Kemal Paşa XVI. Kolordu Kumandanı olarak Doğu Anadolu cephesinin en sağ kanadında vazife aldığı zaman durum şu idi: XVI. Kolordu Dersim'in doğusunda Van gölü güneyine kadar uzanan İkinci Ordu cephesinin sağ cenahını teşkil ediyordu. Onun sağında cephe ve kuvvet yoktu. So-

Mustafa Kemal Çanakkale cephesinde ve hele son Conkbayırı ve Anafartalar muharebelerinde olağanüstü başarı sağlayınca, etrafındakiler onun paşalığı haberini bekledi. Beşinci Ordu karargâhı elbette ki onun rütbesinin yükseltilmesini Harbiye Nezaretine bildirmiş olacaktı. Halbuki günler, haftalar, aylar geçti. Bir haber çıkmadı. Etrafta çeşitli söylentiler oldu. Zaten Onun Enver Paşa tarafından sevilmediğini, onu Enver Paşanın istemeyerek vazifelendirdiğini söylüyorlardı. Bu mesele İstanbul'da dedikodu konusu idi. Hatta bizzat Enver Paşanın parti ve iktidar arkadaşları arasında işin uygunsuzluğunu sezenler, bu işin bir an önce düzeltilmesini isteyenler vardı.

Talât Paşa ve Dr. Nâzım, İttihat ve Terakki genel merkezinde bir gün tam bu işi konuşurlarken Enver Paşa içeri girer. Talât sözünü esirgemez. Neyi konuştuklarını ve bu işin artık yapılmasını Enver Paşaya bir daha hatırlatır. Enver Paşanın cevabı şudur:

— Mustafa Kemal'in mirlivalığa (tuğgeneral) terfi iradesi cebimdedir. Ama siz onu bilmezsiniz. O hiçbir şeyle memnun olmaz. General olur, korgenerallik ister. Korgeneral olur, orgenerallik ister. Orgeneral olur, müşirlik ister. Müşir yaparsınız bununla da yetinmez, padişahlık ister!

Mustafa Kemal'e Enver Paşanın bu sözlerini naklettikleri zaman cevabı şu olmuştur:

— Ben Enver'in bu kadar zeki ve ileri görüşlü olduğunu bilmezdim...

---

lunda I., III., IV. Kolordular bulunuyordu. 1916 Temmuz-Ağustos ayları çok hareketli geçti. 1916 Temmuzu'nda başlayan Rus taarruzu ile Mustafa Kemal'in cephesinde Türk mukabil taarruzu, 19 Ağustos'ta yeniden ve bütün İkinci Ordu cephesinde Rus taarruzu, Türk mukabil taarruzu (24-27 Ağustos), sonra 28 Ağustos'ta tekrar Rus taarruzu ile, Doğu Anadolu cephesinin doğu kısmı çalkandı durdu. Bu hareketler 8 Eylül'e kadar sürdü. Bu hareketlerde Ruslar 30.000 ve Türkler 20.000 kişi zayiat verdiler. Fakat ondan sonra bu cephede esaslı bir hareket olmadı ve durgunluk 9 Mart 1917'de Rusya'da patlayan ihtilâle ve çarın devrilmesine kadar sürdü. Ondan sonra ise Ruslarla mütareke yapılmış, fakat ardından 1918'de Rusların cepheyi boşaltmalarından sonraki ileri harekâtta Ermenilerle olan çarpışmalar başlamıştır.

(Mustafa Kemal'in Güneydoğu Anadolu'ya hareketi, terfii ve Güneydoğu harekâtı ile, onu izleyen harekâtlar ve olaylar zerinde, o zamanki yaverlerinden rahmetli Şükrü Tezer'in *Atatürk'ün Hatıra Defteri* isimli eseri, Cumhuriyetin 50. yılı vesilesi ile, Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır).

Mustafa Kemal'in "paşa" olduğu haberinin İstanbul'da, Akaretler'deki 76 numaralı evde nasıl bir heyecan uyandırdığını tasavvur etmek mümkündür. Mustafa'sının paşalığı Zübeyde için bir hayal gayesiydi. Ona daha askerî rüştiye öğrenciliği günlerinde bile:

"—Benim paşam, benim paşacığım", diye seslenirdi.

Gerçi o devirde çocuklarının paşalığı, her Türk anası için bir hayal ve dilek zirvesiydi. Ama Mustafa Kemal, biraz da Zübeyde'nin direnişine rağmen asker mektebine girip, sırtına askerî öğrenci elbiseleri giydikten ve asker mektebinde başarılı bir öğrenci olarak parlamaya başladıktan sonra, bu paşalık çağrıları, Zübeyde'nin hayalinde yeni ihtimaller yaratmaya, yeni rüya ufukları açmaya başladı. Evet, oğlu bir gün niçin paşa olmasın? Ve zaman zaman bu rüyaya dalardı. Evet, bir gün, Mustafa'sı paşa olursa?.. İşte aradan 25 yıl geçmişti ve Zübeyde'nin oğlu Mustafa Kemal, artık Mustafa Kemal Paşa idi.

Ah, şimdi gene Selânik'te olsalar? Selânik'te ve Ahmet Subaşı mahallesinde... Ah, bütün o eski komşular hayatta ve orada olsalar? Oğlu, arkasında al atlara binmiş yaverleriyle, küheylân bir atın üstünde, sırmalar, nişanlar içinde evinin önünde durup da şöyle atından bir inebilse? Ve sonra kapılarında, askerler, atlar, arabalar bekleyen paşa konakları...

* * *

HAREKETLİ BİR YIL: 1916

1916 yılı Mustafa Kemal için bir sıra tayinler, nakiller, gene tayinler yılıdır. Hem hareketlilik, hem karışıklık ve kararsızlık ifade eden bu olaylar, memleketin 1916'daki genel durumunu da aksettirir.

Fransız tarihçisi Larcher'in Türkler için beş safha içinde belirttiği Birinci Dünya Harbi'nin üçüncü safhası ocak 1916'dan ekim 1916'ya kadar olan zamanı içine almakta ve *"Türk kuvvetlerinin en yüksek hadde varışı ve sonra azalarak zamanla kayboluşu"* şeklinde ifade edilmektedir.

1916 bizim için hem yayılma, hem yıpranma yılıdır. Gerçi Çanakkale cephesi tasfiye edilmiştir. Doğu cephesinde bir hatta tutunulmuştur. Ama Irak'ta Suriye'de çekilmeler başlamıştır. Hicaz'da Şerif Hüseyin isyan etmiştir. Genelkurmay, iç cepheleri takviye edecek yerde, dış cep-

helere asker yetiştirmektedir. Makedonya'ya, Romanya'ya, Galiçya'ya, hatta Tirol Alplerine Türk birlikleri gönderilmektedir. Ekonomik çöküntü ise, hızla ilerlemektedir. Sanayi mamullerinin harp öncesi ithal edilmiş olan stokları tükenmiştir. Memlekette yerli sanayi yoktur. İaşe buhranı ve ihtikâr başlamıştır. Harbin hayırlı bir netice vereceği ümitleri, genel olarak sarsılmaktadır. Rus cephesi Bitlis, Muş, Erzincan'ın, Trabzon'un batısındadır. Süveyş cephesinde El'ariş tahliye edilmiş ve Filistin muharebeleri başlamıştır. O sıralarda Irak'ta garip bir karar alınmıştır. İttihatçıların inanılır subayları grubundan Süleyman Askeri isminde bir binbaşı, yarbaylığa yükseltilerek 38. Basra tümeni kumandanlığına, Basra valiliğine ve "Irak ve havalisi Kumandanlığına" tayin olunmuştur. Süleyman Askeri, İngilizleri Basra'da "süpürge sopasıyle" kovacağını ilân etmektedir!

Irak'ta ne tren, ne yol bağlantımız vardı. Hatta elde Irak'ın, bir haritası bile yoktur. Fırat, Dicle üzerindeki şartlar, keleklerle, şişirilmiş tulumlara bağlanmış frensiz, dümensiz sallarla yapılan ulaştırma, Sümerler, Asurlar zamanından daha da bozuktu. Nitekim Abdülhamit'in ilk yıllarında Büyük Mithat Paşa Bağdat'a vali olduğu zaman, ilk iş olarak bu nehirlerde ulaştırma meselesini ele almıştı.

Hulâsa her türlü sanayiden, tesislerden, ulaştırma, askerlik, sağlık organizasyonlarından yoksun, ilkel, harap, hatta boş 500.000 kilometre karelik bir ülke! Fazla olarak, kuzeydoğu kısmında, Kerkük, Süleymaniye bölgesindeki Türkmen asıllı bir azınlıktan gayri, halkı da Türk değildi.

Fakat Süleyman Askeri, asker veya kumandan olmaktan ziyade, İttihatçı bir politikacı, daha doğrusu kumarcı idi. Kendisine göre, garip, fakat pratikte değersiz fikirleri olan bir zattı. Irak'ta Basra'dan ilerleyen İngilizlere karşı hareket edecek yerde, İran'da akınlar tertip ediyordu[1].

Ama bu macera akınları hiçbir şeyi halletmedi. Sonunda asıl İngiliz kuvvetleriyle çatışma başlayınca, bozgunlarla karşılaşan Süleyman As-

(1) Askeri Matbaa tarafından yayınlanmış *Irak* isimli eser Irak'ın durumu hakkında oldukça bilgi verir. Bundan başka, İngiliz İmparatorluğu Müdafaa Heyeti Tarih Şubesinin çalışmaları ile yayınlanan ve 1914-1918 "Irak Seferi"ni konu alan *Resmi Belgelere Dayalı Büyük Harp Tarihi* ciltleri, Erkânıharbiyemizin 10. şubesince 1928'de bastırılmıştır. Birinci ciltte Irak ve Bağdat hattı meseleleri hakkında da faydalı bilgiler vardır.

kerî, bir de ağır yaralanınca, intiharı esarete tercih etti. Ondan sonra artık, İngilizlerin Bağdat'a doğru ilerleme hareketleri başladı. 1916 yılı bu hareketlerin en önemli safhalarını içine alır.

Mustafa Kemal, işte bu sırada Doğu cephesine vardı. 12 Mart 1916'da, Doğu Anadolu cephesinin sağ kanadında, kurulan XVI. Kolordunun kumandasını ele aldı. O zaman bu bölgeler, ne demir, ne de karayollarıyle iç bölgelere ve diğer merkezlere bağlıydı. Uzak mesafeler gerisindeki Akdeniz limanları kapalıydı. İstanbul ise, doğu bölgesine, dünyanın öbür ucu kadar uzaktı.

Mustafa Kemal; cepheyi devir aldıktan bir süre sonra, Rus ordusu Kozmo dağı bölgesinde taarruza geçti. Arada süngü savaşları oldu. Çeşitli harekâttan sonra, önce Muş ve sonra Bitlis düşmandan geri alındı (8 Ağustos 1916).

Bir aralık Mustafa Kemal, aynı cephede II. Ordu kumandanlığına tayin olundu. Fakat bir taraftan da İstanbul'da Genelkurmay büyük projelerle meşguldü. Büyük, ama havada projeler...

Bunların birincisi "Hicaz Heyet-i Seferiyesi"nin teşkilidir. Hatta Mustafa Kemal'i bu heyet-i seferiye kumandanlığına tayin ederler. Fakat Mustafa Kemal, Suriye'ye gittiği halde bu kumandayı kabul etmez. Çünkü bu seferin aleyhindedir ve hareketin başarı kazanamayacağına inanır.

İkinci büyük proje, bir Yıldırım Ordusu teşkilidir. Bu ordu veya ordular grubu, Halep'te teşkil edilecektir. Sonra Irak'a ilerleyerek, Bağdat'ı İngilizlerden kurtaracak, düşmanı Irak'tan kovacaktır. Fakat bu hareket ancak kâğıt üzerinde kalır. İşe girişilirse, pratik sonuçlar vermesini mümkün görmeyen Mustafa Kemal, bu planın aleyhinde cephe aldı[1]. Hicaz sefer heyeti konusuna gelince, bunun üzerinde biraz durmak yerinde olur...

Osmanlı imparatorluğunun Hicaz'la alâkası, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde, Halep'i zapt etmesiyle başlar (ağustos 1516). Orada okuttuğu hutbede, ilk defa bir Osmanlı padişahı, Hâdim-ül-Haremeyn-üş-Şerifeyn, yani Hicaz'daki kutsal şehirlerin (Medine ve Mekke) görevlisi, (hâdimi) koruyucusu olarak anılmıştır.

---

(1) Karar safhasında, hem Hicaz'a sefer heyeti, hem Irak'a Yıldırım Orduları sevki projelerinin uygulanmasından vazgeçilmiştir. Irak için düşünülen Yıldırım Ordusu unvanı, Suriye'deki ordular grubuna verilmiş ve Alman Generali Falkenhayn "Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı" sıfatını almıştır.

Aynı yıl, Mısır'daki Kölemenler Devletine son verilir. Kahire'de yaşayan son gölge halife, hilâfeti Yavuz Sultan Selim'e devreder. Böylece, Osmanlılar fiilen Hicaz'ın hâkimi olurlar. Çünkü o sıralarda Hicaz, Mısır'ın itibarî hâkimiyetinde sayılıyor ve oradan yardım görüyordu. Yemen de gene o sıralarda Osmanlı mülküne katıldı[1].

Mustafa Kemal Hicaz seferi heyeti kumandanlığına tayin olunduğu zaman Hicaz'da, Osmanlılara bağlı yaşayan Hâşimi hanedanının başı Şerif Hüseyin, İngiliz para ve silâhlarıyle Türklere karşı isyan etmişti. Son Osmanlı kuvvetleri Medine'de sarılmış. Perakende kuvvetlerimiz, ya esir edilmiş, ya imha olunmuştur (27 Haziran 1917). Eski Bahriye Nâzırı ve Suriye cephesinde bir aralık ordu kumandanı olan Cemal Paşa hatıratında, bu büyük isyanın aşağılık hikâyesini anlatır. Daha sonraları dünya edebiyatında "Lavrens"in ismine bağlı olarak bir kahramanlık destanı haline getirilen macera, işte bu aşağılık, ama kanlı hikâyedir.

Türk Genelkurmayını Hicaz'a bir sefer heyeti göndermeye sevkeden sebeplerin başında, oradaki kutsal şehirlerin (Mekke ve Medine) Osmanlılar elinden çıkmasının, İslâm âleminde uyandıracağı varsayılan tepki rol oynamış olsa gerektir. Ama ne var ki bu şehirlerin bizim elimizden çıkması için, hem de Hıristiyan İngilizlerle birleşerek Müslüman Türk ordusuna karşı silâh çeken insanlar, gene Müslümanlardı. Yani Müslüman Hicazlılar ve bunların başında, Peygamber sülâlesinden gelen Hâşimi Şerifi ve ailesiydi.

Mustafa Kemal'e gelince, o realisttir. Ne Hicaz'ın kutsallığına, ne hilâfetin değerine inanır. Arabistan yarımadası, Hicaz, Yemen, Necit gibi

(1) Osmanlı Devletinin Hicaz ve Arabistan kıtası (Yemen dahil) üzerindeki hâkimiyeti, baştan sona kadar itibarî olmuştur. Kesin işgal, Osmanlı ordu, idare, vergi kanunlarının buralarda uygulanması mümkün olmamıştır. Hicaz'da, Peygamber'in soyundan geldikleri kabul edilen Şerifler ailesi, Hicaz emirleri olarak kalmışlar ve hazineden para almışlardır. Birinci Dünya Harbinde Osmanlı ordu ve hâkimiyetine isyan eden Şerif Hüseyin bunların sonuncusudur. İngiliz para ve silâhı ile, Mekke ve Medine'yi korumaya çalışan Türk-Müslüman ordusuna saldırdı. Bu olaylar içinde, Medine'ye kapanan ve orayı savunan Fahreddin Paşanın, ta Mondros Mutarekesine, hatta daha sonraya kadar süren, tahammül, fedakârlık ve dindarlık misalleri, Birinci Dünya Harbinin, çeşitli olayları içinde, en duygu uyandırıcı sahneler olarak kalacaktır. Bu müdafaa, maddî ve manevi ve ruhi görünüşleriyle, bir askerî hadise olmaktan ziyade, bir kahramanlık ve iman efsanesi olarak çok ilgi çekicidir.

ülkeler zaten Türklerle de meskûn değildir. Ama, devletin hazinesini ve Anadolu-Rumeli Türklerinin kanını durmadan emerler. Hem de bu düzenbaz şeyhler, daima altın para alırlar. Meselâ Birinci Dünya Harbi içinde şimdi Hicaz'a hâkim olan Suud ailesine, gerek diğer Arap şeyhlerine ödenen altınların rakam hesapları neşrolunmuştur. Bu altınlara karşılık şeyhlerin ve emirlerin Türkiye lehine kılını kıpırdattığına dair tek kayıt ve işaret yoktur[1]. Hulâsa Arap yarımadası, ne orduya asker, ne hazineye vergi verirdi. Bu Arap ülkeleri sadece bir külfetti.

Mustafa Kemal bu görüşlerini açıkça savunur. Ona göre Hicaz'daki son kuvvetlerimizi de derhal geri çekmek ve bunlarla, hiç olmazsa Suriye'deki durumumuzu kuvvetlendirmek lâzımdır. Hem de hiç vakit kaybetmeden... Bu görüşlerini, o sırada Suriye'de bir teftiş gezisinde bulunan Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşaya da çekinmeden anlatır[2].

Enver Paşanın, her zaman olduğu gibi, neye karar verdiği hangi kanaatlere ulaştığı belli olmaz. O yalnız dinler ve susar. O kadar!

Fakat Mustafa Kemal'in çabaları pek hoşa gitmez. Netice şu olur ki, yeni bir sefer heyetinden vazgeçilir. Onu da böyle bir sefer heyeti kumandanlığından af ve eski vazifesine iade ederler. Ama Enver Paşanın dikkati Mustafa Kemal üstünde biraz daha yoğunlaşmıştır...

***

BİR TEHLİKE BULUTU

Mustafa Kemal'le Enver Paşa arasında daima görülen görüş ayrılığının ve mizaç farkının bir aralık Mustafa Kemal aleyhine bazı keskin sonuçlara varmak ihtimali belirmiştir. Hatta Mustafa Kemal'in adı, ken-

(1) Diğer cephelere, örneğin Kafkas Cephesine, harp boyunca, asker ve subaylara tek kuruşluk altın veya gümüş para gönderilmezken, Arabistan'ın bu soyguncularına yollanan yüz binlerce altına ait belgeler *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa* isimli eserimizin III. cildinde verilmiştir.

(2) O sırada Suriye'de IV. Ordu Kurmay Başkanı olan Ali Fuat Erdem'in *Atatürk* isimli eseri ile General Hüseyin Hüsnü Emir'in *Yıldırım* isimli, yani Yıldırım Ordusu hakkındaki önemli eseri ve Mareşal Von Sanders'in *Türkiye'de 5 Sene* isimli eserleri bu konularda çok aydınlatıcıdırlar.

disinin haberi olmadan, kötü bir hükümet darbesi teşebbüsüne karıştığı gibi, başının etrafında ayrıca hayatının akışını ve kaderini değiştirebilecek şüphe, tehlike bulutları da dolaşır.

İttihat ve Terakki'nin en azılı silâhşörlerinden ve Babıâli baskınında Nazım Paşayı öldüren Yakup Cemil'in, 1916 ortalarında İstanbul'da ve elinin altındaki, Teşkilâtı Mahsusaya[1] mensup bir çete ile hükümeti devirmek teşebbüsüne atılmak istediği şüpheleri uyanır. Alabildiğine azdırılmış, daima kan kokusuyle beslenen ve bir türlü durulamayan Yakup Cemil, bütün arkadaşları ilerlerken kendisinin biraz da havada kaldığı kanısındadır. Bir gün Enver Paşadan, yeniden orduya dönmek, terfi etmek, tümen kumandanı olmak isteklerinde bulunur. Fakat olumlu cevap alamaz. İhtimal bu kırgınlığın da tesiriyle, fakat görünüşe göre, "ayrı sulh yapmak" sloganı altında bu baskın teşebbüsünü, düşündüğü kanısına varılır. Yakup Cemil yakalanır, divanıharbe verilir ve 10-11 Eylül 1916'da kurşuna dizilir[2].

---

(1) Teşkilâtı mahsusa, Harbiye Nazırının emrinde bir gizli teşkilâttır. Esas görevi yurt dışı İslâm ülkelerinde, düşmanlara karşı mücadeleleri teşkilâtlandırmak, oralara zabitler, teşkilâtçılar göndermek gibi görünür.

Fakat içerideki tehcirlere ve tethiş hareketine bağlı kanlı icraata da karıştığına göre, vazifesinin yalnız dış işler olmadığı da anlaşılır. Teşkilâtın önderleri ve mensupları, tabiatıyle her zaman nizam altına alınamıyordu. Yakup Cemil, bu teşkilât mensuplarının en ileri gelenlerindendi.

(2) Tevkifi üzerine Yakup Cemil, işi evvelâ hafiften alır. İttihat ve Terakki ileri gelenlerini, hâlâ "arkadaşları" zanneder. Onlara, önce, sanki arkadaşları imiş ve iş nasıl olsa tatlıya bağlanacakmış gibi, yakınlık ve samimiyetle hitabeden bir mektup yazar. Fakat cevap çıkmayınca ve hava gittikçe kararınca Enver Paşaya, daha ciddi kelimelerle halini anlatan bir mektubu vardır. Fakat gene cevap çıkmaz. Başındaki bulutların kardığını ve işin nereye varabileceğini sezmeye başlar. Bunun üzerine, İttihat ve Terakki merkezini hedef tutan ve yalvarıcı bir ifade taşıyan bir mektubunu okuyoruz. Kendisinin, onların direktif ve arzuları ile askerlikten ayrıldığını, ticaret yapmak için değil, cemiyete ve onun emirlerine hizmet yollarında çalıştığını, artık hiçbir dileği olmadığını ve memleketin herhangi bir köşesinde, her şeyden uzak yaşamasına imkân bırakılmasını rica eder. Ama kader, fermanını yazmıştır. Su testisi, su yolunda kırılacak ve yalnız tabancayı her şey sanan Yakup Cemil, Kâğıthanede kurşuna dizilecektir. Öldüğü zaman cebinden, karısına ve çocuklarına, ancak 33 kuruş çıkmıştı! Ve infaz kararının altında, o kadar güvendiği Talât Paşanın imzası vardı. Babıâli Baskınında, tabancasının altında koruduğu Enver Bey (Paşa) ise, Berlin'deydi.

Mustafa Kemal'in daha sonraları naklettiğine göre Yakup Cemil, memleketi kurtaracak adamın ancak Mustafa Kemal olduğu idiasındadır. Gerçi Mustafa Kemal, bir gizli çete ve suikast adamı değildir. Yakup Cemil vakasından bahsederken, "Eğer benim yetkim olsaydı, onu ben cezalandırırdım", diye de konuşmuştur. Ama ne de olsa bu dedikoduların İstanbul'dakilerde, özellikle Enver Paşada, bazı kuşkular uyandırmış olması mümkündür. Nitekim adı bu davaya karışan Dr. Hilmi Beyin sonradan (Malatya Mebusu Hilmi Bey), İstanbul'dan nasılsa yakasını kurtarıp Diyarbakır cephesinde Mustafa Kemal'in yanına sığınma olayı da düşünülürse? Fakat öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal'in İkinci Ordu Kumandanı iken, diğer ordu kumandanlarına çektiği ve idare aleyhinde siyasî tenkitleri taşıyan bir telgraf veya telgraflarından bahseder. Bu olayı hatıralarında Rauf Orbay nakleder[1].

Rauf Orbay'ın nakilleri etraflıdır. Yani bu konu üzerinde şahsen Enver Paşanın kendisine yaptığı beyanları nakleder. Rauf Orbay bu hatıra nakillerinde, İstanbul'daki Yakup Cemil hadisesini de özetler. Sorguları sırasında sanıkların:

"Hükümeti devirmeye muvaffak oldukları takdirde, Harbiye Nezaretine ve Başkumandanlık Vekâletine getirilmesi düşünülen zatın, Mustafa Kemal Paşa olduğunu" söylediklerini belirtir.

Bu konuda Mustafa Kemal'in:

"Eğer Harbiye Nezaretine gelseydim, ilk önce Yakup Cemil'i cezalandırırdım" sözlerini Rauf Bey de doğrular. Fethi Beyin İttihat ve Terakki içindeki muhalefetine ait bazı açıklamalardan sonra, Enver Paşanın kendisine anlattıklarına geçer. Söz Yıldırım Orduları bahsine ve Mustafa Kemal'in Sina Cephesi hakkındaki görüşlerine intikal eder. Rauf Bey şöyle anlatır:

"Enver Paşa gülümseyerek dedi ki: Evet, Mustafa Kemal Paşanın bu kanaatte olduğunu biliyorum. Medine-i Münevvere'nin boşaltılmasını, bu nokta-i nazardan istiyordu. O civardaki ordu kumandanlarıyle Halep'te yaptığımız bir toplantıda bu fikirlerini ileri sürmüştü. Fakat biz, umumi vaziyet bakımından Medine'nin sonuna kadar müdafaasını, Bağdat'ın da bir an evvel geri alınmasını siyaseten zarurî görüyorduk."

---

(1) Rauf Orbay'ın Hatıraları. *Yakın Tarihimiz*, cilt II: No. 24, s. 336-337.

Rauf Bey devam eder:

"Enver Paşa bunları söyledikten sonra, âdeta zihnimi kurcalayan endişeyi sezerek, benim tekrar bir şey sormama meydan vermemek ister gibi ilâve etti:

"Mustafa Kemal Paşa nedense, sadece vazifesine taalluk eden noktalardaki kanaatlerini söylemekle kalmıyor. Askerlikle bağdaştırılması kabil olmayan, hususî ve siyasî tahriklere de teşebbüs ediyor. Her halde duymuşsundur, bir defa bazı ordu kumandanlarına telgraflar çekerek, hepsini birlikte harekete davet ve itaatsizliğe teşvik etmişti.

Haber alınca kendisini çağırarak görüştüm. Siyaset yapmak istiyorsa askerlikten çekilmesini söyledim. Mebusluğuna delâlet edeceğini vadettim. Fikir ve kanaatlarını Mecliste müdafaa etmesinin daha doğru ve münasip olacağını anlattım. Aksi takdirde, kumandan olarak orduyu intizamsızlığa sevk ve müdafaayı zorlaştıracak harekette devam ederse, önleyici tedbirler almaya mecbur kalacağımı söyledim. İtizar etti. Hareketinin yanlış yorumlanmış olmasından üzüldüğünü, meclis ve mebusluk düşünmediğini, askerlikte kalmayı tercih ettiğini söyledi. Ben de bundan memnun oldum. Hiç şüphesiz, hizmetinden memleketimizin müstağni kalamayacağı değerli kumandanlarımızdandır. Bunu daima takdir ettiğim cihetle, tekrar ordu kumandanlığına tayin ettim. Fakat meselâ son günlerde..."

Rauf Bey şöyle anlatır:

"Ben dayanamadım. Enver Paşanın sözünü keserek, Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul'a geldiği vakitlerde, fırsat düştükçe konuşurum. Harp durumu ve müdafaa işlerimiz üzerinde konuşuruz. Vatanın selâmetiyle endişelidir. Hususî bir maksadı, hele tahrik gibi bir niyeti bulunmadığına eminim dedim. İşittiklerinin, bu gibi hallerde çoğunlukla görüldüğü gibi, şişirilerek ve çekememezlik tesiriyle anlatılmış olabileceğini ve bu sebeple ciddiye alınmamalarını rica ettim."[1]

Evet Enver Paşa o zaman Mustafa Kemal hakkında sert bir karar al-

(1) Mustafa Kemal'in, Enver Paşanın sarayına geldiğini, o zamanlar saraylı kadınların Mustafa Kemal'e "Sarı Paşa" diye isim taktıklarını, hatta Enver Paşayla Mustafa Kemal'in, biraz da yüksek sesle konuştuklarını, Enver Paşanın eşi Naciye Sultan, yurt dışında sürgündeyken, o sıralarda İsviçre'de Bern Büyükelçimiz olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun eşi Leman Karaosmanoğlu'ya anlatmıştır. Gene aynı kanaldan dinlediğime göre, Enver Paşanın, Mus-

saydı, Mustafa Kemal için her halde iyi olmazdı. Hayatının akışı, pek başka bir mecra alabilirdi. Anlaşıldığına göre, Enver Paşanın Rauf Beyle bu konuşmaları, Rauf Beyin Bresk Litovsk muahedesini imzalamak için (3 Mart 1918) Avrupa'ya ve Mustafa Kemal'in Veliaht Vahidettin'le birlikte Almanya'ya hareketlerinden önceye rastlamaktadır[1]. Çünkü ondan öncedir ki Mustafa Kemal, Halep'te ve Enver Paşanın da hazır bulunduğu askerî toplantıda Hicaz ve Bağdat seferlerinin aleyhinde bulunmuştur. Enver Paşanın Mustafa Kemal tarafından ordu kumandanlarına çekildiğini ifade ettiği telgrafların da, Ağustos 1917 içinde ve Diyarbakır'dan çekilmiş olması icabeder.

İşin seyri ve kronolojisi ne olursa olsun, Rauf Orbay'ın yukardaki nakilleri, o sırada Mustafa Kemal'in içinde bulunduğu ruh gerginliğini anlamak bakımından önemlidir. Gerçekte de o günler, zaten sonuna inanılmayan Birinci Dünya Harbi içinde yenilgimizin artık gözle görülebildiği günlerdi. Irak ve Filistin'de harp bizim topraklarımızda ve aleyhimize cereyan ediyordu. Artık bir düzelme ihtimali de yoktu. Alman cephesi ise, Mustafa Kemal'in yerinde görüp naklettiği gibi katiyen parlak değildi.

Bu şartlar altında, Sarıkamış'tan daha beter bir Irak, Hicaz ve Süveyş Kanalı macerası tertibinin, yani Almanların ısrarıyle hazırlanıp Mustafa Kemal'e teklif edilen işin onu, endişelerini ilgili kumandanlara ve etrafına ulaştırmaya sevketmiş olması mümkündür. Bu derin endişe, her türlü sorumluluk göze alınarak ve en son kertede başkalarına duyurulmuş olacaktır. Askerî kuralları aşması bakımından belki bir sorumluluk konusudur. Ama fena gördüğü bir hareketin sonuçlarını önceden

---

tafa Kemal üzerindeki dikkat ve kuşkularını yansıtan diğer bir nakil de şudur: Enver Paşa gene yurt dışındayken ve Naciye Sultanın nakletmesine göre ve galiba kardeşlerinden birine yazdığı bir mektupta şunlar vardır:
— *Memleketi kurtaracak bir adam varsa, o da Mustafa Kemal'dir. Ama bu kurtuluştan sonra da memlekette, artık saltanat hanedanına yer kalmayacaktır.*
Not: Mütareke devrinde ve Mustafa Kemal'in Anadoluya Ordu Müfettişi olarak atanması sırasında, Enver Paşanın, o zamanki Padişah Vahidettin'e yazdığı ve Mustafa Kemal'in, Anadolu'ya gönderilmemesini kesinlikle tavsiye eden bir mektup, son zamanlarda bulunmuştur. Sanıyoruz ki şimdi, İstanbul Üniversitesi Atatürk Enstitüsünce satın alınmış olacaktır.

(1) Rauf Beyin bu yolculukta Berlin'den geçerken, o sırada Veliaht Vahidettin Efendi ile beraber Almanya'da gezide bulunan Mustafa Kemal'le Berlin'de, Adlon otelinde görüşmüş olduğunu belirtmeliyiz.

haber vermek ve memleketi çöküntüye götürecek bir hareketten, faydalı gördüklerini haberli kılmak bakımından bir cesarettir. Mustafa Kemal'le konuştukları bahsinde Enver Paşanın davranışlarını da Enver Paşanın lehinde saymak yerinde olur. Hele Yakup Cemil dedikodularıyle kafaların bulanık olduğu bir zamanda, Enver Paşanın gösterdiği bu sükûneti onun lehine değerlendirmemek kabil değildir.

Kaldı ki Mustafa Kemal'in Halep'te, Irak ve Hicaz hareketleri aleyhindeki görüşlerinin kabulü, Enver Paşanın bu hareketleri gerekli saymasına rağmen, onlardan vazgeçilmiş olması da, vaktinde ve cesaretle ortaya atılan bir sağduyunun galebesi bakımından ayrıca kayda değer.

* * *

SERT BİR KARAR

Mustafa Kemal doğu cephesinden, "Hicaz Seferî Heyeti" için Suriye'ye davet edildiği zaman, İkinci Ordu Kumandan Vekiliydi. Suriye dönüşünde bu ordunun kumandanlığına tayin edildi(1). Ondan önceki hareketlerde Bitlis ve Muş'un geri alınmasından dolayı da Kılıçlı altın imtiyaz madalyasıyle mükâfatlandırılmıştır.

II. Ordu karargâhında Mustafa Kemal, ileride kendisiyle kader birliği yapacağı Albay İsmet Beyi (İnönü) yakından tanımak imkânını bulmuştur. Gerçi onlar daha kurmay okulundan az çok tanışırlar. Sonra Selânik'te ve 1909 İttihat ve Terakki kongresi vesilesi ile, aynı meseleler içinde yoğuruldukları gibi, 31 Mart irtica hareketi üzerine İstanbul'a yürüyen hareket ordusundan da tanışmaktadırlar. İsmet Bey bu harekette, Edirne'deki II. Ordu tarafından tertiplenen Şevket Turgut Paşa kolunun kurmay heyetindeydi(2). Fakat Diyarbakır İkinci Ordu cephesinde İsmet Bey İkinci Ordu Kurmay Başkanı olarak Mustafa Kemal'le beraber çalışmak imkânını bulmuştur. Orada, yakın bir fikir arkadaşlığı başlar. At gezileri yaparlar. Bu gezilerde memleketin meseleleri ortaya atılır... Mustafa Kemal ona, okuduğu kitaplardan parçalar nakleder. Bu sırada merakı, meşrutiyet devrinde İstanbul'da Türkçeye çevrilen değerli bazı eserleri okumaktır. Bu arada bazı Fransızca eserler, bil-

(1) Bu nakil, tayin terfi gibi hareketlere ait tarihler. *Tek Adam*'ın üçüncü cildinin sonuna eklenen askeri sicil özetinde, etraflı olarak verilmiştir.

(2) Bu münasebetler *İkinci Adam* isimli eserimizde etrafıyle işlenmiştir.

hassa tarih okur, Fransız inkılâbı tarihine, zaten mektepten beri merak sarmıştır[1]. Güstav Löbon'un o zaman Türkçeye çevrilen ve günün modası olan kitaplarını daima yanında bulundurur. Hatta o devir aydınlarının kitabı olan "Madde ve Kuvvet"i (Lui Bohner) devreder. O, askerler arasında okumaya meraklı bir kumandandır. Bugünlerde Sekerat köyü karargâhındaki bir sofra toplantısının hikâyesi daima nakledilmiş ansiklopediye kadar geçmiştir.

Bu karargâhta, bir akşam yemeğinde Mustafa Kemal, sofrada hazır olanların önünde, ordusunun Kurmay Başkanı İsmet Beyin değerlerini, meziyetlerini sayar. Böyle bir arkadaşa malik olduğu için duyduğu iftihar duygularını, hem resmî, hem içli cümlelerle belirtir. İsmet Beyin bu söyleve mukabelesi de canlıdır. Kahraman Mustafa Kemal'e olan bağlılığını, sevgi ve saygılarını hareketli cümlelerle açıklar.

Bir süre sonra Mustafa Kemal, Albay İsmet Beyi, kendi ordu grubundaki IV. Kolordu Kumandanlığına tayin ettirir. İşte Mustafa Kemal'in ilk defa Suriye'ye ve Hicaz Seferî Heyeti kumandanlığı vesilesiyle gidişi bu sıralara rastlar (21 Şubat 1917).

Fakat, daha önce de işaret ettiğimiz gibi Mustafa Kemal, ne Hicaz, ne de Irak harekâtına taraftardır. O sırada Suriye'de teftişte bulunan Başkumandan Vekili Enver Paşa ile Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa ve Mustafa Kemal, vaziyeti bir masa başında mütalaa ederler. Mustafa Kemal kendi görüşlerini savunur. Hatta Mekke ve Medine'nin, yani bütün Hicaz'ın da terk edilerek, Suriye'de kuvvetle tutunulması ve hatta Anadolu'nun müdafaasının düşünülmesi görüşündedir. Bunlar hem Enver Paşa, hem Cemal Paşa üzerinde, tabii sert tepkiler yaratır. Ama, Mustafa Kemal'in görüşü sağlam, mantıklı ve gerçektir. Neticede diğerlerinin ruhen karşı olmalarına rağmen, Hicaz'ın terki değilse bile, Hicaz Seferî Kuvvetinin teşkili ve Mustafa Kemal'in bu kuvvete kumandan tayin edilmesi kararından vazgeçilir. Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuat Erdem'in hatıralarında bu karara ait, ilgi çekici sahneler vardır[2].

Mustafa Kemal'in Hicaz kuvvetlerinin başına tayin işi böylece geri

(1) Ali Fuat Cebesoy; *Sınıf Arkadaşım Mustafa Kemal.*

(2) Mustafa Kemal, Falkenhayn ve Enver Paşa arasındaki bu yazışmaların tamamı buraya alınmamıştır. Fakat Ankara'da Türk Tarih Kurumu Arşivlerinde mevcuttur.

kalınca, Mustafa Kemal Paşa, 5 Mart 1917'de gene İkinci Ordu Kumandanlığına, fakat bu defa asaleten tayin edilir. Diyarbakır'a döner. Mustafa Kemal'in ilk Suriye'ye tayini işi böylece neticesiz kalır.

Fakat Mustafa Kemal'i, sonra gene de, VII. Ordu kumandanlığını üzerine alması için Suriye'ye tayin ederler. Tarih, temmuz 1917'dir. Evvelâ İstanbul'a gelir. 20 Temmuz 1917'de ise, Suriye'de, Remle'dedir. Fakat onun Suriye'de çalışma şansı bu defa iyi gitmez.

Suriye'de gerçi Dördüncü Ordu Kumandanı, Bahriye Nâzırı Cemal Paşadır. Fakat asıl kumanda, Alman Mareşali Von Vangenhayn'ın elindedir. Bu zatın kurmay başkanı, Alman Albayı Von Dumez'dir. Dumez ile Mustafa Kemal arasında, bir türlü normal münasebetler kurulamaz. Ve bellidir ki Dumez, Mustafa Kemal'e, hakkı olan ordu kumandanlığını bütün birlikleri ile vermek taraflısı değildir. Onu oyalar. Cephede ve birlikler arasında bölge ve vazife taksimi, elbette ki Mareşale aittir. Ama Mustafa Kemal de VII. Ordu kumandanı olarak tayin edilmiştir. Gereken kolordular emrine verilmelidir. Cephenin belli bir kısmında kumanda vazifesini almalıdır...

İşte bu, bir türlü yapılamaz. Araya birtakım anlaşmazlıklar da girer. Dumez, Mustafa Kemal'in hastalığını bahane ettiği ve vazife almak istemediği kanaatini daha yüksek makamlara ulaştırır. Mustafa Kemal ise, sadece, bir ordu kumandanının hakkı olan şerefli mevkii ve yetkileri istemektedir. Halbuki ona nihayet, iki tümenle, önemsiz bir görev gösterilmektedir.

İşte o zaman uzun ve ilgi çekici bir yazışma başlar. Mustafa Kemal yalnız Vangenhayn'la değil, Başkumandan Vekili Enver Paşa ile de yazışmalara girişir. Gerçekleri açıklar. Enver Paşa evvelâ işi şöyle böyle idare etmek ister. Fakat Mustafa Kemal bu sefer, Vangenhayn'ın ve orduda Almanların sorumsuz müdahalelerinin de aleyhine çıkar. Ortaya büyük problemler atar. Nihayet Enver Paşa, yakında Suriye'ye dönecek olan Cemal Paşayı beklemesini ve vaziyetin o zaman incelenmesini bildirir. Fakat artık iş çığırından çıkmıştır. Bu kadroda ve bu şartlar altında vazife göremeyecektir. Ne ise, netice şöyle böyle hallolunur.

* * *

O sırada Türk-İngiliz cephesi Filistin'in güney sınırında, Sina çölü kapılarındadır. Fakat İngilizler üstündür. Çok tahkimat yapmışlardır.

Bir kanatları denizde donanmaya, diğer kanatları çöle ve çöldeki ücretli Arap kabilelerine dayanmaktadır.

İşte bu vaziyette General Falkenhayn'ın planı[1], Sina cephesine bir taarruz tertibi ile İngilizleri Süveyş kanalına doğru sürmektir. Falkenhayn'ın emrinde Suriye'de, IV., VII., VIII. Ordular vardır. Falkenhayn VIII. Ordu ile cepheden, Mustafa Kemal'in VII. Ordusu ile de sahil boyunca Birussebi üzerinden taarruza geçecekti. Bu taarruzda en mühim vazife Mustafa Kemal'e ve VII. Orduya düşüyordu. Böylece, yeni bir Sina macerası açılıyor, yeni bir çöl seferi başlıyordu.

Mustafa Kemal hem İngiliz ordusunu, hem İngiliz donanmasını tanır. Ve bir adım geri çekilmedikten başka, cephesindeki düşman kuvvetlerini, topraklarımızı bırakıp gemilerine dönmeye, kaçmaya mecbur etmiştir.

Ama oradaki dava, karşı tarafın dediği gibi, "Devler diyarında bir Devler savaşıydı". Orada memleketin ölüm kalımı teraziye konulmuştu. Halbuki Sina çölünde? O, bu maceraya taraftar değildir. O, disiplinli bir savunma taktiği ve stratejisi istiyordu. Fakat Falkenhayn bu görüşte değildi. O Alman Genelkurmayında görüşlerini uygulama çabasına uyarak, İngilizlere karşı taarruz hareketlerine girişilmesi taraftarıdır.

Mustafa Kemal, bu şartlar içinde huzursuzdur. Gene kaleme sarılır. Durumu etrafıyle inceler. Şartları hesaplar. Ve bir sureti Sadrazam Talât Paşaya da gönderilmek üzere, başkumandanlık vekâletine siyasî nitelikte bir rapor hazırlar (20 Eylül 1917). Bu rapor, Birinci Dünya Harbi'nin önemli vesikalarından biridir ve sanıyorum ki Mustafa Kemal hakkında, Millî Mücadele öncesine ait en önemli belge budur. Bu rapor için resmî bir yayın organı şunları yazar:

"Bu rapor, memleketin hakikî durumunu pek canlı tasvir eden, ileride olacakları isabetli bir görüşle bildiren kuvvetli bir vesikadır. Bu raporda, mülkî idarenin artık güvenilemeyecek bir hale geldiği, ticaret ve iktisat hayatının felce uğradığı, ordunun maddî ve manevî kuvvetinin zayıf düştüğü ve Osmanlı ordusunun, en tehlikeli çarpışmaların beklediği bir cephede, mukadderatının bir yabancıya verilmesindeki mahzurlar isabetli ve açık belirtilmektedir. Bazı tavsiyelerde de bulunularak, ileride vatan mu-

(1) Falkenhayn ve Ordular Grubu hakkında teferruatlı malumat, Falkenhayn'ın kurmay başkanı yardımcısı General Hüseyin Hüsnü Emir'in *Yıldırım* isimli kitabında vardır.

kadderatının idaresi için, elde kuvvetli bir ordu tutmanın devlet idare cihazını sağlam, halkın maneviyatını sarsılmamış bir halde bulundurmanın zarurî olduğu ileri sürülmektedir. Tedbirler alınmadığı takdirde, saltanat binasının ansızın çökebileceği de belirtilmektedir."

Raporda[1] üstünde durulacak öngörüşler, ileriyi görüşler vardır. Bu rapor, sadece bir askerî kumandanın, herhangi bir stratejik hareket üstünde, üstlerine yazdığı meslekî bir bildiri değildir. Rapor çok cephelidir. ileriye müteveccihtir. Kesin ve kararlıdır. Rapora ayrıca, bir askerî durum özeti de eklenmiştir.

Halep'ten bu raporun yazıldığı sırada, Mustafa Kemal'in kumandasında bulunan VII. Ordu birliklerinden 20. Kolordu Kumandanı olan İsmet Bey de Halep'te bulunmaktadır. Mustafa Kemal bu konu üzerinde onunla konuşmuştur.

Raporun çok cüretli muhtevası ve hatta yalnız Başkumandan Vekili Enver Paşaya değil de, Sadrazam Talât Paşaya da gönderilmek suretiyle göze çarpan merci tecavüzü gibi daha cüretli cepheleri düşünülürse, İsmet Bey (İnönü) gibi askerlik hiyerarşisine çok bağlı bir kurmayın, böyle bir teşebbüste Mustafa Kemal'le işbirliği, İsmet Beyin mizacı ile bağdaşamaz gibi görünür. Fakat İnönü, bu raporun yazılışında Mustafa Kemal'le beraber çalıştığını, evvelâ konuştuklarını ve müsveddeyi Mustafa Kemal'in kaleme aldığını anlatmıştır. Hatta ayrıca bir mektubunda şunları da açıklar:

"Bu mektubu, Halep'te ordu kumandanı olan Mustafa Kemal Paşa yazdı. Beraber düşündük. Hazırladık. Benden imza istemedi ve zaten bir kolordu kumandanı olarak, imza etmem mümkün değildi... Gerçek budur."

Ancak, Mustafa Kemal tarafından yazılan ve beraber hazırlanan bu rapor üstünde, imzadan ve gönderilmeden önce Mustafa Kemal'in ayrıca çalışması, ilâveler, tashihler yapmış olması elbette ki mümkündür.

---

(1) Hakikaten önemli olan ve bizce Mustafa Kemal'in askerî hayatında aynı zamanda siyasî ve idarî nitelikte görüşlerini aksettiren, onun medenî cesaretinin de ifadesi olan bu uzun raporun tamamı, "Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü" yayınları arasında ve "Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinin Dördüncü cildi olarak *Tamim, Telgraf ve Beyannameler* başlıklı eserde yayınlanmıştır s. 1-8.

Mustafa Kemal'in, Sina cephesinde girişilmek istenen taarruz vesilesiyle, 20 Eylül 1917 tarihli raporunda dokunduğu konular, bu askerî strateji çevresini çok aşmakta, memleketin içinde bulunduğu maddî ve manevî çöküntüyü, her cepheden ve cesaretle açıklamaktadır. Nitekim Mustafa Kemal bu raporunu yalnız başkumandanlık vekâletine sunmakla kalmamış, bir suretini Talât Paşaya da göndererek, uyarılarına siyasî bir teşebbüs şekli vermiştir(1).

Mustafa Kemal'in raporu gerçi kabul edilmemiştir. Başkomutanlık, bu raporda ileri sürülen fikirleri – resmî ve dar bir üslupla – reddeder. Onun üstüne Mustafa Kemal, hiçbir askerin, hele bir ordu kumandanının yapamayacağı ve hatta bir bakışla yapılmaması lâzım gelen bir şey yapar: Hem de kendi tabiriyle "kendi kendini kumandanlıktan affederek" vekilini de kendi tayin eder, vazifesinden çekilir. Bu garip bir istifadır.

Bir ordu kumandanının, bir harp cephesinde ve hem de bir taarruz arifesinde böyle bir hareketi, şeklin, kanunların ve harp disiplininin kapsayamayacağı bir şeydir. Bu harekete, Genelkurmay ve Başkumandanlık Vekâleti sert ve kesin bir kararla karşılık verebilirdi. Hem başka kumandanlara da misal olsun diye. Bu karşılık en azından, emekliye sevk işlemi olurdu.

Ama öyle olmadı. Önce Mustafa Kemal'i kararından vazgeçirmeye, istifasını geri almaya razı etmeye çalıştılar. Bu sonuç vermedi. Sonra onu tekrar eski görevine, yani Doğu cephesindeki II. Ordu Kumandanlığına iade ettiler (9 Ekim 1917). Bu görevi de reddetti. Suriye'den ayrıldı. İstanbul'a harekete karar verdi... Kendi tabiriyle "bir âsi kumandan" olarak!

Fakat işte o zaman bir zorluk çıktı. Önceden aklına getirmediği bir zorluk. Ama onun yola çıkmak iradesini de köstekleyen bir zorluk: Kendisini ve belki de yaverini ve emir erini İstanbul'a ulaştıracak tren

---

(1) Bazı kronolojik malumat verelim:

Alman Orduları Kurmay Başkanı General Falkenhayn 20 Temmuz 1917'de Yıldırım Ordular Grubuna tayin edildi. Grup VI. VII. VIII. Ordulardan teşekkül edecekti. Eylül başında Falkenhayn Sina cephesini teftiş etti. Mustafa 20 Eylül tarihi raporuna Enver Paşadan kısa ve soğuk bir cevap alınca istifa etti.

31 Ekim 1917'de genel taarruza geçtiler. Türk cephesi çok sert ve çetin muharebelerden sonra geri çekildi. Cephe hattı Kudüs'ün şimalinde tutuldu.

biletlerini alabilmesi için, cebinde parası yoktu! Bir engel, ama başkumandan vekilinin tayin emirlerini bir kalemde reddetmekten daha güç, bir düşman cephesini yarmaktan daha aşılmaz bir engel!..

Gerçi birkaç atı vardır. Anlayanların, "Bir servet" dedikleri atlar. Onları satışa çıkarır ve beyhude müşteri bekler. O sırada kim bu atları alabilirdi ki?

Sonunda, Cemal Paşa imdada yetişir, Bahriye Nâzırı ve Suriye cephesinin eski diktatörü Cemal Paşa, Rumeli'den arkadaştılar. Gerçi Cemal Paşa 1908-1911 arasında Rumeli'de Vehip Bey (Paşa), Hafız İsmail, Hakkı Bey (Paşa), Halil Bey (Paşa) ve en ön planda da Enver Bey (Paşa) gibi İttihat ve Terakkinin ve ordunun yıldızlarından iken, Mustafa Kemal, arka plana itilen, yadırganan bir nevi âsi evlâttı. Ama Cemal Paşayla Selânik'ten ve ordu kurmayından gene de arkadaştılar.

***

ALTIN SANDIKLARI HİKÂYESİ

Evet, Halep'te Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşayla karşılaşınca ona yardım eder. Onun sözü, açılmaz kapıları açar. Atlar satılır ve Mustafa Kemal'in eline gerçekten bir servet geçer. 2.000 altın!

Halep'te, artık ordu kumandanı olmadığı için tanıdığı bir ailenin yanında, Salih Fansa'ların evinde misafir kalmaktadır. O sıkıntılı parasızlık günlerinde, hele odasına çekildikten sonra her yatağa uzanışta, başka bir altın hikâyesini ister istemez hatırlar. Suriye'de VII. Ordu kumandanlığına tayinden sonra, yeni görev yerine gitmeden evvel, hem gerekli işleri görmek, hem annesini ziyaret etmek için birkaç günlüğüne İstanbul'a gitmişti. Beşiktaş'ta, Akaretler'de, annesinin oturduğu 76 numaralı evde kalıyordu. Olay o günlerde geçmektedir. Mustafa Kemal bu hikâyeyi, hatıralarını naklederken şöyle anlatır:

"Yıldırım Ordusunda VII. Ordu Kumandanlığını kabul edip İstanbul'dan Halep'e hareket edeceğim günden önceki geceydi. Falkenhayn karargâhında bulunan bir Türk kurmay subayı, yanında bir genç Alman subayı olduğu halde, Akaretler'de, 76 numaradaki ikametgâhıma geldi. Ufak ve zarif sandıklar içinde Falkenhayn tarafından bana bazı şeyler getirdiğini söyledi. O (şey)lerin, kendisini kabul ettiğim odaya nakledilmesini emrettim. Salon kapısının yanına ufacık sandıklar istif edildi.

— Bunlar nedir? dedim.

Alman subayı dedi ki:

— İstanbul'dan ayrılıyorsunuz, Mareşal Falkenhayn tarafından bir miktar altın gönderilmiştir.

Kimseye şahsî ihtiyacımdan bahsetmemiştim. Sandım ki mareşal bu parayı ordunun ihtiyacına sarfetmek için göndermiştir:

Almanla beraber gelen tercüman subaya dedim ki:

— Bu sandıklar bana yanlış gönderilmiştir. Eğer ordunun ihtiyacına sarfedilecekse levazım reisine gönderilmesi lâzımdı. Benim için fazla külfettir.

— Efedim, o da başka...

Bizim zabitimize:

— Paranın miktarını bu Alman subayından iyi tahkik et. Huzurunda alındığına dair bir senet yaz. Ver, imza edeyim, dedim. Zabitimiz emrimi yaptı. Fakat Alman subayı senedi kabul etmek istemedi. Tekrar:

— Bu zabit bilmiyor, dedim. Senedi alsın ve mareşala versin. Siz de, bu paraları gelip alması için levazım reisine haber gönderiniz.

Bittabiî iş böyle cereyan etti. Bu sandıklar ve içindekiler, ordunun levazım dairesinde, benim bunlara karşılık verdiğim senet de mareşalin mahrem kasasında birkaç ay birbirlerini beklediler. Fakat VII. Ordu kumandanlığından kendi kendimi affettikten sonra yerime vekil bıraktığım Ali Rıza Paşaya bu sandıkları teslim ettim ve verdiğim senedi de Yaverlerim Cevat Abbas (Bolu Mebusu) ve Salih Beylere (Bozok Mebusu) aldırttım..."

Hatta bu senedi geri aldırış, Falkenhayn karargâhında oldukça direntili de olmuş. Fakat onun sert, kesin emirleri mutlaka yerine getirilmiştir. Çünkü ilk müracaatlarında yaverlere, Falkenhayn'ın böyle bir para muamelesinden ve senetten haberi olmadığını söylemişse de, sonunda mahrem kasa açılmış ve senet iade edilmiştir...

Halep'teki yerli evinde, İstanbul'a gidebilmek için nasıl bilet parası bulacağı ve atlarına bir müşteri çıkmasını beklerken Mustafa Kemal'in şahsına hediye edilen bu altın sandıklarının hikâyesi insana, onun, 1905'te, gene Suriye'de ve Şam'daki birliklerle Havran üzerine yapılan sindirme hareketinde karşılaştığı altın hikâyesini hatırlatır. Bu kitabın başlarında dokunulan o hikâye şuydu:

Mustafa Kemal kurmay yüzbaşı olarak Şam'da sürgündür. Süvari

alayında kendi bölüğünün de dahil olduğu askerî birlikler, Havran'a yürüyeceklerdir. Bazı karışıklıklar sırasında "çalınmış malların" geri alınması yani "Emval-i mağsubenin istirdadı" vesilesiyle bir baskın yapmaktadırlar. Mustafa Kemal'e gene sürgün arkadaşı Kurmay Yüzbaşı Müfit (Kırşehir mebusu) vazifeli oldukları halde bu harekete alınmazlar. Tümen ve ordu kumandanı rica ve müracaatlarını reddederler. Ama onlar kendileri istenmediği halde harekete katılırlar. Kimse kendilerine bakmaz, iş vermez. Aç, yersiz kalırlar.

Ama hareketi tertip edenler işlerini bilirler. Havran yağma edilir. Bu arada çok miktarda altın toplanır. Yani çalınmış mallar geri alınırken, gerçekte Osmanlı mülkünün bir parçası olan Havranda, Osmanlı vatandaşları olan Havranlılar yağmaya uğrarlar. Paraları soyulur ve ele geçen altınlar arada taksim edilir. Mustafa Kemal'den çekinirler. Ama arkadaşı Müfit'e birçok altın vermek isterler. İşte bu teklifi kendisine haber veren Müfit'e Mustafa Kemal'in söylediği şudur:

— Müfit, bugünün adamı mı olmak istersin, yoksa yarının adamı mı?

Müfit altınları reddeder.

Mustafa Kemal de Alman mareşalinin gönderdiği ve bir makbuz da istemeden bırakılan altın sandıklarını reddederken, her halde kendi kendine sormuştur:

— Kemal, bugünün adamı mı olmak istersin, yoksa yarının adamı mı?

Meselâ o günlerde Mustafa Kemal, İstanbul'da önemli ve faydalı bir mülâkat yapmıştır. Buna bir mülâkat demektense, bir devamlı çalışma, bir hak savunması demek de olur. Konuşma bir yazarla olmuştur. Her gün 10 saat kadar beraber çalışmak üzere üç gün sürmüştür. Bu yazar, Ruşen Eşref'tir. (Ünaydın, sonraları Mustafa Kemal'in maiyetinde görevli, mebus ve büyükelçi). Ruşen Eşref, İstanbul'da Ziya Gökalp'in yönettiği "Yeni Mecmua" adına konuşmaktadır. Konu, Çanakkale muharebelerinde Mustafa Kemal'in katıldığı, yürüttüğü savaşlardır. Mustafa Kemal bu konuşmalara, neredeyse kendi adını inkâra gireceklere karşı hizmetini, hakkını savunmak için kendini vermiştir. Neticede bu konuşmanın özetleri "Yeni Mecmua"nın Çanakkale deniz muharebelerinin üçüncü yıldönümü özel sayısında (1918 mart sayısı) çıkmış, daha sonra da ayrıca bir kitapçık halinde yayınlanmıştır.

Güçlü bir edebiyatçı olan Ruşen Eşref bu yazılarında, evvelâ Akaretler'deki evde konuşmaların yapıldığı odayı anlatır: Her tarafı, duvarlarına, sedirlerine, pencerelerine kadar halılar, kilimlerle kaplı hoş bir oda. Burası Mustafa Kemal'den ziyade annesinin yaşadığı evdir. Bir tarafta yeşilimsi çini bir soba var. Hava soğuktur. Soba yanar ve her odaya girip çıkışta ayaklarındaki mahmuzları şıkırdayan genç bir emir eri ikide bir, Mustafa Kemal'in emriyle sobayı canlandırır. Kumandanına ve misafirine kahve taşır. Raflar, etajerler, sandalyelerin, koltukların üzerleri dağınık defterler, notlar, vesikalarla doludur. Ama bunlar sıralanmamıştır. Ev sahibi lâcivert bir sivil elbise giymiştir. Başında fesi vardır. Ama fesini çıkarır, bir tarafa kor. O zaman "onun parlak sarışın-kumral saçlarla süslenen görünüşü, renkli yüzü, mavi gözleri canlı bir tazelikle belirir." Elinde "her zaman taşıdığı 99'lu necef tespihi" ile oynar. Misafirlerine Bafra-Maden sigaraları ikram eder. Yazarın onun hakkındaki ifadesi şudur:

"Ben, genç bir simada bu kadar zengin manalar gördüğümü hatırlamıyorum".

Sonra şunları ekler:

"Sebat, tevekkül, tevazu; vakar, mülâyemet, huşunet, saflık, zekâ, bütün bu zıt şeylerin toplandığı sarışın ve gayet sevimli bir yüz..."

Mustafa Kemal, İstanbul'a ve Türk aydınlarına ilk defa Ruşen Eşref'in kaleminden ve bu konuşmaların notlarıyle tanıtılmıştır diyebiliriz. Arıburnu, Anafartalar ve Conkbayırı harekâtını, bu savaşlarda Mustafa Kemal'in emir ve müdahalelerini belgelendiren bu konuşmaların yayınlanmasından sonra Mustafa Kemal ismi, bu savaşlara sıkı sıkıya perçinlenmiştir[1].

İstanbul'a gelince Mustafa Kemal, Umumî Karargâh emrine alınır. Fakat hastadır. Kendisine üç ay izin verilir. Vaziyet de böylece kurtarılmış olur...

Oldukça tedirginlik içinde geçen o günlerde Mustafa Kemal biraz da, işte bu hatıralarına sığınmak, içinde şimdi yalnız unutulmuş gibi yaşadığı İstanbul'u hatta:

---

(1) Bu hatıralar daha sonra ve işlenerek, Türk Tarih Kurumu Uluğ İğdemir tarafından kitap halinde bastırılmıştır.

— *Ben kurtardım,*

dese bile tarihin yadırgamayacağı olayları düşünmek, değerlendirmekle geçirir. Meselâ Çanakkale günleri?.. Arıburnu Conkbayırı, Anafartalar?.. Öyle olaylar ki, aslında onun hem kendi nefsine, hem de onu inkâr edenlere karşı, üstün şahsiyetinin ve kemalinin, belgeleri, tanıtlarıdır.

* * *

GELECEĞİN PADİŞAHI İLE YOLCULUK

İstanbul'da "her şeyin mahvolduğuna inanmış" bir insan olarak meyustur. Ama "mahvolan her şeyin tekrar kurtarılacağına inanan bir adam" olarak da teselli ve ümit içindedir. İşte Enver Paşanın kendisine, Almanya'yı ziyarete gidecek olan Osmanlı Veliahtına refakat etmesini teklif etmesi bu sıradadır.

Aslında Almanya'ya davetli olan Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat'tır. Fakat padişah yerinden kalkacak halde değildir. Veliaht Vahideddin Efendi, Alman İmparatorunun İstanbul'a yaptığı ziyareti Padişah namına iade edecektir. Mustafa Kemal bu ziyaretin gidişatını ve olaylarını hatıralarında nakletmiştir. Veliaht Vahideddin, cahil, ne düşündüğü bilinmeyen, ama güvenilmez, yaşlı bir Osmanlı şehzâdesidir. Zaten belirli bir görüşü de yoktur. Memleketi bilmez, tanımaz. Karşısındaki herhangi birine karşı tek silâhı, gözlerini kapayıp güya düşünür görünmektir. Ama yakında padişah olacaktır. Çünkü tahttaki padişah, çok yaşlı ve hastadır.

Mustafa Kemal yolculukta ona güya bazı telkinlerde bulunmak ister. Memleketin halini, halkın bitkinliğini, harbin kazanılma ihtimali olmadığını, padişah olunca ordunun başkumandanlığını kendi eline almasını, Enver'i uzaklaştırmasını, hatta sulh yolları aramasını söylemeye çalışır. Veliaht bazen uyuklar, bazen gözlerini açar. Bazen bir şeyler anlar görünür. Bazen gene sarsak hüviyetine bürünür.

Fakat seyahat Mustafa Kemal için faydalı olmuştur. Alman İmparatorunu, Alman umumî karargâhını, Hindenburg'u, Ludendorf'u ve en önemlisi Alman garp cephesini görür. Bu cephede kanaati büsbütün kesinleşir: Bu harp, müttefikler, yani Alman, Avusturya, Bulgaristan cephesi ve bu safta bulunan Türkiye için kaybolunmuştur. Bu kanaatini Veliahta da açıkça söyler.

Ama Alman ileri gelenleri ve en başta İmparator Wilhelm, Veliahta muvaffakıyetlerden, nihaî zaferden, müttefikler cephesinin yenilmezliğinden bahsederler. Arada Türkiye'nin emniyetiyle ilgili, teminat verici sözler rica edilince ise, İmparator kızar:

— Anlıyorum ki sizin fikrinizi karıştıranlar vardır. Ben Alman imparatoru, gelecekten, gelecekteki başarılardan söz ettikten sonra, artık şüphe kalır mı?

Öyle ya, Alman imparatoru "kazanacağız" dedikten sonra harp kazanılacak demektir. Ama bu sözlerin üzerinden bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra, müttefikler çökecektir. Alman İmparatoru Wilhelm, vatanının mukadderatını ihtilâllerin ve galiplerin eline terk etmek zorunda kalarak yurdunu terk edecektir. Yabancı bir ülkede bir sığıntı olarak ölecektir...

* * *

Almanya dönüşü Mustafa Kemal, İstanbul'da böbrek hastalığına tutulur. Avrupa'da tedavisi gerekir. Önce Viyana'da Kotaj Sanatoryumunda tedavi görür. Sonra Karlsbad'a gitmesi icabeder. Karlsbad'daki (haziran-temmuz 1918) günleri onun için şu bakımdan önemlidir: Yalnızdır. Memleketten ve harp sahnelerinden uzaktır. Rahat şartlar içindedir. Hem kendini dinlemek, hem memleketinin, dünyanın meselelerini sükûnet içinde düşünmek imkânını bulur ve şu kanaatları kuvvetlendirir:

Bu harbin sonu artık bellidir. Müttefikler mağlup olacaktır. Türkiye bu badire içinde çökecektir. Fakat asıl problem, asıl bilinmeyen sonuçlar ondan sonradır: Ne olacak? Duygularını, düşüncelerini Karlsbad'da deftere döker. Mustafa Kemal, yazmak için hayatında pek vakit bulamamıştır. Zaten, yazı ve hatıra kaydı meraklısı değildir. Ama Karlsbad'da sayfalar doldurur. Galiba hepsi 5 defter. İçinden geldiği gibi düşüncelerini, sezilerini kâğıtlara geçirir[1].

İstanbul'a dönüşünden sonra Mustafa Kemal yeniden VII. Ordu

(1) Prof. Afet İnan bu defterlerin, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra eşya ve evrakının tespiti sırasında alındığını ve nerede olduğunun bilinmediğini anlatmış, fakat sonradan bunlar bulunmuştur.

Kumandanlığına tayin edilmiştir. Ama bu tayin kendine rağmen ve bir tertiple yürütülür.

4 Temmuz 1918'de Padişah Mehmet V. ölmüştür. Veliaht Vahideddin Efendi Sultan Mehmet VI. unvanıyle tahta çıkmıştır. Mustafa Kemal bu haberi 5 Temmuz'da Karlsbad'da iki Türkiyeli vatandaştan öğrenir. Haberi aldığı andaki ruh halini şöyle anlatır:

"Müteessir miydim? Memnun mu olmuştum? Pek tahmin edemiyorum. Hakikat şu idi ki, ne ölen padişaha acımıştım, ne de yeni padişahın ömrünün uzun veya kısa olmasıyle ilgiliydim. Acaba teessürümün sebebi, bu değişiklik sırasında İstanbul'da bulunmamak mıydı? Buna dair kesin bir fikir söyleyemem. Yalnız bir durgunluk geçirdiğimi hatırlıyorum. Birkaç gün içinde tamamlayıcı malumat geldi. Vahideddin'i telgrafla tebrik ettim."

Birkaç gün sonra, İstanbul'da bulunan yaveri Cevat Abbas'tan hemen İstanbul'a dönmesi hakkında telgraf alır. Önce dönmemek ister. Henüz rahatsızdır. Fakat yaverine yazdığı telgrafa, kesin cevap gelir: İstanbul'a dönmesi arzu edilmektedir.

27 Temmuz 1918'de Karlsbad'dan İstanbul'a hareket eder. Viyana'da, Birinci Dünya Harbi'nin korkunç afeti İspanyol nezlesine tutulur. Hastalık yaygın, korkunç ve öldürücüdür. Fakat kurtulur. İstanbul'a gecikerek gelir. İstasyonda kendisini karşılayan yaverinden öğrenir ki, kendisini çağıran yeni padişahın yeni başyaveri Müşir (Mareşal) Ahmet İzzet Paşadır. İzzet Paşa ile konuşmasında, bu davetin pek belirli bir sebebi olmadığı anlaşılır. Ama İzzet Paşa düşünmüştür ki, Almanya seyahatinde Vahideddin'e refakat eden Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesi ve yeni padişahla temaslarını devam ettirmesi faydalı olacaktır. Vahideddin'e Almanya seyahatinde refakat eden Naci Paşa da şimdi Vahideddin'in yaveridir. Vahideddin'in daha Almanya'da iken Naci Paşaya kendi yaveri olması için yaptığı teklifi kabul etmesini o zaman Mustafa Kemal de arzu etmişti.

Osmanlı Devletinin yeni ve son padişahı, Mustafa Kemal'i çok nazik, iltifatlı kabul eder. Hatta Almanya'dakinden de daha çok yakınlık gösterir. Ona eliyle sigara ikram eder. Kendi sigarasını yaktığı kibriti ona uzatır. Mustafa Kemal, yeni padişahtan bu yeni davranışlar için ümitlenir. Ona Almanya seyahatindeki tavsiye ve öğütlerini tekrarlar. Oradan, gene tıpkı Almanya'da olduğu gibi açık ve samimî konuşabilmek müsaadesini rica eder. Padişah, "Hay hay" der.

İlk tavsiyesi şudur:

— *Başkumandanlığı derhal uhdenize alınız ve kendinize vekil değil, bir Erkân-ı Harbiye (Genelkurmay) reisi tayin ediniz. Her şeyden önce orduya sahip ve hâkim olmak lâzımdır...*

Konuşma böyle gelişince, Vahideddin kendini gene uykulu bir dalgınlığa verir. Ama sonra da sorar:

— *Sizin gibi düşünen başka askerî şahsiyetler var mıdır?*
— *Vardır.*
— *Düşünelim...*

Birkaç gün sonra Vahideddin'in, Müşir İzzet Paşa ile kendisini beraber kabul edeceği bildirilir. Kabul sırasında Vahideddin çok tereddütlüdür. Açılamaz ve hemen hiçbir şey söylemeden mülâkat sona erer.

Üçüncü karşılaşma, gene boş ve etkisizdir. Mustafa Kemal bunu şöyle anlatır:

"Ben, tilki tabiatında her entrikacının, her gün şahidi olduğum yüzlerce misallerinden biri karşısında bulunduğuma, büyük bir teessürle kani oldum".

Fakat gene de bir şeyler söylemekten çekinmez:

— *Devleti, milleti ve bütün menfaatleri müdafaa eden kuvvet başkasının elinde bulundukça, sizin padişahlığınız dahi lâfzî (sözde) kalmaktan kurtulamaz.*

Ama yeni padişah beklemediği bir cevap verir:

— *Ben icabeden şeyleri Talât ve Enver Paşa hazretleriyle görüştüm!*

Halbuki bunu söyleyen adam, daha birkaç ay önce Almanya seyahatinde Mustafa Kemal'e, Talât ve Enver Paşalardan nefret ettiğini anlatıyordu...

Mustafa Kemal yapılacak bir şey kalmadığını anlar. Müsaade ister. Ayağa kalkar. Padişah gözlerini kapar ve hiçbir kelime söylemeden elini uzatır.

Mustafa Kemal bu defa İstanbul'da, annesinin bulunduğu evde de-

ğil, Pera Palas'ta bir dairede oturmaktadır. Dairesine döner. Kırgın ve üzgündür. Hatıralarında o günü şöyle anlatır:

"Hacı zannettiğimiz adamın, koltuğunun altında putu çıkmıştı. Artık başka bir şey aramak, ama vakitsiz kimseyi de ürkütmemek lâzımdı."

Mustafa Kemal'in yeniden VII. Yıldırım Ordusu kumandanlığı ile Suriye cephesine tayini o günlerde yapılır. Bu sefer bu tayini yapan ve tebliğ eden bizzat padişahtır.

Son padişahların cuma namazına çıkışları törenle geçerdi. Buna "Cuma selâmlığı" derlerdi. Abdülhamit bu selâmlık için kendi sarayının bahçesinde özel bir cami yaptırmıştı. Saraydan ayrılmasın ve halkla karşılaşmasın diye, selâmlığa askerî birlikler katılır, saflar bağlarlar. Büyük rütbeli askerler, şahsiyetler selâmlıkta, padişahın geçiş yolunda yer alırlar. Bir kısmı da camide ve padişahın hususî mahfilinde huzura kabul olunurlar.

Mustafa Kemal de bir ordu kumandanı olarak padişahın "Fahrî büyük yaver"leri arasındadır, selâmlık töreninde bulunur. Orada, namazdan sonra padişahın kendisini hususî kabul etmek istediğini bildirirler. Mustafa Kemal bu kabulün yalnız olarak yapılmasının teminini Naci Paşadan rica eder. Naci Paşa çok çalışır. Hatta padişahın kulağına onun bu ricasını bildirir. Ama padişah onu, yanında Alman generalleri bulunduğu halde kabul eder. Tebliğ ettiği de kısaca şudur:

— Sizi Suriye kumandanı tayin ettim. O tarafları düşman eline geçirtmeyeceksiniz!

Mustafa Kemal, tertibi derhal anlar. Bu Enver Paşanın işidir. Ve Enver Paşa zaten Padişahın kabul odasının dışındaki salondadır. Ama ne diyebilir? Alman generalleri yanında bir Türk kumandanı, başkumandan durumunda da olan padişahın bir emrini nasıl reddedebilir? Bu mümkün ve doğru mudur? Fazla olarak padişah, Alman generallerine dönmüş, yeni bir vazife verdiği kumandanı tanıtmakta, övmektedir:

— Bu kumandan, dediklerimi yapabilir.

Bir aralık Mustafa Kemal düşünür:

"Düşündüm. Diyeyim ki, padişah hazretleri, bana öyle bir vazife veriyorsunuz ki, o vazifeyi yapmakla görevlendirilen kumandanların hepsi iş-

lerinin başındadırlar. Beni onların üstünde bir başkumandanlığa mı memur ediyorsunuz? Eğer böyle ise çok iftiharla iradenizi kabul ederim. Fakat şüphe etmiyorum ki bunun farkında bile değilsiniz. Vaktiyle istifa ederek, haklı sebeplerle ayrıldığım bir orduya ki, o ordu bugün mağlup olmuştur bütün ordular gibi... O halde bütün bu irade buyurulan vazifeleri yapmaya nasıl muktedir olabilirim?"

İstemeyerek teşekkür eder. Huzurdan çıkar. Dışardaki salonda Enver Paşa, yanında Vehip Paşa ile, gülümseyen bir yüzle karşısındadır (zaten o pek seyrek olarak ve ancak hafifçe gülümserdi). Mustafa Kemal sözlerini esirgemez:

— Bravo, tebrik ederim. Muvaffak oldunuz. Azizim bari biraz esaslı tedbirler üstünde konuşsak? Benim bildiğime ve anladığıma göre, artık Suriye'de ordu, kuvvet, vaziyet sözden ibarettir. Beni oraya göndermekle güzel intikam alıyorsunuz. Sonra usul dışı bir şey yaptınız: Padişaha, bana emir verdirdiniz.

Enver Paşa gülümsemesine devam eder ve Mustafa Kemal'e göre anlamsız ve duygusuz hallerini muhafaza eder. Tarih 7 Ağustos 1918'dir.

O sırada salonun başka bir köşesinde, eski Balkan muharebesinin bazı emekli kumandanları toplanmış, sohbet halindedirler. Ama sözleri Mustafa Kemal'in kulağına kadar gelir:

— Efendim, bu Türk erlerinden hayır yoktur. Bunlar hayvan sürüsüdür. Yalnız kaçmayı bilirler. Allah insanı böyle hissiz bir sürüye kumandan etmesin...

Mustafa Kemal, hıncını, onların ağzının payını vermekle çıkarır. O zaman onlardan biri, yanındakine fısıldar:

— Kimdir bu?

— Mustafa Kemal!

* * *

ORDULAR ÇÖKÜYOR

Suriye'ye yolculuk hazindir. Anadolu artık tükenmiştir. Adını, sanını belleyemediği cephelere son evlâtlarını da göndermiştir. Gidenler-

den hemen hiç haber alınmaz. Yollarda derme çatma, yıkık dökük istasyonlarda, kimseler görünmez. Yahut da pırtılar, paçavralar içinde aç, perişan birkaç kadın veya ihtiyar artığı insan döküntüleri, cansızlık, ümitsizlik içinde kımıldarlar.

Lokomotifler, durmakla yürümek arasında, can çekişerek, hırıltılı seslerle güya işlerler. Kazanlar ne bulunursa onunla ateşlenir. Çalı çırpı, söğüt, kavak kalıntıları dalları, hatta yıkılan, kazmaya verilen boşalmış köylerin enkazı ile güya yürürler. Trenlerde saat, dakika, hareket programı kalmamıştır. Yokuşlarda yolcular vagonlardan inerler ve bazen de, yaya olarak lokomotiflerden daha hızlı giderler. Her yerde çöküntü, ümitsizlik, gayesizlik, tükeniş ve yenilgi havası hâkimdir. Koca bir Anadolu Türklüğü, böylesine nasıl harcanabilmişti?

Torosların ortasındaki Pozantı'dan, o süründürücü kara yolculuğu başlar. Nihayet Çukurova, daha sonra Ceyhan, Amik ovaları, bataklıklar ve sivrisinek orduları arasından maceralı bir yolculuk. Nihayet Halep. Halk ve devlet zaten birbirinden ayrılmıştır. Çarşılar ve sokaklar; açlar, hastalar, yaralılar, kaçaklarla doludur ve Suriye cephesi bozgun içindedir.

Arada şu olmuştur ki, Irak'ta, Hicaz'da, Süveyş'te akınlar, fetihler hayal eden garip Alman mareşali Falkenhayn, cepheden alınmıştır. Yerine, Mustafa Kemal'in Çanakkale harplerinde tanıdığı, emrinde çalıştığı Mareşal Liman Von Sanders geçmişti. Ama ne fayda?

Mustafa Kemal Suriye'yi terk ederken Sina çölü kapısında olan ordu, şimdi gerilemiştir. Kudüs kaybedilmiştir. Cephe Yafa-Eriha (Şeria vadisi) hattının kuzeyindedir. Ortada üç ordu kalıntısı vardır: IV., VII. ve VIII. ordular. Şam, ordu merkezidir. Mustafa Kemal'in yeniden tayin edildiği VII. Ordu, cephenin doğu kanadındadır. İsmet Bey (İnönü), Ali Fuat Paşa (Cebesoy) bu orduda kolordu kumandanlarıdırlar. Onlar ve diğerleri, tecrübeli, cesur, vazifesever insanlardır. Ama ne var ki, karşılıklı kuvvetler dengesi artık bozulmuştur. Düşman hâkimdir. Çöl bölgesinde ise, âsi Arap aşiretleri, İngilizlerin ve Hicaz emirlerinin emrinde, İngiliz silâhları ile, orduyu yandan vurmaktadırlar.

Mustafa Kemal ordusuna katıldığı zaman, VII. Ordu, Nablus şosesinin batısından doğuya Şeria vadisine kadar 40 kilometrelik bir cepheyi savunmak zorundadır. Merkezde VIII. Ordu, batı kanadında IV. Ordu yer almıştır.

18 Ağustos 1918'de düşmanın büyük taarruzu başlar. VIII. Ordu,

tam bir yeniliş içindedir. Tutunması kabil olmaz, dağılır ve hemen hemen tükenir.

Mustafa Kemal'in ordusu Nablus'un doğukuzeyinde Ferha vadisinde tutunmak ister. Ama düşman süvarileri daha evvel, onun gerisinde ve çekilme hattındaki Bisan mevkiine varmış, yolu kesmiştir (21 Eylül 1918). Mustafa Kemal, ne pahasına olursa olsun asker kaptırmamak, esir olmamak ve ordusunu kurtarmak gayretindedir. Şeria doğusuna geçmek ister. Fakat köprü yoktur.

22-23 Eylül'de binbir zorlukla Şeria'yı geçer, ordusunu Aclûn dağlarına vurur ve Der'a demiryolu kavşağına ulaşmak ister. Ulaşır da... Düşman hava kuvvetleri daima peşindedir.

24-29 Eylül günlerinde Şam'ın güneyinde Kisve hattında toplanmaya çalışır. Grup kumandanı olarak dağınık birlikleri, perakende askerleri düzenlemeye uğraşır. Ali Fuat Paşaya yeni vazifeler verir. İngiliz süvarisi ve âsi Araplarla şiddetli muharebelere girişir. Liman Von Sanders'le gene karşılaşır. Mareşalin kaygısı Şam'ın muhafazasıdır. Mustafa Kemal'e, elindeki kuvvetleri veya bir kısmını, Şam'ın muhafazası için Şam'daki ordu kumandanı Mersinli Cemal Paşaya vermesini söyler. Mustafa Kemal'den, Riyak cephesi kumandanlığını almasını ister. Riyak, Beyrut'la Şam ve Halep arasında demiryolu kavşak noktasıdır.

Mustafa Kemal'le Mersinli Cemal Paşa, Mareşale, âsi Emir Hüseyin'le anlaşma tavsiyesinde bulunurlar. Bunun için de ancak birkaç günlük fırsat vardır. Fakat bu anlaşmaya yanaşılmaz. Mustafa Kemal'le Ali Fuat Cebesoy'un Riyak cephesindeki çarpışmaları, kanlı çaresizlik savaşlarıdır.

30 Eylül'de Riyak'a varır. Burası bir mahşerdir. Ve ordular, Şam ve Riyak cephesi olarak ikiye ayrılmıştır. Şam'da Mersinli Cemal Paşa, Riyak cephesinde Mustafa Kemal kumanda başındadırlar. Ama şehir tamamen sarılmıştır. Hele Şam kanadında durum bir faciadır. Birlikler dağılmış, çekilme intizamsız bir ricat yahut tam bir bozgun halini almıştır. Riyak cephesinde Mustafa Kemal, Ali Fuat ve Albay İsmet (İnönü) insanüstü bir gayretle, tam bir dağılışı önlemeye çalışırlar. Baalbek hattına çekilinir. Şam zaten düşmüş ve Beyrut'tan ümit kalmamıştır. Nihayet IV. Ordunun Humus'a ve VII. Ordunun Halep'e çekilmesi emrolunur. Fakat düşman kuzeye doğru ve gittikçe güçlenen kuvvetlerle ilerlemektedir. Düşmanın donanmasının da İskenderun'a asker çı-

karması ihtimali kuvvetlenmektedir. Nihayet IV. Ordu da esir düşer ve Lâğvedilir. Böylelikle Yıldırım Orduları Mustafa Kemal'in Halep'teki VII. Ordusundan ve bir de bu hareketlere katılmayan ve Adana'da bulunan II. Ordudan ibaret kalır. Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mareşal Liman Von Sanders ve karargâhı Adana'ya varmıştır. Suriye cephesi artık VII. Ordunun elindedir. Grup kumandanlığının emri özetle şudur:

"Halep savunulacak. Gerekirse kuzeydeki dağlık bölgeye çekilinecek. Maraş yolu elde bulundurulacak: II. ve Musul cephesindeki VII. Ordu ile irtibat sağlanacak."

Mustafa Kemal, XX. Kolordusu ile Halep civarında, III. Kolordusu ile diğer gerekli yerlerde ve 24. Tümeni ile Halep'in kuzeyinde Katma'da, 43. Tümeni ile gene Halep'in kuzeyinde Müslimiye'de vaziyet alır. Ama görüyoruz ki Halep'ten çıkmak ve kuzeydeki dağlık bölgede Anadolu'nun yolunu kapamak lâzımdır (23 Ekim 1918).

25 Ekim'de Halep'in güneyinde savaşlar başlar. Fakat âsi Arap aşiretleri doğudan Halep'e girerler. Halep'in içi karmakarışıktır. Sokak muharebeleri başlar. Bu muharebelere Mustafa Kemal kendisi de katılmıştır. Ama işte bu buhranlar içinde çok tehlikeli anlar geçirir. Hatta bir defasında kendisini, etrafını saran asilerin ortasında bulur. Bunları kırbaçla kovmak gibi tehlikeli bir vaziyet içinde kalır. Fakat Osmanlı otoritesinden ve bir Osmanlı paşasının hâlâ yaşayan tesirinden büsbütün kendini kurtaramayan asileri, yatıştırmak ve çıkmazdan kurtulmak yolunu bulur.

Gece asilerin liderleriyle, onların anlayacağı dilde konuşur. İstedikleri altın ve silâhtır. Bir taraftan da Halep'in güneyindeki birlikleri Halep'in kuzeyine çeker.

25-26 Ekim'de, Halep'in 5 kilometre kuzeyinde İngiliz ve Arapları fena bir yenilgiye uğratır. Birinci Dünya Harbi'nin bizim için son muharebesi ve zaferi de budur. Çünkü 31 Ekim 1918'de Mondros mütarekenamesi imzalanmış, harp sona ermişti.

***

Suriye cephesinde bütün ordular dağılmıştır. Mütareke bu cephede yalnız Mustafa Kemal'in ordusundan elde kalabilen kuvvetleri, az çok

toplu, fakat bitkin bir halde bulmuştur. O sırada İskenderun ve Antakya, henüz bizde ve ordu sahası içinde bulunuyordu...

Mütareke zorunluğu belli olunca, İstanbul'da kabine değişmiştir. İttihat ve Terakki iktidarı düşmüştü. Padişahın başyaveri Müşir Ahmet İzzet Paşa sadrazam ve Harbiye Nâzırı olmuştu. Yıldırım Ordusundan Albay İsmet Bey de, Harbiye Nazareti Müsteşarı olarak İstanbul'a çağrılmış, Halep'ten ayrılmıştı.

Mütareke ile beraber Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Mareşal Liman Von Sanders'in de Türkiye'de hizmeti bitmişti[1]. Mustafa Kemal, Adana'ya çağrıldı ve Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığını Liman Paşadan devraldı (31 Ekim 1918). Şimdi onun emrinde VII. ve II. Ordular olmak üzere iki, fakat artık yıpranmış ordu vardı. İki harp kalıntısı ordu...

Bu vesile ile Mareşal Liman Von Sanders'in Yıldırım Ordular Grubu birliklerine gönderdiği son bildiri şudur:

"Yıldırım Ordular Grubunun[2] *emir ve kumandasını bugünden itibaren, mefahirle mâli (övünülecek hareketlerle dolu) birçok muharebelerde temayüz etmiş (belirmiş, üstün vasıf göstermiş) bulunan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine bırakıyorum".*

Bu tebliğin sonu Türk askerinin harp boyunca gösterdiği kahramanlık ve fedakârlıkları öven sözlerle biter.

Liman Paşa, Adana'dan[3] memleketine dönmek üzere İstanbul'a

---

(1) Liman Von Sanders Türkiye'deki hizmetleri ile Türkiye'ye ve bazı Türk şahsiyetlerine ait hatıralarını *Türkiye'de 5 Sene* isimli eserinde toplamıştır. Bu eser, ilk defa, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığınca yayımlanmış, aynı çevirinin yeni bir baskısı da yapılmıştır.

(2) Bu harekât hakkında, belgelere dayanan en geniş malumat o sıralarda Yıldırım Ordusu Kurmay Başkan Yardımcısı olan Hüseyin Hüsnü Emir'in *Yıldırım* isimli eserinde vardır.

(3) Maddî ve manevî çok elverişsiz şartlar içinde cereyan eden son Suriye savaşları ve bozgunu hakkında, kendisi o cephede bulunmamış olmakla beraber General Kâzım Karabekir, Birinci Dünya Harbi incelemeleri arasında şu bilgileri vermiştir. Bu bilgiler, Mustafa Kemal'in, Suriye üzerindeki ümitsizliklerini doğrulayacak mahiyettedir.

"19 Eylül'de İngilizler üç misli faik kuvvetlerle Filistin cephemizde bizi hezimete uğrattılar. 30 Eylül'e kadar üç ordu ve bakiyesi mahvedildi. İngilizlerin

hareket eder. Mustafa Kemal Paşanın ise asıl mücadelesi ondan sonra başlayacaktır.

Bu mücadele ise öyle bir mücadele olacaktır ki biz onu, yalnız Mustafa Kemal'in hayatında bir gelişme değil, Türk milletinin kaderinde de, hem bir çile, hem bir yeniden doğuş olarak, bu kitabın ikinci cildinde ve bütün safhalarıyle işleyeceğiz.

---

bu hareketteki kuvvetleri 57.000 tüfek, 21.000 kılıç. Bizim kuvvetlerimiz 31.000 tüfek, 6.000 kılıç. Harekât sonunda İngilizler ceman 75.000 esir topladılar. 300 top aldılar. 14 günde İngilizlere terkettiğimiz arazi Kızılırmak'la Meriç arası kadar bir sahadır".

Bu hareketler sırasında Mustafa Kemal'le kolordu kumandanlarının (İsmet Bey "İnönü", Ali Fuat Paşa) VII. Ordu kalıntılarını Şeria nehri doğusuna geçirebilmeleri, büyük felâket içinde başarılı bir hareket olarak kalmaktadır.

İKİNCİ KISIM

Mustafa Kemal Sahnede

Bir tarihî şahsiyetin belirişi, onun kendi vasıfları ve müdahaleleri ile, milletine, kavmine veya çağına şekil veren, yön tayin eden bir şahsiyetin, karar ve hareket sahasına çıkışıdır...

VII

GİZLİ ANLAŞMALAR

Enver Paşa, Birinci Dünya Harbinin[1] genel yenilgiden bir hafta önce bile, kazanılacağından ümitlidir[2]. Mustafa Kemal ise, daha bu harbin başında, onun kaybedileceğini sezebilmişti. Sadrazam Talât Paşaya gelince, o hazin bir şaşkınlık içinde idi. Son Berlin seyahati dönüşü ve Makedonya'da Bulgar cephesinin fiilen çöktüğü gündü. Ama Talât Paşa, Bulgaristan'ın düşmanlarımızla mütareke imzalamasından bir gün önce bile İstanbul gazetecilerine, Türkistan'a subaylar gönderip, orada tümenler, kolordular teşkil ederek, Avrupa cephesinde Alman müttefiklerimizin imdadına koşmaktan, müttefiklerimizi kurtarmaktan bahsediyordu[3]! Yani maskelenen veya birtakım zekâ oyunları ve unvanlar, rütbelerle arka plana itilen cehalet ve kofluk, artık kendi dilini konuşuyordu! Halbuki Talât Paşa bunları söylerken, örneğin, Suriye'de eriyen birliklerden III. Kolordu, ana vatan sınırlarına ancak birkaç yüz kişi ile gelebilmişti. Dördüncü Ordu fiilen erimişti. Adına Yıldırım Ordular Grubu denilen ve vaktiyle üç ordudan kurulan kuvvetlerin bütün mevcudu birkaç bin silâhtan ibaret kalmıştı[4]. Ama Türk kuvvetlerini, güya "Mısır fatihi olacağım" diye Süveyş'te, Sina çölünde eriten, Hicaz'da Yemen'de, Asir'de israf eden Cemal Paşa, kabinede mütareke konuşulurken bile hâlâ, *sonuna kadar* harpten bahsediyordu! Halbuki işin sonu çoktan görünmüştü ve perde kapanıyordu.

Mustafa Kemal, daha 1916'da, Hicaz, Asir, Yemen'deki bütün dağı-

---

(1) Bu konu, bu kitabın, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Harbine girişi ile ilgili bahsinde incelenmiştir.

(2) İttihat ve Terakki kabinesi nazırlarının sorguya çekilmesi sırasında, eski Maliye Nazırı Cavit Beyin, Parlamento Tahkik Komisyonu önündeki beyanatından (Bu komisyon, 27 Ekim 1918 tarihli takrirle teşkil edilmiştir).

(3) Talât Paşanın bu beyanatını, bu basın toplantısına katılan İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin c. IV ve 449. sayfasında anlatmaktadır.

(4) Harp Tarihi Encümeni resmî yayınları, seri: I, 1962.

nık kuvvetlerin geriye ve vatan cephelerine çekilmesini istediği zaman onlar, Mustafa Kemal'in teklif ve raporlarını reddetmişlerdi. Onu biraz da yadırgayarak Suriye'den tekrar eski vazifesine iade etmişlerdi[1]. Bu suretle Mustafa Kemal, ekim 1918 başında, Toros geçitlerini, yani Anadolu'nun kapılarını nasıl koruyabilirim diye didinirken, bizim Hicaz'da, Asir'de (Kuzey Yemen), Yemen'de, hatta Hint Okyanusu kıyısındaki Aden sınırlarında (Lahıç Sultanlığında) ve Trablus-Bingazi ile Avrupa cephelerinde, Kuzey Kafkasya'da (Dağıstan'da) ve Doğu İran'da hâlâ askerlerimiz vardı.

Hatta bir Hindistan seferi bile düşünülebiliyordu. Enver Paşanın amcası ve doğu cephesinde Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa[2], Kâzım Karabekir'e, İran topraklarında Tebriz'den sonra Reşt'i, Tahran'ı işgal edip Hindistan istikametinde yürümek için Enver Paşanın talimatını bildiriyordu[3]. Bu değersiz talimat verilirken, doğudaki askerlerin ayaklarında çarık, yaralarına sürecek ilâç, ağırlıklarını taşıyacak tek kamyon yoktu. İstanbul'dan İran cephesine bir cephane sandığı, uyuz eşekler sırtında, ancak iki ayda gelirdi. O da çok defa içi yollarda boşaltılmış olarak! Kaldı ki, bu dağıldığımız Asya ülkelerinin hemen hepsinde, yerli halk bize karşı düşmanlarımızla birlik olarak savaşıyorlardı...

Hulâsa, Türkiye'yi idare edenler, birtakım hayaller, şaşkınlıklar içinde bocalarken, Birinci Dünya Harbinin sonu, hele 1918 yılı başında artık belli olmuştu.

1918 yılı başında karşı devletler (itilâf devletleri) müşterek harp gayelerini bile açıkladılar. 5 Ocak 1918'de İngiltere Başbakanı Lloyd George işçi kongresinde, Birleşik Amerika Cumhurbaşkanı Wilson Amerika Senatosunda, hedeflerini bildirdiler. Zaten Alman Başvekili Holveg, 24 Ocak 1918'de Türk Hariciye Nazırı Halil Beye, Amerika Cumhurreisi Wilson'un, 7 Şubat 1918'deki beyanatını prensip itibarıyle tasvip ettiğini söylemekten çekinmiyordu. Ama bu tasvip, son Türk kuv-

(1) Bu konu, bu kitabın, 1916 olayları ve Mustafa Kemal'in Hicaz Seferi Kuvveti Kumandanlığına tayini ile ilgili kısmında anlatılmıştır.

(2) Halil Paşanın tarafımdan derlenen hatıraları, Akşam gazetesinin 1967 ekim, kasım, aralık ayları yayımlarında tefrika edilmiştir.

(3) Kâzım Karabekir: *Harbi Umumî Hatıraları*. "İstiklâl Harbinin Esasları".

vetlerinin çöllerde, bozkırlarda ve bize yabancı cephelerde eritilmesine engel olmadı[1].

Aslına bakılırsa, Birinci Dünya Harbinde Almanlar da, çağdaş Almanya'nın stratejik temelinde bir dev prensibi ihmal ederek, kendi topyekûn yenilgilerini, kendileri hazırladılar. Bu askerî ve stratejik prensip, Alman ordusunun en büyük strateji ve harp stratejisinde, prensip koyucusu olan Mareşal Von Schliéffen'in (1883-1913) planıdır. Mareşal bu planı, 15 senede hazırlamış ve 1905'te tamamlamıştı. Ana prensip, kısaca şuydu:

"Almanya, iki cephede (Doğuda ve Batıda) aynı zamanda harbe girmemelidir (Bismark'ın büyük kaygusu ve çekingenliği de buydu). Eğer iki cephede harbe mecbur olursa, evvelâ Belçika üzerinden bütün gücü ile Fransa'ya dalmalı, ama orada kesin bir direniş ve başarısızlıkla karşılaşırsa, her zararı göze alarak, derhal sulha yanaşmalıdırlar..."

Gerçi Almanya, bu alanın ilk kısmını derhal uyguladı. Belçika'ya saldırdı. Almanlar 4 Ağustos'ta Belçika'ya girdiler. Bazı direnişler oldu. Fransa'ya da girildi. Fransızlar çarpışarak geri çekildiler (ağustos sonlarında). Paris'in kuzeyinde, Marne nehri üzerinde kuvvetli bir cephe tuttular. Almanlar 6-9 eylül arasında, işte bu Marne hattına saldırdılar. Ama hattı yaramadılar. Ve muharebe, sonu gelmez siper muharebeleri şekline döndü. Ve Almanlar harbi, işte bu Marne muharebelerinde fiilen kaybettiler.

Ama Schliéffen planına, gene de uymadılar. Sulha yanaşmadılar. Oysa harbin akibeti, harbin ilânından, daha bir ay sonra belli olmuştu. Kaldı ki Ruslar da Avusturya'da Galiçya'ya kadar girdiler. Ama kesin sonuç, Batıda alınacaktı. Nihayet Birleşik Amerika da Almanlara karşı harbe katılınca, Almanların, şansı, büsbütün kararadı.

Harbin başında, Sofya'da Ataşemiliter olan Mustafa Kemal'in, har-

---

(1) Birinci Dünya Harbinin ve bu arada genellikle harbin, yalnız askeri, ekonomik, politik şartları ve nedenleri üzerinde değil, özellikle psikolojik problemler ve nedenler üzerinde derin araştırmaları işleyen önemli bir eseri burada işaret etmeliyiz. Bu eser, İkinci Meşrutiyet devrinde ve 1918 sonlarında Dr. Abdullah Cevdet tarafından dilimize çevrilen ve *Avrupa Harbinden Alınan Psikolojik Dersler* olarak adlandırılan aşağıdaki çok ilginç eserdir:

Dr. Gustave Le Bon: *Enseignements Psychologiques De La Gerre Européenne* İçtihat Kitabevi, sayı 41.

bin başında ve 4 Eylül tarihi ile İstanbul'da arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü Aras'a yazdığı mektupta, Almanların durumunu kötümser gösteren mektup, işte bu ilk duraklama üzerine yazılmıştır. 6-9 Eylül'de de Marne muharebesi ile ise Almanya, Fransız cephesinde, zaten saplanmış kalmıştır.

***

Ama biz şimdi, gene bıraktığımız yere, şu Wilson prensiplerine dönelim...

Birleşik Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un, daha sonra Osmanlı barış tekliflerine de esas olan meşhur Prensiplerinin XII. maddesi Türkiye ile ilgilidir. Bu prensipler genel olarak şu şekilde özetlenebilir:

a) Şahsî hâkimiyete dayanan idarenin kaldırılması,

b) Her yerde demokratik anayasaların kabul edilmesi,

c) Milletlerin serbestçe kendi mukadderatlarına hâkim olabilmeleri,

d) Milletler arasındaki anlaşmazlıkları barış yolu ile çözebilecek bir Milletler Cemiyetinin kurulması,

e) Silâhların azaltılması.

Wilson'un barış prensiplerinde bizimle ilgili XII. madde ise şöyledir:

"Bugünkü Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hâkimiyet sağlanmalıdır. Fakat bugün Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milletlerin de, mutlak güvenlik içinde varlıklarının en zahmetsizce gelişmelerinin kefalet altına alınması lâzımdır. Çanakkale Boğazı milletlerarası garanti altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmelerine açık olmalıdır".

İngiltere Başbakanı Lloyd George, Wilson'un, milletlerin istiklâline ait kısımları kendi beyanlarında meskût geçerek, yalnız Türkiye ile ilgili olmak üzere görüşünü nutkunda şöyle açıklamıştır:

"Biz Türkiye'yi ne başkentinden, ne de ırkan Türk olan Anadolu'nun ve Trakya'nın zengin ve önemli topraklarından mahrum etmek için döğüşüyoruz. Biz, Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul ile birlikte Türk ırkının ana yurdunda kalmasına muhalif değiliz. Fakat Karadeniz'le Akdeniz arasındaki geçit, milletlerarası bir idare altında ve tarafsız

olmalıdır. Arabistan, Ermenistan, Suriye ve Filistin ise bizce kendi milli idarelerinin tanınmasına hak kazanmışlardır."

Ama bu beyanat daha sonra Lloyd George'un, Yunanlıları İzmir'e, Batı Anadolu'ya, hatta Orta Anadolu'ya sevk etmesine mani olmamıştır!

Çünkü Türkiye'nin taksimi zaten, daha önce kararlaştırılmıştı. Antlaşmalara bağlanmıştı. Bu antlaşmalar üzerinde bazı belgeler, Rusya'da Sovyetler idaresinin kuruluşundan sonra "Türkiye'nin Taksimi" ismini taşıyan bir kitapta açıklanmıştır.

Kaldı ki, Türkiye'nin taksimi ile ilgili çeşitli konuşmalar, harp içinde de devam etmiştir. Çarlık Rusya'sı daha 1914'te İngiltere'ye başvurarak, Boğazların tarafsız olmasını ve Anadolu'nun Karadeniz sahillerinin kendisine bırakılmasını istemiştir. 1915'te Yunan Başvekili, Çanakkale harbi devam ederken İngiltere'den, İzmir'in kendilerine verilmesi şartıyle, onların saflarında harbe gireceğini bildirir. İngiltere, Venizelos'un teklifini daha o vakit kabul etmişti. 1915'te Rus Hariciye Nazırı Sazanof tekrar İngiltere'ye müracaat ederek, Yunanistan'ın talebinin reddedilmesini ister; Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarının kendilerine verilmesini savunur. Bunların emniyeti için de, Midye-Enez hattının güneyinde kalan Rumeli kısmıyle Sakarya nehrinin batısında, Bursa ve Biga'nın kuzeyinden geçen mevhum hattın gene kuzeyinde kalan Anadolu'nun, Boğazlar mıntıkası kabul edilerek keza Rusya'ya terk edilmesi isteğinde bulunur. Buralarda İngiltere ve Fransa'nın müktesep hakları varsa saygı gösterileceği bildirilir.

1916'da itilâf devletleri safında harbe giren İtalya, aynı sene müttefiklerinden "Antalya ve mülhakatının kendisine verilmesini" istedi. İtalya'nın bu isteğini kabul eden İngiltere ve Fransa, geri kalan Anadolu'yu da kendi aralarında gizlice taksim ettiler. Tarihte "1916 Taksim Projesi" ismiyle anılan bu projeye "Sykes Pikot" projesi ismi de verilir. Bu gizli taksim projesinin esasları şöyle idi:

1. Kafkasya'nın Kilikya'ya kadar uzanan yerlerde bir Ermenistan kuruluyordu.

2. Arabistan Osmanlı imparatorluğundan ayrılarak bir Arap devleti veya devletleri kurulacaktı. Krallığına Şerif Hüseyin ailesi getirilecekti.

3. Bu Arap devletlerinden Irak ile Filistin İngiltere'nin, Suriye ile Lübnan Fransa'nın himayesinde olacaktı.

Daha ileride tertiplenecek Sevr Antlaşma tasarısının bir nevi ön projesini yansıtan bu antlaşma Rusya'ya bildirilir. Rusya bu tertibe esas itibarıyle razı olmakla beraber, Boğazlar üzerinde ve daha yukarda kaydedilen isteklerine ek olarak, Trabzon'dan itibaren Erzurum ve Van ile mülhakatının Ermenilere verilmesine razı olmadığını, buraları da kendisinin almak istediğini bildirir. Onun üzerine İngiltere bir müddet Ermeni meselesini ağzına almaz. Ermenileri oyalar. İşi olayların akışına bırakır. Ama, Rusya ile sınır komşusu olmamak için de, bir Ermeni ve bir Kürt devleti teşkili için münasip alanlar aramaya başlar. Diyarbakır ile Musul, Urfa ve mülhakatında bir Kürt devleti projesi işlenmeye başlanır. Bunun üzerine Fransa isteklerini genişleterek, ta İran sınırına kadar isteklerde bulunur.

Hulâsa Rusya Boğazlar ile, Kuzey ve Doğu Anadolu'ya, Yunanistan İzmir ve havalisine, İtalya Antalya ve mülhakatına, Fransa, Kilikya, Suriye, Lübnan ile Güneydoğu Anadolu'ya, İngiltere Irak ve Filistin'e (tabiî Ürdün dahil) göz dikerler. Arabistan da ayrı devlet oluyordu. İngiltere 7 Kasım 1917 Bolşevik ihtilâlinden sonra ortadan çekilen Rusya'nın yerine, iyi komşular aramaya başlar. Ve Güneybatı Anadolu'yu İtalya'ya peşkeş çekmek ister. Ermeni devleti projesinden de pek hayır çıkmayacağını anlayınca, Kilikya ve doğusuna artık Fransa'nın nüfuz sahası olarak bakmaya başlar. Ve Kürt devleti projesini yeniden ele alır.

10 Ağustos 1920'de Sevr muahedesinde uygulanan taksim şekli aşağı yukarı yukardaki antlaşmaların ana hatlarına uyar. Zaten daha önce, 24 Nisan 1920'de İngiltere ve Fransa, Akdeniz kıyısında San Remo'da, kendi temsilcileriyle bir araya gelerek Türkiye'ye dikte edilecek şartlar üzerinde mutabakata varırlar.

Nitekim 11 Mayıs 1920'de, Paris civarında, Versay'da Osmanlı murahhaslarına verilen barış şartlarına göre Venizelos, Yunan Meclisinde, İzmir'in Yunanistan'a bırakıldığını ve Trakya'da Yunanistan'ın Karadeniz'e çıkmakta olduğunu açıklamıştır.

Türkiye, müttefiklerinin de yenilmesi üzerine mütareke isteyip kaderini düşmanlarının eline bırakırken, önceden hazırlanmış bu ölüm fermanıyle karşı karşıya idi. Harbe girerken mevcut olan duruma göre, değişiklik olmuştu ki, çarlık Rusya'sı yıkılmış ve onun yerine Sovyetler Birliği vücut bulmuştu. Ancak mütareke aylarında bu iktidar henüz yerleşmiş değildi. İç harpler devam ediyordu. Bu harplerin nasıl durulacağı da belli değildi.

Bir de şu vardı: Mütareke sıralarında Güney Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan şeklinde üç devlete ayrılmıştı. Bu devletlerle ise, Ermenistan müstesna olmak üzere ihtilâfımız yoktu. Ermenistan'a gelince, mütareke şartları gereğince Kars, Ardahan ve Aras vadisi de dahil olmak üzere, harpte işgal ettiğimiz yerleri, kendi rızamızla, hatta karşımızda bizi buralardan çıkaracak bir kuvvet olmadığı halde, Ermenilere terk etmeye mecbur tutuluyorduk. Bu arada, Azerbaycan ve Dağıstan'daki birliklerimizi de geri çekecektik. Zaten Bakû'yu mütarekeden ancak 45 gün kadar önce işgal etmiştik (15 Eylül 1918).

Kısacası, Birinci Dünya Harbinde ittifak devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Türkiye) cephesinde yenilgi meydana gelince bu devletlerden Avusturya-Macaristan ile Osmanlı İmparatorlukları, daha mütareke günlerinde fiilen parçalanmışlardı. Birer imparatorluk olarak tarih sahnesinden silinmişlerdi. Almanya sosyal karışıklıklar içine düşmüştü. İmparatorluk idaresi fiilen çökmüştü. Fakat Almanya'nın fazla parçalanması bahis konusu değildi. Çünkü Almanya nispeten, pek ırk karışıklığı olmayan bir ülkeydi. O müstemlekelerini ve Alzas-Loren'i kaybetmekle harpten çıkabilirdi. Bulgaristan'da ise siyasî karışıklıklar almış yürümüştü.

***

MÜTAREKE

Şimdi olayları ve bu olayların içinde Mustafa Kemal'i işleyelim: 11 Eylül 1918'de Bulgarların Makedonya cephesi yıkıldı. 29 Eylül 1918'de Bulgaristan, Selânik'te itilâf devletleri adına hareket eden İngiliz kumandanlığı ile ve müttefiklerine haber vermeden mütareke imzaladı. Böylece, müttefikleri cephesi çökmüş demekti. Türkiye'nin Avusturya -Macaristan ve Almanya ile bağlantısı artık kesiliyordu. Fakat İttihatçı kabine bu gerçeği görecek yerde, görgüsüz bir saray mahluku olan Padişah Vahideddin'i, 1 Ekim 1918 tarihinde ordu ve donanmaya bir hatt-ı hümayun (bildiri) yayınlamaya zorladı. Bu bildirinin esası "harbe devam"dı! Şu cümlelerle bitiyordu:

"Ben her an sizi düşünmekte ve başarı kazanmanız için dua etmekteyim. Ölüm haktır. Korku ile köyünde bin defa ölmekten, mertçe uğraşıp Allah'ın takdiri anında ölmek yeğdir. Bu imanla çalışınız." vb.

Fakat 13 Ekim 1918'de, Başkumandanlık Genelkurmay Başkanlığı imzasıyle Enver Paşa, Osmanlı Devletinin müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'la anlaşarak Wilson prensipleri dairesinde hasımlarımıza mütareke teklif edildiğini bildirdi. Bu bildiri, *"mütareke olunca ya kadar düşmana vatanın bir karış toprağını bile bırakmamak için ordunun son derece fedakârlık göstermesinin şeref ve namus borcu olduğunu"* kaydetmekle bitiyordu[1].

Eylül ayı içinde Almanya, batı cephesinde büyük zayiat vermişti. Ekim başında bu cephede yenilmiş durumdaydı. Nitekim Alman Genelkurmay Başkanı Ludendorf, 28 Eylül'de Alman İmparatoruna ve hükümetine "düşmandan mütareke istenmesini" teklif etti. Bu mütareke 4 Ekim'de istenildi.

Avusturya 5 Ekim'de aynı şeyi yaptı. Fakat Avusturya birçok yabancı milletlerden kurulu bir imparatorluktu. Bunun için, bu mütareke ile imparatorluk, zaten ve fiilen çözüldü. Çekoslovaklar, Macarlar, Polonyalılar istiklâllerini ilân ettiler. 31 Ekim'de mütareke şartları Paris'te Versay sarayında itilâf devletleri temsilcileri tarafından tespit edildi. Bu şartlar, 8 Kasım'da, Mareşal Foch tarafından, Compiegne ormanında Almanlara tahkir edici bir törenle tebliğ edildi. 9 Kasım'da Alman İmparatoru Wilhelm, tahtından çekildi. Yurt dışına çıktı (Hollanda). Almanya sosyal karışıklıklar içine gömüldü. Ve Almanya'nın başına sosyalist bir hükümet başkanı, Karl Ebert geçmiştir.

***

Bize gelince? İttihat ve Terakki kabinesi 7 Ekim'de Mebusan Meclisinde güvensizlik oyu aldı. 8 Ekim'de Sadrazam Talât Paşa istifa etti. Kabine düştü. Bu istifa resmen 13 Ekim'de açıklandı. 14 Ekim'de padişahın başyaveri general Ahmet İzzet Paşa sadrazam tayin edildi. Kabinesinde bazı İttihatçı şahsiyetler vardı. Bu arada Mustafa Kemal'in arkadaşı eski Sofya Sefiri Fethi Bey Dahiliye Nazırı olarak kabineye girdi.

İzzet Paşanın başında bulunacağı, Fethi Beyle diğer bazı yakın arkadaşlarının katılacağı böyle bir kabinede Mustafa Kemal Harbiye Nazırı olmak arzusundadır. Bu arzusunu daha Talât Paşa istifa etmeden Padi-

(1) Bu olayların ve gelişmelerin, çok geniş ve belgelere dayanan tafsilâtı *Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa* ismi altında hazırlanmış olan 3 ciltlik eserimizde etrafıyle işlenmiştir.

şah Vahideddin'e, Başyaveri Naci Paşa vasıtasıyle bildirir. Padişahtan değilse de diğerlerinden cevaplar alır. Hulâsa Istanbul'daki olayları dikkatle ve günü gününe izler[1].

9 Ekim'de düşen Talât Paşa kabinesinin yerine 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulmuş olur. Mustafa Kemal'in tavsiye ettiklerinden Fethi Bey bu kabinede Dahiliye Nazırı olduğu gibi, Bahriye Nazırlığı, Mustafa Kemal'in dostlarından Rauf (Orbay) Beye verilmiştir. Harbiye Nazırlığı boştur ve bu nazırlığı İzzet Paşa kendi uhdesinde bulundurmaktadır. Mustafa Kemal'e bir telgrafında, Allah'ın izniyle yakında yapılması ümit edilen işbirliğinden bahseder...

Mustafa Kemal'in ordusundan, 2. Kolordu Kumandanı Albay İsmet Beyi de, Harbiye Nezareti Müsteşarı olarak İstanbul'a davet eder. O sırada rahatsız bulunan İsmet Beyin, İstanbul'a hareketinden önce, zaten kumandanı mevkiinde bulunan ve 20 Eylül 1917 raporlarını beraber hazırladıkları Mustafa Kemal'le bazı konuşmalar yaptıklarını kabul etmek lâzımdır.

Gerçi İzzet Paşa sadarette ancak bir ay kadar kalabildi. Fakat Mustafa Kemal'e yazdığı iltifat ve işbirliği ümidi telgrafında, samimi olmadığı aşikârdır. Çünkü Ahmet İzzet Paşanın, gene o sıralarda Mersinli Cemal Paşaya yazdığı ve çok sonraları yayınlanan bir telgrafta İzzet Paşa, Mustafa Kemal'den iyi bir dille bahsetmemektedir. Onun sonu gelmez isteklerinden, ihtiraslarından ve diğer hallerinden yakınarak onu yermektedir. Kaldı ki böyle bir işbirliği olmaması ve Mustafa Kemal'in kabineye girmemesi, onun geleceği için hayırlı olmuştur.

* * *

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mustafa Kemal, harbin bittiğini ve düşman devletleriyle mütareke imzalandığını, Sadrazam ve Başkumandanlık Genelkurmay Başkanı İzzet Paşanın, 31 Ekim 1918 tarih, saat 18.00'de telgrafiyle öğrendi. 3 Kasım 1918 tarihli kısa bir emirle de 30 Ekim 1918 akşamı, Ege adalarından Limni'nin Mondros limanında imzalanan ve 25 maddeden ibaret olan mütarekenin bir suretini alır[2].

---

(1) *Ali Fuat Paşanın Hatıratı*, c. I.

(2) Mütareke hükümlerine, şartlarına ve Mustafa Kemal'in ilk direnişlerine ait etraflı bilgi, vesaik ve detayları, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi, seri, I. yayınlarından *İstiklâl Harbimiz-Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* isimli eserden izleyebiliriz.

Mütarekeyi, Bahriye Nazırı Rauf Beyin başkanlığında 3 kişilik bir teknik komite imzalamıştı. Bu arada Padişah Vahideddin'in, daha sonra ve 1919-1922 arasında 5 defa sadarete getireceği Damat Ferit Paşanın gülünç bir hikâyesi de vardır:

Padişah, mütareke heyetinin başına Damat Ferit'in geçmesinde ısrar eder. Damat Ferit'i bu iş için Sadrazam İzzet Paşaya da gönderir. Damat Ferit, dünyadan habersiz bir saray paşasıdır. İzzet Paşaya böbürlenir:

— Amirali görür görmez, devletin tamamiyet-i mülkiyeti üzerine (!) bir mütareke akdini teklif ederim. Amiral bunu kabul etmezse, bir kruvazör isteyip Londra'ya giderim. Krala, babasının eski bir dostu geldiğinden, kabul etmesini bir tezkere ile rica ederim. Osmanlı Devletini, İttihatçıların düşürdüğü felâketten kurtarırım!

İşte bu zavallı, cahil saray adamı, kendisinden bir şey beklenerek Vahideddin tarafından, mütareke devrinde tam 5 defa sadarete getirildi. Bu arada, Sevr muahedesi gibi, memleketin bir idam hükmünü, dudaklarını bile kıpırdatmayarak, kör bir emir kulu haliyle imzaladı...

Rauf Bey ve arkadaşları Mondros'a padişahın bütün muhalefetlerine rağmen ve biraz da olupbittiye getirilerek gönderilirler.

Mütareke metninin Adana'da Mustafa Kemal'in eline geçtiği gün, Türkiye'nin başlıca harp mesulleri ve İttihat ve Terakki'nin mutlak hâkimleri olan Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, bir Alman ekibi tarafından idare edilen eski bir denizaltı ile, İstanbul'dan ayrılıyorlardı. Bunların hepsi yurt dışında ve yabancı kurşunlarla can verdiler. Gene onlarla beraber kaçan ve komitacılık işlerini yürüten Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım Beylerden birincisi gene yabancı bir kurşuna kurban gitti. Dr. Nazım yurda dönebildiyse de İzmir suikastı ile ilgili görülerek asıldı. "Makedonya'dan Ortaasya'ya-Enver Paşa" eserimizde bu yurtdışı hayatı, etrafıyle verildi.

Aynı rejimin suistimallerle ilgili görülen levazım reisi İsmail Hakkı Paşa ile polis şefleri Bedri ve Azmi Beyler, yukardakilerden bir iki gün önce kaçmışlardı.

Mustafa Kemal, mütareke şartlarını öğrendiği günü takip eden günlerde, bir taraftan işgal kuvvetlerinin çıkardığı meselelerle uğraşırken,

diğer taraftan İzzet Paşa ile tartışmalı ve ilgi çekici muhaberelerle meşguldü[1].

Fakat ihtimal bu kesin ve kararlı muhaberelerin de uyandırdığı endişe iledir ki, Mustafa Kemal'in Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı ve mütareke şartlarının uygulanması üstündeki mücadelesi ancak bir hafta sürebildi. 7 Kasım 1918'de hem VII. Ordunun, hem Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığının lâğvedildiği bildirildi. Bu suretle de Mustafa Kemal Harbiye Nezareti emrine alınmış olarak vazifesiz kaldı. Bu arada İzzet Paşa, Mustafa Kemal'e, o sıralarda İstanbul'da bulunmasının uygun olacağını da bildirmiş bulunuyordu. Ve Mustafa Kemal İstanbul'a hareket etti.

* * *

İTAATÇI OLMAYAN RUH

Mustafa Kemal'de *itaatçi ruh* yoktur. Olaylara ve şartlara baş eğmek, onları olduğu gibi kabul etmek, yahut da olaylar ve şartlarla boğuşmak ve onları yeniden imal etmeye çalışmak! İşte bu iki karakter, insanları iki kategoriye ayırır. Mustafa Kemal bu ikincilerdendir. Olayları ve şartları olduğu gibi kabul etmek, onlara baş eğmek onun yapamayacağı bir şeydir ve bunu hiçbir zaman yapmamıştır da...

Şimdi kaderi onu gene, şartlara karşı isyana sürükler: Osmanlı Devleti bir harbe katılmıştır. Bu harpte, maddî manevî bütün dayanakları tükenmiştir. Harbi kaybetmiştir. Ordular dağılmıştır. Kaleler, tersaneler düşman eline geçmektedir. Düşman orduları vatanın bağrına yayılmak üzeredir. İstanbul sularına, padişahın sarayının önüne saf saf düşman zırhlıları dizilecektir. Her şey bitmiştir.

Baş suçlular ise alıp başlarını kaçmışlardır. Şimdi bir taraftan düşman divan-ı harpleri, diğer taraftan, kim bilir ne ruhta soysuzlar ortaya atılacak, geriye kalanlardan, sorumlular, suçlular arayacaklardır. Belki de hatta, galiplere karşı harbettiği, onları yendiği, Çanakkale'den kaçırttığı için kendisi bile suçlu sayılacaktır.

Ama o, mademki şartlara baş eğen, kaderi olduğu gibi kabul eden adam değildir; o halde bu şartlarla çarpışacaktır. Olaylara ve şartlara karşı gelecektir. Bu şartları kabul etmeyecektir. Onlarla boğuşacak, on-

(1) Bir önceki dip yazıda verilen eserde bu belgeler vardır.

ları yenerek yeniden şartlar yaratacaktır. Hem yalnız şartlarla, olaylarla mı boğuşacak? Hayır! Ortada yoğrulan asıl kendisi, kendi hammaddesidir. O, bir gün bu hammaddeyi, çöken o imparatorluğun kalıntılarına katacak ve bu kalıntılar üstünde yeni bir devlet inşa edecektir. Bizzat kendisinin, öngöreni, öncüsü ve başı olacağı bir devlet...

İşte, bu yeni devlete çıkan yolun ilk ve dumanlı işaretleri, sanıyorum ki, Mustafa Kemal'in, 1 Kasım 1918 ile 7 Kasım 1918 arasında, Adana'da geçen 7 günlük Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı zamanındaki buhran günlerinden başlar. Ama bu Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı olarak da değil. Ortada bir ordular grubu yok ki! Her şey çökmüştür. Her şey enkaz halindedir. Ne asker, ne manevî kuvvet, ne gelecek ümidi vardır. Herkes kötümserdir. Herkes her şeyin bittiğine, inanmaktadır.

Ama biri var:

"Zat-ı şahane kendi tahtını düşünecektir. Artık bundan sonra milletin, kendi haklarını kendisinin araması ve müdafaa etmesi, bizlerin de ona bu yolu göstermemiz ve ordu ile yardım etmemiz lâzımdır," diyebilmişti.

Bunu söyleyen Mustafa Kemal'dir[1]. Bence bu sözler, yeni bir yolculuktan haber verir.

Halbuki mütarekenin henüz beşinci günüdür. Mütareke metnini eline alalı henüz iki gün olmuştur. O gün karargâhına ilk İngiliz heyeti gelmiştir. Demek ki devlet artık yenilmiştir.

Ama o gene de hem milletten, hem ordudan bahseder. Fakat millet nerede, ordu nerede? Millet çökmüştür, açtır, perişandır. Yaralı da değil, ölüm halindedir. Hele harbin, savaşın, artık sözünü bile işitmek istemez. Milleti teşkil eden, şehirlerde, kasabalarda, köylerde yaşayan Türklerin, adını, sanını bile duymadıkları cephelere, yıllardan beri yolladıkları çocuklarından geriye zaten ne döndü ki? Geriye ne dönecek ki? Hiç!

Hem ordu nerede? Ordu kaldı mı ki? Hani VII. Ordu? Hani IV. Ordu? Hani VIII. Ordu? Sonra hani bütün diğer ordular? Şu Yıldırım Ordular Grubu denilen kılıç artığı kalıntıyı haydi hep bir araya toplasak, şu harap kışla meydanında, birkaç saat ayakta durabilecek kaç saf asker dizebiliriz?

---

(1) *Ali Fuat Cebesoy'un Hatıraları*, c. I, s. 31.

Ama bir adam var. Bu adam Mustafa Kemal'dir. Asker odur. Onun kafası yenilgiyi kabul etmemektedir. O, yeniden bir orduyu yaratabilir. Yaratabileceğine inanır. Hem yaratacaktır da. Bakın daha mütarekenin ilk günü ve ilk saatinde, yani daha mütarekeyi ancak telgrafla haber aldığı anda bile onun davranışı nedir:

"Doğrudan doğruya emrim altında bulunan iki ordunun, arzu ettiğim tarzda takviyeli halinde, bütün felâketlere rağmen, Türk'ün sesini işittirebileceği kanaatindeyim. Bu yolda işe başladım..."(1).

Evet, İstanbul'da bir padişah var. Taht kaygısındadır. İstanbul'da yeni bir kabine kurulmuştur. Ancak bir aylık ömrü olacaktır. Müttefiklerimiz teslim olmuşlardır. Cepheler çökmüştür. Elde kalan kıtalarda da terhis başlamak, ordular yalnız kadro olarak kalmak üzeredir. Millet ise harpten bıkmıştır.

Düşman donanmaları Akdeniz'de Türk sularına doğru yol almaktadırlar. İngiliz gemileri, Fransız gemileri, İtalyan gemileri ve Yunan gemileri... Hele şu Çanakkale'de, nice parçalarını sulara verip, Boğaz tabyaları önünden yüzgeri eden, aylar ve aylarca, Mustafa Kemal'in kumandasındaki Türk siperlerini bir türlü susturamayan filoların artıkları, şimdi bütün hızlarıyle Çanakkale Boğazı'na doğru yoldadırlar. Irak ordusunun, Hicaz ordusunun, Asir, Yemen birliklerinin teslimi tamamlanmak üzeredir. Hatta İngiliz ordusu kumandanı, Adana'ya bir heyet gönderip, Mustafa Kemal'in VII. Ordusunun bile teslimini istemektedir.

Ama işte o anda, işte bu şartlar içinde bir adam, "Türkün sesini dünyaya duyurmaktan" bahsedebilmektedir. İşte o şartlar içinde bir adam, artık padişahın, kendi tahtının kaygısına düştüğüne derhal karar verip onu yok farz ederek, milletin kendi haklarını kendisinin savunacağından ve ordunun buna yardımcı olacağından ve *"kendilerinin"* vazifelerinin artık bundan ibaret olduğundan bahsedebilmektedir.

İşte bu adam, şartlara, olaylara boyun eğmeyen, şartları ve olayları yeniden yoğurup, yeniden inşa etmeye muktedir olan, hem bu uğurda yalnız kellesini değil, asıl zekâsını, iradesini ve ihtirasını koyan adamdır. Çünkü kelle, en son gidecek şeydir. Çünkü kelle gidince zekâ, irade ve ihtiras kalmaz.

---

(1) Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi yayınları: *Türk İstiklâl Harbi*, c. I, s. 50.

Büyük meseleler ve büyük felâketler karşısında gösterdiği reaksiyonlar, insanoğlunun hamurunun özel bir vasfıdır. Bu vasıf daha çok belli yaradılıştan gelir. Ama serüvenler, tecrübeler, ihtiraslar ve irade terbiyesi ile onu durmadan mayalayan, gene insanın kendisidir.

İşte bu gibi hallerdeki reaksiyonları bakımındandır ki insanlar iki gruba ayrılırlar. Bu grupların birinde, olayları olduğu gibi kabul edenler ve ona teslim olanlar yer alırlar. Diğer safta, mukavemet ve dayatma ruhunu işletebilenler vardır. Tecrübelerine güvenerek, iradesini harekete getirerek, o anın şartlarına yenilmeyip, gözünü ilerilere çevirerek ve ileride çıkış noktaları sezerek ve bu noktaların bulunacağına güvenerek direnenler vardır. Özgür şahsiyetli ve özel vasıflı insanlar bunlardır. Bunlar yedilenler değil, yedenlerdir. Önderler, sürükleyiciler, mübeşşirler bunlardan çıkar.

Meselâ başka bir kumandanımız, gerçi İstiklâl Savaşında, fakat başkasının emrinde büyük hizmet gören bir asker, yayınladığı hatıralarında, mütareke karşısında ilk reaksiyonunun şu olduğunu anlatır:

"Her şey bitmiştir. Şimdi yapılacak şey bir geçim yolu bulmaktır. Bunun için de, ordunun artık lüzumsuz kalan, satışa çıkarılan hayvanlarından bir çift at ve bir at arabası satın alıp, bunu terhis edilecek erlerden birine çalıştırarak, nafakayı çıkarmaktan başka çare yoktur..."

Bu kumandanı yermaye hakkımız yok. Bu bir reaksiyondur. Her halde geçicidir. Bu olayı sadece naklediyoruz. Hatta onun, bu ruh depresyonunu okuyucularına açığa vurması bile samimî bir davranıştır. Nitekim daha sonra ve liderin emrinde o, ordusuna ve milletine büyük askerlik başarıları sağlamıştır.

Fakat Mustafa Kemal, şartları başka türlü değerlendirmeyi bilen ve ileriyi arayan adamdır. Diretendir. Yön tayin edebilendir. Kısacası, *liderdir*. Hem his değil, heyecan değil, hesap, karar, muvazene ve strateji adamıdır. Onun vasfı ve zanaatı budur. Şartlara ve olaylara körü körüne boyun eğmemek, onları yeniden işlemek. İşte o, bunu yapar. O, kendisinin bu hammaddelerini yoğurur. Kendisinin bu hammaddelerini yoğurarak hem kendini, hem kaderini, hem başkalarının geleceğini işler. İşte *lider* budur. İşte tek başına kalsa bile şaşırmayan, içinin güçlerini, dışarının imkânlarıyle şekilleştirecek yeni yollar açan, kendini ve başkalarını yeni sonuçlara ulaştıran insan budur. Lider, öyle bir *tek adamdır* ki, o, bizzat kendini yapmak kudretinin bir hammaddesidir.

Tek adam, bu hammaddeyi kullanarak, kendisini tahakkuk sahasına çıkaran adamdır. Mustafa Kemal, işte böyle bir adamdı. Bir *tek adam*'dı ve onun liderlik vasfı, hatta liderliği daha mütarekenin, yani yenilginin ilk günü, Adana'da:

"*Bütün felâketlere rağmen ben, Türkün sesini işittirebileceği kanaatindeyim. Bu yolda işe başladım,*" diyebildiği zaman başladı.

Evet başladı. Fakat onun olayların içinde yoğrulması, şekilleşmesi için daha alınacak çok yollar, yaşanacak çok tereddütler, çekilecek çok çileler vardır.

***

GELDİKLERİ GİBİ GİDERLER

13 Ekim 1918 günü, Adana treninden inip de Haydarpaşa rıhtımına ayak basınca karşılaştığı manzara şudur: 55 düşman gemisi, zafer bayraklarını açarak İstanbul limanına girmektedirler. Bütün karşı sahiller Rumların, Yahudilerin, levantenlerin sarhoş çığlıkları ve palikarya naraları ile çınlar. Ama bu manzara karşısında, bu hava içinde, kılı bile kıpırdamadan:

— *Geldikleri gibi giderler!*

diyebilen adam, işte bu *tek adam*'dı. Nitekim, bir gün geldi, bütün bu gemiler, geldikleri gibi gittiler. Hem de onun gönderdiği askerleri selâmlayarak. Sarhoş çığlıkları ise ebediyen sustu!

13 Kasım 1918 günü Haydarpaşa'dan Köprü yakasına, bu gemiler kafilesini dolaşarak, onların zafer bayrakları altında güvertelere dizilmiş çeşit çeşit, renk renk, yabancı bahriyeli saflarını seyrederek, kıyıları, rıhtımları dolduran sarhoşların haykırışları, kiliselerin şenlik çanları arasında geçti. Bunun böyle oluşu, böyle rastlayışı daha iyi oldu. Bu kadar büyük bir dünya gücü ile, yarın onları yüzgeri edecek bir adamın, bu kadar yakından ve bu kadar baş döndürücü şartlar içinde karşılaşmasının, dünya tarihinde başka bir misali yoktur. Bu misal bize, çok değil, ancak dört yıl sonra, tamamen tersine dönecek olan kader çarkının manasını ve azametini anlamak için, geniş bir görüş açıklığı verecektir.

Haydarpaşa'dan Köprü yakasına geçebilen Mustafa Kemal'in, arkasında yaveri ile sokaklardan yol bulup, İstanbul'un bir Müslüman mahallesi olan Beşiktaş'ta, Akaretler'de annesinin oturduğu eve varabilmesi oldukça zordu. Zaten evinde pek işi yoktur. Kararı evinde dinlenmek değildir. Köprüye çıkınca Beyoğlu'na yönelir ve Pera Palas Oteline yerleşir. Annesini ondan sonra ziyaret edecektir.

Hain ve kozmopolit Beyoğlu, bütün kirlerini sokaklara kusmuştu. İş hanlarından, yüksek binalardan ve şüpheli apartmanlardan sarkıtılan yabancı bayraklar, hele Yunan bayrakları yerlere kadar uzanıyordu. Rıhtımlara, yollara, daha şimdiden düşman milletlerinin askerleri çıkarılmıştı. Pembe ablak yüzleri, başlarında yana eğilmiş mavi bereleriyle askerden ziyade başka türlü yaratıkları hatırlatan bahriyeli Fransız oğlanları, hem çekingen, hem küstah İngilizler, buralara neden, nasıl ve niçin geldiklerini bir türlü anlayamamış gibi görünen ürkek İtalyan askerleri, hele Yunanlılar! Onlar sanki İstanbul'u Türklerden fethediyorlardı. Sanki onlar, 1453'te Türkler Bizans'ı aldığı zaman her nasılsa buradan ayrılabilen Bizans askerleri idi de, şimdi geri geliyorlar gibiydi. Damlardan, balkonlardan sarkıtılan Yunan bayrakları, süngülerini okşuyordu. Rum kızları başlarına çiçekler serpiyorlar. Ortodoks papazları üzerlerine okunmuş sular saçarak, bu sarhoş fatihleri takdis ediyorlardı. Türk İstanbul ise sessizdi. Sinmemişti, fakat düşünceliydi. Sinmeyen ve düşünen varlıktan ise ancak korkulur.

Mustafa Kemal, daha ilk bakışta anlar ki, İstanbul halkı, saray ve padişah demek değildir. Saray taht kaygısında olabilir. Hükümet yılgın ve düşmanın "ulûvv-ü cenabiyle, halisane niyetine"[1] güvenebilir. Ama Mustafa Kemal'in daha ilk bakışta güvenebileceğini, güvenilmesi lâzım geldiğini kestirdiği varlık, İstanbul'un padişah ve hükümeti değil, halkıdır!

O, bu görüşünü daha önceden de açıklamıştır. "Düşmanın nısfet (insaf) ve merhametine güvenmenin" hiçbir hayır vermeyeceğini söyler. 6 Kasım 1918 tarihi ile Genelkurmay Başkanlığına yazdığı telgrafta da şu cümle vardır:

"İngilizlerin aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerini, İngilizlerden zi-

(1) Sadrazam İzzet Paşanın, Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığına 5 Kasım 1918 tarihli telgrafından.

yade haklı ve nazik gösterecek ve buna karşılık cemile göstermemizi ifade edecek emirleri uygulamaya yaratılışım elverişli değildir".

Kısacası, "milletin kendi hakkını kendi savunması ve bu yolda ona ordunun ve kendilerinin yardım etmesi" lâzımdır. Millet ise *halk* demektir.

Ama yol henüz dumanlıdır. İçindeki yoğruluş henüz şekillenmemiştir. Milletin kendi haklarını kendisinin savunma, Millete yardım etmek, öncü olmak, Milletin kurtuluşu? Fakat nasıl? Hangi yoldan? İşte belirsiz olan, dumanlı olan bu yoldur. Onun bu yolu kesinlikle seçmesi, onun bu yola çıkması için, İstanbul'da başını, hem de faydasız yere vuracağı nice duvarlar, kapılar ve çekeceği nice çileler, hatta ruhunda açılacak nice yaralar vardır. Bir gün bütün köprülerin yıkılıp, bütün gemilerin yakılması ve bir daha arkaya bakılmadan yola çıkılması için, bütün bu kapıların zorlanması lâzımdır. Ermişleri erdiren çileler bunlardır. Bu çileler çekilecektir. Umutlar ve inancalar içinde *değerli* insan için *zuhur* mukadderse, o adamın tarih içinde, halk içinde bir *misyonu* varsa, o sahip-zuhur işte böyle belirecektir. Beklenen insan işte böyle çıkacak ve bu insan, kaderinin, omuzlarına yüklediği vazifeyi taşıyarak, bekleneni işte böyle yapacak ve insanoğullarının tarih denilen sahnesinde, o da kendine düşen oyunu oynayacaktır...

* * *

SİYASETİN KAPISINDA

Pera Palasa yerleşince ilk aradığı insan sadrazamdır. Sadrazam, Başkumandanlık Genelkurmay Başkanı ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa. Kendisini çağıran odur:

"Bugünlerde İstanbul'da bulunmanızda fayda görüyorum. Size ihtiyacım var," diye yazan odur.

Fakat Mustafa Kemal sadrazamın konağına vardığı zaman, Sadrazam İzzet Paşa artık sadrazam değildir. İstifa etmiştir. Halbuki kabineyi kuruşu ancak bir ay kadar olmuştu. Mustafa Kemal için ilk hayal kırıklığı, ilk beklemediği olay bu oldu. Halbuki o, İstanbul'a varır varmaz sadrazamın kendi üzerinde tuttuğu Harbiye Nazırlığını kendisine devredeceğini, bu suretle ve çok kötü günlerde de olsa Harbiye Nazırı ola-

rak kabineye gireceğini, ordudan elde kalanı kurtarmak, ilerisi için faydalı tedbirler almak, ihtiyatlar yaratmak için *bir şeyler* yapabileceğini umuyordu. O, daha Talât Paşa ve İttihatçılar iktidarda iken, İzzet Paşanın sadrazam ve kendisinin Harbiye Nazırı olmasını, padişaha kadar duyurmamış mıydı? İzzet Paşanın da daha sadrazam olur olmaz, "Yakında sizinle işbirliği yapmayı Allah'ın lütfundan ümit ediyorum" diye yazışı, son günlerde de, "İstanbul'a gel, sana ihtiyacım var" demesi başka niçin olabilirdi?

Sadrazamı konağında ümitsiz buldu. Yanında, onun istifa eden kabinesinin Dahiliye Nazırı ve Mustafa Kemal'in eski arkadaşı Fethi Bey vardı (eski Sofya Sefiri, ileride Başvekil). Mustafa Kemal, işte o günden ve oradan başlayarak artık fiilen *siyasete atıldı*. Oysa ki, henüz askerdi.

İzzet Paşanın istifasını hiç doğru bulmadı. Padişah eski devlet adamı Tevfik Paşanın başkanlığında yeni bir kabine kuruyordu. Hatta bu kabinede Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırlığına getirileceği de söyleniyordu. Fakat yeni kabinenin listesi henüz Mebusan Meclisine sunulmamıştı.

Mustafa Kemal hemen kararını verdi. İzzet Paşayı da, Fethi Beyi de bu kararına sürükledi: Tevfik Paşa kabinesinin iktidara geçmesini Mebusan Meclisinde durdurmak ve yeniden İzzet Paşa kabinesini iş başına getirmek lâzımdı. Kendisi İzzet Paşa kabinesinde sorumluluk yüklenecekti. Tevfik Paşa kabinesinde yapabileceği bir şey yoktu...

O zaman derhal Mebusan Meclisine sokulmak yolunu aradı. Bu olayı Mustafa Kemal, şöyle nakleder:

"Sadaret konağında verilen karardan sonra her birimiz bir türlü çalışmaya başladık. İlk hedef kabineyi düşürmekti. Öteden beri arkadaşım olan mebuslarla konuştum. Beni daha büyük mebus kütleleriyle temasa getirmelerini istedim. Onların delâletiyle ve ilk defa olarak, sivil kıyafetle, Fındıklı Sarayındaki Mebusan Meclisi binasına gittim.

Tevfik Paşa kabinesine güvenoyu bahis konusu idi. Ben bu güvenin sağlanmamasını istiyordum. O gün mesele oya konulacaktı. Kanaatimi mümkün olduğu kadar tanıdıklarıma ve bana tanıtılanlara anlatmaya çalıştım. Onlar güvenoyu vermezlerse Meclisin dağılacağı kanısında idiler. Ben ise Meclisin zaten ve behemehal dağılacağını, yeni bir İzzet Paşa kabinesiyle vakit kazanılmasını savundum.

Ani reaksiyonlarla yapılan bu görüşmeler şöyle netice verdi: Mühim

bir kısmı mebuslar salonlardan birine toplandılar ve beni de oraya davet ederek, heyet-i umumiyeye izahat vermemi teklif ettiler. Vaziyeti, içinde bulundukları şartları, yapılması gereken hareketleri gücüm yettiği kadar izah ettim. Kabineye behemehal güvensizlik oyu vermelerini tavsiye ettim. Teklifim orada hazır bulunanlarca kabul olundu ve katî olarak muvaffak olacaklarını söyleyerek, Meclis reisinin toplantı işaretine uyarak toplantı salonuna girdiler".

Ondan sonra Mustafa Kemal bir odada toplantı neticesini bekler. İlk defa biraz heyecanlıdır. İlk siyasî teşebbüsünü yapmıştır. Hem de çatısı altına serbestçe girmeye bile hakkı olmayan bir parlamento binasında. Yeni kurulacak bir kabineye engel olmak ve başka bir kabine kurdurmak çabasındadır. Parlamentonun "mühim bir kısım mebuslarını bir araya toplayarak" onlara kabineye güvenoyu vermemelerini söylemiş, âdeta kürsü nutukları vermiş ve fikirlerini kabul ettirmiştir. İşte şimdi parlamento, önünde ve toplantı halindedir.

İsimler okunur. Oylar sorulur. Oylar sayılır. Netice umumî heyete açıklanır: Tevfik Paşa kabinesi büyük çoğunlukla güvenoyu almıştır!..

Mustafa Kemal bu olayı anlatırken şunları ekler:

"Ne yalan söyleyeyim, şaştım. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen mebus sayısı küçümsenecek gibi değildi. Hem bunlar arasında sözlerinin ve mevkilerinin çok nafiz olduğu sanısını verenler vardır. Fakat, ne var ki Meclis duygularının bir an içinde bin renk alabileceğinden habersiz ve uzak kalan benim gibi bir askerin o andaki şaşkınlığına da taaccübedilemez..."

Mustafa Kemal şöyle devam eder:

"Bu acayip fikirler ve duygular toplamından çıkmak için çok beklemedim. Osmanlı Meclis-i Mebusan sarayını derhal terk ettim."

Garip düşünceler içinde acele oteline döner. Mebusan sarayında konuştuğu, karşılaştığı, güya inandırdığı ve ona da kendisinin görüşlerini kabul ettiklerine, dediklerini yapacaklarına söz veren, fakat yapmayan tanıdık ve tanımadıkları için, yolda her halde hoş bir Rumeli şivesiyle mırıldandığı sözler, onlara yakıştırılmış birtakım sıfatlar olsa gerektir...

Ama Mustafa Kemal, artık kapıları çalmaya başlamıştır. Gerçi ilk

adımda, hem de büyük bir kapının ağzında, ağır bir hayal kırıklığına uğramıştır. Ama yılmamıştır. Henüz çabasının, denemelerinin başındadır. Daha birçok kapılar çalacaktır. Çalacak kapı ve başını vuracak duvar kalmayıncaya kadar! Ancak ondan sonradır ki, arkada kalan köprüleri yıkarak ve bir daha arkaya bakmayarak yola çıkmak mümkün olacaktır.

Oteline varır. Bu sefer kafasında, daha kocaman bir kapının halkası belirmiştir. Hiç tereddüt etmez. Telefonu açar. Sarayı bulur ve padişahın kendini kabul etmesini ister...

* * *

PADİŞAH BAĞLILIK İSTİYOR

Hemen kabul edileceğine inanır. Fikirlerini ve tertiplerini söyleyince padişahı kazanacağına emindir. Fakat önce kabul günü biraz uzağa atılır. Sonra padişahın kendisini ancak "önümüzdeki cuma günü ve Cuma Selâmlığında" kabul edeceği bildirilir. Cuma gününe ise çok vardır...

Cuma selâmlığında ve namazdan sonra gerçi kabul olunur. Hatta konuşma baş başa ve bir saat kadar sürer. Dışarda, salon kapılarında kabul bekleyenler, beklemekten bezerler. Bu uzun, baş başa konuşmaya çeşitli manalar verirler. Ama mülakat fostur. Padişah onun maksada yönelen sözlerini ustalıkla keser. Olmadık bahislere dalar ve daima kendini düşünür. Hatta ondan, kendi emniyeti için teminat ister:

— Ordunun kumandan ve zabitanı, eminim seni çok severler. Bana teminat verir misin ki, onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir?

Böyle bir sual ve teminat isteği elbette gülünçtür. Ama padişah bu teminatta direnir. Hem de:

— Yalnız bugünden bahsetmiyorum. Bugünden ve yarından!.. diye dayatır.

Bu sözler, eski ve Vahideddin'den evvelki Veliaht Yusuf İzzeddin'in, zamanının Sadrazamını, İngiliz Sefirinden "devletin tamamiyet-i mülkiyesi için mühürlü senet" almaya zorlaması kadar manasızdır. Eğer işin içinde bir saray kurnazlığı yoksa!..

Mustafa Kemal, bu saçma sözleri yuvarlak cevaplarla karşılar. Ama ne var ki zaman israf edilmiş, asıl konuya gelinememiş, konuşma sona ermiştir. Padişahın son sözleri şudur:

— *Siz akıllı bir kumandansınız. Arkadaşlarınızı tenvir ve teskin edeceğinizden eminim.*

Yoksa işin içinde padişahın, Mustafa Kemal'in de sezemediği bir kuşkusu, yahut gizli bir tertibi mi var?

Elbette. Aradan birkaç gün geçer ve bir gün görülür ki, Padişah Mebusan Meclisini dağıtmıştır!

Artık Tevfik Paşa kabinesi Meclissiz olarak iş başındadır. Bütün ön söylentilere rağmen de bu kabinede Mustafa Kemal'e görev verilmemiştir. Harbiye Nezaretine Ali Rıza Paşa isminde eskilerden biri seçilmiştir.

Mütarekede İstanbul

Mütarekede İstanbul, artık esir bir şehirdir. Bu esir şehrin insanları, artık o şehrin sahipleri değildirler. Esir bir şehirde esir insan; yürüyen bir ıstıraptır:

"Bir millet esirliğe düşünce, o milletten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancının evinden çıkarken, bütün uşaklarının, arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum".

Bu sözleri söyleyen Mustafa Kemal'dir. Yürüyen bir ıstırabı dile getiren Mustafa Kemal...

Ama onun bile aradığı yolu bulabilmesi için, bu ıstırap şarabından içmesi şarttı...

VIII

MÜTAREKEDE İSTANBUL

Mustafa Kemal'in, hayatına karıştığı ve bir şeyler yapmayı düşündüğü mütareke günlerinde, gerçekte bir değil, birkaç İstanbul vardır. Bunun biri Türk-Müslüman İstanbul'dur. Beşiktaş'tan, Haliç boyunca Kasımpaşa'dan Eyüpsultan'a ve oradan İstanbul'un yedi tepesini ve bu tepelerin mermer taçları olan kubbeleri, minareleri de koynunda toplayarak karşı yakada Üsküdar sahillerine atlayan, Beylerbeyi'ne, Kandilli'ye, Beykoz'a kadar uzanan bu İstanbul, kan ağlar. Çileli harp yılları bu İstanbul'u yiyip bitirmiştir. Harbe giden ve harpten dönebilen Müslüman İstanbul'lu, şehrinde semtinde ve evinde ancak açlık, perişanlık, işsizlik içinde bütün o eski geleneklerinin çözülüşünü görmüştür.

Analar, babalar çökmüştür. Sandıklar, kilerler boşalmıştır. Kızlar, kardeşler, hayatın silleleri altında bunalarak tanınmayacak hallere gelmişlerdir. İşgal ise kocaman bir haysiyet yarası gibi bütün İstanbul'u, gittikçe irinleşen pıhtılarıyle sarmaktadır. Dullar, harp sakatları, sokaklarda aç dolaşan terhis edilmiş askerler, hâlâ siperlerdeki lime lime elbiseleriyle, işsiz güçsüz dolaşan eski yedeksubaylar, işsiz, vazifesiz ne yapacağını, nereye gönderileceğini bilmeyen, birlikleri lağvolmuş muvazzaf zabitler, Müslüman İstanbul'u tıklım tıklım doldururlar. Müslüman İstanbul'un havasında esen, sadece hayal kırıklığı, ümitsizlik, kin ve iniltidir.

Bir de kozmopolit İstanbul var. Örneğin Şişli. O zamanki Şişli, İstanbul'da devrin türedilerinin, harp zenginlerinin, Rum, Ermeni tüccarlarının, ne oldukları, ne iş gördükleri belirsiz kozmopolit tiplerin kaynaştığı yerdir. Ama aynı zamanda, eski vezirlerin, saltanat düşkünlerinin, yeni politikacıların ve bütün işgal kuvvetleri ileri gelenlerinin iç içe karıştıkları yer de gene Şişli'dir.

Bu çevre için, harp yıllarında ve harp sonrasında "Şişli Hayatı" şeklinde hikâyeler, romanlar yazılmıştır. Yakup Kadri'nin "Sodom ve Gomore"si bu bataklığı, işgal orduları subaylarını da içine alarak, sanat diliyle anlatır. Asıl İstanbul için, bu romanlarda, hikâyelerde anlatılan şeyler, yıldızlar âlemi kadar uzaktır. Eski İstanbul Şişli'ye, ancak yoksul-

luktan gözü kararmış fakat dinledikleri masallar, binbir gece hikâyeleri ile gözleri kamaşmış zavallı aile kızlarını kaptırır, durur.

Şişli'nin bir millî rengi yoktur. Ama, harp devrinin özentili tipleri, türedileri, modern hayat yaşıyorum zanneden düşkün kadınları, kumar, israf, yabancı görünüşlü lüks hayat hep Şişli'dedir. Bu arada hesaplı dönmeler, işini bilen Rum, Ermeni, Yahudi oligarşisi mensupları da Şişli'de kendi hayatlarını yaşarlar.

Bir de dağılan İstanbul vardır. Eski imparatorluğun dağılan konakları, saltanat düşkünü aileler, bu ailelerin, aslında hiçbir işe yaramayan, hiçbir hayat savaşına hazırlanmamış erkekleri, kadınları, hulâsa bozulan, fakirleşen bir hiyerarşinin son dökünüleri de, Şişli'nin iç sokaklarında can çekişmektedirler.

Saraya ve saraylara gelince, artık onlar da son günlerini yaşarlar. Çünkü onların da kaynakları kurumuştur. Ömürleri sona ermek üzeredir. Onların da çatılarının altındakiler, kadın erkek hiçbir hayat mücadelesine hazır olmayan cahil, görgüsüz, pıhtılaşmış bir sürü zavallı varlıklardır.

Zaten sarayın ve saltanat kibarlığının üstüne, daha meşrutiyetle beraber zamanın yumrukları inmişti. Saray, bendegân, yani saray kulları, artık lüzumsuzlaşmıştı. Büyük bahçeleri gül, karanfil, mor salkım ve ortanca tarhlarının taze ve yeni sulanmış çiçek kokuları içinde dinlenen eski konaklar, artık fakir düşmüşlerdi. Bahçelerini saran yüksek duvarlarından içerileri görünmeyen, pencereleri her zaman kapalı, perdeleri her zaman inik saraylar artık göze batıyordu. Boğaziçi kıyılarında temellerini mavi suların şıpır şıpır yaladığı renk renk ışıl ışıl yalılarla, daha yukarda Çamlıca, İcadiye sırtlarının korulukları, yahut da Göztepe'den, Kızıltoprak'tan, Erenköy'e, Suadiye'ye, Sahrayicedit dolaylarına kadar serpili ve hepsi de çiçeklerin, parkların, koruların içinde kaybolan köşkler, kasırlar, daha 1908 meşrutiyetinin ilk günlerinden başlayarak geleceksiz, geçimsiz, hatta sahipsiz kalmışlardı.

Artık ne eski ak sakallı, göğüsleri nişanlı paşalar vardı, ne onların konak halkı. O paşalar ki, çoğunun hizmeti sarayın selâmlık günlerinde, bayramlıklarını giyen çocuklar gibi süslenip, padişahın karşısında el pençe divan durmaktan ibaretti. Eski vükelâ artıkları, mâzul valiler, müsteşarlar, defterdarlar da eriyip gidiyordu. Bunların ak veya siyah ağaları, halayıkları, uşakları artık sokağa dökülmüşlerdi.

Hele harp yılları, bu sarayların, konakların, köşklerin sakinlerini

kendi damlarının, saçaklarının altında, kendi evlerine yabancı etmişti. Bu köşklerin, konakların hemen hepsi askerî idarece işgal edilmiş, yedek subaylar, küçük subaylar talimgâhları için çırılçıplak kışlalar haline getirilmişlerdi. Ev sahipleri ya büsbütün evlerinden çıkarılmıştı, yahut da uşak odalarına, bahçıvan kulübelerine sürülmüşlerdi. O eski paşaların, beylerin artık feri kalmayan, ışıkları sönen konaklarının, köşklerinin alt kat odacıklarında, son kalan yaşlı Arap dadılar, emektar halayıklar, yatalak sütnineler; açlığın, romatizmanın, illetlerin, hastalıkların elinde son günlerini yaşıyorlardı.

Mütareke İstanbul'u buydu. Bir taraftan kan ağlayan Müslüman İstanbul. Sonra gene onun sırtında yaşayan, ama çöken, son nefesini veren bir saltanat İstanbul'u. Hepsinin üstünde ise Beyoğlu'nun, Şişli'nin kozmopolit, fakat sonu belirsiz Sodom Gomore'si...

Çeşitli işgal kuvvetlerine gelince? Onlar ya ağlayan ya tepinen, ya eriyen bu İstanbul'un üstünde, ne idüğü ve ne getireceği belirsiz, fakat İstanbul'un asli varlığına karışmamış yabancı bir madde halinde, açılmaz bir sarhoşluğun kucağındaydılar...

***

BİR ŞEYLER ÜMİT EDİYOR

Bu mütareke İstanbul'unda Mustafa Kemal'in kalması, bir şeyler yapabileceğini umması, hele Harbiye Nazırlığını istemesi belki doğru değildi. Belki tehlikeliydi de. İngilizleri, Fransızları Çanakkale'de nice yüz bin cana, dünya ölçüsünde itibar kaybına ve harbin kaderi üstünde damgasını basacak bir programın iflâsına mal olmuş bir yenilgiye uğratan bir kumandanı, şimdi İstanbul'da ve karşılarında söz sahibi bir adam olarak görmek istemeyecekleri aşikârdı. Sonra bu kumandan henüz çok gençti. Her haliyle de bir şeyler vaat ediyordu. Mustafa Kemal kabineye girmiş olsaydı bile, onu da diğer niceleri ve meselâ daha sonraları Harbiye Nazırı olan Mersinli Cemal Paşa gibi yakalayıp Malta'ya sürgün etmeleri pekâlâ mümkündü.

Halbuki Mustafa Kemal, elbette ki tevkif edilmek, sürülmek istemezdi. Bir defa, gecenin münasebetsiz bir saatinde, Beşiktaş'taki evinde bulunduğu bir sırada, evin kapısının birden ve şiddetle çalınışı, onu haklı olarak ürkütmüştü. Ne ise, gelen, saygısız bir kapıcı idi. Sonra-

dan, o gece neden bu kadar telâşlandığını soranlara, tevkif edilmek istemediğini, tevkif edilmekten korktuğunu, çünkü tevkif edilir, sürülürse düşündüklerinden hiçbirini yapamayacağını haklı olarak söylemiştir.

Kaldı ki tehlike, daima kapısındadır. Nitekim bir defasında gene Beşiktaş'ta, Akaretler'deki evinde iken, evini İtalyan devriyeleri basmıştır. Evin içine dalan askerler gerçi ne yapacaklarını pek bilmezler. Ama aldıkları emir evi aramak, evi işgal etmektir. Mustafa Kemal kimliğini anlatmaya çalışır. General olduğunu, kumandan olduğunu, sözlerle, işaretlerle boş yere belirtmeye, evini basmaya hakları olmadığını, karşısındakilerin kafalarına sokmaya uğraşır. Fakat nafile. Sonra hırsla, hiddetle evden fırlar. Komşu evin telefonuna koşar. Oradan telefonla İtalyan kumandanlığı bulunur. Ve bir sürü İtalyan ağız kalabalığı... Nihayet kumandanlık evi işgal eden devriye çavuşunun telefona çağrılmasına razı olur. Mustafa Kemal, hiddet, küfür, kan ter içinde bu sefer de kendi evine koşar. Devriye kumandanını, yarı rica yarı tehditle, fakat hiçbiri diğerinin sözlerinden tek kelime anlamadan komşu evin telefonuna sürükler. Akaretler yokuşunda telâşlı gidiş gelişler, telefonda gene bir sürü ağız kalabalıkları... Nihayet devriye kumandanına evi bırakmaları emri verilmiştir. Devriye defolur gider. Ama evde Zübeyde baygındır. Kız kardeşi Makbule ne yapacağını şaşırır, ağlar, didinir. Mustafa Kemal'e gelince...

Birkaç gün sonra garip bir şey de olur. İtalyan işgal kumandanlığından eve bir kart bırakılır. Kartın arkasında birtakım yazılar vardır. Meğer kumandan bu kartta, bu eve kimsenin dokunmamasını ve her gelene bu kartın gösterilmesini emrediyormuş...

İstanbul caddelerinde ve sokaklarında ise sarhoş yabancı askerler, halka her gün bin bir hakarette bulunurlar. Hapishaneler, tevkifhaneler, hem yabancı işgal kuvvetlerinin, hem padişah polisinin ve divan-ı harbinin pençelerine düşen mazlumlarla doludur. İstanbul gittikçe siner. Ama korkudan çok, kin ve intikam duygularını körükleyen bir siniş. İşgal kuvvetleriyle Türk halkının arasındaki uçurum gittikçe açılır.

Birkaç gün sonra, bu sefer de başka bir işgal kuvvetinin devriyeleri evi basarlar. Mustafa Kemal evde değildir. Bu defa gelenler İngilizlerdir. Başlarında bir İngiliz subayı vardır. Kaleye hücum edermişçesine eve saldırılır. Odalara, merdivenlere dolarlar. Zübeyde gene bayılır. Makbule gene ağlar, çırpınır. Ama İngiliz subayı ile askerleri, sömürgelerinde, bayılanları, ağlayanları kanıksamışlardır. Bu sahneler onların

üzerinde hiçbir tepki yaratmaz. Evi didik didik ararlar ve sonra defolur giderler.

Bu çöken ve bozulan İstanbul'da, Mustafa Kemal niçin Harbiye Nazırı olmak istediğini, hatıralarında şöyle anlatır:

"Ben sulhun çabuk gelmeyeceğini biliyordum. Sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktık. İşte o sıralarda vatana ciddî hizmetlerde bulunabileceğim kanaatinde idim..."

Mustafa Kemal, o günlere ait bu görüşünü sonuna kadar savunmuştur.

Acaba kabineye girseydi, umduğu, düşündüğü hizmetleri yapabilir miydi? Sanıyoruz ki hayır! O bu hizmet ihtimallerini tasavvur ederken, hiç şüphe yok ki, gene mantığına, sağduyuya dayanıyordu. Türkiye-Ortadoğunun kilit noktasıydı. Eğer Türkiye düşerse veya çok zayıflarsa; Boğazların, Akdeniz'in emniyeti sarsılırdı. Yakın Arap ülkeleri, Süveyş, hatta Mısır tehlikeye girerdi. Balkanlara gelince? Mustafa Kemal'in doğduğu, gençliğini yaşadığı, ruhunda saf ve engin bağıntılar duyduğu Balkan toprakları, haydi haydi ihtilâllere kayabilirlerdi... Sağduyu ile düşünülürse, galiplerin, müttefiklerin, Türkiye'yi yok etmemeleri, onu halsiz düşürmemeleri, meselâ yarın kuzeyden gelecek dalgalara karşı güçlü bir sed halinde korumaları doğru olurdu. Çünkü bu jeopolitiği ancak Türkler anlayabilir ve dünyanın bu parçasını en iyi onlar koruyabilirdi...

Mustafa Kemal'in İstanbul'da kalmayı, padişahı uyararak kendisine bağlanmayı ve galipleri kazanmak ihtimallerini hesaplarken bunları düşünmemesi kabil olmasa gerektir. Ama ne var ki, belki bir noktada aldanıyordu. O kendisini, Türkiye'yi ve karşısındakileri hesaba katarken, karşısındakilerin de aynı mantık gücüne, aynı sağduyuya sahip olabileceklerini düşünmüş olabilirdi. Halbuki karşısındakiler, düpedüz zafer sarhoşuydular. Türk jeopolitiğinin gerçekleri değil, son Türk topraklarının makas makas biçilmesi, parçalanması peşindeydiler. Bu sarhoşluk havası içinde, zaten hınçlı oldukları bir Mustafa Kemal, bir masa başında karşı karşıya oturulup mantık yürütülecek bir insan değil, o, ikide bir evi aranacak ve sonra bir gün yakalanıp süründürüldükten sonra bir gemiye atılıp Malta zindanlarına sürülecek, hem de suçlu bir hayalperestten başka ne sayılabilirdi ki!..

Hulâsa işe ne taraftan bakılsa, bugün sükûnetle, ama kesin olarak

hükmedebiliriz ki, onun İstanbul'da kabineye girmemesi iyi olmuştur. Eğer kabineye girseydi, sanıyoruz ki bütün hizmet ümit ve hesapları yanlış çıkardı. Yakalanır, sürülür ve olayların içinde belki de erir giderdi...

*
* *

Suriye dönüşü Mustafa Kemal'in Beyoğlu'nda Pera Palas Oteline indiğini kaydetmiştik. Orada İstanbul'un ve olayların merkezinde yaşamak istiyordu. Misafirlerini kabul ediyordu. Otel yerli ve yabancı şahsiyetlerin kaynaştığı yerdi. Hatta işgal kumandanlarının da.

O günlere ait bir hikâye anlatılır: Başta General Harrington olmak üzere bir kısım işgal kumandanları Pera Palas salonunun bir köşesinde otururlar. Mustafa Kemal nedense dikkatlerini çeker. Kim olduğunu soruştururlar. "Mustafa Kemal" denir. Onlar için Mustafa Kemal, Birinci Dünya Harbinin ünlü şahsiyetlerinden biridir. Yabancı dillerde Çanakkale harplerinden bahseden ve daima Mustafa Kemal'in isminde düğümlenen kitaplar, yazılar, o zaman bile bir kitaplığı doldururdu.

Kendisine haber göndererek masalarına davet ederler. Ama Mustafa Kemal'in cevabı hem nazik, hem kesindir:

— Burada ev sahibi biziz. Kendileri misafirdirler. Onların bu masaya gelmeleri gerekir...

Tabii iki taraf da yerlerinde kalırlar.

Bu hikâye ne dereceye kadar doğrudur bilmiyorum. Ama iş böyle cereyan etmişse, Mustafa Kemal'in cevabı, Mustafa Kemal'e yakışan bir cevaptır.

Mustafa Kemal Pera Palas'ta pek fazla kalamaz. Gerçi vaktiyle İstanbul'a gelirken atlarının bedelinden eline 2000 altın lira geçmişti. Sonra da Bahriye Nazırı Cemal Paşa Suriye'de iken, bu atları 2000 liraya değil de 5000 liraya satmak imkânını bulunca Mustafa Kemal'e, Bahriye Müsteşarı Vasıf Bey eliyle, aradaki farkı teşkil eden 3000 lirayı da teslim ettirmişti. Fakat ne var ki, tok ve kibar görünüşlü bir dolandırıcı[1]

(1) Bu hikâye teferruatı ile yayınlanmıştır. Ticaret ve dalaverecilik hakkında hiçbir anlayışı olmayan Mustafa Kemal'i eski ve karışık bir levazımcı sürükler. Ama biz burada bu olay üstünde fazla durmayı lüzumsuz bulduk. Kaldı ki Mustafa Kemal bu dolandırılışını, çocuğumsu bir saflıkla nakleder.

Mustafa Kemal'in senetsiz sepetsiz inandığı 3000 lirasını göz göre göre iç etmişti. Yani Mustafa Kemal'in malî vaziyeti artık pek de parlak değildir.

Mustafa Kemal'in Halep'ten tanıdığı ve Halep'te iken evlerinde saygı gördüğü Salih Fansa, işte o günlerden birinde paşayı otelinde ziyaret eder. Paşaya kendi evlerinde misafir kalması teklifinde bulunur. Teklif kabul edilir. Fansa'lar Beyoğlu'nda, Hava sokağında, eski Rum zenginlerinden Franko Paşanın konağında oturuyorlardı. Genç Bayan Fansa, Mustafa Kemal'i her zaman olduğu gibi büyük nezaketle kabul eder. Rahatını sağlar. Ona bir daire tahsis eder. Burada misafirlerini istediği gibi kabul edebilecektir. Yaveri Cevat Abbas ve diğerleri kendisini her gün ziyaret ederek emirlerini alırlar. Fakat Mustafa Kemal'in bir ricası da, kendisi için müstakil bir ev kiralamasına delâlet etmeleridir.

Gerek Bayan Fansa, gerek Salih Fansa artık hayatta değildirler. Fakat evvelce Bayan Fansa ile Mustafa Kemal'in İstanbul'da gerek kendi evlerinde, gerekse daha sonraları Şişli'de (Halaskâr Gazi caddesinde) ve bugün müze olan evdeki hayatı hakkında uzun uzadıya konuşmuşumdur. Hatta Mustafa Kemal'in mütareke devrinde İstanbul'da, bir aralık hanedana mensup bir sultanla evlendirilmesi hikâyesine Bayan Fansa'nın ismi de karışır. Zaten daha sonra Fansa'lar, Millî Mücadele içinde Ankara'da, Çankaya yakınında bir bağ evinde, Mustafa Kemal'in komşusu olmuşlardı.

* * *

BİR HANIM SULTAN

Mustafa Kemal'in bir hanım sultanla evlenmesi, bahsinde hiç durulmasa da olur. Gerçi bazı saray kadınları arasında bu genç, güzel ve kumral kumandanın adı geçer dururmuş. Hatta Enver Paşanın karısı Naciye Sultandan nakledildiğine göre[1], bu saray kadınları ona kendi aralarında hoş bir isim bile takmışlardır: Sarıgül!.. Sarı Paşa yakıştırması da onun üzerinedir. Mustafa Kemal için düşünülen Sultan Hanım, Vahideddin'in kızı Sabiha Sultandı. Bayan Fansa'nın ifadesine göre bu evlenmeyi isteyen padişahtır. Ama hem memleket, hem işgal al-

(1) Bayan Leman Karaosmanoğlu'ndan.

tındaki İstanbul kan ağlarken Mustafa Kemal esir bir padişahın kızıyla evlenebilir miydi? Elbette ki hayır. Kaldı ki bu sultan hanım bir şehzadeyi, son Halife Abdülmecit Efendinin oğlu Faruk Efendiyi seviyordu. Nitekim sonra onunla evlendi de.

Mustafa Kemal, karakteri itibarıyle bir ev ve aile adamı değildir. Ev ve aile kayıtlarına giremez. Hatta annesinin bile kanadı altında yaşayamayacağını, kendi özgür hayatını ev ve aile kayıtlarıyle bağlayamayacağını daima söylemiştir. Nitekim sultan hanımla evlenme faslı da uzun sürmez. Bir gün Bayan Fansa'ya ve o sırada saraydan gelen aracıya (Vahideddin'in yeğenlerinden Münibe Sultan) hoş bir teklifte bulunur:

— *Sultan hanım lütfen buraya teşrif etsinler! Görelim!*

Bayan Fansa kızarır. Aracı saraylı hanım gülümser ve hemen salonu terk eder. Tabiî sultan hanım da gelmez ve az sonra sevgilisiyle evlenir. Mustafa Kemal'in bir sultanla evlenme hikâyesi de böyle biter. Arada üzülen yalnız biri vardır: Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım. O üzgündür. O oğluna padişahın kızını almak isterdi. Masum ve anlaşılır bir istek. Bir annenin isteği...

⁂

ANADOLU'DAN BİR HABER?

Mustafa Kemal, kısa bir süre sonra Fansa'ların evinden, yine onların aracılığı ile bulunan Şişli'deki eve taşınır (Şişli'de Kasapyan'ın evi, şimdi Halaskâr Gazi caddesinde müze olan ev). Zaten Pera Palas Otelinde ve Fansa'larda kalışı ancak bir ay kadar sürmüştür. Şişli'deki ev orta halli bir evdir. İtalyan işgal kuvvetleri kumandanlığı binası bu evin karşısına düşer. Mustafa Kemal'in annesi ve hemşiresi de yeni eve yerleşirler. Millî Mücadele edebiyatında "Mustafa Kemal'in kurtuluş planlarını hazırladığı ev" olarak anılan yer burasıdır.

Fakat İstanbul'un hali, hükümetin durumu, sıkıntılı belirsizlik gittikçe gelişmektedir. Mustafa Kemal henüz kesin bir karara varmamıştır. Temasları iki yönde devam eder. Bir taraftan acaba hâlâ İstanbul'da bir şeyler yapılabilir mi diye her türlü insanlar ve makamlarla temas arar.

İstanbul'a dönüşünün üzerinden biraz zaman geçer. Olaylar şöyle zincirlenmiştir: 13 Kasım 1918'de ve düşman filolarının payitaht suları-

na gelip karaya asker çıkardıkları gün İstanbul'a gelmiştir. İlk hayal kırıklığı, kendisini İstanbul'a çağıran Sadrazam İzzet Paşanın o günlerde sadaretten çekilmiş olmasıyle başlar. 18 Kasım'da Mebusan Meclisindeki teşebbüsünün beklemediği sonucu da başka bir hayal kırıklığı oldu. Kendisinin yeni kabinede yer alacağı haberleri boşa çıkar. Ondan sonra Padişahla görüşmesi de hiç verimli olmadı. 21 Aralık'ta ise Padişah Mebusan Meclisini, dört ay zarfında yeni seçim yapılmak kaydıyle feshetti. Bu olaydan bir süre sonra Tevfik Paşa kabinesi de istifa etti. Fakat Tevfik Paşa tekrar sadarete getirildi (12 Ocak 1919). Aynı ay içinde eski İttihatçıların tevkifleri başladı. Kürt Mustafa adında azılı ve macera düşkünü bir paşanın başkanlığında bir divan-ı harp ortalığı kasıp kavurmaya girişti[1].

İstanbul 8 Şubat 1919'da hem hazin, hem gülünç bir olayla da karşılaştı. O gün Franchet d'Esprey adında, tam manasıyle dengesiz, hafifmeşrep bir Fransız generali Akdeniz'den Paris zırhlısıyle geldi. Sirkeci'den Beyoğlu'na garip bir zafer alayı ile yürüdü. Halbuki bu general daha önce, 23 Kasım 1918'de İstanbul'a zaten gelmişti. Filolar zaten İstanbul'da demirlemişti. Karaya asker çıkararak zaten fiilî bir işgal nizamı kurulmuştu. Yeniden zafer alayları hem lüzumsuz, hem gülünçtü. Ama kim bilir hangi değersiz düşüncelerle 8 Şubat günü o, iri, beyaz bir ata binerek, arkasında kafilesi, sokaklarda göründü. Eski Roma zafer alaylarında olduğu gibi atının dizginlerini iki taraftan iki asker yediyordu. Kendisi garip hareketler yapıyordu. Acayip jestleri heybetli veya ürkütücü olmaktan ziyade gülünçtü. Ama Beyoğlu caddelerini dolduran azınlık ve levanten kalabalığı, bu geç kalmış, yersiz zafer alayı karşısında sarhoş naraları atıyorlardı. General halinden memnundu. Daha sonra da garip beyanlarda bulundu. Bu alaylarla bu beyanlar, bilhassa Türk aydınlarında Fransız kültürüne, Fransız medeniyetine bağlı Türk aydınlarında, son Fransız hayranlığını da sildi süpürdü. Halbuki o güne kadar Türk aydını için kültür demek, medeniyet demek, Avrupa demek Fransa demekti. O günden sonra Fransa, Türkiye'de artık hiçbir zaman tutulmamıştır. O günden sonra Türkiye'de hiçbir aydın Fransa'dan ve Fransız medeniyetinden bahsedebilmek meylini ve cesaretini kendinde görememiştir. General Franchet d'Esprey, Türklerde korku-

(1) İlk Divan-ı Harp Başkanı, Hayret Paşa adında birisiydi. Kürt (Nemrut) Mustafa o heyette aza idi. Sonradan başkanlığa getirilmiştir.

dan ziyade hiddet uyandıran bu lüzumsuz gösterisiyle, Beyoğlu'ndaki azınlıkların kendisi gibi hafifmeşrep kısmına eğlenceli bir gösteri yapmış, ama Türkleri Fransa'dan büsbütün soğutmuştu.

Aynı şubat ayı içinde mütareke şartları da artık açıkça çiğnenmeye başlanmıştır. 3 Mart 1919'da Sadrazam Tevfik Paşa çekilerek, Damat Ferit, yani mütareke devrinin en değersiz, en sevilmeyen, en başarısız adamı kabinenin başına getirilmiştir. 1919-1922 arasında bu makama tam 5 defa geçecek olan bu basit ve görgüsüz saray adamı, sonunda hatalarının bedelini hem 150'lik ve kaçak bir vatan haini olarak çekecek, hem gurbette, artık faydasız bir pişmanlıkla, daima kulaklarında uğuldayan millî lanet sesleri arasında son nefesini verecektir.

1919 Nisanı'nın 18-20'nci günlerinde de Kuzeydoğu Anadolu'da Kars ve Ardahan, mütareke kayıtlarıyle Ermeniler tarafından işgal edildi. Halbuki Ermenilere ne yenilmiştik, ne de yenilebilirdik. Fakat galip devletlerin kaprisleri onlara bu toprakları sunuyordu. Bu hal bilhassa şark vilâyetlerimizde uyanışın, kımıldanışın ve hem saraya, hem mütareke şartlarına direnişin sürükleyici kuvveti oldu. Bu vilâyetlerde, ne demek olduğu iyi bilinen Ermeni tehlikesi, oralarda "Müdafaa-i Hukuk" teşekkül ve hareketlerine hız verdi.

Nisan ve mayıs aylarında Ege ve Akdeniz kıyılarında işgaller başladı. 29 Nisan'da İtalyanlar Antalya'ya, 11 Mayıs'ta Yunan askerleri Fethiye'ye çıktılar. 13 Mayıs'ta İtalyanlar Kuşadası'ndadırlar. Nihayet 15 Mayıs ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali...

Bu, artık bardağı taşıran son damladır. Ama biz biraz daha evvele ve İstanbul'da Mustafa Kemal'e dönelim:

* * *

8 Ekim 1918'de Talât Paşanın istifasıyle devrilen ve millî tarihte ömrü sona eren İttihat ve Terakki Fırkasının mütarekeden üç gün sonra, bir bakışta iyi niyetli insanlar tarafından bir hortlatılış teşebbüsü görülür. 3 Kasım 1918'de "Teceddüt Fırkası" (Yenileşme Partisi) kurulur. Partiyi eski İttihat ve Terakkinin memlekette kalan, ılımlı sayılan ve çoğu mebus olan eski üyeleri teşkil ederler. Mebusan Meclisinde grup lideri Fethi Bey, Mustafa Kemal'in de en yakın arkadaşıdır. Bazı yerlerde İttihat ve Terakki kulüpleri kapılarındaki eski parti levhalarını indirip, yerlerine yeni partinin levhalarını asarlar. Ama bu kulüplerin idare odalarında gene eski idareciler, eski masalarının başlarındadırlar.

Ama tepki şiddetli olur. Basın yeni teşebbüsü tutmaz. Zaten tam Teceddüt Fırkasının kurulduğu gün, eski İttihat ve Terakki baş sorumluları memleketten kaçarlar. Halk efkârı kızgındır. Kaçanlar adına Talât Paşa, yeni sadrazama perişan bir mektup göndererek, güya ileride gelip hesap vermeye hazır olduklarını bildirir. Bozuk bir Türkçe ile yazılan mektubun özü şudur:

"Millete karşı hesap vermek ve muhakeme olunarak tayin edilecek cezayı kemal-i cesaretle çekmek isterim!"(1).

İttihat ve Terakki artık devrini bitirmiştir ve tarihin mantığı onu, artık geleceğin dışına itmişti. Onun gölgesine sarılmak faydasızdı. Hulâsa, İttihat ve Terakkiyi yeniden hortlatmak teşebbüsü tutunamadı.

Daha sonra Fethi Beyin "Minber" isimli bir gazete çıkardığı da görülür. Hatta "Osmanlı Ahrar Fırkası" adı ile bir de siyasî parti kurmuştur. Rauf Orbay'a göre, Mustafa Kemal bir aralık bu partiden bir şeyler

(1) Bu mektubun Talât Paşanın elyazısı ile tamamı *Tarih Konuşuyor* dergisinin 1. sayısında yayınlanmıştır. Usulü dairesinde bir orta tahsili de olmadığı halde, Edirne Postanesinden bir küçük memurun bir gün bir imparatorluğun, başvekili olabilmesi için elbette bazı vasıfları olması gerekir. Onun para ve menfaat oyunlarına karışmadığı da anlaşılmaktadır. Ama 1889'da Paris'te kurulan eski Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Başkanı Ahmet Rıza Beyin, hatıralarında, bir "çetebaşı" olarak vasıflandırdığı Talât Paşanın bin bir günahı ve sorumluluğu, onun şahsen para çalmamış olmasıyle elbette unutulamazdı. Enver Paşa da, harbe girişimizden, Hele Sarıkamış harbinden beri, korkulan, fakat artık sevilmeyen insandı. 23 Temmuz 1908'de Hürriyetin ilâniyle bir yıldız gibi doğmuştu. Fakat çok kısa bir zamanda, basit bir ihtiras adamı olarak belirdi. Memleketten kaçarken, memleket için gösterdiği ruh ilgisizliği de halk arasında aleyhindeki tepkileri artırmıştır. Vaktiyle onun emrinde ve "Teşkilât ı Mahsusa" denilen gizli teşkilâtın reisi olan Hüsameddin Ertürk *İki Devrin Perde Arkası* isimli hatıratında, Enver Paşanın Türkiye'den ayrılması sırasında kendisine söylediklerini nakleder. Bu sözlerde, geride kalan vatan ve geride bırakılan millet hakkında tek kelime yoktur. O hâlâ, Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa, Şeyh Sünusi, Hintli, Çinli Müslüman mücahitleri, hulâsa garip bir âlem-i İslâm davasındadır (s. 188). O âlem-i İslâm ki!.. Kaçanlardan Cemal Paşa ise, iyi bir liderin maceralara kaymayan, muvazeneli yönetiminde belki verimli olurdu. Ama İttihat ve Terakki'nin bahtsızlıklarından biri lidersizliğiydi. Çünkü çetecilik başka, siyasî liderlik gene başkadır. Cemal Paşanın, Talât Paşanın para çalmamaları, namuslu kalmaları ise, bir imparatorluğun çökertilişi muhasebesinde, pek az ağır basar.

ummuştur. Seçimlerde belki bir şeyler yapabileceğini beklemiştir. Ama bu parti de tutmaz.

Mustafa Kemal, bu gazete ile ortaklığını, hayatında ilk ve son gazeteciliğinin bu olduğunu ve bunun da muvaffakıyetsizlikle sona erdiğini söyler. Hulâsa gazeteyi bile yürütmek mümkün olmaz. Kurulan bu yeni partiler idarecileri ise memleketteki havanın lehlerine olmadığını çabuk anlarlar. Belki bu sebeple olacaktır ki meselâ Teceddüt Partisi 1919 seçimlerine katılmamıştır.

Ama Fethi Bey artık mimlenmiştir. Hem hükümetin, hem işgal kuvvetlerinin gözleri onun üstündedir. Nitekim bir süre sonra tevkif edilecektir de... Mizaç itibarıyle saf ve açık bir insan olan Fethi Bey ise tehlikeye önem vermez. Çünkü o sadrazamla konuşmuş ve sadrazam ona, kendisine bir şey yapılamayacağı teminatını vermiştir! Ama Fethi Bey az sonra tevkif edilir ve tabiî Malta'ya da sürülür. Birçok Türk aydınları gibi...

Mustafa Kemal, ileride isimleri çok duyulacak ve kendisiyle bir gün kader birliği yapacak daha bazı arkadaşlarıyle bu sıralarda görüşür. Bunlardan birkaçını tanımalıyız. Bu şahsiyetlerin biri ve belki en önemlisi Ali Fuat Paşadır. Ali Fuat Paşa Mustafa Kemal'in Harp Okulundan beri arkadaşıdır. Harp Akademisindeki gizli teşkilâtta beraberdiler. Beraber yakalandılar. Beraber sürüldüler. 1908 Hürriyet ihtilâlinden önce ve sonra gene beraberlerdi. Umumî Harbin sonunda ve Suriye hareketlerinde Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in VII. Ordusunda kolordu kumandanıdır. İsmet Bey (İnönü) gibi. Harp sona erip mütareke imzalanınca Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşa Halep'te gene bir aradadırlar. Mustafa Kemal mütareke imzalandığı gün Ali Fuat Paşaya şunları söyler:

"Padişah artık kendi tahtını düşünecektir. Bundan sonra millet artık kendi haklarını kendisi savunacaktır. Bizim ve ordunun ona yardım etmemiz, yol göstermemiz lâzımdır".

Hatta bunun için silâh, malzeme kaptırmamak, Ali Fuat'ın XX. Kolordusunu, enkaz halinde de olsa Orta Anadolu'ya aktarmak yolları beraber düşünülmüştür.

Mustafa Kemal İstanbul'a 13 Kasım'da gelmişti. Ali Fuat Paşa da 20 Aralık'ta İstanbul'a gelmek imkânını bulur ve Kuzguncuk'taki evine uğradıktan sonra hemen karşıya geçer. Akşama doğru Mustafa Kemal'in Şişli'deki evindedir. Mustafa Kemal gece de onu bırakmaz. Ali

Fuat Paşa İstanbul'dan ancak Şubat ayında ayrılıp Konya Ereğli'sinde yerleşen karargâhına dönecektir. 20 Aralıkta Şubat 1919 sonu arasında Mustafa Kemal'le temasları aralıksız devam eder.

Mustafa Kemal ilk karşılaşma günü biraz rahatsızdır. Ama arkadaşını kapıdan karşılar. Odasına alır ve ilk konuşmalarından sonra hemen sorar:

— *Anadolu'dan ne haber?*

Anadolu'dan haberler iyi değildir. Anadolu'da hükümet yok gibidir. Anadolu anarşi içindedir. Ali Fuat gördüklerini, bildiklerini anlatır. Sonra kendisi sorar:

— *İstanbul ne halde?*

İstanbul haberleri de iyi değildir. Mustafa Kemal, İzzet Paşa kabinesini nasıl düşmüş bulduğunu, Mebusandaki başarısız teşebbüsleri, padişahla olan verimsiz konuşmalarını, işgal kuvvetlerini, padişahın ve hükümetin onların atıfetine sığınır gibi bir tavır takındıklarını, mütareke hükümlerinin tatbikini istemeye bile cesaretleri olmadığını ve bildiği diğer durumları anlatır.

Saatler ilerler. Akşam yemeğini beraber yerler. Sonra gene gecenin geç saatlerine kadar süren konuşmalar. Sonunda birleştikleri nokta şudur:

"Çıkar tek kurtuluş yolu, bir milli mukavemet hareketi yaratmaktır. Ordu ile millet elele vermeli ve beraberce hareket etmelidir."

Ama nasıl? Bu ordu ile halkın beraberce hareket etmesinin, çökmüş, yıkılmış, tükenmiş görünen bir halkı yeniden harekete getirecek bir milli mukavemet cephesi kurabilmenin yolu nedir? İşte bu yol henüz dumanlıdır.

Gerçi şöyle bir şeyler tespit etmişlerdir:[1]

— *Askerin terhisini derhal durdurmak,*

— *Silâh, cephane ve teçhizatı düşmana vermemek,*

— *Genç, muktedir kumandanları kıtaları başında bulundurmak. Anadolu'ya göndermek,*

— *Milli mukavemete taraftar idare amirlerini yerlerinde bırakmak,*

(1) Ali Fuat Cebesoy'un *Milli Mücadele Hatıraları*, c. 1, s. 37.

— *Vilâyetlerde particilik adı altında yapılan kardeş kavgasına engel olmak,*

— *Halkın maneviyatını yükseltmek*

İşte vardıkları kararları arasında bir nokta daha vardır:

"Bütün bu işlerin başarılabilmesi için Mustafa Kemal Paşanın Harbiye Nezaretini deruhte etmesi pek münasip olurdu."

Evet, gene Harbiye Nazırlığı! Bu sanki sabit bir fikir gibi, sisler, dumanlar arasında tam yolları seçmeye çalışırken, birdenbire geliyor, her şeyi düğümlüyordu. Halbuki işgal altındaki bir İstanbul'da, sarhoş işgal kumandanlarının Osmanlı nazırlarını kendi karargâhlarına ve uşak çağırır gibi çağırıp ayakta haşladıktan sonra, kendi yaverlerine bile veremeyecekleri emirleri dikte ettikleri bir İstanbul'da Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırlığı? Bu ne sağlayabilirdi ki? Ama Ali Fuat Paşa da, Mustafa Kemal Paşa da, hatta İsmet Bey (Paşa) de, henüz "Üyeleri birbirine kaynaşmış ve iyi bir kabine"den bir şeyler bekliyorlardı. uysal, iyi ve bizlerin dahil olacağı bir kabine"de bir keramet umuluyordu[1].

Halbuki Sultan Vahideddin'in, ancak istilâcı düşmanın insaf ve atıfetine dayanan gölge saltanatında kabine neydi ki? Nazır neydi ki? Meselâ tam o günlerde İngiliz Mareşali Allenby, Osmanlı Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Beyle, Harbiye Nazırı Abdullah Paşayı, Musul bölgesindeki Altıncı Ordunun kumandanı Ali İhsan Paşayı niçin hemen oradan alıp atmadıkları için hem de karşısında ayakta tutarak, adamakıllı azarlamış, sonra da kapıyı göstermişti. Gerçi bu Nazırlar hemen istifa ettiler. Ama işgal kuvvetlerinin, hem de büyük rütbede olmayan temsilcileri, her canları istediği dakika sadrazamların, nazırların odalarına dalarak buna benzer isteklerini her gün sıralayabiliyorlardı. Bunlar dinleyecek adamlar da buluyorlardı. Meselâ Topçu Feriki Ferit Paşa adında bir Harbiye Nazırı böyle bir Fransız temsilcisine hem de kırk türlü şaklabanlık yaparak:

— *Ah şu ordumuzdan da bir kurtulsak?* diyebiliyordu.

Ama, diyordu da ne oluyordu ki? Hiç! Haysiyet sahibi olan nazırla, şaklaban nazırın işgal kumandanları önünde farkları yoktu. Yalnız şu

(1) Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, s. 16-17.

kadar ki, şaklaban nazır, önüne atılan bir lokma ekmeği gevelerken, haysiyetli nazır İngiliz askerleri tarafından yakalanıyor, sokaklarda, karargâhlarda süründürülüyor, sonra da iki İngiliz inzibat neferi onu kolundan yakalayıp bir İngiliz gemisine atarak Malta'ya sürebiliyordu. Bu tevkiflerde hiçbir merasim yoktu. Hatta tevkifi hiç olmazsa Osmanlı makamlarına haber vermeye bile lüzum görülmüyordu. Meselâ VI. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa Irak-Musul cephelerinde İngilizlere karşı kıyasıya savaştığı için, mütarekeden sonra vazifesi sona erip hem de hükümetin emri ile İstanbul'a gelince tam Haydarpaşa'da trenden inerken, kendini bekleyen yakınlarının bile ellerini sıkmaya bırakılmadan İngiliz askerleri tarafından yakalanmış, doğru İngiliz sefaretine götürülmüştü! Halbuki İngilizlerin de, Fransızların da Ali İhsan Paşa'dan çok, Mustafa Kemal'le görülecek o kadar hesapları vardı ki!

Ama şu var ki, Şişli'deki evde aranan yollar henüz dumanlıydı. Bu dumanın, bu sisin açılması için daha çileler çekilecek ve buhranlar yaşanacaktı. Bu çilelerin çekilmesi, bu bunalımların yaşanması lâzımdı. Daha çalınacak kapılar vardı. Başların vurulacağı duvarlar vardı. Bu kapılar çalınmalı, bu duvarlar önünde çile doldurulmalıydı. Ondan sonradır ki, sert gerçeklerin karşısında, boş ümitlerden kurtulunarak, hayallerden sıyrılarak, belki de günlerce, gecelerce sürecek doğum ağrıları pahasına da olsa, asıl kurtuluş yoluna ulaşılsın. Şu şarttı. Bu, bütün mutlu sezişlerden, bütün mübarek kararlardan önce velilerin, peygamberlerin de yaşadıkları hidayet buhranlarıdır. Daha yaşanacak hayal kırıklıkları, hatta haysiyet yaraları vardı. Bunlar yaşanmalıydı. Hidayetin ve "cahim-i vücuttan[1] necât"ın yolunu arayan ermişler, peygamberler niçin mağaralara çekilirler? Çile doldururlar? Hep bu oluş ve eriş yolunu bulmak için değil mi? Mustafa Kemal için de bu çileler ve buhranlar mukadderdi. Nitekim onları, hem de Şişli'deki evin çatısı altında bol bol yaşadı.

***

STRATEJİK BİR İHTİMAL

Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırlığını istemesi, düşünmesi ve bu olursa kabineye girişinden birtakım esaslı faydalar umması bahsi üstünde, daha önce durmuştuk. Şimdi, konuyu biraz daha derinleştirebi-

(1) Vücut-beden cehenneminden kurtuluş.

liriz. Mustafa Kemal bu arzu ve teşebbüslerini hiçbir zaman saklamamıştır. Hatta bunlardan kendi açısına göre geniş faydalar beklemiştir. Öyle ki, Tek Adam'ın ikinci cildinde görüleceği gibi, İstanbul Mebusan Meclisinin dağılması üzerine Ankara'ya gelen Yunus Nadi Beye ve Millet Meclisinin açılacağı günlerin öncesinde bile, eğer İstanbul'da düşündükleri ve bekledikleri olup da, kabineye girebilseydi, her şeyin başka türlü olabileceği kanılarını açıkça tekrar etmiştir.[1]

Acaba İstanbul'da ve hatta Ankara'da Mustafa Kemal bu görüşünü savunurken neye güveniyordu? Hangi amaçlar güdüyordu? Konuyu biraz deşebiliriz:

Bilindiği ve bizim de çok tekrarladığımız gibi, Mustafa Kemal'in, kendisinin kabineye alınması yolundaki ilk teklifi, harbin sona ermek üzere olduğu günlere rastlar. Kendisinin Halep'ten padişaha arzedilmek üzere, Saray Başyaveri Naci Paşaya çektiği telgrafla başlar[2]. Gayet gizli kaydı ile gönderilen bu telgraf şöyle bahsediyordu:

"Muhterem padişahımıza olan sadakat ve merbutiyetim ve vatanımın selâmetini temin itibarıyle arzederim ki..."

Sonra, sadrazamlığın derhal Ahmet İzzet Paşaya verilmesi, kendisinin Harbiye Nazırlığına tayini, Fethi, Rauf, Tahsin (Uzer), Canbolat Beylerin kabineye alınmaları, Şeyhülislâmlığın Hayri Efendiye tevcihi (Suat Hayri Ürgüplü'nün babası) önemle teklif ediliyordu.

O zaman gerçi bazı tadillerle Ahmet İzzet Paşa sadarete getirilmiş, isimleri ileri sürülenlerden bazıları da kabinede yer almış, ama Mustafa Kemal kabineye girememişti. Ondan sonraki ümit ve intizarların ise netice vermediği daha önce ve çeşitli vesilelerle belirtilmiştir.

Şimdi de *"Acaba Mustafa Kemal bu Nazırlıktan ne bekleyebilirdi?"* konusunda, kısmen vesikalanan tahminlerle girişebiliriz:

Mustafa Kemal'in, müttefik devletlerin Türkiye'yi parçalamak ve Türkleri Asya'ya atmak siyasetinin, bizzat kendi menfaatlerine de aykırı olduğunu ve bu suretle bozulacak Ortadoğu muvazenesinin, er geç onları da buralardan sürükleyerek, o sıralarda şimalde gelişmekte olan Bolşevik ihtilâlinin, hem Rumeli ve Anadolu'yu, hem de bütün Ortado-

(1) Yunus Nadi: *Ankara'nın İlk Günleri.*

(2) Bu telgrafın aslı ve tamamı, İnkılâp Enstitüsünce yayınlanan *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* eserinin 13-14. sayfalarında yayınlanmıştır. Tarihi 14.10.1918'dir ve "Gayet Gizlidir" kaydını taşır.

ğuyu kaplayacağına, galip devletleri inandırabileceğini düşünmesi yadırganacak bir şey değildir. Eğer bu inandırış mümkün olursa, Türklerle meskûn olmayan Arap ülkeleri tabiatıyle gitse bile, Türklerle meskûn olan Trakya, İstanbul ve Anadolu'da kuvvetli bir Türkiye'nin muhafazası ve teşkilâtlandırılması lüzumunun, müttefiklerce kavranacağına da inanması tabiî idi. O takdirde ise, parçalanan ve işgal edilen bir Türkiye yerine, korunan ve hatta kuvvetlendirilen bir Türkiye'nin tutulması lâzım gelirdi[1].

Fakat müttefiklerin daha önce de değindiğimiz o zafer sarhoşlukları, o görgüsüzlükleri, dar görüşlülükleri, o sonu gelmeyen hataları, hulâsa muzaffer devletlerin o birbirine çarpan çarkları arasında bu uzun ve geniş görüşü, bu uzun vadeli gerçeği onlara kim anlatabilecekti?[2].

İşte bu sualin cevabını Mustafa Kemal'in: "Ben!" diye düşünmüş olması mümkündür. Ve bu, misyonunu, her şey sona erip, her çareye başvurup, ancak ondan sonra Anadolu'da harekete geçmeden önce bir çıkış noktası gibi düşünmüş olması elbette ki hakkıdır. Yoksa on para değeri ve haysiyeti kalmamış esir bir Nezaret koltuğu için o, kaderini ve talihini teraziye koyacak adam olamazdı.

Bu görüş ve tahmini doğrulayan ve ona ait olan bir vesikada onun bu düşünüş tarzı, daha sonraki bir tarihte az çok şekilleşmiş bulunmaktadır. Bu vesika, Mustafa Kemal'in 23 Haziran 1919'da Amasya'dan, Erzurum'da XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e yazdıkları zata mahsus ve şifreli, uzun bir telgraf tahriratının meselâ şu cümlesinde ifadesini bulmaktadır:

---

(1) Gazi, o günlerdeki ruh halini ve buhranlarını kendisi, 1926'da *Hâkimiyeti Milliye ve Milliyet* gazetelerinde çıkan hatıralarında hikâye etmiştir.

(2) Daha önce de bir vesile ile kaydettiğimiz gibi, İngiliz arşivinin, Millî Mücadelemiz ve Atatürk'le ilgili gizli belgeleri, ancak şimdilerde ve tam olarak, önümüzde açılmaya başlanmıştır. Bu seriden olarak *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938* serisinin birinci kısmı, büyük bir cilt halinde ve İngilizce asılları olarak, Türk Tarih Kurumunca, yeni yayınlanmıştır (derleyen: Bilâl N. Şimşir). Fakat bu seri, gene büyük hacimde ve tahminen, daha 5-6 cilt kadar tutacaktır. Bu belgelerde ilk göze çarpan, Mustafa Kemal ve Millî Mücadele hakkında değerlendirmelerde, daha ilk günden, İngiliz yetkilileri arasında da beliren görüş ayrılıklarıdır. Diğer elde bulunan aynı cins belgelerden de görülmektedir ki, bu görüş ayrılıklar ve çelişkileri, Yunanlıların Anadolu'ya saldırışları bahsinde, hatta İngiliz Genelkurmayında bile, açıkça görülmektedir.

"Hakikaten, Bolşeviklerin daha müessir bir vaziyete girmeleri halinde bitaraf görünmek azmi ile, itilâf kuvvetlerini memleketimizden uzaklaştırmaya icbar ve aksi takdirde vatanımızın Bolşevik istilâsı altında kalma tehlikesine sebebiyet vereceklerini iddia etmek ve ona göre icabatı fiiliyesine kalkışmak muvafık olacaktır"[1].

Bu cümlede müttefikleri, yani itilâfçı devletlerini ikaza yönelen bir ifade vardır. Bu ifadede bir gerçek dile gelmektedir.

Bu tarih, Mustafa Kemal'in İstanbul'dan ayrılışının üstünden henüz bir ay kadar bir zaman geçtiği bir tarihtir. Mustafa Kemal bu görüşlerin de memleketin kudretsizliği halinde vatanın Bolşevik istilâsına maruz olabileceğinin itilâf devletlerine anlatılması lüzumundan bahsetmektedir. Bu da evvelce değindiğimiz gibi, karşı tarafın da kolayca çürütemeyeceği bir durumun ifadesidir. Hulâsa bu bir kozdur. Mustafa Kemal'in bu kozu, İstanbul'da ve kabinede kalarak ve böylece, ne de olsa resmî bir hüviyete dayanarak itilâf mümessillerine, güçlü bir asker ağzından ve bütün stratejik zaruretleri ile anlatabilmeyi ümit etmiş olması ihtimalini haklı olarak düşündürür.

İtilâf devletlerinin o günkü zafer sarhoşluğu içinde ve onların İstanbul'daki sarhoş temsilcileri bu stratejik problemleri anlayabilirler miydi? Gene daha önce de değindiğimiz gibi, elbette ki hayır! Nitekim o günlerde Paris'teki yüksek komisyonları, yalnız Türkiye için düşündükleri değil, Avrupa, Asya, Afrika'da aldıkları ve güya ebedî teminata bağladıkları karar, antlaşma ve muahedelerle, bilhassa Rusya üzerine yaptıkları çeşitli baskı ve müdahalelerin hepsi, en kısa zamanda ve ard arda birer birer havaya savruldu. Çünkü Türkiye'nin taksim ve istilâsı gibi, bütün bu müdahale, antlaşma ve kararlar da, tamamen çağın akışına ve eşyanın tabiatına aykırıydı.

Onun için Mustafa Kemal'in, kendi mantık silsilesine göre ve doğru olarak düşünülmüş olsa bile, bu yöndeki düşünce ve teşebbüsleri elbette ki neticesiz kalacaktı... Hulâsa er geç her şey oluruna varacaktı ve nitekim de öyle oldu...

Şimdi konumuza ve olayların akışını izlemeye devam edebiliriz...

* * *

(1) Bu vesikanın esası ve tamamı *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri* eserinin 39-41. sayfalarında yayınlanmıştır.

GELECEĞİN KADROSU

Vahideddin Divanıharbiyle yabancı işgal kuvvetlerinin, İstanbul'da birbirleriyle, vatanseverler tevkifinde yarışa girdikleri o günlerde, meselâ 1919 Ocak-Şubat aylarında ortada tuhaf bir durum vardı. İleride Anadolu'da başlayacak Millî Mücadelenin hemen bütün önder şahsiyetleri o sırada, İstanbul'da toplanmış bulunuyorlardı: Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey (Paşa), Fevzi (Çakmak) Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Rauf Bey, Kara Vasıf Bey, Nureddin Paşa, Kemaleddin Sami Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Adnan Bey (Adıvar) vb. Sonra da aynı hareketin fikir ve kalem kadrosu: Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yunus Nadi, Halide Edip, Hüseyin Ragıp, Akçeraoğlu, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi vb. Yani geleceğin reisicumhurları, başvekilleri, zaferi kazanacak kumandanları, kalem, fikir ve siyaset adamları İstanbul'da, işgal kuvvetleri ile Vahideddin divan-ı harbinin elleri altındaydılar... Eğer bunlar hep birden ve bir gecede tevkif edilselerdi ne olurdu? Milletin, ordunun yapısı ergeç ve elbette yeni şahsiyetler yaratacaktı. Ama nasıl ve ne zaman? Malta'ya sürülecek yalnız bir Mustafa Kemal'in bile böyle karanlık bir akıbete sürüklendiğini düşünmek, insana baş dönmeleri verir.

Gerçi bunlar arasında o zaman henüz bir fikir birliği yoktu. Ama bunlar bu fikir birliğini kurabilecek önder insanlardılar. Bu önder kabiliyette insanların kaybı, olayların akışını çok değiştirebilirdi.

Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşanın, iktidarda olanlarla bir işbirliği aramaları yolundaki denemelere de, kısaca dokunmalıyız. Bu denemeler, Ali Fuat Paşanın, sonra kabinede Dahiliye Nazırı ve İtilâf Partisinin nüfuzlu bir üyesi olan Mehmet Ali Beyle Mustafa Kemal'i tanıştırması ile başladı. Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'i "genç, zeki, enerjik bir kumandan" olarak çok duymuştur. Ali Fuat Paşanın gayreti Mustafa Kemal'e aktif bir görev verilmesi yollarını açmaya çalışmaktır. Fakat gerek bu temas, gerek buna benzer temaslar daha 1919 Şubatı'nda her ikisini de, İstanbul'da yapılabilecek pek bir şey olmadığı kanısına ister istemez ulaştırmaktadır:

"Zamanla şu kanaate vardık: Hükümete, millî mukavemete taraftar, genç ve enerjik kimselerin getirilmesi işi zannettiğimizden daha güçtür. Hele Harbiye ve Dahiliye nezaretlerine, sadrazam ve padişahın mutlak

itimadına mazhar şahsiyetler tayin ediliyordu ve edilecekti. Bu vaziyet karşısında İstanbul'da mühim işler başarmaya imkân yoktu. Hadiseler bunu açıkça gösteriyordu."

"Millî mukavemeti İstanbul'dan değil, Anadolu'dan idare etmenin zarureti aşikârdı. Faaliyetlerimizi bunun etrafında toplamalıydık."

"Ama Mustafa Kemal Paşanın Şişli'deki evinde yaptığımız müzakerelerde bunun da kolay olmadığını anlamıştık. Birçok yüksek mevki sahibi şahsiyetlerle görüşülmüştü. Bunlardan yalnız Rauf (Orbay) ve Refet (Bele) Beyler ile bazı tümen kumandanları ve kurmay Anadolu'da vazife almayı kabul etmişlerdi."

"En mühim mesele de Mustafa Kemal'in, millî davada dayanak olabilecek bir memuriyete tayini idi. Ne yazık ki, o zamanki hükümet adamlarında, büyük hizmet ve faaliyetleri ile tanınmış olan bu genç kumandanı, Anadolu'da mühim bir işin başına getirebilecek bir cesaret ve ruh görülmüyordu."(1)

Ali Fuat Paşa Anadolu'ya, vazifesinin başına dönmek üzeredir. Şubat sonunda Şişli'deki evde yapılan son konuşma, 20 aralıktan beri yapılan temasların, konuşmaların önlerine serdiği gerçeklere göre, hem bir hayal kırıklığı, hem bir karar havası taşır. Ondan iki gün önceki bir konuşmalarında, şu karara da varmışlardır:

Ali Fuat Paşa XX. Kolordu karargâhının Konya Ereğli'sinden Ankara'ya nakline çalışacaktır. Ankara, ilerideki mücadelenin merkezi yapılacaktır. Bütün ümitler milletin bu mücadelede göstereceği fedakârlık, cesaret ve feragatte toplanmaktadır. Mustafa Kemal'in geniş salâhiyetli bir vazife ile Anadolu'ya geçmesi yolu aranacaktır. Bunun için de Paşa, daha bir süre İstanbul'da kalacaktır. Ama Anadolu'da vücuduna ihtiyaç hasıl olunca, bir vazife almamış olsa bile Anadolu'ya geçecektir:

— *Paşam, benim kolordum daima emrindedir.*

— *Beraber çalışacağız Fuat...*

Son veda yemeğinde, Şişli'deki evde üç kişidirler: Mustafa Kemal, Ali Fuat ve Rauf Bey.

Eski Nazır Rauf Bey artık işinden istifaya da karar verir. Mustafa Kemal bir vazife alırsa veya almazsa da, bir süre sonra ikisi de Anadolu'ya geçeceklerdir...

---

(1) Ali Fuat Paşanın *Millî Mücadele Hatıraları*, c. I, s. 40.

General Ali Fuat Cebesoy'a, Anadolu'da yeni bir devlet kurulması fikrinin ilk defa nerede ve nasıl düşünülmüş olabileceğini bir mektupla sordum. 27/4/1960 tarihli cevap yazısında, şu satırlar vardır:

"*Anadolu millî hareketinin esaslarını Mustafa Kemal Paşanın Şişli'deki evinde, yalnız ikimiz hazırlamıştık. Bazen müzakerelerimize Rauf Orbay'ı da çağırmış ve onunla da konuşmuştuk. Bundan başka birçok zevatla da orada buluşmuş ve fakat onlarla yapacağımız işler hakkında görüşmemiştik. Gelenlerden, bazı durumların açıklanmasına yarayacak malumat almıştık. Başkalarıyle temaslarımız bundan ibarettir.*"

Ali Fuat Paşa Mart ayı başında Konya'ya varır XX. Kolordu karargâhı oraya nakledilmiştir. Bir süre sonra da oradan Ankara'ya nakledilir. Millî Mücadele, Ali Fuat Paşayı ve kolordu karargâhını Ankara'da bulacaktır.

***

Mustafa Kemal'in İstanbul'da "hemen her gün beraber" bulunduğu arkadaşlarından biri de Rauf Beydir (Orbay). Rauf Orbay'ı tanımalıyız: Rauf Orbay bir bahriyelidir. 1892'de bir öğrenci olarak Bahriye mektebine girmiş, 1898'de oradan denizci teğmen olarak çıkmıştır. 27 Şubat 1919 tarihli dilekçesi ile de, emekli bahriye albayı olarak ordudan ayrılmıştır.

Fakat Rauf Bey, sadece bir bahriyeli değildir. Daha 1908 İhtilâlinden ve belki daha öncesinden başlayarak, İttihat ve Terakki'nin, partizan olmayan bir sempatizanıdır. Parti önderlerinin, daima yakın, güvenilir dostu kalmıştır. 1908-1922 arasındaki olayların, hareketlerin, harplerin ve ihtilâllerin, daima ve kendi tabiriyle "Ya içinde, ya yanında"dır[1]. 1908-1922 arasındaki gizli ve açık olaylar ve gelişmeler hakkında en çok şey bilen, sayılı insanlardan biridir.

Mustafa Kemal'i daha 1909'dan, Hareket Ordusu Kurmay karargâhından tanır. Rauf Bey o günleri şöyle anlatır: "Hareket ordusu karargâhı Bakırköy'e (eski Makrıköy) varmıştı. Bu ordunun kumandanı Mahmut Şevket Paşa Bakırköy Postanesinde müdürün masasına otur-

(1) İstifası münasebetiyle Sadrazam Ferit Paşaya olan beyanatından. *Yakın Tarihimiz*, c. III, sayı 26, s. 403. Rauf Orbay'ın Hatıraları.

muş, kurmaylarına emirlerini dikte ediyordu. Etrafında hareket ordusunun generalleri, kurmayları, sorumluları vardı. Omuzunda pelerini, yorgun, solgun sinası, fakat sakin görünüşü ile dikkati çeken genç bir kurmay, emirleri yazıyordu... Bu Mustafa Kemal'di". Az sonra Kurmay Binbaşı Cemal Bey (Cemal Paşa) bu yorgun ve solgun yüzlü, fakat sakin görünüşlü genç kurmayı Rauf Beye tanıtır:

— *İşte sana bahsettiğim arkadaşım Kolağası Mustafa Kemal*[1].

Rauf Beyle Mustafa Kemal'in arkadaşlığı ondan sonra hiç kesilmez. Hatta Bakırköy duraklamasından sonra ordu İstanbul'a girince, Hareket Ordusu karargâhında Mustafa Kemal, ona o günlerde kendisini o kadar çok meşgul eden siyasî düşüncelerini açıklamaktan da çekinmez:

— *Bu isyan, İttihat ve Terakki Reislerinin hükümet kuvvet ve kudretini, meşrutiyet esaslarına aykırı olarak şahıslarında toplamalarından ve serbest seçim ile vücut bulmuş bir millet meclisi yerine, asker kuvvetine dayanmalarından, cebir ve şiddet kullanmalarından ileri gelmiştir!..*

Rauf Bey, Mustafa Kemal'in bu sözlerini daima hatırlamıştır. Aynı karargâhta, hemen tanıyacağımız başka subaylar da vardır: Kurmay Önyüzbaşı Kâzım Karabekir (Paşa), Kurmay Yüzbaşı İsmet (Paşa), Kurmay Selâhaddin Adil (Paşa ve Millî Mücadele sonunda İstanbul'a giren kuvvetlerde kumandan). Rauf Bey, Mustafa Kemal'i Cemal Bey (Paşa) vasıtasıyle tanıdığı gibi, Kâzım Karabekir'i de Selâhaddin Adil Bey ve İsmet Beyi ise Karabekir vasıtasıyle tanımıştır. Görülüyor ki, o günlerde, Hareket Ordusu karargâhında, istikbalde sözleri ve müdahaleleri olacak bir kadroyu, tarihî tesadüfler orada, bir arada toplamıştı. Rauf Bey Mustafa Kemal'den dinlediği görüşleri, aynen Karabekir ve İsmet Beylerden de dinler. Kendisi ise, Hurşit Paşanın başkanlığında ve isyanın sebeplerini araştıran komisyona üye seçilmiştir. Rauf Bey, bir ay kadar çalışmalarına katıldığı bu heyetle edindiği bilgilerin, onların görüşlerini doğruladığını belirtmektedir. İşte o günlerden sonra Rauf Beyle Mustafa Kemal "fikir birliği ve uygunluğu sebebiyle arkadaş" olurlar...

1911'de Trablus harbi çıkınca Trablus yolunda (Kahire'de) Mustafa Kemal'le gene karşılaşırlar. Mustafa Kemal oraya başka isimle gelmiş-

(1) Rauf Orbay'ın Hatıralarından, *Yakın Tarihimiz* Dergisi.

tir. Yanında Manastır askerî İdadisinden arkadaşı, bir hatip ve siyasetçi olan Ömer Naci vardır. Ama İttihat ve Terakki'nin silâhşörleri olan Yakup Cemil ve Sapancalı Hâkkı da oradadırlar. Enver Bey, az önce Bingazi'ye geçmiştir. Rauf Bey Mustafa Kemal'in silâhşörlerle yolculuğunu biraz yadırgar. Hatta onun dikkatini çeker. Enver'le aralarında mutlaka birtakım anlaşmazlıklar çıkacağı korkusunu da belirtir. Bu anlaşmazlıklar er geç çıkar.

1912'de patlayan Balkan Harbinde Mustafa Kemal cepheye katılmak için memlekete dönünce, Bolayır cephesinde Rauf Beyle gene buluşurlar (Bu cephede de Mustafa Kemal'le Enver Bey arasında ve Şarköy çıkartması ile ilgili anlaşmazlıklar çıkmıştır).

Mustafa Kemal'in Suriye'den Başkumandan Vekili Enver Paşa ile anlaşamayarak hem VII. Ordu, hem tekrar tayin edildiği II. Ordu kumandanlıklarını reddedip İstanbul'a döndüğü zaman, Akaretler'deki evinde onun en yakın ziyaretçisi gene Rauf Beydir. Bu karşılaşmada Mustafa Kemal, hükümetin ve başkumandan vekilliğinin tutumlarını şiddetle tenkit eder. Suriye'de hazırlayıp hemen başkumandanlık vekilliğine, hem Talât Paşaya verdiği raporları uzun uzun okur.

İşte bu sırada Mustafa Kemal, Vahideddin'le Almanya'ya gider. Rauf Bey de Ruslarla Brest Litovsk muahedesini görüşmek üzere yola çıkan heyete dahildir. Berlin'e varınca ilk işi Vahideddin'in de kaldığı Adlon otelinde gene Mustafa Kemal'i görmek olur. Mustafa Kemal o günlerde Vahideddin'den az çok ümitlidir. Yakında ölmesi beklenen ihtiyar padişahın yerine bu şehzade gelirse ona bir şeyler yaptırtabileceğini zanneder.

Nihayet Mustafa Kemal son defa ve istemeyerek tayin edildiği Filistin cephesine giderken Rauf Bey onu, Haydarpaşa'da uğurlayanlar arasındadır. Mütareke üzerine ve yeni Sadrazam İzzet Paşanın davetiyle İstanbul'a geldiği zaman ise Mustafa Kemal, sadrazam konağında ve yeni istifa eden İzzet Paşa kabinesinin Bahriye Nazırı olarak gene Rauf Beyle karşılaşır. İşte bu karşılaşmadadır ki Mustafa Kemal'in müdahalesiyle, istifanın durdurulma çarelerinin aranmasına beş kişi arasında karar verilmiş (İzzet Paşa, Mustafa Kemal, Fethi Bey, Canbulay Bey ve Rauf Bey) ve Mustafa Kemal bildiğimiz Mebusan Meclisi denemesini yapmıştır. Gerçi teşebbüs başarı sağlamamıştır. Ama o günden sonra da Mustafa Kemal'le Rauf Bey "hemen her gün beraber" olmuşlardır...

Mustafa Kemal'in VI. Yıldırım Ordusunda III. Kolordu kumandanı iken İstanbul'a çağırılan İsmet Beyi (İnönü) de Haydarpaşa'da ve o günlerde Bahriye Nazırı olarak Rauf Bey karşılamıştı. Beraber gittikleri sadrazam konağında İsmet Bey, kendisine teklif edilen Harbiye Nezaret Müsteşarlığını kabul etmiştir... Hulâsa 1909'da, tarihi tesadüflerin, hareket ordusu karargâhında bir araya getirdiği kahramanlar şimdi gene bir aradadırlar.

Mustafa Kemal'le tekrar buluştukları ilk günden itibaren, bir çıkar yol aramak noktasında aralarında bir ayrılık yoktur. Rauf Bey harp sonunda, bir insana teklif edilebilecek en ağır işi kabul etmiş, yani Osmanlı Devleti adına mütarekeyi imzalamıştır. Ama bunun için onu kimse kınayamaz. Mütareke şartları bir tartışma konusu değil, bir dikteydi. Bu sonucu hazırlayan da, başta kaçanlar olmak üzere eski idarenin mesulleriydiler. Mütarekeyi nasıl olsa biri imzalayacaktı.

Fakat mütarekenin imzasından sonra meydana vurulan İngiliz düzenbazlıkları ve hele Amiral Galtrop'un yalancılıklarıdır ki, Rauf Beyi canevinden vurur. Bunun için, ne pahasına olursa olsun, çıkar bir yol bulunmasında Mustafa Kemal'le beraberdir. Rauf Beyin, İngiliz denizciliği ve İngilizler hakkındaki bu hayal kırıklığını belirten birkaç cümlesini okumak enteresandır:

"Daha mütarekenin mürekkebi kurumadan Fransız ve İtalyanlar'la beraber İngilizler, bu şehri (İstanbul'u) bir sömürge havasına bürümek için yapmadıklarını bırakmıyorlardı.

Bütün dünyaca, sözünün eri olmak geleneğinin canlı bir örneği sayılan İngiliz denizciliğinin en yüksek mertebelerine ulaşan Amiral Galtrop, daha bir ay evvel Mondros'ta, gözlerimin içine bakarak "Karadeniz'e çıkmaları zarureti hasıl olsa bile Yunan harp gemilerinin kimseye görünmemeleri için, Boğaz'dan yalnız geceleri geçmelerini temin edeceğim" diye katî teminat vermiş olduğu halde, şimdi Dolmabahçe önünde demirlettiği Averof Yunan zırhlısında, İstanbullu Rumlara ziyafetler çekiliyordu.

Çeşitli vazifelerle uzun zaman aralarında bulunarak, her hallerini yakından görüp, ağır başlılıkları, çalışkanlıkları, dürüstlükleri ve bilhassa ahde vefalarıyle takdir ettiğim İngilizler bunlar mı idi?"

Mustafa Kemal'in Şişli'deki evde Rauf Beyle ve arkadaşları ile buluşmaları, orta katta, sokağa bakan ve pencereleri her zaman inik odada

olurdu. Çeşitli hatıralar şunu göstermektedir ki, Mustafa Kemal bu evde arkadaşlarını mümkün olduğu kadar ayrı ayrı kabul etmeye çalışmıştır. Bu hal belki de evde birtakım toplantılar yapıldığı şüphesini uyandırmamak içindi.

İlk günlerin konuşmaları her halde genel dertleşmeler üzerinde geçmiş olsa gerektir. Meclisten, kabineden, Padişahtan bir şeyler beklenir. Hele Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırı olacağı bir kabine kurulabilse?

Ali Fuat Paşanın İstanbul'a gelişinden sonra, onun Mustafa Kemal üstündeki etkileri ortalığa biraz aydınlık verir. Millî mukavemet, Anadolu'da olacaktır. Ama bu mukavemeti kolaylaştırmak için her halde İstanbul'da onu destekleyecek bir kabine lâzım. Nitekim şubat 1918 sonunda (belki 26 şubatta) Mustafa Kemal'in evindeki yemek toplantısından Rauf Bey de bahseder. Ama Ali Fuat Paşa, hareketinden sonraki günler için de Mustafa Kemal hakkında şöyle yazar:

"*Fakat Mustafa Kemal, bazı mülahazalarla, henüz kesin karara varmamıştı*"(1).

Evet "yalnız kendilerine, milletin sönmediğine, sönmeyeceğine inandıkları imanına güvenmekte" mutabıktırlar. Ama hemen yola çıkmak? Hayır! Çıkacakları yolun sisleri henüz açılmamıştı.

***

İşte o sıralarda İstanbul'a, gene eski hareket ordusu kurmaylarından, ama bıraktığı hatıralara göre, daha kesin kararlı bir yolcu gelir: Kâzım Karabekir Paşa, Kâzım Karabekir Paşa üzerinde de kısaca durmalıyız(2).

---

(1) Rauf Beyin Hatıralarından. *Yakın Tarihimiz dergisi*, c. II. s. 403.

(2) Kâzım Karabekir 1882'de İstanbul'da doğdu. Fakat ailesi Karaman'ın Kasaba (şimdiki Kâzım Karabekir Nahiyesi) köyündendir. Babası Kırım Harbinden başlayarak gönüllü katıldığı orduda ilerlemiş bir kumandandır: Mehmet Emin Paşa. Kâzım Karabekir. Fatih Askerî Rüştiyesi ile Kuleli Askerî İdadîsinde orta askerî öğrenimini yaparak Harbiye'ye girdi. 1902'de Harbiye'den, 1905'te Harp Akademisinden çıktı ve Rumeli Ordusuna (Manastır) atandı.

Görülüyor ki bir yaş farkla, Harbiyeden itibaren Mustafa Kemal'le aynı çatı altında yetişti. Rumeli'de o da İttihat ve Terakki gizli teşkilâtının Manastır ve Edirne merkezlerine katıldı.

Karabekir de asker okullarında okumuştur. O da Harbiyede, Kurmay Akademisinde aynı yetişme yolunu takip etmiştir. Hem de çok defa sınıf birincisidir. Sınıf birinciliğine de daima önem vermiştir. Mustafa Kemal'den ziyade Enver'in mizacında bir insan. Çok mazbut bir hayatı var. Mustafa Kemal'in mektep dışı kaçamakları, hatta haşarılıkları onda yoktur. Öğrenci iken gizli teşkilâta karışmamıştır.

Akademiden sonra bir sürgün hatırası da yoktur. Rumeli'de, o da Enver Bey gibi, çete savaşlarında yararlılık gösterdi. Terfi etti. 1908'de Edirne'de tümen kurmayı oldu. 1908'den başlayarak gerek hareket ordusunda, gerek Balkan isyanlarında, nihayet Balkan Harbinde bütün hareketlere iştirak etti.

1914 Harbine kurmay yarbay olarak girdi. Çanakkale, Doğu cephesi, İran, Irak cephesindeki hareketlerden sonra mütareke onu Erzurum cephesinde I. Kafkas Kolordusu Kumandanı olarak buldu. İstanbul'a oradan gelmişti (23 Aralık 1918).

Mustafa Kemal ve İsmet Bey gibi Kâzım Karabekir'i de İstanbul'a, İzzet Paşa çağırmıştır. Genelkurmay Başkanı olması düşünülmektedir. Fakat o, bu çağrıyı yerinde bulmamıştır. Evvelâ İsmet Beyle Süleymaniye'de Zeyrek'te ve İsmet Beyin kardeşinin evinde konuşur. Karabekir hatıralarında[1] bu karşılaşmayı trajik bir hava içinde anlatır:

O sırada İsmet Bey (İnönü) Harbiye Nezareti Müsteşarıdır. Hem hükümet çarkı içinde, hem işgal kuvvetleri karşısında olduğu için elbette durumu yakından bilecektir. Kâzım Karabekir'e göre İsmet Bey kötümserdir ve şöyle dert yanar[2]:

— Her şey mahvoldu. Vaktiyle gördüğüm gibi sürüklediler ve bitirdiler. Derdim ki, batıracaklar ve hayatımızla biz didişeceğiz. Benim hiç ümidim kalmadı. Ben kararımı sana söyleyeyim mi? Askerlikten istifa edelim. Köylü olalım Kâzım...

Karabekir itiraz eder:

— Sen ne söylüyorsun İsmet? Zannediyor musun ki bizi yaşatacaklar? Ermeniler, Rumlar Şarktan Garptan Türk'ü boğacaklardır. Bırak ki be-

(1) Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, 1171 sayfa ve ekleri.
(2) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, c. I'e bkz.

nim bir tarla alacak bile param yok. Ayaklar altında zelilâne ölmektense, milletimizin bu kadar senelik yediğimiz ekmeğini namuskârane ölerek ödemek daha çok yakışmaz mı?

Fakat İsmet Beyi, şartlar çok yönlü olarak düşündürür:

— Sen vaziyeti henüz bilmiyorsun Kâzım. Ordularımız mahvoldu. Boğazlara itilâf devletleri hâkim. Bütün cenup hudutları açık bir halde. asıl felâket bizim içimizde Kâzım. Tasfiye yapacaklar, tasfiye! Anlıyor musun? Harpte kazandığım paşalığı alacaklar. Bir, belki de iki rütbe kaybedeceksin. Artık bize her şey düşman.

— İsmet, ben kararımı vermiş bulunuyorum. Bütün bu gemileri vaktiyle Çanakkale'den içeri sokmamıştık. Gözümde bostan korkuluğu gibi duruyorlar. Biz ölümü göze alınca hepsini gene dışarı atarız. Tek bile kalsam, tek dağbaşı bile kalsa uğraşmak. Silâhımı, üniformamı kimseye vermeyeceğim...

Konuşma bu hava içinde devam eder. Fakat Karabekir'in direndiği noktalar şunlardır: Kendisinin ve kendilerinin İstanbul'a çağrılmaları doğru olmamıştır. Bütün genç kumandanların ve tecrübeli kurmayların İstanbul'da toplanmaları hatadır. Bunlar İstanbul'dan uzaklaşmalıdırlar. Yapılacak ilk iş orduların başına gitmektir. Kendisini de hemen kolordusuna iade etmelidirler.

Karabekir, 1 Aralıkta İzzet Paşayı da ziyaret eder. Kabinesinin çekilmesinin yanlışlığını ve kendilerinin İstanbul'a davetlerinin yersizliğini münasip sözlerle belirtir. Şarktan çözülebileceğimizi ve her felâketin ondan sonra geleceğini bildirir. Karabekir'e göre İzzet Paşa çok müteessir olmuş:

— Bilmeyerek ihanet mi ettim?

diye gözlerinden yaşlar dökülmüştür.

Gene o günlerde Kâzım Karabekir Paşa 6 Aralık'ta padişahın selâmlığına davet olunmuştur. Orada usulen huzura kabul edilerek padişahtan iltifatlar görmüştür. Kabul salonu holünde "Mustafa Kemal'le hasbıhal"lerde bulunmuştur. Fakat Karabekir mütemadiyen kolordusuna dönüş çabasındadır. Önce Tekirdağı'nda bir kolorduya tayin olunur. Marmara'nın iki yakasına yayılan bu kolordudan ister istemez bazı vazife çalışmaları yapar. Arada Mustafa Kemal'le bazı görüşmeleri daha

olur. Nihayet kendisinin Erzurum'da, o sıralarda XV. Kolordu adını alan kendi kolordusuna tayin formalitesi tamamlanır.

Mustafa Kemal'le Şişli'deki evde yaptığı veda ziyaretinde konu bir daha açıklanır. Konunun esası, İstanbul'dan uzaklaşmaktır. Karabekir'e göre her şey Anadolu'da halledilecektir. İstanbul'da yapılacak bir şey yoktur.

Karabekir ara yerde Harbiye Nezaretindeki Bekirağa Bölüğü denilen siyasî tevkifhaneyi de görmüş, bildiklerini ziyaret etmiştir. Ama asıl orada kimin ne yaptığını bilmediğini, İstanbul'da herkesin nasıl her an bir tehlike içinde yaşadığını anlamıştır. Mustafa Kemal'e bundan da bahseder. Karabekir der ki:

— Kimse ne yapacağını, ne için hapsedildiğini, bu darbenin nereden geldiğini bilmemekteydi.

İstanbul'un Türkler'den tamamen boşaltılacağı, Türkler'in İstanbul'dan tamamen sürülecekleri haberi yaygındı. Hükümet ise büsbütün "dünyadan habersiz"di. Meselâ Harbiye Nazırı ve Arap asıllı Topçu Ferit Paşaya göre ordu artık lüzumsuzdu ve Türkiye'ye artık biraz jandarma kuvveti yeterdi (Kâzım Karabekir'in Hatıraları, s. 14). Karabekir İstanbul'daki durum hakkında son müşahedelerini şöyle özetler:

— Hal böyle iken henüz fikirlerde birlik yoktu. Günün birinde Bolşeviklik ilân ediliverince, Rum ve Ermeniler'le arada düşmanlık kalmayacağı zannı da vardı. Mütecanis ve iyi bir kabine teşkil olunursa, mümkün olan iyice bir vaziyet tesis edileceği kanaatında olanlar çoktu. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey bu fikirde hayli musır idiler. Bizlerin de dahil olacağı bir kabine, galip devletlerin emniyet ve merhametini celbedebilirmiş...

Bütün bunlar İstanbul'daki tabiî ruh teşettütünü, ümitsizlikleri açığa vuruyordu. Ama bu bocalamalar şarttı. Zarurî idi. Bunlar, kendini bulmanın ve bir çıkış yolu seçmenin fidyesiydi. En son ümitsizliği yaşamak lâzımdır ki geride:

— Acep o bir netice verir miydi?

Denebilecek başka bir tutamak kalmasın. Macera adamı olmayan bir hesap adamı için, denemeler, umutlar, hayaller ve hayal kırıklıkları, onu aradığına ulaştıran yolun durakları, dönemeçleridir.

Mustafa Kemal için de, padişahtan bir şey ummak, Harbiye Nazırı olmaktan bir fayda beklemek, sadrazamlara bir şeyler anlatabileceğini sanmak, İttihat ve Terakki'nin kurucusu olan fakat devlet ve aksiyon adamı olmayan Ayan Reisi Ahmet Rıza Beyle bir nevi gizli fakat hoş görüşmeler yapmak böyle birtakım arayışlardı. Siyasî parti ve siyasî gazete ise, ancak hür bir vatanın ikliminde meyva verebilirlerdi. Yabancı işgali altındaki İstanbul'da "Teceddüt Fırkası"nın, "Osmanlı Ahrar Fırkası"nın, "Minber" gazetesinin bir şeyler yapabileceğini sanmak hep böyle bocalamalar, böyle denemelerdi. Hem de olgunlaştırıcı denemeler. Omuza yüklenilen heybenin gözünden değersiz yükleri atarak yolculukta ferahlamak, kuvvet tazelemek gibi bir şey...

* * *

YABANCILARLA TEMAS TECRÜBELERİ

Hem yalnız bunlar mı? Ya o işgal kuvvetlerine, şahsiyetlerine gerçekler anlatılabilirse onların anlayış gösterebileceği yolunda havada esen boş ümitler? Meselâ o "İtalyan şahsiyetleri ile" konuşmalar? Öyle konuşmalar ki, onların sonuncusunu bizzat Mustafa Kemal şöyle anlatır:

"O halde rahatsız etmeyelim, dedim ve kalktım. Görüyorsunuz, bir millet esirliğe düşünce, o milletten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancının evinden çıkarken, bütün uşaklarının, arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyorum. Caddenin kalabalığı içinde kendimi kaybettirmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm."(1)

Buna benzer faydasız, hatta yaralayıcı denemeleri daha da sayabiliriz. Hatta bu arada bir de İngiliz Rahip Frau vardır ki, daha sonra ve İstiklâl Savaşının İç İsyanlar olaylarında meydana çıkacağı gibi, bu papaz görünüşlü adam, düpedüz bir casustur. Tahrikçidir. Ama o günlerde işgal çevreleri insanları arasında, beşeriyetin ıstıraplarını ve hele aziz Türkler'in ıstıraplarını anlayan bir sulh havarisi gibi görünür... Fakat ayağını batağa basmak ve batağı yoklamak eğer bir insanın batağa teslim oluşu demek değil de, batağı tanımak ve ona batmamak için ise, ne kadar mihnetli olursa olsun, tecrübeler, ancak bir çıkış yolu aramak kararına ulaştırır.

(1) Falih Rıfkı: *Atatürk'ün Anlattıkları*, s. 102.

Meselâ İtalyan şahsiyetlerinin çevresi, görülmeye değer, cife bir bataklıktı. İtalyan şahsiyetleri dost değil, ücretli insan arıyorlardı. İzmir'i Yunanlılar'a kaptırmamak için ücretli insan. Fakat İzmir'i Yunanlılar'dan koruyup, sahipleri olan Türkler'e bırakmak için değil. İtalyanlar'a mal etmek için.

Mustafa Kemal beyanatında, onların böyle insanlar da bulduğunu, hatta bunlardan bazılarının Ege topraklarına yollandıklarını bile açıklar...

Batağa teslim olanların, düşmana ücretli asker olanlarına, Sait Molla denilen satılık sarıklı gibi, İngiliz casusu rahip Frau'lara, Kaptan Benet'lere, "İngiliz Muhipliği" maskesi altında gündelikli uşaklık edenlerin, yaşadığı kokmuş hava içinde bir yol bulmak, bir karara varmak ve bizzat bu bedbahtları da kurtarmak için çekilen çileler, bu mihnetleri çekenleri kutsallaştırabilir.

Bu çileler, çöken bir imparatorluğun düşkünlüğü içinden dumanların çekilmesini ve yolların seçilmesini bekleyişin, çetin, tehlikeli anını canlandırırlar. Bu an, altı cehennem olan bir sırat köprüsü üstünde "var olmak veya olmamak" arasında geçirilen korkunç andır. Ama ne var ki, yarın bu köprüyü geçecek ve sonra arkada kalanı ateşe verip, eski noktaya bir daha dönmemek üzere yeni bir yolculuğa çıkacakların, bu cehennem duraklamasını yaşamaları, ne çare ki şarttır...

***

KARAR NOKTASINA DOĞRU

Halbuki İstanbul'a ne hayallerle dönmüştü. Bu yolculuk hayalinde daima canlanıyordu: 11 Kasım 1919'da Adana'dan garip bir katarla hareket etmişti. Türk, Alman, muhacir, asker, terhisli, kaçak, tıklım tıklım insan kaynayan bir katar. Kırk kişilik vagonlarda, kilimler, halılar, çullar, çarşaflar birbirlerine karışıyordu. Acayip tertibatlı salıncaklarda bebekler sallanıyordu. Bunlar terk ettiğimiz vilâyetlerden dönen, vali, mutasarrıf, kumandan, zabit aileleri idi. Trenin bir yolcu vagonunda kendisi ve yaveri için kompartımanlar kapatılmıştı. Katar daha Toroslar'a tırmanırken nefesi kesildi. Pozantı'da, Ulukışla'da, Ereğli, Konya taraflarında sık sık durup, trenden indirilen askerler, ormanlardan, dere boylarından lokomotif için çalı çırpı, odun tedarikliediler.

Kendisi rahatsızdı. Kompartımanın perdeleri daima inikti. Dışarıyı görecek halde değildi. Görmek de istemiyordu. Ne o boş, ekinsiz kıraçların, ne o yollara, istasyonlara dökülen, hepsi insanlıktan çıkmış, lime lime partallar içinde avaz avaz:

— Ahmet va mı? Memet va mı? Sülümeni gören va mı oğul?

diye çağrışan kadın erkek, çoluk çocuk insan artıklarının görülecek hali vardı.

Ardı arkası kesilmeden, bütün bu Anadolu demiryolu boyunca kulaklarını dolduran, beynini parçalayacakmış gibi olan bu seslerin, çığlıkların içinde biraz fırsat bulunca gene düşüncelerine dalmaya çalışırdı:

Gerçi memleket yenilmişti. Ama bu yenilgiden sorumlu olan kendisi değildi. O, ta baştan beri harbi istememişti. Memleket harbe girip kendisine askeri vazifeler düşünce, bu vazifeleri herkesten daha iyi başarmaya çalışmıştı. Ama şimdi memleket işgal altına giriyordu. Şimdi o, sorumlusu olmadığı bu yenilginin, bu işgallerin altından bu devleti kurtarmak için, bu defa da kendisine verilecek hem askeri hem siyasi vazifeleri gene alın aklığıyle başaracaktı. Buna inanıyor, kendine güveniyordu.

Trenden iner inmez, karşı yakaya geçerek, Beyoğlu'nun ortasında, yerli yabancı bütün önde gelenlerin buluşma yeri olan Pera Palas'a yerleşmişti.

Ama sonra? Hiç! Çünkü daha ilk günlerde anlamıştı ki, o burada hem yerli, hem yabancı birtakım insanların daha ilk günden gözüne batmaktadır.

Hem sonra, o bütün cephelerden kan ve ateş içinde ömürlerini tüketip, İstanbul'a beş parasız dönen generaller, albaylar, subaylar İstanbul sokaklarında, İstanbul kahvelerinde sefil, perişan âdeta dilenirken, kendisi Beyoğlu'nun bu lüks çatısı altında nasıl kalabilirdi?

Gerçi bir iyi talih eseri olarak biraz parası vardı. Atları, o da Cemal Paşanın nüfuz ve imkânları ile iyi para etmiş, cebi ilk defa önemlice bir para görmüştü. Ama bu para bu israfa hak verdirir miydi ve ne zamana kadar yeterdi. Hem zaten, tok gözlü, paraya önem vermez bir tüccar geçinen dolandırıcı bir düzenbaz da, bir punduna getirip onun bütün varı yoğu olan parasının büyük kısmını bir çırpıda elinden alıp hiç etmemiş miydi?

Sonra da Fansa'ların evindeki kısa misafirlik devresi? Biraz Beyoğlu atmosferi, biraz sosyete hayatı, hatta bir sultan hanımın kolunda bir saraya çıkabilecek evlenme hikâyesi. Ama sonra gene hiç!

*
* *

Hulâsa o buraya, yeni bir hayata başlamak, yeni bir âleme karışmak için yerleşmişti. Belki de yıllar yılı özlediği, hayalinde süslediği bir âleme...

Sanıyordu ki, bu âlem içinde genç, yakışıklı, modern hayata lâyık, şöhretli bir general olarak yerini alacaktır. Bütün salonlar ona açılacak, her kapıdan şerefli girecek, her salonda etrafında hayranlık duyguları uyandırarak karşılanacaktır. Hem siyaset âleminin merkezinde, aranan, dinlenen, onsuz edilemeyen bir yıldız olarak yerli ve yabancı politikanın bir nevi mihveri olacaktır.

Ya şu işgal kuvvetleri? Ama onlara da içine düştükleri gaflet belki anlatılabilirdi? Onların bütün hatası, Türkiye'yi feda etmelerindedir. Türkiye ki, artık Arabistan'da, Afrika'da, Suriye'de, Irak'ta hiçbir davası yoktur. Ama Anadolu'da, Boğazlarda, Trakya'da yeni, güçlü bir Türkiye, yarınki Avrupa muvazenesinin aranılan unsuru olabilir. Hele şimdi kuzeyden hem batıya, hem doğuya, hem güneye yayılma davaları güden ve itilâf devletlerinin Rus topraklarında beslediği, teşkilâtlandırdığı orduları arka arkaya yenen Bolşevik tehlikesi karşısında?..

Böyle bir zamanda, asker ve gelenekli bir Türkiye, etnik temeli erimiş, on para etmez bir Ermenistan projesine, Trakya'da, Ege'de, Karadeniz kıyılarında, hatta İstanbul'da hayalî bir "Bizans'ın yeniden doğuşu" macerasına nasıl feda edilebilirdi?

Hele Türkiye'yi parçalamak? Trakya'yı, Ege'yi Yunanistan'a, Güneybatıyı İtalya'ya, Kilikya'yı ve Güneydoğu Sıvas'a kadar Fransa'ya, Karadeniz'i bilmem hangi Pontus krallığına bağışlamak? İşte bunlar büsbütün saçma gafletti. "Düvel-i muazzamanın rical-i siyasiyesi" bu gafleti nasıl anlamıyorlardı ki?

Kısacası Mustafa Kemal, kendisine, her biri birbirinden daha masum, her biri birbirinden daha haklı, birbirinden daha doğru görünen bir sıra kafa oyunları içinde, içini olduğu gibi kimseye de açamayan bir insanın çilelerini o sıralarda yaşamış olsa gerektir. Sarayın, nazırların, mebusların, yerli ve yabancı şahsiyetlerin, hatta rahip Frau gibi karışık,

bazı İtalyan şahsiyetleri gibi içten pazarlıklı kimselerin karşısında, davasını savunmak yolundaki didinmeleri de bunun için olsa gerekti[1].

Gerçi ona:

— *İstanbul'da yapacak bir şey yoktur. Kalk gel Ankara'ya, gel Erzurum'a.*

Diyenler belki haklıydı. Nitekim veda ederken Kâzım Karabekir'e:

— *Belki sen haklısın. Olaylar sana hak verdirecek şeklinde gelişiyor.*

Diyebilmişti, ama, aynı veda sahnesinde bulunan Rauf Beyin dediği gibi de:

"*Mustafa Kemal, bazı mülâhazalarla, henüz kesin karara varmamıştı.*"

* * *

Fakat şimdi? Şimdi artık tehlike bulutları Şişli'deki evi her dakika biraz dara sarmaktadır. Belki şu dakikalarda, belki sabahın erken saatinde, yahut yarın bütün halk sokaklarda kaynaşırken, hem bu defa şaşkın bir İtalyan assubayı da değil, müstemlekelerde, topların ağzına adam bağlayarak parçalatmaya alışmış kaba bir İngiliz zabiti, arkasında iki manga sarhoşla kapıya dayanabilir. O İngiliz subayı ki, onun ordusunun tarihinde, 1854'te Hindistan'ın başkenti Delhi'ye girildiği zaman, önüne kattığı Türk hükümdarı:

— *Fakat ben buraların padişahıyım!*

diye diretince, hemen tabancasını çekip bu padişahlığa son veren İngiliz zabiti bir kahraman olarak anılır...

Bekleyiş ve aldanış yolu artık sona ermektedir. Hem artık tamamıyle yalnızdır. Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa kolordularının başındadırlar. İsmet Bey, günlük hayatını yaşar. Dairesi ile evi arasında mazbut bir hayat sürer. Eğlenceleri, akşamcılığı, dost sohbetlerinde vakit harcamak itiyadı yoktur. Fethi Bey, Bekirağa bölüğü hapishanesindedir. Rauf Bey, tıpkı kendisi gibi, akşama sabaha yakalanmak üzeredir. Hatta İstanbul'un, düşmanlara yardakçı bazı Türk gazetelerinde:

(1) Rahip Frau bahsi ve daha sonra Ankara'dan kendisine yazılan mektup için bkz: *Büyük Nutuk.*

"Fethi Bey tevkif edildi. Ama Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey hâlâ kollarını sallayarak Beyoğlu caddelerinde dolaşıyorlar" diye yazılar çıkmaktadır[1].

Artık, belki bu gece, belki yarın yakalanıp Bekirağa bölüğüne tıkılacak Rauf Beyden başka, esaslı bir dostu, devamlı bir ziyaretçisi yoktur. Şişli'deki evinde, sanki bir karargâh hayatı yaşamaya başlamıştır. Yakın çevresi, harp yıllarındaki ordugâhlarda kendisiyle beraber olan bir yaverden ibarettir. Bu yaver onun, fikir ve düşünce arkadaşı olmaktan ziyade, hayatını kumandanına bağlamış muhafızı gibidir. Onun tabiatını, alışkanlıklarını, isteklerini, huylarını ve zevklerini bilir. Harpler, ateşler içinde, birbirlerine kaynaşmış insanların yakınlığı ile ona uymasını bilen bir insandır[2]. Zaten annesinin, kız kardeşinin varlıklarına rağmen eve, bekâr bir asker evinin çıplaklığı hâkimdir. Evin havasını, onu anlayacak, onun kaygılarına eş olacak bir kadın şefkati de doldurmaz.

Öyle olunca da, cephelerdeki karargâh hayatı Şişli'deki evde de işler. Kahvaltı, öğle yemeği, akşam yemeği. Akşam yemeği daima bir içki sofrasıdır. Bu içki sofrası bazen evde, bazen şu otelin veya bu birahanenin bir salonunda kurulur. Yemek evin dışında olunca, masanın etrafında elbette ki birkaç arkadaş bulunacaktır. Konuşulacak şeyler ise bellidir. Harp sonu İstanbul'unun havadisleri. Yermeler, çekiştirmeler ve hemen herkesin hayatında olan basit eğlenceler. Ama bazen bu basit eğlenceler bile ufak tefek dedikodular doğurur. Zaten kendileri ile ciddî konuşmalar yapılabilecek kimseler bu içki sofralarına katılmazlar. Çünkü İstanbul kem gözler altındadır.

***

Bu günlük yuvarlanışın asıl ıstıraplı safhası, gecenin geç saatlerinde başlar. Geceler, bu geç saatlere kadar, şu veya bu sofra başında, hep aynı cins sohbetlerle eritilmiştir. Ama bu sohbetler sona erip de, er veya geç, evde yalnız bir odaya kapanınca, insanın uykusu, ya bir kâbus, ya bir sıkıntılı mahmurluk hali alır. Hatta bazen o da olmaz. Uyku da imdada yetişmez. Mustafa Kemal'in zaten uyku ile oldum olası başı hoş değildir. O, bir uyku adamı değildir. Uyku, hayatında en sevmediği,

(1) Rauf Beyin Hatıralarından, *Yakın Tarihimiz*, c. III.
(2) Cevat Abbas.

hatta korktuğu şeydir. Böyle olunca da, bu kâbuslu Şişli gecelerinde, düşünülecek şeyler bellidir: En genç yaşında, en çetin imtihanlardan geçmiş bir general. İstikbâl için daima sınır kabul etmez ihtiraslar duymuş, hakiki ve kendine inanan bir general. Mektep sıralarından, kurmaylık yıllarından bu yana, harpler, zaferlerle beslenen mutlu, şerefli ve üstün başarılar... Halbuki şimdi? Bu zorla öldürülmeye çalışılan günler... Bu manasız sofra başları... Ya bu yalnız geceler...

Böyle anlarda ve böylesine bir insana ertesi gün, cehennem çukuru gibi ürküntü verici görünür. Bu ürküntü içinde insan, kendi gözünde bile küçülür. Kendi kabiliyetlerinden, kendi talihinden, kendi istikbalinden bile şüpheye düşer.

İşte bu korku ve şüphedir ki, eğer o insanın hamurunda soy bir maya varsa, eğer o insan hamurunda yeniden yoğurabileceği birtakım değerler taşıyorsa, yani o adam, kendi kendisinin hammaddesi ve bu hammaddeyi yeniden yoğurup şekilleştirecek değerde ise, o adam, kendi kendine yeter adam demektir. Bütün iğreti duyguları bir kenara itip yeniden *zuhur edebilecek* adam demektir. *Tek adam* demektir. *Tek adam* için o uykusuz geceler, çok şeylere gebedir ve bir yeniden doğuş hummasıdır. Ona bir çare, bir kurtuluş yolu aratır:

İşte ancak kendi kendine yaşanılan, hatta en yakın sofra arkadaşlarına bile anlatılamayan bu mutlu buhranlardır ki insanı kurtarır. Ruhun mukavemetini tazeler. Ruhu alt etmek istidadı gösteren aşağılık duygularını yener. Şahsiyetin kendini gösterişinde ve bir karara varılışında bu nokta, artık bir dönüm noktasıdır...

* * *

BUHRAN

4 Mart 1919'da padişah, Ferit Paşayı sadrazam yaptı. Ferit Paşanın sadrazamlığı ve padişahın bu kararı ile, hem padişaha, hem sadrazama, hem de "uygun ve iyi bir kabineye" yönelen son ümitler de çöktü. Hayal kırıklığı artık tamdı. Son zayıf ışıklar da kaybolmuştur. Fakat Mustafa Kemal'in etrafını saran duman perdeleri de artık açılmaya başlar. Ufukta bir yolun ilk zikzakları belirir. Bu yol, Anadolu'ya çıkan yoldur.

Evet İstanbul'da artık hiçbir şey yapılamazdı. İstanbul'da beklenecek bir şey yoktu. Bütün kapılar çalınmıştı. Bütün duvarlara başvurul-

muştu. Şimdi son yolculuğa çıkmak, kapanılan bu kaleyi saran hendeği atlayarak köprüyü bulmak ve artık, sonu belirsiz bile olsa önüne çıkacak yollara dalmak, bir daha arkaya bakmamak lâzımdı. Bunu yapacaktı. Fakat ah o köprü? Evet buradan nasıl çıkacak? Ne sıfatla çıkacak? Ali Fuat Paşanın Ankara'ya, Kâzım Karabekir Paşanın Erzurum'a çağırıldıkları gibi, bir misafir olarak mı? Hayır, işte bu olamazdı... Kendi kendine:

— *Ben böyle gidemem, diyordu. Hem bakalım onları yerlerinde kaç gün bırakacaklar?..*

Fakat İstanbul'da kalmak? O da mümkün değildi. Hem yarın kim bilir ne olabilirdi? İşte bu hava içindeydi ki, yaşadığı bir sahne, her şeyi tamamladı. Onun İstanbul'daki günlerinde bir karar ve dönüm noktası oldu:

Rauf Beyle ikinci katta, perdeleri daima inik odada oturuyorlardı. Yaver Cevat Abbas birden odaya girdi. Bir İtalyan asker kolunun kapıya dayandığını, hatta eve girdiklerini haber verdi. Zaten karışık giden işler içinde sinirleri gergindi. Birden parladı:

— *Ne demek! Ne ister bu... Çağır bana onların başını...*

Mütareke devrinin o pis yerli tercüman tiplerinden bir Ermeni'yi peşine takan İtalyan Karabiniyer devriye kumandanı, yarı küstah, yarı ürkek odanın kapısında göründü:

— *Kolonel...*

— *Ne Koloneli be... Ben generalim!*

Yerinden fırlayan Mustafa Kemal'in bu öyle bir gürleyişiydi ki, o pis tercüman ayağını kapıdan dışarı atarak, ne yapacağını, ne diyeceğini şaşıran devriye kumandanının gölgesine saklanmaya çalışıyordu. Arkasındaki yaverin bir eli tabanca cebindeydi. Onun bu kararlı heybeti önünde, bir görev yapmaya mı geldiğini, yoksa bir tuzağa mı düşürüldüğünü tayin edemeyen İtalyan devriye kumandanı da geri çekilir. Mustafa Kemal yeniden gürler:

— *Gidin buradan. Çıkın. Ben Kont Sforza ile konuşurum...*

Kont Sforza İtalyan sefiriydi. Ne Mustafa Kemal Kont Sforza'yı tanırdı, ne Kont Sforza ile konuşacağı vardı. Fakat İtalyan devriyesi ko-

mutanı, bu hâkim, kendinden emin ve kumanda etmeye alışmış insanın karşısında sarsılır. Ürkek hareketlerle selâm verir. Döner. Arkasında kendi gölgesine sığınmış tercümanı ile merdivenleri iner. Kapıdaki askerlerini toplayıp çeker gider.

Meğer bu devriye de evi arayacakmış. Onlara Mustafa Kemal'in, Halep'ten getirdiği Ermeni çocuğunu evinde sakladığı haber verilmiş. Kim bilir, bu ihbarı yapan belki de bu pis tercümandı...

Halbuki o sırada evde dışarıdan yalnız hizmetçi kız Eleni vardı. Mustafa Kemal'in annesi Eleni'ye kendi kızı gibi muamele ederdi. İtalyanlar çekip giderken Mustafa Kemal yaverine ancak:

— *Çabuk, bize bir kahve daha getirsinler.*

diyebildi ve koltuğuna çöktü...

* * *

Fakat yarın? Gidenler gene dönebilirlerdi. Hatta yalnız onlar da değil, İngiliz askerleri, Fransız askerleri, Hintliler, Madagaskarlılar ve kim bilir Allah'ın hangi belâları, evi kuşatırlar, evi basabilirlerdi. Hem de bu sefer evde Ermeni çocuğu aramaya bile başvurmadan, düpedüz kapıları tekmeleyerek, camları kırarak ve kim bilir daha ne haltlar ederek, onu, yaverinin, sofalara, merdivenlere yığılan annesinin, kız kardeşinin önünde önlerine katabilirlerdi, Anafartalar kahramanı, o yüz bin kişiye, hep bu günleri görmemek için bir anda ölümü emretmiş genç zafer kartalını, kozmopolit Beyoğlu sokaklarında sürükler gibi götürebilirlerdi.

Haydi buna tahammül etmez diyelim. Kendine el dokundurmaz diyelim. Elbet dokundurmazdı da. Ama evde nihayet iki askerdiler. Kendisi ve yaveri. Gerçi ateşler içinde pişmiş insanlardılar. Ama nihayet iki tabanca, işte o kadar! Hem birkaç sefil İngiliz'in, Fransız'ın, İtalyan'ın veya Hint Gurkhasıyle Madagaskar yarı zencisinin ölümü pahasına olsa da, kendisi de öldükten sonra bu bir Pirus zaferi olmaz mıydı?

Devriyeler gittikten sonra Rauf Beyle biraz oturdular. Kahveler sessizlik içinde içildi. Galiba iş, artık sona gelmişti. Bu üçüncü baskındı. Bir İtalyan ve bir ingiliz baskını Akaretler'deki evde. Bir de şimdi Şişli'de. Ama yarın? Fakat niçin yarın? Belki şimdi, belki bu gece?..

Evet bir karar vermek lâzımdı. Bir karar vermeliydi. Tereddüdün

zamanı geçmişti. Artık ne beklenebilirdi ki? Başta sarsak bir padişah. Ferit Paşa bir gölge sadrazam. İngiliz, Fransız zindanları dolup dolup taşıyor. Bekirağa Bölüğü tıklım tıklım. Divanıharpler bir maskaralık. Darağaçları asacak adam arıyor...

Evinin kapıları her an bir uğursuzluk çanı gibi çalınabilir... Harbiye Nezareti ise nihayet yapa yapa, onun yaverinin, otomobil hakkının alınmasını, tahsisatının kesilmesini emretmiştir.

***

Mustafa Kemal'in o günlerdeki bir konuşması, onun bu karar öncesi iç yoğuruluşlarını göstermek bakımından da enteresandır. Hikâyeyi bizzat Mustafa Kemal nakleder.

Albay İsmet Beyin, Harbiye Nezaretinde ve daima değiştirilen vazifelerinin şöyle böyle devam ettiği günlerdedir. Mustafa Kemal'in seyrek ve pek göze çarpmaması istenen ziyaretçileri arasındadır. Bir gün onu Mustafa Kemal davet eder. Şişli'deki evde buluşurlar. Perdeler gene iniktir. İsmet Bey odaya girince sorar:

— *Gene ne var?*

— *Ya sende?*

— *Bildiğin gibi...*

Bu sırada Mustafa Kemal masanın üstüne bir harita serer. Sağ elini Anadolu parçası üzerine basıp sorar:

— *Meselâ hiçbir sıfat ve salâhiyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada kurtuluş çareleri aramak için en müsait bölge ve beni o mıntıkaya götürecek en kolay yol neresi olabilir?*

— *Karar verdin mi?*

— *Şimdilik bundan bahsetme. Bana memleketi, halkı ve orduyu anlamış, vaziyeti yakından görmüş, tehlikenin büyüklüğünden şüphesi kalmamış bir arkadaş gibi cevap ver!*

— *Bölgeler çok, yollar çok!..*

Evet, karar zamanı gelmişti. Padişahla, vezirlerle anlaşmalar, Nazırlık davası, iyi ve mütecanis kabineler, galiplerin mantık ve anlayışına hitap ederek bir şeyler elde etmek hayalleri hep boş, hep hava idi...

Rauf Bey gitmişti. Zaten loş, perdeleri inik olan oda, büsbütün loş-

laşmıştı. Hava kararıyordu. Odanın bir köşesinde ve gömüldüğü koltukta kim bilir ne kadar zamandan beri halsiz, hareketsizdi. Önündeki sigara külü tablasında sönmüş sigara artıkları bir tepe gibi yığılmıştı. Ama kimseyi çağırmak, bunları attırmak, hatta kimseyi görmek istemiyordu. Bir aralık yalnız ümitlerini, bağlantılarını değil, bütün yaşama arzularını da kaybeder gibi oldu. Evet, bu dünya bu haliyle yaşanmaya değer miydi sanki...

Fakat o zaman kendinden korktu. Birden uyanır gibi oldu. Artık büsbütün kararan, mağaralaşan odada yapışacak, tutunacak bir şeyler arar gibi oldu. Yerinden fırladı. Yumrukları sıkılmıştı. O kadar ki, tırnakları avuçlarını deliyor, kanatıyor gibiydi. Bu tırnakların bu avuca sarılışı, gömülüşü gibi o da kendi içine yumuldu.

Sigara paketine sarıldı. Kibriti çaktı. Karanlık, ıssız ve her tarafında hayaletler dolaşıyormuş sanılan kasvetli odanın ortasında bir ışık belirdi. Elinde bir küçük meşale şeklinde. Ne kadar zayıf olsa da, gene de çevresini aydınlatan bir ışık. Bu ışığın ortasında o, ayaktaydı. Dimdikti. Başı yukarıdaydı. Bütün gücüyle bağırdı:

— *Çocuklar buraya gelin!*

Zaten alt kattaki odalarda oturmayıp, yukarı holde bir kenara sinen, akşamın bu saatinde, odasının elektrik düğmesini bile çevirmeyip karanlığa gömülen kumandanın, ne yaptığı, ne düşündüğü endişesi içinde kıvranan, hatta bir aralık, o çağırmamış olsa bile kapıya dayanıp ona bakmayı aklından geçiren yaver odaya koştu...

Buhran başlamıştı. Güzel, mutlu ve insana kendi içinde kendini bulduran o çetin, fakat şekilleştirici, istikametlendirici imtihan...

İnsanın kendi kendisi ile hesaplaşması, kendi kendini yenmesi Mustafa Kemal'in hayatında, Şişli'deki evde geçen o gecesine, buhran gecesi diyebilirsiniz...

Yarın belki de tekrarlayıp, bütün yolları kapayabilecek bir sonuçla bitmesi mümkün olan o baskından sonra bir bütün gece Mustafa Kemal, mesut bir buhranın bütün boğuşmalarını yaşadı. Ümitler, ümitsizlikler, imkânlar imkânsızlıklar, kendine inanışlar ve inancını kaybedişler, hulâsa cehennemî bir lâbirentin boğucu çıkmazlarında bir yol, bir ışık bulmak için bütün mihnetleri, bütün imtihanları safha safha yaşadı. Kendisinin hem zaaflarını, hem soy hammaddelerini ortaya koydu. Kendi kendini kan ter içinde yoğurdu ve sonunda kendi kendi-

ni yendi ve kendi kendini buldu. Asıl olan, vaat eden ve bir misyon olan kendini...

İşte, Tanrı'nın kaderlerinde, hem kendileri, hem de kendi mihverleri etrafında başkaları için bir misyon, bir vazife bağışladığı insanların hakikî zafer ve hürriyetleri, böyle bir buhranda, kendi özlerini, çevrelerini buluşlarıyle başlar. Mustafa Kemal de o gece bu buhranı yaşadı. Bu zafere ulaştı ve *hürriyetini* buldu...

O gece, o perdeleri indirilmiş Şişli evinin yatak odasında ilk mahmurluğunu atıp da uykusu kaçan adamın, kimse ile değil, kendi kendisiyle bir savaş geçirmiş, kendi kendini yenmiş olmasının bütün yoğruluşlarını düşünmek ve anlamak mümkündür. Bu yoğruluş, her şeyden evvel kendi kendisiyle bir hesaplaşmadır.

Bu hesaplaşmada, kimseye açamayacağı kendi içini, insanoğluna Allah'ın verdiği en büyük cesaret olan, fakat milyonda bir insana bile nasip olmayan *kendini bulduğu gibi görmek* cesaretiyle, uykusuzluktan sağa sola döndüğü yatağının içine sermiş olabilir.

İşte o cins bir insan, hem de aylarca bütün kapıları çalıp bütün duvarlara başını vurduktan sonra, çilesinin bu kertesine geldi mi, artık kurtulmuş demektir.

* * *

Sabah sessizce kalkar. Yıkanır. Toparlanır. Dikkatli bir tıraş, gösterişli bir giyiniş.

Sonra yukarı katın merdivenlerinden onun ayak sesleri duyulur. Aşağı holdeki yaver, hizmetçi kız Eleni'ye:

— *Paşa aşağıya iniyor,* diye fısıldar.

Paşa hakikaten aşağı inmektedir. Bugün halinde başka bir ağırlık, hatta biraz resmiyet var. Yaveri onun bu halini gayet iyi tanır. Böyle anlar onun, karar ve icra anlarıdır. Böyle anlarında ona hiçbir hitapta bulunmazlar. Yalnız beklenir. Emirlerini bildirsin diye...

Mustafa Kemal son merdivenleri de inmektedir. Bir otorite, bir kumanda adamının inişi. Sanki aşağıdaki odada, eski ordu karargâhında olduğu gibi, kurmayları kendisini bekliyorlarmış, kendisine kâğıtlar, haritalar üzerinde raporlarını verecekler, emirlerini alacaklarmış gibi, ağır ağır, fakat genç kararlı adımlarla ilerler. Yaverine ismiyle hitap ederek birkaç kelime ile hatırını sorar:

— *Nasıl, iyi uyudunuz mu?*

— *Her zamanki gibi paşam...*

İki tarafın da kelimeleri tek, ciddî ve resmîdir.

Kahvaltı sofrasına oturur. Paşa dalgındır. Düşüncelidir. Hâlâ, geçirdiği gecenin boğuşmalarını düşünür. Hani şu Şişli'deki evinin perdeleri indirilmiş yatak odasında, sabahlara kadar bir dakika bile gözlerini kırpmadan, kimse ile değil, kendi kendisiyle yaşadığı savaş gecesi var ya! Hem yenilgiler, hem zaferlerle yoğrulan şu çetin *hesaplaşma gecesi*...

Evet, bu hesaplaşmada, kimseye açamayacağı kendi içini, kendi önüne sererek, kendi kendisiyle yoğurulmuştur. Kendi kendisiyle dalaşmıştır. Hem günlük, geçici görünüşlerde, hem şuurunda, hem şuur altında yaşayan Mustafa Kemal'leri, olduğu gibi ortaya salmıştır. Onların yapısından iğreti olan libasları sıyırmıştır. Eğersiz olan, bağlanmaya değmez olan emelleri, arzuları kazımıştır. Sonra özü ve geleceğe kalabilecek olanları bir arada yoğurarak, şimdi şu sabah sofrasının başında oturan dalgın, sessiz ve düşünen adamı yeniden yaratmıştır.

Bu Mustafa Kemal, artık dünkü Mustafa Kemal değildir. Bu Mustafa Kemal'le dünkü Mustafa Kemal arasında ne kadar fark var? İkide bir kapısına dayayıp evini basan yabancı askerlerine, küçük rütbeli devriye kumandanlarına dil döküp dert anlatmaya çalışan insanın yerini şimdi, Çanakkale'de, o yabancı devletlerin ordularını, donanmalarını, kamçısının bir işaretiyle sıçrayan askerlerinin başında, son ümitlerinden edip kaçıran genç kumandan almıştır.

Artık bu adam, zaten ölmüş bir imparatorluğun son sarsak padişahına, Cuma Selâmlığı aralıklarından ayaküstü bir şeyler anlatmak için didinen adam değildir. Bu adam, ondan başkumandan vekilliği, vezirlikler bekleyip, eğer bunlar olursa, vatanına, milletine ve kendi geleceğine *bir şeyler* yapabileceğini uman eski insan değildir. Nazırlarla, mebuslarla, paşalarla anlaşmak, Mebusan Meclisleriyle oyalanmak işgal kuvvetlerinde anlayışlı kumandanlar aramak, *iyi ve mütecanis kabine*, sarayda müşavirlik, kabinede nazırlık hulâsa hiçbir değer ve tatbik kabiliyeti taşımayan boş hayaller peşinde kendi kendini aldatan adam değildir.

Dünkü insan, henüz açıklığa ve karara tam ulaşmamış insan artık öldü. Dünle, hatta dünün gecesiyle bu sabah arasında dünya kadar fark

var. Artık yollar göründü. Artık yollar dumanlı değil. Artık ona hiç kimse elini uzatmasa bile, atlarına binip, yaverini arkasına takarak, Boğazın şu karşı sırtlarını aşar, Anadolu'ya dalabilir. Ama o, son kozunu bile hesapla oynayan bir adamdır. Bir tesadüf adamı değildir ve bütün varlığını bir meçhule hiçbir zaman rest çekmez...

* * *

YOL GÖRÜNÜYOR

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya, atına atlayıp, yaverlerini peşine takıp, dağları aşarak değil de, II. Ordu Müfettişi[1] olarak gidebilmesinin bir hikâyesi vardır. Öyle olmuştur ki bu imkânı ve şansı ona, iktidardaki Hürriyet ve İtilâf kabinesinin en sözü geçen nazırlarından biri ile bizzat Sadrazam Ferit Paşa hazırlamıştır:

Karadeniz kıyılarında, Samsun ve dolaylarında asayiş bozulmuştu. O zaman bu kıyılarda bir azınlık olarak Rumlar yaşıyorlardı. Hatta bir aralık Rumlar, Doğu Karadeniz bölgesi, Trabzon ve havalisiyle Samsun havalisini de içine alacak bir Pontus Krallığı çabasına da kapılmışlardı. Eski devirlerde Doğu Karadeniz'in, şimdi sınırlarımız dışında kalan Güney Kafkasya kıyı bölgelerine Kolhide, bizim Doğu Karadeniz bölgemize Pontus, Samsun ve havalisinden batıya doğru Paflagoni gibi isimler verildiği doğrudur. Ama o devirlerde bu bölgelerde bir Türk çoğunluğu ve hâkimiyeti yoktu. Ama bu hâkimiyet mücadelesi buralarda en az 100 yıl önceden beri başlamıştı. Meselâ Dede Korkut destanı, doğudan gelip bu kıyılara yerleşmek isteyen Oğuz Türkleri'yle, Pontus beylerinin savaşlarını anlatır. Kaldı ki Fatih'in İstanbul'u almasından sonra Trabzon'daki son ve sığıntı Rum krallığının tasfiyesiyle, bu bölgenin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması tamamlanmıştı.

Hem 1919'da, Samsun ve havalisindeki anarşi veya asayiş bozukluğu bahsinde gerçekler çatışıyordu. Bize göre, oralardaki yerli Rumlar, hele İngiliz ve Fransızlar'ın gölgesinde Yunan gemilerinin İstanbul sularına gelmelerinden, Karadeniz kıyılarında gösterişli dolaşmalarından cüret alarak, müdafaasız Türk halkına saldırmışlardı. Halbuki Yunanlı-

(1) Mustafa Kemal'in resmî sicil özetinde bu yeni vazifesi III. Ordu Müfettişliği ve tayin tarihi 2 Mayıs 1919 olarak gösterilir. Eline verilen talimatnamede IX. Ordu kaydı vardır. Fotokopisi bu kitapta verilmiştir.

lar'a ve onlarla beraber işgal kuvvetlerine göre ise, Türkler Karadeniz kıyılarıyla, bilhassa Samsun ve havalisinde Rumlar'a saldırıyorlardı.

1919 Nisanı'nda işgal kuvvetleri kumandanları, işte bu vesile ile hükümete bir nota vererek bu saldırıların, önlenmesini istediler. Olmadığı takdirde, o havalinin işgal olunacağını açıkladılar. Her şey, bütün hazırlıklar, bu vesile ile bu bölgenin işgal olunacağını gösteriyordu. Halbuki saldırılan, tedirgin edilen, baskınlarla öldürülenler Rumlar değil, Türkler'di[1]. Fakat bunu o zamanki hükümet ifade etmekten bile âcizdi.

Böylece, hükümet telâşa düştü ve olaylar, biraz tesadüflerin, fakat daha çok, Mustafa Kemal'le arkadaşlarının (özellikle Ali Fuat Paşa ve babası İsmail Fazıl Paşa) hesaplı hazırlıklarıyle nihayet, onun bu bölgeye III. Ordu Müfettişi olarak ve bizzat padişah ve Ferit Paşa tarafından gönderilmesi imkânını sağladı. Her şeyden tam ümit kesilmiş olduğu ve paşanın "ne suretle olursa olsun İstanbul'dan ayrılmak ve Anadolu'ya geçmek" kararına vardığı o günlerde, şartların ve olayların birden bu yönde gelişmesi elbette ki çok hayırlı oldu. Bu suretle de Mustafa Kemal'in sabrı, bütün kozları vaktinden önce oynayarak, talihini tâm bir *meçhule* bağlamaması, İstanbul'da anlattığı tehlikeler sayılmazsa, verimli bir sonuca ulaştı. Çünkü o, İstanbul'da ve kabinede bir vazife

(1) I. Ordu Kumandanı Nureddin Paşanın Pontus harekelerine ve teşkilâtına ait hatıraları ilgi çekicidir. Bu hatıralar; bütün tahrikleri idare eden ve gayesi Pontus Cumhuriyeti olan gizli Pontus Cemiyetinin, elde edilmiş programına, nizamnamelerine, Pontus kulüplerinin yazılı bildirilerine, fiilî teşkilâta, hulâsa "Yunanistan'ın ikiz kardeşi" denilen Pontus devletinin meydana getirilmesiyle ilgili hazırlık ve faaliyetlere dayanmaktadır. Bu belgelere göre, 18 yaşını bitiren her Rum Pontus Cemiyetinin tabiî ve mecburi üyesidir. Cemiyetin teşkilâtı içinde yer ve vazife alır. Teşkilât yalnız Karadeniz kıyılarında kurulmakla da yetinilmemiş, daha içerilere, Sıvas'a Akdağmadeni kazasının 21 köyüne kadar genişletilmiştir. Pontus'un gizli bir ihtilâl ordusu kurulmaya çalışılmış, takımlar, bölükler, taburlar ölçüsünde birlikler, hele aktif ve saldırgan çeteler meydana getirilmiştir. Öğretmenler, papazlar bu ordunun aktif elemanlarıdırlar. Rus göçmenleri cemiyeti, kültür cemiyetleri, kulüpler, hep teşkilâtın içinde idiler. Cemiyetin başında Vasiliso Yuvanidis isminde, galiba Trabzonlu birisi vardı. Göçmen getirme, nüfus çoğaltma işlerini Samsun Metropolit Vekili Eftimos Zilos idare ediyordu. Gizli teşkilâtın üstünde, açık ve yabancı devletleri kazanmaya çalışan komiteler de vardı. Gizli cemiyete alınan her üye "Hazret-i İsa, vatan, Pontus ve millet" adına ant içiyordu. Bölgenin sarp dağlarında, meselâ Samsun'la Vezirköprü arasındaki dağlarda,

alması mümkün olmazsa "Anadolu'ya, unvanı ne olursa olsun, fakat yetkileri geniş bir resmî görevle gitmek" gereğine inanıyordu[1]. İşte bu imkân hasıl olmuştu...

Rauf Beye göre Mustafa Kemal, Ferit Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Beyin teşebbüsüyle Sadrazam Ferit Paşaya tanıtılmıştır. Bu tanışma Beyoğlu'nda Cercle d'Orient'da bir yemekli buluşmada olmuştur. İlk buluşmada umumî konuşulmuş ve anlaşıldığına göre Ferit Paşa, her zamanki resmîliği içine kapanmıştır. Bu buluşma sonra ikinci defa tekrarlanmıştır.

Mustafa Kemal hatıralarında bu buluşmalardan bahsetmez. Belki sadece bir tanışma vesilesi olduğu için. Fakat o sıralarda biri Bahriye Nezaretinde, diğeri Cercle d'Orient'da, Bahriye Nazırı Avni Paşa ile olan iki buluşmasını anlatır. Avni Paşa, o devrin Harbiye Nazırı olan Şakir Paşanın damadıdır. Ve saf bir zattır.

Ferit Paşa, nazik ama soğuk bir saray Osmanlısıdır. Neler düşündüğü bilinmeyen hareketsiz bir yüzü, kapalı bir davranışı vardır. Tıpkı padişah gibi. Hatta ondan da fazla. Çünkü yemekte, Rauf Beyin, Mustafa Kemal'den naklettiğine göre, hemen hemen görüşülmez. Hele işten hiç bahsedilmez. Anlaşılıyor ki sadrazam, sadece Mustafa Kemal'i görmek ve tanımak istemiştir.

Bu karşılaşmada asıl rolü oynayan, sofradaki üçüncü adamdır: Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey.

Ferit Paşa, padişahın adamı, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının söz sahibi başı ve iktidarın reisi olduğu gibi, Mehmet Ali Bey de Hürriyet ve İtilâf Fırkasının sözü geçen önderlerinden biri ve kabinenin kuvvetli ve efendilerince güvenilen azasıdır.

âdeta müstahkem mevkiler meydana getirilmişti. İhtilâlin dayanak noktaları buraları olacaktı. Bütün bu teşkilât daha harp bitmeden başarılmış ve harp içinde buralarda, önemli birliklerimizin bölge muhafazası için mıhlanıp kalmalarını icap ettirmişti. Umumî Harp bitince ve bilhassa Yunan gemilerinin İstanbul'dan Karadeniz'e çıkmalarından sonra Pontusçular, bir aralık vaktin geldiğini sandılar. Burada isimlerini saymak uzun sürecek olan ünlü ve güçlü çetebaşılarının emrinde kalabalık Rum çeteleri, Türk köylerine, hatta Samsun'un içine kadar saldırabildiler. İşte işgal kuvvetlerinin Samsun ve havalisindeki karışıklık dedikleri ve eğer hükümet bir şey yapamazsa, kendilerinin (ve bittabi başta hükümet birliklerinin) oraları işgal edeceklerini söyledikleri durum bu idi.

(1) Rauf Orbay'ın Hatıralarından.

Bütün bu olaylarda tesadüf sadece, Mehmet Ali Beyin, Mustafa Kemal'in yolu üzerine çıkmasındadır. Ondan sonra her şey, onun Mustafa Kemal lehine kazanılışı, Mustafa Kemal'le şahsî dostluk kurması, onu Şişli'deki evinde birkaç defalar ziyaret edişi ve ona, Mustafa Kemal'e, iktidarıyle mütenasip bir vazife verilmesi yolunda (önce Ali Fuat Paşa, o Anadolu'ya döndükten sonra da babası İsmail Fazıl Paşa ve ara yerde Rauf Bey tarafından) yapılan telkinler, anlaşılıyor ki, devamlı ve hesaplı bir cereyan takip etmiştir.

Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'in ve daha sonra Ali Fuat Paşanın Adana'dan İstanbul'a geldikleri sıralarda ve kızını Ali Fuat Paşanın kardeşine vermek suretiyle, İsmail Fazıl Paşa ailesiyle yakınlık peyda etmişti. Evvelce Yeniköy Belediye Reisi olan bu zat, o aralık ticaretle uğraşmaktadır. Tam bir İstanbul'lu, terbiyeli, efendiden, aynı zamanda lisan bilen, uyanık bir zattır. Fakat çetin bir İttihat ve Terakki düşmanı ve mutaassıp bir İtilâfçıdır[1]. Hele Enver Paşaya karşı sönmez bir husumeti vardır.

Mustafa Kemal'le ilk defa ve İsmail Fazıl Paşanın evinde karşılaşmadan önce Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal Paşayı, Anafartalar kahramanı, fakat İttihatçı olarak bilir. Ali Fuat Paşa onu aydınlatmak ister:

— Mustafa Kemal Paşa İttihatçı değildir. Onun Enver Paşa ile, gerek harpten önce, gerekse harp içinde olan mücadeleleri bunun bir delilidir.

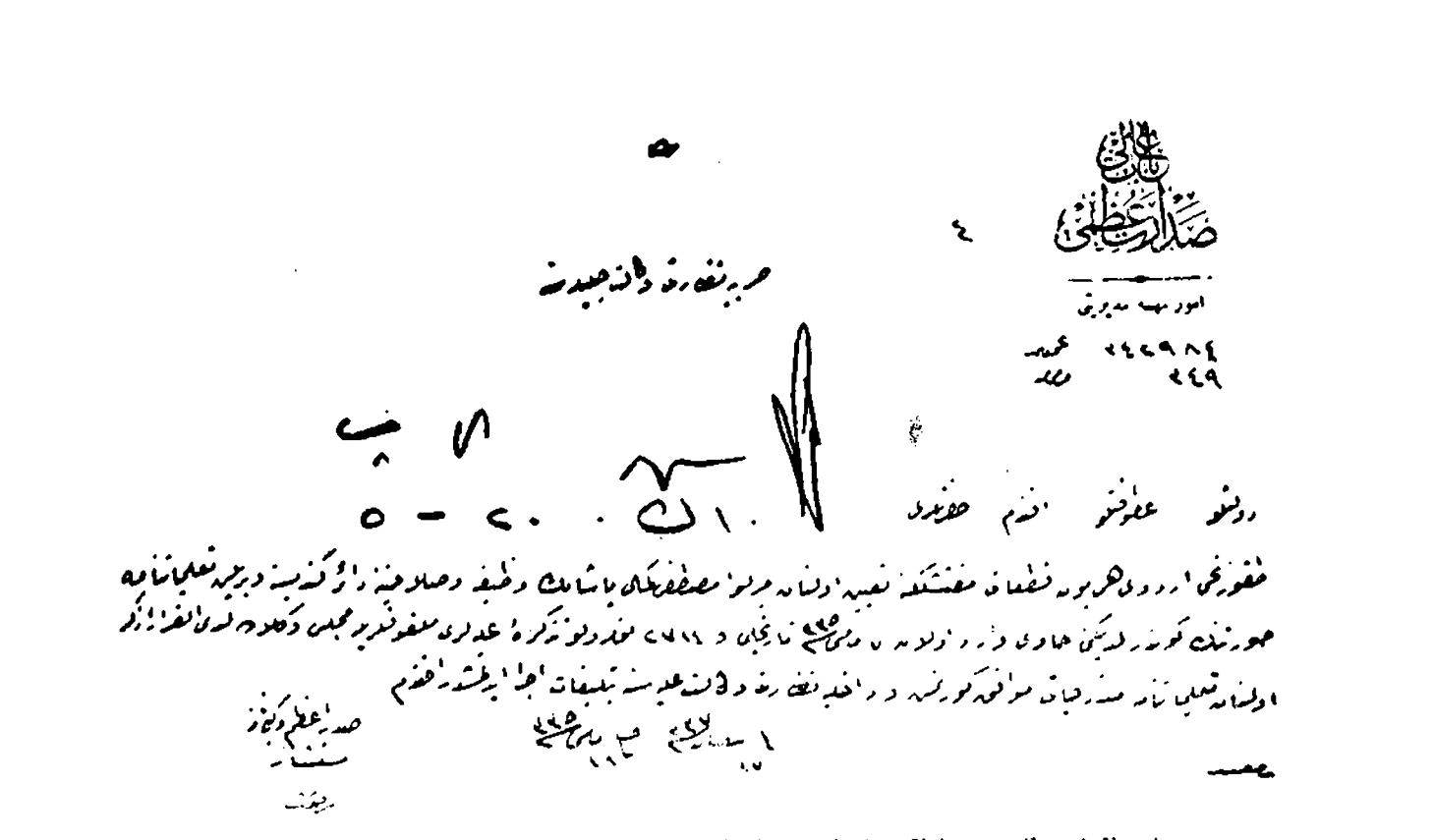
— Evet, doğru. Bunu da işittim...

Böylece Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal Paşa hakkında arkadaşlarını aydınlatmaya çalışacağını vaat eder. Elinden geleni yapacağını söyler. Mustafa Kemal'le karşılaştıktan sonra bu tanışıklık ilerler. Mehmet Ali Bey ona, Şişli'deki evinde ziyaretlerde bulunur. Fakat bu konuşmalardan olumlu bir netice alınmaz. Mustafa Kemal ise Ferit Paşa kabinesi iktidara gelince, hatta bu kabinede böyle bir tanıdığı da olmasına rağmen, İstanbul'da artık bir şey yapılabileceğinden ümidini kesmiştir.

İşte tam o günlerde işgal kuvvetleri, hükümete, Samsun ve havalisindeki asayiş meseleleri için baskılarını yapmış ve işgal tehdidinde bulunmuşlardır. Sadrazamı zor durumdadır. Dahiliye Nazırını çağırır ve ondan düşündüğü tedbiri sorar. Dahiliye Nazırının tedbiri şudur:

---

(1) Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İttihat ve Terakki'nin muhalifi, mütareke devrinin iktidar partisi.

Mustafa Kemal Paşanın vazife ve salâhiyetine dair kendisine verilen talimatnamenin Meclis-i Vükelâca uygun görüldüğü hakkındaki Sadaret tezkeresi

— *Oraya Mustafa Kemal Paşayı gönderelim*[1]...

İşte Mustafa Kemal'le Sadrazam Ferit Paşanın, Rauf Orbay tarafından nakledilen tanışmaları bu sırada olsa gerektir. Nitekim gene o günlerde, Mustafa Kemal'i davet eden Harbiye Nazırı Şakir Paşa, ona yeni vazifesini tebliğ ederken, bu iş için, sadrazamla mutabık kaldıklarını söylemiştir.

Ferit Paşa artık karar vermiştir. İsteyerek veya istemeyerek, Mustafa Kemal'in III. Ordu Müfettişliğine tayini iradesini padişahtan almıştır. Mustafa Kemal'e, hem koruyucu bir unvanla, hem de sınırları pek belirli olmasa da, geniş bir yetki ile Anadolu'nun yolu açılmıştır...

Mustafa Kemal, bu işin bittiği ve vazife talimatını aldığı zaman duyduğu heyecanı bütün açıklığı ile anlatır:

"Ne âlâ şey. Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamıştı ki, kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duyduğumu tarif edemem. Nezaretten çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırdığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önümde geniş bir âlem vardı. Kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiydim..."

Evet, bir kafes içinde mahpustu. Bir zaman boş ümitlerin, bir zaman kararsızlığın, yahut çaresizliklerin kafesi içinde. O, tam bu kafesi parçalayıp, kendini boşluğa ve meçhule bırakacağı sırada, o talih dediği sırlı el, kafesinin kapısını açmış ve ona:

— *Uç dilediğin ufuklara,* demişti...

* * *

(1) İstanbul'daki işgal kuvvetleri kumandanlığının sadarete müracaatla, Samsun dolaylarında asayişin bozulduğundan, Rum köylerinin mütemadiyen taarruza uğradığından bahisle, hükümet asayişi muhafaza edemediği takdirde, kendilerinin müdahaleye mecbur kalacaklarını bildirişi üzerine telâşa düşen Sadrazam Ferit Paşa, Mehmet Ali Beyi çağırır, "Dahiliye Nazırı olarak bu meseleye ne gibi bir çare düşündüğünü" sorar. O da, "Bu iş burada, Babıâli'de yoluna konamaz; asayişin bozulduğu bölgeye bu davanın hakkından gelebilecek; tecrübeli bir şahsiyeti geniş salahiyetlerle göndermek lâzımdır; mevcut kumandanlar arasında bu vasıfları haiz olarak hatırıma gelen Mustafa Kemal Paşadır" cevabını verir (Rauf Beyin, Hatıralarından: *Yakın Tarihimiz*, c. 2, s. 401).

Anadolu'da ondan ne bekleniyordu? Bu noktada, onu Anadolu'ya göndermeye karar verenlerle kendisinin tasarıları arasında hiç benzerlik yoktur.

İşgal kuvvetleri hükümete:

— Samsun ve havalisinde Türkler Rumlar'a taarruz ediyorlar. Bunu önleyin, yoksa oralarını işgal ederiz, demişlerdi.

Anlaşıldığına göre sadrazam, şu tavsiyeler veya bu tereddütlerden sonra, fakat elbette ki padişahın da rızasını alarak, Mustafa Kemal'i oralara göndermeye karar vermişti. Ama geçkin, tükenmiş ve kendi halinde bir eski paşa olan Harbiye Nazırı ile konuşurken, daha ilk cümlelerde anlamıştı ki, bu zatın, ne kendisinden beklenen işler, ne oralardaki olaylar, ne de kendisine verilecek vazifenin adı hakkında belirli bir fikri yoktur. Harbiye Nazırına göre iş, "oralarda bir şeyler oluyormuş, birisi şöyle bir gidip tetkik etsin"den ibaret gibidir. Gidecek olanın, taşıyacağı sıfatı, görevinin adını ise düşünmemiştir bile.

Ama Mustafa Kemal için asıl olan, kendisini İstanbul'dan Samsun'a çıkaracak köprüyü kurmaktır. Ondan sonrası kendi bileceği iş. O günü anlatırken şöyle der:

"Ben zaten, şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum. Mademki onlar teklif ettiler; fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliydim".

İstifade eder de. İşin şeklini ve teferruatını Genelkurmay İkinci Başkanı Kâzım Paşa (Kâzım İnanç) ile düzenler. Kâzım Paşa ona, ordu müfettişlikleri kurulmak üzere olduğunu söyler. Tamam. Görevin adı ordu müfettişliği olacaktır. Bir de vazife ve salâhiyet emri hazırlanır. Kâzım Paşa Nazırla bir şeyler tespit etmiştir. Mustafa Kemal amelî hareket eder. Onun ilgilendiği sadece salâhiyet meselesidir:

— Sen, onlar ne istiyorlarsa hepsini yaz. Ama şu iki noktayı mutlaka ekle. Onlar bana yeter. İstediğim birinci madde, Samsun'dan başlayarak, bütün şark vilâyetlerindeki kuvvetlerin kumandanı olmaklığım ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilâyetler valilerine doğrudan doğruya emir verebilmekliğimdir. İkincisi, bu mıntıka ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idarî makamlara iş'arlarda (bildiri) bulunabilmeliyim".

Kâzım Paşanın Nazırla karşılaştıkları talimatta bunlar yoktur. Ama

Kâzım Paşa, Mustafa Kemal'i tanır. Onun dostudur. Nazırın da hali malum. Alt tarafa iyi kötü bu maddeler de eklenir. Talimatname Nazırın imzasına gider ve hoş bir şey olur: Nazır talimatnameye imza koymaya cesaret edemez. Ama mührünü basabilirmiş:

"Evlât, ne yaparsanız yapın, ama ben bu işlerden anlamam, ben bu işte yokum. Nedir bu başıma sarılanlar!" der gibi mührünü Kâzım Paşanın eline sıkıştırır. Yazılanları ise okumaz bile...

Kâzım Paşa odasına döner. Talimatın altına Nazırın mührü basılır: Mehmet Şakir Bin Numan Tahir, 1316.

Mustafa Kemal, emrin bir suretini cebine yerleştirirken, Kâzım Paşanın kulağına eğilir:

— *Kâzım şu kapıları biraz kapatsana...*

Kapılar kapanır.

Bir süre sonra Mustafa Kemal, Kâzım Paşanın elini sıkıp çıkarken Kâzım Paşanın son cümlesi şudur:

— *Vazifemiz. Çalışacağız...*

Mustafa Kemal ona tam odadan çıkarken şöyle mukabele eder:

— *Sen bu talimatnamenin öteki suretini dosyana koy. İleride bundan bahsederiz...*[1].

Mustafa Kemal'le Kâzım Paşa sonra bir gün gelir bu olaylardan bahsederler de. Yaşlı Harbiye Nazırına gelince, birkaç gün sonra, 15 Mayıs 1919'da, İzmir'e Yunanlılar'ın çıktığını ve daha çıkar çıkmaz rıhtımda, Türk askerlerini ve bu arada Albay Fethi Beyi şehit ettiklerini

(1) Erkânıharbiye-i Umumiye Dairesinin (Genelkurmay Başkanlığı) "IX. Ordu Müfettişliğine Verilecek Talimat Sureti" başlığını taşıyan bu vesikanın aslı, Mf. V. Tarih Vesikaları Dergisinin Nisan 1943. c. II, No. 12 sayısında fotokopi olarak yayınlanmıştır. Bunda, Mustafa Kemal'in sonradan eklettiği maddeler, vesikanın Madde: 2 son fıkrasıyle Madde: 3 ve 4'te yer almaktadır. Bu son maddede, keza o zaman Mustafa Kemal'in istediği gibi, müfettişliğin askerî hususlar dışında, yüksek ilgili makamlarla da muhabere edebileceği ve bu muhaberelerden Harbiye Nezaretine de haber vereceği kaydı vardır. Bu vazife talimatnamesinde bunlardan başka meselâ, Karadeniz havalisinde şuralar kurulduğu söyleniyormuş, onlarla da uğraşmak gibi ne yazanın, ne yazdıranın mahiyetini bilmediği, kulaktan kapılmış konular da vardır.

haber alınca, yapabileceği şey, masasına kapanmak ve hüngür hüngür ağlamak olacaktır.

Ama birkaç gün sonra, 19 Mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu karasına ayak basan ve cebinde, bu biçare, fakat iyi insanın mührü ile mühürlenmiş salâhiyet talimatnamesini taşıyan Mustafa Kemal, bu salâhiyetlerini öylesine kullanacak ve geliştirecektir ki, birkaç yıl sonra, yani 9 Eylül 1922'de ve aynı rıhtım üzerinde istilâ ordusu, bu şehitlere son kan bedellerini de ödeyerek, bütün Anadolu topraklarını bırakıp gidecek ve bu işi başaran orduya, işte o Mustafa Kemal kumanda edecektir...

***

Müfettişlik talimatnamesiyle Mustafa Kemal'in emrine, askerî harekât bakımından, iki tümenli olan III. ve dört tümenli olan XV. Kolordular (Kâzım Karabekir Paşanın kolordusu) veriliyor, müfettişlik mıntıkası Trabzon, Erzurum, Sıvas, Van vilâyetleriyle, Erzincan ve Canik (Samsun) müstakil sancaklarını içine alıyordu. Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilâyetleriyle oralardaki kolordu kumandanlıkları da, görev sırasında müfettişliğin müracaatlarını dikkate alacaklardı (Madde 2-3).

Yetkiler, Mustafa Kemal'in evvelce düşünebildiğinden de çoktu. Bu talimatname, kabinenin 18 Mayıs 1919 tarihli toplantısında onaylanmıştır.

Fakat bu arada devletin, hele Karadeniz bölgesi gibi hareketli bir bölgedeki kuvvet ve kudreti hakkında bir fikir vermek için de, gene Mf. V. Tarihi Belgeler Dergisinin aynı sayısında yayınlanan başka bir fotokopiden faydalanalım. Bu fotokopiye göre Bahriye Nazırı, Harbiye Nezaretine özetle şunları bildirmiştir:

"Karadeniz kıyılarını kontrole memur Samsun merkez Liman Reisliğinin emrinde, bir Sinop, diğeri Trabzon adında iki gambot vardır. Ama bu gambotların her biri saatte 45 litre gazyağı veya benzin yakmakta olduklarından ve bu maddelerin bu zamanda satın alınması ise bir "emr-i asî" (yani başarılamayacak derecede müşkül bir şey) olduğundan bu kontrollerin de ordu müfettişliği tarafından yapılması..."

Saatte 45'er litre benzinin satın alınmasına devletin para bulamadığı

sıralardadır ki Yunan filosu, Karadeniz sularında dolaşıyor ve Pontus teşkilâtı istiklâl davası güdüyordu...

Mustafa Kemal'in hareketinden önce sadrazamla vedalaşması, Teşvikiye'deki Sadrazam Konağında soğuk, tatsız bir akşam yemeği karşılaşması şeklinde oldu. Mustafa Kemal, sadrazamın konağına gidip salona alınınca, usulü dairesinde selâmlaşmadan sonra iki taraf da karşı karşıya sessiz sedasız bir süre oturdular. Demek ki sadrazamın konuşacak hiçbir şeyi yoktur. Sonra anlaşılır ki bir misafir daha gelecektir: Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa (Çobanlı). Nihayet Cevat Paşa da gelir. Hemen yemek odasına geçilir. Sofra başını Mustafa Kemal şöyle anlatır:

"Sofrada tabak, çatal tıkırtılarından başka ses yok. Hepimiz susuyoruz".

Yemekten sonra Ferit Paşa bir harita getirir. Müfettişlik bölgesini harita üzerinde görmek ister. İçinde hâlâ birtakım tereddütler yaşadığı halinden bellidir. Hangi bölgelerde hangi kıtalar üzerinde Mustafa Kemal'in sözü geçecektir?

Fakat Cevat Paşa, işi önemsemeyen bir hareket ve birkaç kelime ile kapatıyor. Sağ eliyle şöyle belirsiz bir sahayı işaret ettikten sonra:

— Zaten nerede kuvvet kaldı ki!

der ve konuşma biter.

O gecenin en önemli konuşması sadrazamın konağından çıkıldıktan sonra Mustafa Kemal'le Cevat Paşa arasında geçer. Paşalar gecenin o saatinde yan yana yürümektedirler.

İkisi de dalgındır. Düşüncelidirler. Sonra bir aralık Cevat Paşa başını kaldırır. Yanında yürüyen arkadaşını bir müddet süzer ve sorar:

— Bir şey mi yapacaksın Kemal?
— Evet paşam, bir şey yapacağım...
— Allah muvaffak etsin...
— Mutlaka muvaffak olacağız!..

Az sonra vedalaşırlar ve ayrılırlar.

Padişahla vedalaşma sırasında padişah, gösterişli davranışlarla ve elini bir tarih kitabına basarak birtakım cümleler sıralar:

— Paşa paşa, şimdiye kadar devlete birçok hizmetler ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir. Bunları unutma. Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa! Devleti kurtarabilirsin...

Mustafa Kemal bu hatıralarını anlatırken bu sözlere şaştığını söylemiştir. Gerçi padişaha münasip bazı cevaplar verir. Ama bu son cümle ile padişahın ne kastettiği, bugüne kadar, sanıyorum ki hâlâ anlaşılmış değildir.

Saraydan ayrılırken Mustafa Kemal'e "zat-ı şâhânenin ufak bir hatırası" verilir. Bu, kapağının üzerine padişahın inisiyalleri işlenmiş bir altın saattir.

***

Mustafa Kemal, İstanbul'da bu sıralardaki bir ziyaretini, sanki bir sır açıklarmış gibi bir içtenlikle şöyle nakleder:

"Şimdi size mahrem (gizli) bir buluşmadan bahsedeyim. Süleymaniye sokaklarından birinde hoş bir ev. Buraya vakitsiz ve teklifsiz gitmiştim. Kim olduğumuzu bilmeksizin bizi evin içinde gören hizmetçi kız:

— Ne istiyorsunuz? Beyefendi hazır değil, diyordu.

— Hele bizi misafir odasına al, bir taraftan da Beyefendi hazır olur, dedim.

Odaya girdik. Hizmetçi kıza fazla bir şey söylemeye lüzum kalmadan, ev sahibi Beyefendi güler yüzü ile içeri girdi:

— Ne haber, ne haber? Bu ne baskın?

Bu ev sahibi kimdi tahmin ediyor musunuz? İsmet Bey!

— Vaktim dar, sana hikâyeyi kısaca söyleyeyim, dedim ve her şeyi anlattım.

— Ben yerleşinceye kadar, sen de bana yardım edeceksin ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin.

Veda etmek üzere ayağa kalktık. Ellerini tuttu:

— Biraz daha konuşsaydık, dedi.

Ama ben, İstanbul'da kaldığım müddetçe, benimle mümkün olduğu kadar az alâkalı görünmesini de rica ettim..."

***

Mustafa Kemal Şişli'deki evde son gecesini annesi ve hemşiresi ile

geçirir. Akşam yemeğini beraber yerler. Bunun için de annesinin odasında, bir yer sofrası serilir. Etrafına bağdaş kurarlar. Tıpkı Selânik'teki gibi... Bugün müze olan bu evi eğer gezerseniz, size bu yer sofrasının kurulduğu odayı gösterirler. Aralarında konuşmaları, görünüşte şakrak, gürültülü, hatta çocukçadır. Ama aslında her biri kendi içine kapalıdır. Kendi iç muammalarını yaşar. Nihayet, ertesi gün artık denizdedir.

Karadeniz yolculuğu tatsız, hatta endişeli geçer. Bandırma isminde hantal, döküntü bir vapur, Mustafa Kemal'le karargâh heyetini yola çıkarır[1]. Vapurun son sürati 7 mildir! Makinalar lâçkadır. Deniz ise çok fırtınalıdır. Vapurun hareketinden önce Rauf Bey Mustafa Kemal'e gizlice, yola çıkmamasını ve vapurun yolda işgal kuvvetlerine mensup bir torpido tarafından takip edileceğini, çevrileceğini haber verir. Ama Mustafa Kemal'in kaptana emri şudur:

— *Derhal ve bütün süratinle denize açıl...*

16 Mayıs 1919 günü öğle sıralarında vapurun kontrolü tamamlanmıştır. Hemen yola çıkılır. Boğazın Karadeniz ağzından itibaren köhne Bandırma vapuru kaderini dalgaların eline bırakır.

Fakat önemli olan dalgalar değildir. Bütün gözler ufuklardadır. Nereden baskın gelecek diye. Mustafa Kemal'in kaptana verdiği emir şudur:

— *Sahile yakın bir rota çiz ve hep buna göre vapuru yürüt...*

Tehlike görünür görünmez vapuru karaya oturtması ve kendilerini kıyıya çıkartması lâzımdır. Fakat "27 yıllık kaptan" ve babacan bir insan olan İsmail Hakkı Dursun'un önemsiz bir kusuru, köhne Bandırma vapurunun da küçük bir eksiği vardır: Kaptan bu suları tanımaz. Vapurun da pusulası bozuktur!

Yolculuğun daha ilk saatlerinde paşadan başka bütün yolcuları deniz tutar. Herkes kamarasına çekilir. Mustafa Kemal'e gelince, o bir kö-

(1) Karargâh heyetinde şu zatlar vardır: Kurmay Başkanı Kurmay Albay Kâzım (General Kâzım Dirik), Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede, mebus ve büyükelçi), Arif (Albay, İzmir suikastı olayında idam edilmiştir), Dr. İbrahim Tali (mebus), Dr. Refik (Saydam, mebus, vekil, başvekil) yaverler: Cevat Abbas (mebus) ve Muzaffer, kalem heyeti, Sivas'taki Kolordu Kumandanlığına atanan Albay Refet (Paşa- Bele) aynı vazifedeydi.

şeye oturmuş, bir bölmeye yaslanmıştır. Düşüncelidir ve gözleri daima ufuklardadır. Geminin rotasını tayin işi de fiilen ona kalmış gibidir. Kaptan sadece söyleneni yapar.

Kaptan İsmail Hakkı Dursun, bu yolculuğa ait hatıralarını, kendi hoş kelimeleriyle şöyle anlatır:

"Paşa bir köşeye dayanmış, oturmakta ve kendilerinde fıtrî bir haslet olan karikulbeşer metanet-i kalbiyelerinin esası olarak bilâfütur ve daimi bir tefekkür içinde bulunmakta idiler."

Nihayet İnebolu geçilir. Sonra Sinop limanına varılır. Bu vapur, bu sürat ve tehlike ihtimalleri karşısında, Sinop'tan öteye kara yolundan gitmek çaresi araştırılır. Fakat Sinop'ta alınan cevap şudur:

— *Ne yol var, ne de vasıta...*

O zaman kararı şu olur:

— *Çocuklar, daha bir gecelik tehlike var. Onu da atlatabiliriz...*

Vapura dönülür. Yola çıkılır. Gece sıkıntılı geçer. Ertesi gün şafak sökerken Bandırma vapuru Samsun'a varmıştır.

Mustafa Kemal bu varışı, büyük nutkunda şöyle anlatır:

"1335 (1919) senesi Mayısı'nın 19'uncu günü Samsun'a çıktım."

Bu cümle, büyük nutkun ilk ve başlangıç cümlesidir. Mustafa Kemal'in yeni hayatı, yeni âlemi, onun 1919 Mayısı'nın 19'uncu günü Samsun kıyısında Anadolu karasına ayak basmasıyla başlar. Yani onun zuhurunun, hem kendi kaderine, hem milletimizin tarihine, hem çağımızın akışına çeşitli yönlerden yön ve şekil veren safhası o gün, orada ve Mustafa Kemal'in Samsun kıyısına ayak basmasıyla başlamıştır. Tek Adam, işte o günden sonra ve çıktığı bu yeni yolculukta zuhur edecektir...

EKLER

EK : 1

ALMAN - TÜRK İTTİFAK MUAHEDESİ

İstanbul-Tarabya, 2 Ağustos 1914

1 — Tarafeyn-i âkıdeyn, Avusturya, Macaristan ile Sırbistan arasında tahaddüs eden ihtilâf-ı hazıra karşı katî bir bitaraflık muhafazasını deruhte eder.

2 — Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiilî tedabir-i askeriye ile müdahale ederek böylece Almanya'nın da harbe duhulünü mecburî kılarsa bu husus Türkiye'nin de harbe iştiraki için sebep teşkil edecektir.

3 — Hal-i harpte Almanya, heyet-i ıslahiyesini Türkiye emrinde ipka edecektir. Buna mukabil Türkiye dahi bu heyet-i ıslahiyeye Harbiye Nâzırı hazretleriyle heyet-i ıslahiye reisi hazretleri arasında doğruca takarrür edecek esasata tevfikan ordunun sevku idaresi hususunda fiilî bir nüfuz itaasını temin eder.

4 — Tehdide maruz olacak Osmanlı topraklarının Almanya lüzumunda silâhla müdafaa eylemeyi taahhüt eder.

5 — Her iki imparatorluğu ihtilâfat-ı hazıradan tevellüt edebilecek ihtilâta karşı sıyanet maksadıyle akdedilmiş olan itilâf zirde isimleri muharrer murahhaslar tarafından imzası akabinde merî olacak ve mütekabil taahhüdat-ı mümasile ile 31 kanun-u evvel 1918 tarihine kadar hükmü devam edecektir.

6 — Balâda tespit edilmiş olan tarihten altı ay evvel tarafeyn-i âliyeyn-i âkideyn tarafından bir ihbar vaki olmadığı takdirde muahedenin ahkâmı yeniden beş sene daha merî olacaktır.

7 — Bu muahede Haşmetlû Almanya İmparatoru ve Prusya Kralı hazretleriyle Osmanlı İmparatoru hazretleri tarafından tasdik edilecek ve musaddak nüshalar tarih-i imzadan bir ay zarfında teati olunacaktır.

8 — Bu muahede gizli tutulacak ve ancak tarafeyn-i âliyeyn-i âkideynin arasında bil-itilâf neşredilecektir... Tasdikan.

İmzalar:

Baron Von Wangenheim *Sait Halim*

Not:

2 Ağustos 1914 tarihli ve zaten imzasıyle beraber yürürlüğe giren bu ittifak muahedesi, ancak 4 Ekim 1914'te kabineye arz olunmuş ve aşağıdaki nâzırları heyeti tarafından kabul edilmiştir. Fakat muahedenin hakiki metni ve aslı elde bulunmamaktadır.

Sadrazam	: Prens Sait Halim Paşa
Şeyhülislâm ve Evkaf-ı Hümayun Nâzırı	: Hayri Efendi
Harbiye Nâzırı	: Enver Paşa
Dahiliye Nâzırı	: Talât Bey
Adliye ve Şura-yi Devlet Reisi	: İbrahim Bey
Bahriye Nâzırı	: Cemal Paşa
Maliye Nâzırı	: Cavit Bey
Nafia Nâzırı	: Çürüksulu Mahmut Paşa
Ticaret ve Ziraat Nâzırı	: Süleyman Elbüstanî Bey
Posta Telgraf Nâzırı	: Oskar Efendi
Maarif Nâzırı	: Şükrü Bey

4 Teşrin-i evvel 1330

EK : 2

20 TEŞRİN-İ EVVEL 1330 TARİHLİ HAL-İ HARP BEYANNAME-İ RESMİSİ

(27 Ekim 1914)

Şehr-i halin 16. günü donanma-yi hümayunun bir kısmı tarafından Karadeniz'de manevra icra edilmekte olduğu sırada Karadeniz Boğazına torpil dökmek vazifesiyle hareket ettiği bilahare anlaşılan Rusya donanmasının birtakımı mezkûr manevraları ihlâl ve müteakiben izhar-ı muhasama ile Boğaza doğru hareket etmeleriyle donanma-yi hümayun tarafından mukabele olunmakla beraber şayan-ı teessüf olan şu hadise hakkında hükümet-i seniyece Rusya devletine müracaatle tahkikat icrası ve vâkıa esbabının zahire ihracı teklif ve bu suretle bitaraflığı muhafazaya ihtimam edilmiş olduğu halde Rusya devleti müracaat-i vâkıaya cevap vermeksizin sefirini geriye celp ettiği gibi kuva-yi askeriyesi de Erzurum hududunu hat-tı muhtelifeden tecavüz etmiş ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefirlerini geriye çağırdıktan başka İngiliz ve Fransız donanmaları müştereken Çanakkale'ye ve İngiliz kruvazörleri Akabe'ye top atmak suretiyle bilfiil muhasamata iptidar ve ahiren de düvel-i mezbure devlet-i Osmaniye ile muhasamaya girmekle müstenniden bittevfikat-ı Allahü Taâlâ meşkûr üç devletle hal-i harp ilânını irade eylerim.

22 Zilhicce 1332 ve 29 Teşrin-i evvel 1339
Mehmet Reşat

Dahiliye Nâzırı ve Maliye Nâzırı Vekili
Talât

Harbiye Nâzırı	Şeyhülislâm ve Evkaf Nâzırı	Nafia Nâzırı
Enver	*Hayri*	—
Maarif Nâzırı ve Posta T. T. Nâzırı Vekili	Bahriye Nâzırı	Adliye Nâzırı ve Şurâ-yi Devlet Reis v.
Şükrü	*Cemal*	*İbrahim*

Ticaret ve Ziraat Nâzırı
Ahmet Nesimi

Not:

Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki münasebetlerin daima düşmanlık ve harplerle süregeldiği malumdur. Birinci Dünya Harbinden önce Çar Rusyasının, kendi müttefikleri olan İngiltere ve Fransa ile, Osmanlı İmparatorluğunun taksimi üzerinde gizli antlaşmalar yaptığı da bilinmektedir. Bu gizli antlaşmalar, 1917 ihtilâlinden sonra Sovyetler hükümetince açıklanmıştır. Bunlar *Türkiye'nin Taksimi* ismi altında ve bir kitap halinde, dilimizde de yayınlanmıştır. *Tek Adam*'ın bu cildinde de malumat vardır.

Fakat padişahın imzası altında ve nâzırlar heyetinin de imzalarıyle neşrolunan yukarıdaki beyannamede, harp ilânına sebep olarak gösterilen Rus donanmasının hareketi ve taarruzu meselesi gerçeğe uymamaktadır. Bu cihet, gerek Amiral Suşon'un, gerek o sırada genç bir bahriye subayı olarak harekâta iştirak eden ve Hitler zamanında Alman donanması başamirali olan Döniz'in, daha sonra neşrolunan hatıralarından da anlaşılmaktadır. Bunlar Rus limanlarına ve donanmasına taarruzun, Karadeniz'e çıkan ve Amiral Suşon kumandasında olan filo tarafından yapıldığını ve bu suretle harbe girişimizin bu taarruzla başladığını ifade ederler. Kaldı ki, aşağıda eklenen ve gerek Enver Paşanın, gerek Cemal Paşanın gizli emirleriyle de, bu gerçek meydana çıkmaktadır. Bu gizli emirlerin, askerî arşivimizdeki kaynak, tarih ve numaraları, bu eklerde kayıtlıdır.

EK : 3

Nezaret-i Umur-i Bahriye
Birinci Daire
Şube
1567

Harp Tarihi Arşivi
A. 1/1 – D. 874
Dolap: 125

Muavenet-i Milliye Muhrib-i Hümayunu Süvarisi
Ahmet Efendi Kaptana

Donanma-yi hümayun birinci kumandanlığına tayin buyurulan Amiral Souchon cenapları tarafından donanma-yi hümayunun beray-i talim Karadeniz'de bulunduğu sırada ita eyleyeceği her gûna evamire harfiyen itaat edilmesini ve bu bapta katiyen tereddüt gösterilmeyerek emirler muktezasının her nevi ahval ve şerait dairesinde icrasını talep ederim.

11 Teşrin-i evvel 1330

Bahriye Nâzırı
Ahmet Cemal

Türk Sularında Harp, cilt: 1
Alman Resmî Harp Tarihi Türkçe
tercümesi, sayfa 77, fıkra 5

Enver Paşanın kapalı zarfla emri

Türk donanması Karadeniz'de deniz hâkimiyetini temin edecektir. Rus donanmasını arayınız ve kendisini nerede bulursanız ilân-ı harpsiz kendisine hücum ediniz.

EK : 4

29 TEŞRİN-İ EVVEL 1330 TARİHLİ CİHAD-I EKBER HATT-I HÜMAYUNU

Orduma, Donanmama,

Düvel-i muazzama arasında harp ilân edilmesi üzerine her daim nagihanî ve haksız tecavüzlere uğrayan devlet ve memleketimizin hukuk ve mevcudiyetini fırsatçı düşmanlara karşı icabında müdafaa edebilmek üzere sizleri silâh altına çağırmıştım. Bu suretle müsellâh bitaraflık içinde yaşamakta iken Karadeniz Boğazına torpil koymak üzere yola çıkan Rus donanması talimle meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı. Hukuk-u beynelmilele mugayir olan bu haksız tecavüzün Rusya tarafından tashihine intizar olunurken gerek mezkûr devlet ve gerek müttefikleri İngiltere, Fransa devletleri sefirlerini geri çağırmak suretiyle devletimizle münasebat-ı siyasiyelerini katettiler. Müteakiben Rusya askeri hududumuza tecavüz etti. Fransa ve İngiltere donanmaları müştereken Çanakkale Boğazına, İngiliz gemileri Akabe'ye top attılar. Böyle yekdiğerini velyeden hainane düşmanlık âsarı üzerine öteden beri arzu ettiğimiz sulhu terk ederek Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleriyle müttefikan menafi-i meşruamızı müdafaa için silâha sarılmaya mecbur olduk. Rusya devleti üç asırdan beri devlet-i aliyemizi mülken pek çok zararlara uğratmış, şevket ve kuvvet-i milliyemizi artıracak intibah ve teceddüt âsarını harple ve bin türlü desayis ile her defasında mahve çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimane bir idare altında inlettikleri milyonlarca ehl-i İslâmın diyaneten ve kalben merbut oldukları hilâfet-i muazzamamıza karşı hiçbir vakit su-i fikir beslemekten fariğ olmamışlar ve bize müteveccih olan her müsibet ve felâkete müsebbip ve muharrik bulunmuşlardır. İşte bu defa tevessül ettiğimiz cihad-ı ekber ile bir taraftan şan-ı hilâfetimize, bir taraftan hukuk-u saltanatımıza karşı ika edilegelmekte olan taarruzlara inşaallahü taâlâ ilelebet nihayet vereceğiz. Avn ü inayet-i barî ve meded-i ruhanî-i Peygamberi ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur askerlerimin Çanakkale ve Akabe ile Kafkas hududunda düşmanlarımıza vurdukları ilk

darbeler hak yolundaki gazamızın zaferle tetevvüç edeceği hakkındaki kanaatimizi tezyit eylemiştir. Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin pay-i celâdeti altında ezilmekte bulunması bu kanaatimizi teyit eden ahvaldendir.

Kahraman askerlerim,

Din-i mübinimize, vatan-ı azizimize kasteden düşmanlara açtığımız bu gaza ve cihat yolunda bir an evvel azm-ü sebattan ve fedakârlıktan ayrılmayınız. Düşmana arslanlar gibi savlet ediniz. Zira hem devletimizin, hem fetva-yi şerife ile davet ettiğimiz üç yüz milyon ehl-i İslâmın hayat ve bekası sizlerin muzafferiyetinize bağlıdır. Mescitlerde, camilerde, Kâbetullahta huzur-i Rabb-il-âlemine kemal-i vecd-ü istiğrak ile m iteveccih üç yüz milyon masum ve mazlum mümin kalbinin dua ve temenniyeti sizinle beraberdir.

Aziz evlâtlarım,

Bugün uhdemize terettüp eden vazife şimdiye kadar dünyada hiçbir orduya nasip olmamıştır. Bu vazifeyi ifa ederken bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrül-halefleri olduğunuzu gösteriniz ki, düşman din ve devleti bir daha mukaddes topraklarımıza ayak atmaya, Kâbetullahı ve merkad-i münevvere-i Nebeviyeyi ihtiva eden arazi-i mübareke-i Hicaziyenin istirahatini ihlâle cüret edemesin. Dinini, vatanını, namus-u askerîsini silâh ile müdafaa etmeyi, padişah uğrunda ölümü istihkar etmeyi bilir bir Osmanlı ordu ve donanması olduğunu düşmanlarımıza müessir surette gösteriniz.

Hakk-u adl bizde, zulm-ü advan düşmanlarımızda olduğundan düşmanlarımızı kahretmek için Cenab-ı Âdil-i Mutlakın inayet-i gurrası ve Peygamber-i zişanımızın meded-i ruhanisi bize yâr ve yaver olacağına şüphe yoktur.

Bu cihattan mazisinin zararlarını telâfi etmiş şanlı ve kavi bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harpte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusu ile silâh arkadaşlığı ettiğimizi unutmayınız. Şehitlerimiz şüheda-yi salifeye müjde-i zafer götürsün. Sağ kalanlarınızın gazası mübarek, kılıcı keskin olsun.

22 Zilhicce, 29 Teşrin-i evvel 1330

Mehmet Reşat

Not:

Yukarıdaki belge, Osmanlı İmparatorluğunun, bilinen yollar ve olaylarla Birinci Dünya Harbine katılması üzerine padişahın, bütün Müslümanlara, yani dünyadaki İslâm dini mensuplarına ilân ettiği cihad-ı mukaddesi (kutsal savaş) askerlerine haber veren beyannamesidir. Fakat kutsal savaş, dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir Müslüman kitlenin, kılını dahi kıpırdatmasına etkili olmadı. Harbin bütün yükü Türk askerinin üstünde kaldıktan başka, gene aynı dünya harbi içinde, hatta Hicaz'da Peygamberin sülâlesi olarak geçinenler, başta Şerif Hüseyin olmak üzere, isyan ettiler. İsyanı İngiliz parası ve silâhları destekledi. Mekke ve Medine'yi müdafaa eden Türk askerine karşı vahşi hareketler yapıldı. Bilhassa Mekke'de, Türk askerleri toptan öldürüldüler. Hulâsa, zaten tarihte misali de olmayan cihad-ı mukaddes (kutsal savaş) ilânı işi, tamamen havada ve tesirsiz kaldı.